

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 5-6 1931 ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ԱՊՐԻԼ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Paraissant tous les deux mois

ՓԱՐԻԶ

Fonds A.R.A.M

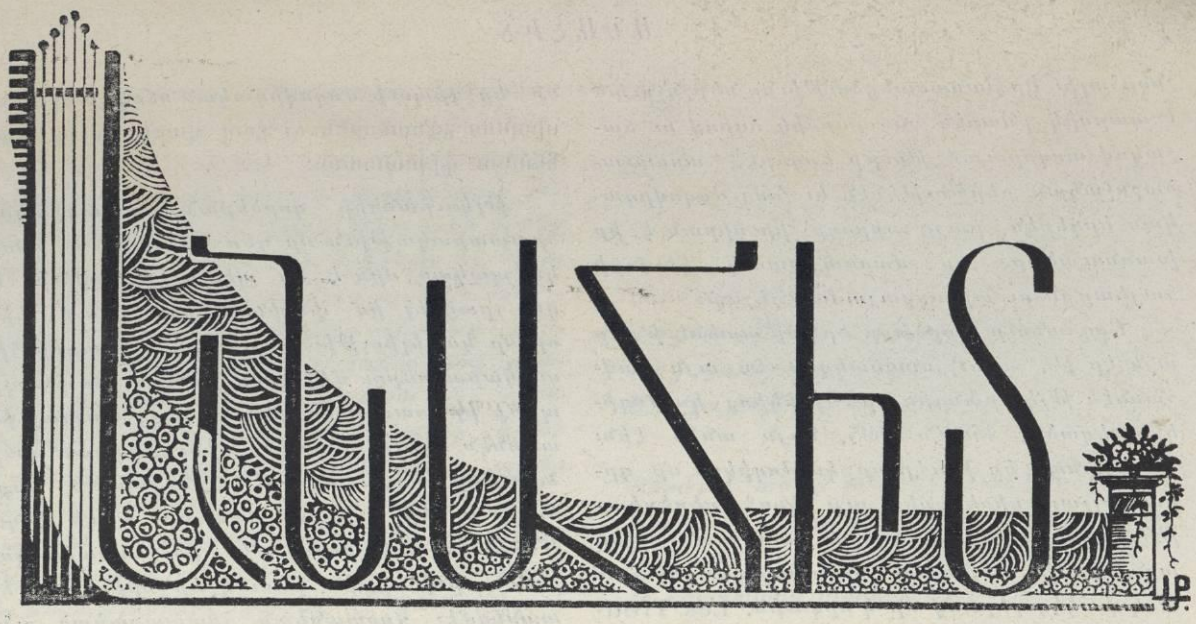
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Յովհաննէս Թլկուրանցի	Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ	1
Տաղ Սուրբ Յովհաննու Գլխատման	ՅՈՎՀ. ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ	3
Մի պատմական երեւանում	ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐԲԱՊԱՏ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ	8
Պրոմեթեւս Արձակուած /Թատերաքերթուած/	ՇԷԼԻ, Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ԱՆՏՈՆԵԱՆ	21
Հայ ժողովրդական երգը /Շար. եւ վերջ/	ՆՈՒՊԱՐ Յ. ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ	30
Դշխոյ Շեղնէ /Շար. եւ վերջ/	ՎԱՐՈՒԺԱԿ	57
Թ. Հայաստանի նկարիչները, Դ.— Ա. Սագինեան	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ	63
Նիկողայոս Ստամպօլցի տաղասացը	Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ	66
Ողբ Ղալրկօզի կղզւոյն	ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՍՏԱՄՊՕԼՑԻ	69
Թօսունը	ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԵՊԻՍԿ. ՍԻՒՐՄԷԵԱՆ	74
Հոգիի խոյանքներ	ԹՈՐՈՍ ԱԶԱՏԵԱՆ	77
Տղան	ՉԱՐԵՀ ՕՐԲՈՒՆԻ	79
Բներգութիւն աշունի /Տաղեր/	ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ	92
Եղիա Չէմիրճիպաշեան	ՏԻԿԻՆ ՉԱՐՕՒՀԻ ԳԱԼՒՄԲԵԱՐԵԱՆ	97
Առանձնութիւն /Բանաստ./	ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ	112
Երկու նամակ	ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ	113
Արեւմուտքի էջեր /Բանաստ./	ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԱԾԱՆԻ	117
Գործաշինութիւնը Հայոց մէջ /Շար. եւ վերջ/	Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ	118
Արձակ քերթուածներ	ՆԱՋԱՆԻ	129
Մատթէոս Գարբինեան	ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ	130
Թիթեռներու եաեւէն /Բանաստ./	Հ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	132
Հասօին մայրը	Ս. ԿԱՊԱՆՑ	133
Լուսնայլին ասուլիս /Բանաստ./	ՎԱՀՐԱՄ ԹԱՓՓՈՒԼ	138
Տօքթէօր Ֆեահիպեան	ԳԱՌՆԻԿ Գ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ	140
Շիւղակս /Բանաստ./	Յ. ՉՕՒՐԻԿԵԱՆ	146
Տնտես. պատերազմը 1914էն առաջ եւ վերջը	ՉՕՐԻԿ	147
Երկու առասպել	ՌԱՖԱԷԼ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ	151
Արեգնազ	ԳԷՈՐԳ ՉՈՒԲԱՐ	152
Բնութեան հետ /Բանաստ./	Մ. ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ	156
Ձշմարտութիւն եւ զգացականութիւն	ԳԱՌՆԻԿ ՅՆՏԳԼԵԱՆ	157
Տաղեր	ՍՈՐԻ - ԱՐԱՄ	162
Յաղթական սիրոյ երգը	ԻՎԱՆ ԹՈՒՐԿԷՆԻՖ, Թրգմ. Պ. ՇԻՐԼԻՐՋԵԱՆ	163
Քուչակեան անտիպ տաղեր		165
Քրոնիկ	Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ	167
Հայաստանի կորուսաներից	Ա. ԵՐ.	188
Լրատու գրականութեան եւ արուեստի Հայաստանից եւ Կովկասից	ԹՂԹԱԿԻՑ	189
Բանախօսութիւն մը «Տրապիզոնցի Ընթաւոամ»ի մասին		192

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Թ. Հայաստանի պետ. Շամալսարանի ընդհ. յատակագիծ, ուրուագիծներ՝ պետ. Չմեռն. Նոր Թատրոնի, պետ. ամառն. Նոր Թատրոնի: Ջորս նկար Ա.նուշ Սագինեանի: Եղիա՝ Ֆաքիրի տարազով, Եղիա՝ մահուան անկողնին մէջ, Եղիայի Թաղումը: Դիմանկարնե,՝ Հրանտ Ասատուրի Մատթէոս Գարբինեանի, Մարկոս Նահանեանի, Յովհ. Տէր-Գրիգորեանի: Նկար՝ Տօսսօ Տօսսիի, Հայկական երկու գործեր, երկու հին խաչքար: Տօքթ. Ֆեահիպեան՝ բարեկամի մը հետ, Տօքթ. Ֆեահիպեան՝ դագաղի մէջ: Հէքեաթ, նկար Խունունցի:

Fonds A.R.A.M

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 5-6 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ԱՊՐԻԼ 1931

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Պաշտելի բանաստեղծ մըն է Յովհաննէս Թլկուրանցին, մեր հին ոտանաւորեալ տաղասացներուն մէջ ամենէն հրապուրիչ ու ինքնատիպ տաղանդ մը ի յայտ բերողներէն մին։ Իրմէ մեզի հասած են բազմաթիւ տաղեր, որոնց մէջ երեւան կուգայ զգայուն, աշխոյժ, ինքնաբուխ քնարերգակ մը, որ իրեն յատուկ դունադեղ ու թրթռուն ոճ մը ունի։ Զմայլելի են իր սիրային երգերը, որոնք մերթ ֆռչակեան սիրերգներուն կը հաւասարին՝ զգացման ջերմութեամբ եւ ձեւի շնորհով ու թարմութեամբ, ոճով շատ տարբեր ըլլալով հանդերձ. անոնց չափ այդ սիրերգներն ալ աշխատ, անկաշկանդ, լիալիր արտայայտութիւնն են սիրոյ քաղցր ու անհուր ցաւին, վառ ու անկեղծ արտայայտութիւն զոր չի յաջողիր աքօղել կամ խաթարել իւրաքանչիւր տաղի վերջը դրուած կրօնաբոյր զգուշացուցիչ խրատական երկտողը կամ քառատողը, որ յաճախ ձեւի համար, սիրող բարոյական կամ կրօնական ոգիին հարկ եղած տուրքը հատուցանելու համար դրուած ըլլալու երեւոյթին ունի, եւ որ մերթ ալ՝ սակայն՝ նոյնքան անկեղծ կը թուի որքան սիրերգին տարփաւոռ աղաղակները, որովհետեւ այդ բանաստեղծը հաւատացեալ քրիստոնեայ մըն է նոյն ատեն եւ կրօնաւոր մը, եթէ ոչ կրօնաւոր մը (թերեւս կեանքին վերջերը վանք մը քաշուած ըլլայ, բայց եկեղեցական կենցաղին նուիրուած ըլլալուն ապացոյց չունինք)։ Իր տաղերուն մէկ որոշ մասը բարոյական, խրատաբանական, կրօնական նիւթերու վրայ գրուած են, եւ անոնց մէջ ալ բանաստեղծը զգացման նոյն խորութիւնն ու ոճի նոյն սիրուն ինքնատպութիւնն ի յայտ կը բերէ, թէեւ աւտնց մէջ Թոնը տարբեր ըլլայ, աւելի լուրջ, ծանրախոհ, մերթ թախծագին կամ միխաիքականօրէն խանդավառ. մինչ սիրային էջերուն մէջ թեթեւ, թարմ, զուարթ ու սիրոյ տառապանքն իսկ երգած ատեն՝ պայծառ ու

Fonds A.R.A.M

շնորհալի: Իր բանաստեղծութիւնը ներշնչուած է պարսիկ քնարէն (ու պարսիկ ոգիով ու ճաշակով տոգորուած թուրք երգերէ), աստուածաշնչական քերթութենէն եւ հայ ժողովրդական երգերէն, բայց տիրողը՝ իր սիրտն է, իր խառնուածքը, իր մասնայատուկ կեանքի հայեացքն ու արտայայտման շեշտը:

Ընդհանուր կարծիքը երկար ատենէ ի վեր այն էր թէ այս բանաստեղծը եւ այն Յովհաննէս Թլկուրանցին որ Կիլիկիոյ կաթողիկոս եղած է 1489էն 1595, նոյն անձն էին: Տարօրինակ կը թուէր որ կաթողիկոս մը գրած ըլլար սիրերգներ ուր կնոջ գեղեցկութիւնը, սիրոյ երանութիւնը կամ տանջանքը այնքան վառ, այնքան նոյն իսկ զգայնօտ ու տարփակէզ շեշտով մը կ'երգուին. Les Trouvères arméniens գրքին եւ Roseraieի երկրորդ հատորին մէջ այդ սիրերգներէն ոմանց թարգմանութիւնը տալով, ես ինքս, հետեւելով Զամչեանի, Կոստանեանի եւ մեր այլ հեղինակներուն, Սսոյ կաթողիկոսին վերագրած էի այդ էջերը, բայց ենթադրած էի թէ ատոնք գրուած են այդ հեղինակին երիտասարդութեան ատեն, երբ դեռ աշխարհական էր: Հ. Ներսէս Ակինեան Պրեգ հանդէսին մէջ քանի մը տարի առաջ իր հրատարակած մէկ յօդուածով երեւան հանեց թէ երկու Յովհաննէսները տարբեր անձեր են, եւ թէ տաղասացը կաթողիկոսէն մօտ հարիւր տարի առաջ ապրած է, քանի որ կաթողիկոսին ժամանակէն առաջ օրինակուած ձեռագիրներու մէջ արդէն կը գտնուին տաղասացին երգերը:

Թլկուրանցի ունի եւ ընդարձակ քերթուած մը, որ Աստուածաշունչին գլխաւոր դրուագները, աշխարհի ստեղծագործութենէն մինչեւ Քրիստոսի գալուստը, կ'ամփոփէ Բուչակեան տաղաչափութեամբ (7—3—5) տաղերու երկար շարքի մը մէջ, ուր քանի մը անձնադրոշմ սիրուն հատուածներէ զատ, հետեւողական շարադրութիւն մը միայն կը գտնենք: Բայց իրմէ եկած են մեզի քանի մը վիպերգներ, որ մեր հին ռամկաբարբառ բանաստեղծութեան ամենէն թանկագին էջերէն են, այն է տաղ քաջին Լիպարտի, Ռուբինեանց Հարբսութեան վերջին շրջանին յայտնուող հայ դիւցազնական դէմքի մը տարփողուն ընդդիմայնելի քերթուած մը, տաղ Նարեկացւոյ, ուր Գրիգոր Նարեկացւոյ վերագրուած աւանդական մէկ հրաշքը (ազաւնիներու պատմութիւնը) կը վիպուի ժողովրդական ոճով, տաղ Ալեքսիանոս ձգնաւորին եւ տաղ վանն սուրբ Յովհաննու գլխատման:

Թլկուրանցիի գործերուն ամբողջական հրատարակութիւն մը դեռ չունինք, եւ ատիկա պակաս մըն է որ պէտք է լրացուի, եւ գոր լրացնել իմ փափաքներէս մին է, եթէ օր մը կարելիութիւն ունենամ: Ձեռագիր հին տաղարաններու մէջ շատ յաճախ կը հանդիպինք իր տաղերուն, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ ամենէն աւելի սիրուած, ժողովրդական դարձած մեր տաղասացներէն մին եղած է ինքը եւ իր երգերը տարածուած են ամէն կողմ: Մատենադարաններու մէջ իմ հետախուզութեանս ընթացքին, շատ էջեր օրինակած եմ առանձին: Կոստանեան հրատարակած ունի գրքոյկ մը, Յովհաննէս Թլկուրանցի եւ իր տաղերը, բայց անոր մէջ հազիւ տասնըվեց կտոր կը գտնենք, մինչ շատ աւելի բազմաթիւ են Թլկուրանցիէն մեզի հասած տաղերը: Այդ տաղերէն ոմանք, որ տեղ չեն գտած Կոստանեանի գրքոյկին մէջ, հրատարակուած են զանազան հանդէսներու մէջ. ես ինքս ալ նախկին շրջանի Պնաթիտին մէջ հրատարակած եմ Թլկուրանցիի մէկ քանի անտիպ էջերը. կը կարծեմ այժմ թէ նոյն իսկ «Յովհաննէս»ի անունով այն տարօրինակ սիրերգը (կարծես մերօրեայ ղուտա քերթողէ մը գըրուած) զոր Ս. Ղազարու մէկ ձեռագրէն քաղած և հրատարակած եմ Պնաթիտի 1903ի 9րդ թիւին մէջ, եւ որ գոհարներէն մին է հայ սիրային բանաստեղծութեան, Թլկուրանցիի գործ է: Պնաթիտի նոր շրջանի առաջին թիւին մէջ հրատարակեցի նոյն հեղինակին կրօնական գեղեցիկ մէկ բանաստեղծութիւնը, գոր Երուսաղէմի մէկ տաղարանին մէջ գտած եմ եւ որ անտիպ մնացած էր նոյնպէս: Այսօր կը հրատարակեմ տաղ վանն սուրբ Յովհաննու գլխատման քերթուածը, որ Թլկուրանցիի էական արտադրութիւններէն մին է (ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տուած եմ Roseraieի երրորդ հատորին մէջ): Ս. Յովհաննու գլխատման մեծ ու վրդովիչ նիւթին վրայ մենք ունինք արդէն մեր նախնեացմէ մեզի հասած առաջնակարգ արժէքով զրաբար երկու տաղեր, մին Նարեկացւոյ վերագրուած, միւսը՝ անանուն, որոնք հրատարակուած են Բազմավէպի մէջ տասնով. Թլկուրանցիի քերթուածը, աւելի ժողովրդական ոճով, այդ նշանա-

Fonds A.R.A.M

սար տառին աւելի մանրամասն պատկերացումով, երրորդ գեղեցիկ արտադրութիւնն է նուիրուած Աւետարանի այդ խորախորհուրդ դրուագին, որ Ժ֊Թ. դարուն Յովսէփներու եւ Օսքար Ուայլտերու պիտի թելադրէր իրենց դրական հրաշակերտներէն երկուքը, եւ կիւթաւ Մորօին՝ իր նկարներուն ամենէն մոգիչներէն մէկ քանին։ Երկու գրաբար քերթուածները, հոյակապօրէն ինքնատիպ քնարերգութեամբ մը կ՚արտայայտեն ինչ որ Աւետարանը կը պատմէ. թէկուզեւ նոր մանրամասնութիւններ, որ իր վիպերգը կենդանի, համեղ եւ ինքնադրոշմ կը դարձնեն, մանրամասնութիւններ զոր թերեւս ինք երեւակայած է, կամ հայ ժողովրդական աւանդութիւններէ քաղած է, կամ թերեւս անվաւեր Աւետարաններու կամ Յաւմաւուրքներու մէջ գտած է։

Այդ քերթուածը արդէն հրատարակուած է, Թէկուզեանցիի ուրիշ տպագրու հետ, 1513ին Վենետիկ տպուած Տաղարանին մէջ որ, ինչպէս յայտնի է, հայերէն առաջին տպագիր հատորներէն մին է, բայց այդ տալարանը, որմէ շատ քիչ օրինակներ հասած են մեզի, անմատչելի է այսօր մեր հասարակութեան, զայն կրնան տեսնել միայն այն բանասէրները որ կ՚երթան այցելել այն սակաւաթիւ մատենադարաններուն ուր այդ գրքէն օրինակ մը կը գտնուի։ Այնպէս որ անտիպ էջի մը չափ նոր պիտի թուի շատերու այս քերթուածը զոր այսօր կը հրատարակեմ։ Բնագիրը գտած եմ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի թիւ 615 ձեռագրին մէջ, որ օրինակուած է Էրզրում 1592ին, ուրիշ ո՛եւ է տաղարանի մէջ (Վենետիկ, Երուսաղէմ, Էջմիածին, Վիեննա, Փարիզ) չեմ հանդիպած այդ քերթուածի մէկ ուրիշ օրինակին։ Արդ, բաղդատելով Վենետիկ տպուած տաղարանին բնագիրը Երուսաղէմի ձեռագրի այս օրինակին հետ, նկատած եմ որ ոչ միայն կարգ մը տողերու մէջ կան աւելի կամ նուազ կարեւոր փոփոխակներ, այլ վերջնոյն մէջ կան հինգ տուներ (Շրջէն մինչեւ վերջինները) որ տպագրուած տաղարանին մէջ բոլորովին կը պակսին. իսկ Երուսաղէմի ձեռագրին մէջ (ուր դժբաղդաբար աղաւաղեալ տողեր կան) կը պակսին քառներկուեքսրդ տունին վերջին երկու տողերը, որ կը գտնուին տպագիր տաղարանի օրինակին մէջ։ Երկու օրինակներուն համեմատութեամբ՝ ջանացած եմ վերակազմել լիակատար բնագիրը։

Ա. ՅՈՎՀԱՆԷԱՆ

ՆՈՐԻՆ ՅՈՎԱՆԷՍԻ ԱՍԱՑԵԱԼ

ՎԱՍՆ ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԳԼԽԱՏՄԱՆ

Յորժամ կամէր Հայրն գլխած
Զազատութիւն ազգի մարդկան,
Նայ առաքեաց ըզԳաբրիէլ
Առ Զաքարիա մեծ քահանայն։

Յորժամ ածէր խունկ տաճարին՝
Պատիւ ի փառս Աստուածութեան,
Ներ աչմէ (1) տեսաւ ընդ սեղանոյ
Ի բոցատիպն անհիւթական (2),

Որ ասէ՝ «Զաքարիա՛,
Քեզ աւետիս՝ ձայն իմդ ունկնդրեան,
Ծրնանի քեզ մեծ զաւակ,
Քան զմարդ արէնն ազնըւական։

Սպասաւոր անմահ Բանին,
Ահեղ Որդւոյն անհատական,
Որ մարմնանայ ի սուրբ կուսէն,
Ի փրկութիւն ազգի մարդկան»։

Կինն ամուլ էր ծերացեալ,
Այնիւ չեզաւ բանին հաւան,
Պատանձեցաւ Զաքարիա,
Մինչ որ ծրնաւ զմաքուր սըղայն։

Այլա Որդի չօր (3) ըզնութեան
Որ անբակիզն եւ անվախճան,
Էառ մարմին ի սուրբ կուսէն
Ի փրկութիւն ազգի մարդկան։

---

(1) Ա. Վենետիկի տաղարան/ եւ Բ. /երուսաղէմի ձեռագիր/ ընդ աջմէ։

(2) բանաստեղծը թերեւս գրած էր՝ *ըզբոցատիպն*... բայց ռամկական ելին հայերէնով տաղերու մէջ /ու ներկայ քերթուածի յաջորդ տուներէն ոմանց մէջ եւս/ կան այդպիսի զարտուղի ձեւեր։

(3) Ա. չօրըն... Բ. չօր։

Fonds A.R.A.M

Յորժամ ծընաւ գաէրն եւ պճառան (4),
Երկինք ՚ւ երկիր շնորհօք լըցան (5),
Հովիւքն եւ մոգքըն շարժեցան (6),
Երկրըպագեն սուրբ Ծընընդեան։

Յորժամ մեծցաւ սուրբն Յովաննէս,
Լերինքն արար իւր ընակարան,
Եւ ճաշակէր մարախ եւ մեղր,
Ի սահեւ (7) ուղտաւ էր ծածկարան։

Ի մարմնի էր անմարմին,
Վարք եւ ճըգունք (8) հրեշտակական.
Քարոզէր մըկըրտութիւն,
Ապաշխարել տայր պատուիրան։

Մըկըրտեաց ըզԲանն Աստուած,
Եւ ի վերուստ աղաւնաձայն
Սուրբ Հոգին աղաւնակերպ (9)
Տեսաւ որ էջ ի Յորդանան։

Վըկայեաց անմահ Բանին,
Մատամբն (10) եղոյց ժողովրդեան,
«Սա է Քրիստոս գառն Աստուծոյ,
Բառնայ ըզմեղս զամենայն։»

«Ով հաւատայ ՚ւ Որդի ասէ,
Նա մըտանէ ի գատաստան,
Որ ուրանայ՝ դատապարտի
Ի հուրն անշէջ եւ անվախճան (11)։

Չէերովդէս յանդիմանեաց (12)
Եւ զբոլոր ազգն ըզՀրէաստան,
Ասաց՝ «Օրէնք չէ քեզ առնուլ
Զեղբօրըդ կին իժ ու գազան»։

Ոխացաւ ընդ Յովաննէս (13),
Տարաւ ի բանտն արգելական.
Օր մի պատիւ տայր իշխանաց
Իւր ծընընդեան օր կորըստեան։

Անըզգամ կինըն լըսեց,
Զգուստըրն շինեց դիւաց գարան,
Զաչքն եւ զունեըրն խըխացոյց (14),
Զերեան օձեց դեղ դիւական։

Ասաց՝ «Գընա՛ եւ անգ խաղա՛,
Հանց որ ժողովքըն հիանան.
Խնդրէ՛ գլըլուխըն գՅովանու
Յորժամ պարգեւք քեզ խոստանան»(15)։

Գընաց մըտաւ սիրգծն ի ժողովն
Հոն որ իշխանքըն կուտեցան,
Զվիզըն կեռեց քան զքարըի օձ,
Զմէջքն ոլորեց քան զաղեղան։

Աչօք ՚ւ ունօք խոճով նայէր,
Բաղուկ ձըղէր (16) քան զուռ ճօճան,
Զոտքըն առեալ մանիւ ճեմէր՝
Ի լեզեհոն զօրքն ի նըման։

Յիմարեցոյց ըզթագաւորն
Շարժեաց ի սխա (17) պռընկուխթեան,
Ասաց երդմամբ՝ «Խնդրէ՛, աղջի՛կ,
Յինէն պարգեւք որ քեզի տամ»։

Խնդրեաց ըզգլուխըն գՅովանու,
Աստուածարեալ եւ սրբազան.
Յոյժ տրտմեցաւ, ոչ կարէր տալ,
Բայց նայ եռուր վասըն երդման։

Առաքեաց արքայն գահիճ,
Եւ նա գընաց յոյժ լալական,
Դողալով եմուտ ի բանտն
Եւ վա՛յ կանչէր հազար բերան.

---

(4) Ա. Ջծառան, Բ. Ջծառայն։
(5) Ա. Լցվան. Բ. Լցան։
(6) Ա. Մոգն. Բ. Մոգնը։
(7) Ա. ի սահ. Բ. ի սահի։
(8) Ա. ձգունք. Բ. ձգնողք։
(9) Ա. Աղուվանածայն. Բ. Աղաւնածայն։
(10) Ա. Մատեամբն. Բ. Մատամբն։
(11) Ա. Անվաղճան. Բ. Անվաղջան։
(12) Ա. ցանդիմանեաց. Բ. Ընդիմանեաց։
(13) Ա. ընդ յովաննէս. Բ. ընդ յովաննու։
(14) Ա. Թխացոյց. Բ. Թուխացոյց։
(15) Ա. Խոստանան. Բ. Խոստանայ։
(16) Ա. ջգէր. Բ. ձօճէր։
(17) Ա. եւ Բ. ի աղտ։

Fonds A.R.A.M

«Ի՞նչ լինիմ ողորմելս,
Ես մոլորեալս ընդ ո՞ր գընամ»,
Մինչեւ յօժար սուրբն Յովհաննէս
Իւր սպանելուն եառաւ հրաման (18)։

Դողալով երկիւղալից
Եհատ ըզգլուխն յոյժ խղճական,
Տարաւ եառաւ յաղջիկըն (19) պիղծ,
Եւ նա ի մայրն ամբարտաւան։

Աշակերտքըն լըսեցին,
Չմարմին եդին ի գերեզման.
Հոգին գընաց առ մարգարէքն,
Ասաց՝ «կուգայ անմահ արքայն.

«Գայ եւ զամենքս ազատ առնէ
Ի գըժոխոցն անդնդական.
Տանի ի դրան ի հրեշտակաց,
Ուրախութիւն եւ անվախճան» (20)։

Վաղվեղնէն այն պիղծ (21) աղջիկն
Զիւր գործ չարիքն ի պաղն եհան.
Պաղըն եբաց ըզիւր բերանն (22),
Մէկ շուն մարմին երկու եղան (23)։

Լաշըն գընաց ի կեր ձրկանցն (24),
Գըլուխըն մընաց սառցին (25) բերանն,
Վասըն պատճառ մօրըն սգման (26)
Որ ցաւագնի խիստ գանապան։

Բերին գըբին ի սկըտեղին (27),
Տարան ի մօրն աղերս նըմանց.
Մայրըն տեսաւ, յոյժ ճիչ եբարձ,
Ի վեր հայեաց դէմ ի Աստուած։

Ըսկըսաւ եւ ծուռ խօսել,
Սուրբ Յովհաննու շատ հայհոյել,
Խելքըն գընաց, աչքըն շըլեց,
Գոյն յերեսացն կապոյտ դարձոյց։

Ձեռքըն եւ ոտքըն կապեցաւ,
Ի յատիքէն (28) քար մի անկաւ,
Ի վրայ գլխոյն անկեալ չարդաւ (29),
Որպէս պիղծ շուն սատակեցաւ։

Ծառայքն առեալ ի սուրբ գըլուխն
Տարեալ եդին ի պատուհանն
Թէ աշակերտք եկեալ տային
Գին եւ կաշառ ի սուրբ գլխանն։

Ի պատուհաս եկաւ պղծոյն,
Տունըն փըլաւ մարմնոյն վերայ,
Որպէս (30) կորեաւ գեւ լկտին,
Գերեզմանի չեղ(աւ արժան) (31)։

Շատ ժամանակ եկաց անտի
Մինչեւ եկեալ երկու աբեղայն
Եկին գըտին ի սուրբ գըլուխն,
Առեալ շալակ ճամպահ ելան։

Ի քրտին հանդիպեցան,
Վաճառեցին գուհարըն այն.
Բըրուան առեալ տարաւ իւր տունն,
Նըշան արար խաչանըմանն։

---

(18) Այս տունին վերջին երկու տողը կը գտնուի Ա. օրինակին մէջ եւ կը պակսի Բ.ին մէջ։

(19) Ա. եւ Բ. Աղջիկն։

(20) Ա. Անվաղջան։

(21) Ա. պիղծ. Բ. պեղ։

(22) Ա. Ջգլուխըն կտրեց ի վրայ պաղին. Բ. պաղըն եբաց ի վիւր բերանն։

(23) Ա. Յարմին ի ջաւ ի կեր ձրկան. Բ. Մէկ շուն մարմին երկու եղան։

(24) Այս տունէն մինչեւ վերջինները տունը կը պակսի Ա. օրինակին մէջ։

(25) Ձեռ. Սարցին։

(26) Ձեռ. Սքման։

(27) Ձեռ. ի սկըտեղբին։

(28) Ձեռ. ի յատեգէն։

(29) Ձեռ. ի վերայ գլխոյն անկալ չարդաւ։

(30) Շաւանօրէն՝ Այդպէս։

(31) Ձեռագրին մէջ չեղէն յետոյ աւրուած է, Շաւանօրէն գրուած էր ինչ՝ չեղաւ արժան։

Fonds A.R.A.M

Եւ Յովաննէս Թուրկուրանցի (32)։
Կարճ համառօտ ասցի զայս քան.
Տէրըն տայ ձեզ խաղաղութիւն,
Պահէ անփորձ եւ անսասան։

ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԳԼԽԱՏՄԱՆ

Երբ Հայրը պիտի կամեցաւ — Մարդկային ազգը փրկել, — Թագրիէլն առաքեց — Զաքարիա մեծ քահանային։

Զաքարիա երբ տաճարին մէջ խունկ կ'ածէր — Ի պատիւ եւ ի փառս Աստուածութեան, — Խորանին աջ կողմը տեսաւ — Հրեշտակը բացատիլ,

Որ ըսաւ. «Զաքարիա՛,—Ահեղ՛ ու քեզի՝ ձայնով խնդութեան, — Քեզի պիտի ծնի մեծ զաւակ մը, — Մարգարէներէն աւելի ազնուական։

«Ան պատասար պիտի ըլլայ անմահ Բանին, — Անհատ ահեղ Որդիին, — որ պիտի մարմնանայ սուրբ Կոյսէն — Մարդկային ազգը փրկելու համար։

Իր կինն ամուլ էր ու ծերացած, — Անոր համար չհաւատաց այդ խօսքին. — Պատանձեցաւ Զաքարիա — Մինչեւ ծնաւ մանուկ տղան։

Յետոյ Որդին, բնութենական Հօրը — Որ անակնկալը է եւ անվախճան, — Մարմին առաւ սուրբ Կոյսէն — Մարդկային ազգը փրկելու համար։

Երբ ծնան Տէրն ու Աստուած, — Երկինք ու երկիր շնորհքներով լեցուեցան. — Հովիւներն ու մոգերը շարժեցան, — Դայլին երկրպագել սուրբ Մանուկին։

Երբ մեծցաւ սուրբն Յովհաննէս, — Լեռներն ըրաւ իրեն բնակարան, — Ու կը ճաշակէր մարախ ու մեղր, — Եւ իբր զգեստ ուղտի աւելն ունէր։

Մարմնի մէջ անմարմին էր. — Վարքն ու ճգնութիւնը՝ հրեշտակական. — Մկրտութիւն կը քարոզէր, — Կը պատրաստէր ապաշխարել։

Մկրտեց Բանն - Աստուածը, — Ու տեսաւ որ վերէն — Ազնաճայն, Սուրբ Հոգին, — Աղաւնակերպ՝ Քրիստոսի վրայ իջաւ։

Վկայեց անմահ Բանին, — Մատովը զայն ցոյց ժողովուրդին. — «Ահա է Քրիստոս, գառն Աստուծոյ, — Որ պիտի չնչէ ամենուն մեղքերը։

«Ով որ հաւատայ ու զայն՝ Աստուծոյ Որդի կոչէ, — Ան դատաստան պիտի մտնէ. — Ով որ ուրանայ՝ պիտի դատապարտուի — Անշէջ անվախճան գեհենին։»

Ան յանդիմանեց Հերովդէսը — Եւ Հրէից ազգը բովանդակ. — Ըսաւ. «Օրէնք չէ որ դուն ամուսին առնես — Եղբօրդ կինը՝ իժ ու պղտան»։

Հերովդէս սխ կապեց Յովհաննէսին ձեռ, — Զայն բանտին մէջ արգելափակեց։ — Որ մը, իր ծննդեան կոտաբեր օրուան տարեդարձին — Խնջոյք կուտար իշխաններուն։

Անզգամ կինը լսեց, — Իր դուստրը դարձուց դեւերու դարան, — Անոր աչքն ու յօնքերը թխացուց, — Երեսը պիւտան ներկերով օծեց.

Ըսաւ. «Գնա՛ ու հոն պարէ՛, — Այնպէս որ բոլոր բազմականները հիանան. — Ու երբ քեզի պարգեւ խոստանան, — Յովհաննէսին գլուխն ուզէ՛։

Գնաց պիղծը խնջոյասրահը, — Ուր իշխաններն էին հաւաքուած. — Վիպը կեռեց քարը օձի պէս, — Մէջքն ապեղի պէս ոլորեց.

Աչքով յօնքով պրպտիչ հայեւածքներ կ'արձակէր, — Թեւերը կ'երկնցնէր արքունական գալարան ճիւղերու պէս, — Ոտքերը հանդչած շարժելով կը ճեմէր — Լեզեռնի զօրքերուն նման։

Խենթեցուց թագաւորը, — Պոռնկութեան ախտն անոր մէջ շարժեց, — Եւ ան ըսաւ երդմամբ՝ «Խնդրէ՛ ինձմէ, աղջիկ, — Ինչ պարգեւ որ կ'ուզես, պիտի տամ քեզի»։

Յովհաննէսի գլուխը խնդրեց — Աստուածարեալ եւ սրբազան։ — Հերովդէս շատ տրտմեցաւ, սակայն երդում էր ըրած։»

Արքան դահիճ ղրկեց, — Ու դահիճը լալով դնաց — Ու գոցելով բանտը մտաւ — Ու վայ կը կանչէր հազար բերան.

«Ի՞նչ պիտի ըլլամ, աղօրմելի՛ս, — Եա՛ մոլորեալս՝ ո՞ւր պիտի երթամ.» Մինչեւ որ սուրբն Յովհաննէս, յօժար կամքով — Իր սպանուելուն հրամանը տուաւ։

Դողալով, սարսափելով, — Գլուխը կտրեց խղճալի կերպով, — Տարաւ յանձնեց պիղծ աղջկան, — Եւ ան տուաւ իր մօրն ամբարշտաբար։

Աշակերտները լսեցին, — Մարմինը գերեզման

/32/ Այս վերջին տունը կը գտնուի ԹԷ՝ Ա.ին եւ ԹԷ՝ Բ.ին մէջ։

Fonds A.R.A.M

ղրին: — Հոգին մարգարէներուն քով գնաց,— եւ ըսաւ անոնց՝ «Պիտի գայ անմահ Երքան.

«Պիտի գայ եւ ամենքս ազատէ — Անդնդական դժոխքէն. — Պիտի տանի դասը հրեշտակներուն,— Ուրախութեան մէջ անվախճան»:

Առաւն կանուխ, այն պիղծ աղջիկը — Իր ոճիրին առարկան (1) սառոյցին վրայ ղրաւ. — Սառոյցն իր բերանը բացաւ, — Մէկ շունչ մարմինը երկուքի կիսուեցաւ (2):

Լէշը գնաց ձկներուն կեր,— Գլուխը մնաց սառոյցին բերանը, — Որպէս զի մայրը տեսնէ եւ պայ ու խիստ յաւակըի:

Բերին (Սողոմէի գլուխը) սկուտեղի վրայ ղրին, — Տարին մօրը՝ աղերսի մը (3) պէս,— Մայրը տեսաւ, սաստիկ ճչաց— Ու վեր նայեցաւ դէպ ի Առաւած:

---

(1) «Ջիւր գործ չարիքն ի պաղն եհան» կ'ենթադրեմ որ կը նշանակէ Թէ Սողոմէ կըտրուած գլուխը (իր գործած չարիքին առարկան) սառած գետին կամ լճակին վրայ կը դնէ, որ սառի եւ ճնայ անեղծ, անփուտ:

(2) Ակսինքն սառոյցը կը ձեղքուի, Սողոմէի մարմինը ջուրին տակ կ'երթայ, եւ գլուխը՝ սառոյցը վերստին փակուելով՝ վերեւը կը ճնայ եւ կ'անջատուի մարմնէն:

(3) Թերեւս ըսել կ'ուզէ՝ (Սողոմէի գլուխը) աղերսագրի մը պէս սկուտեղին վրայ դրած բերին ներկայացուցին Հերովդիադային:

Ակսաւ խենթ ու խելաւ խօսիլ, — Սուրբ Յովհաննէսին շատ հայհոյեց, — Խելքը թռաւ, աչքը դարձաւ,— Երեսին գոյնը կապուտցաւ:

Ձեռքն ու ոտքը կապուեցաւ. — Առաստաղէն քար մը ինկաւ,— Եւ անոր գլուխը ջարդեց.— Պիղծ շունի մը պէս սատկեցաւ:

Իսկ Ծառաները Յովհաննու սուրբ գլուխն առնելով— Տարին պատուհանի մը առջեւ ղրին,—Խորհելով որ անոր աշակերտները թերեւս գային— Գին ու կաշառ տալով սուրբ գլուխն առնէին:

Պատուհասը եկաւ պիղծին. — Տունը մարմնոյն վրայ փլաւ — Այդպէս կորաւ այդ լկտի դէմը, — Դերեզման մ'անհնալու արժանի չեղաւ:

Շատ ժամանակ անցնելէ յետոյ— Եկան երկու աբեղաներ,— Սուրբ գլուխը այնտեղ գտան, — Շալակնին առնելով ճամբայ ելան:

Բրուտի մը հանդիպեցան — Այդ գոհարն անոր ծախեցին,— Բրուտը զայն առաւ տունը տարաւ,— Ու զայն խաչաձեւ մանանաւփի մը մէջ փակեց(4):

Ես, Յովհաննէս Թլկուրանցի, — Այս բանը պատմեցի կարճ ու համառօտ. — Թող Տէրը տայ ձեզի խաղաղութիւն, — Ու ձեզ պահէ անփորձ անսասան:

---

(4) Ենթադրական թարգմանութիւն՝ «Ընշան արար խաչանման» տողին:

Fonds A.R.A.M

Մի պտոյտ Երեւանում

(Գիտութեան եւ մշակոյթի բարձրագոյն հաստատութիւններու մէջ)

Անահիտի համբագրիչ քանիցս առաջարկութիւն ենք ստացել ամփոփ մի գաղափար տալ Հայաստանի պիտական-քաղաքակրթական բարձր հաստատութիւնների մասին. սիրով կատարում ենք նորա ցանկութիւնը, հաւատացած լինելով որ արտասահմանեան հայ ընթերցողներին որոշ չափով բաւականութիւն պիտի պատճառենք մեր այս համառօտ նկարագրութեամբ: Այդ հաստատութիւններն են՝ Համալսարանը, Գեղարուեստական Դպրոցը, Կոնսերվատորիան, Թանգարանը, Մատենադարանը, Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէն, Գիտութեանց ու Արուեստի Ճեմարանը (Ինստիտուտ) եւ Թատրոնը:

1. Համալսարանը ամենից անհրաժեշտ հաստատութիւններից մէկն է պետական և քաղաքակրթական կեանքով ապրող ամեն ժողովրդի համար. Նորա պէտքը զգացուած էր դեռ հեռ դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ եւ բացուած էր պատմալեզուաբանական ֆակուլտէտը. երկրորդ տարին պիտի բացուէր իրաւաբանականը եւ ապա հետզհետէ միւս բաժինները, բայց հայ-թրքական պատերազմի հետեւանքով փակուեցաւ այն, ինչպէս փակուած էին էջմիածնի ճեմարանը եւ միւս դպրոցները:

Խորհրդային իշխանութեան եւ իրաւակարգի հաստատութեամբ հետզհետէ սկսան բուժուիլ պատերազմի հասցրած ծանր վէրքերը, նիւթական շինարարութեան հետ տեղի ունեցաւ նաեւ քաղաքակրթական կեանքի կանոնաւորումն ու յառաջադիմութիւնը:

Ներկայ Համալսարանը բացուած է 1921 թուին՝ նախկին ուսուցչական Սեմինարիայի շէնքում, սկզբում երկու ֆակուլտէտով՝ սոցիալական եւ բնագիտական, իսկ 1929—30 թուին հինգ ֆակուլտէտ ունէր, գիւղատնտեսական, բժշկական, մանկավարժական (որի մէջն են մտնում պատմագրական, բնագիտական եւ ֆիզիկ ու մաթեմաթիկական ճիւղերը), սոցիալ-իրական-անտեսական և տեխնիքական կամ ճարտարարուեստի (քաղաքացիական շինարարութիւն, ճանապարհների եւ հիդրոտեխնիքական), ընդամենը 1350 երկսեռ ուսանողներով: Դասախօսների ընդհանուր թիւն է 158 (պրոֆեսորներ, դասախօսներ, լաբորանտներ եւ ասիստենտներ), որոնցից քառասունը պրոֆեսորներ են եւ հարիւրը դասախօսներ: Համալսարանի վարչութիւնը կազմուած է մի րեկտորից, երկու պրորեկտորներից եւ երկու անդամ պրոֆեսորներից, ապա իւրաքանչիւր ֆակուլտէտ ունի իր դեկանատը՝ մի դեկան, երկու անդամով եւ քարտուղարով: Համալսարանի խորհուրդը կազմում են վարչութեան եւ դեկանների հետ հինգ պրոֆեսոր, հինգ դասախօս եւ այլ հաստատութիւնների ներկայացուցիչներ: Համալսարանի բիւջէն 29—30 թուին համար նշանակուած էր 1,162,888 րուբլի, 28,500 ր. էլ գործուղուղութեների համար, մինչդեռ 28—29 տարուայ համար 751,187 ր. էր: Բիւջէի այսպիսի տճում՝ը

ապացոյց է Համալսարանի արագ զարգացման (1):

Բայց այդ զարգացման ամենագեղեցիկ յայտարարն է այն շինարարութիւնը, որ կապուած է Համալսարանի կարիքների հետ: Մենք յիշեցինք, որ 1921 թուին բացուած է այն՝ նախկին ուսուցչական Սեմինարիայի շէնքում, բայց բաժանմունքների ընդարձակմամբ՝ պէտք է ածէր եւ նորանոր շէնքերի եւ հաստատութիւնների, կլինիկաների, լաբորատորիաների ևլն. կարիքը. սկզբնական շէնքի շուրջն այժմ ստեղծուում է մի ամբողջ արուարձան՝ Համալսարանական արուարձանը՝ ստանձնակ մեծ ու փոքր շէնքերով՝ համաճարակի գիտութեան եւ տեխնիկայի պահանջների: Պատրաստ է մանկաբարձական բաժնի շէնքը՝ Դարուհի Յակոբեանի անունով՝ կլինիկայինը, ամենաբուժականը՝ Մարի Նալբարի անունով, անատոմիկումի վիճակարի շէնքը, քիմիական մեծ լաբորատորիան, կաթնատնտեսականը, հանրակացարանը պրոֆեսորների համար, իսկ ուսանողականը 500 հոգու համար շուտով պիտի սկսուի շինել, աւ այժմ 200 հոգի տեղաւորուած են փայտի բարակներում, 250 հոգի էլ առանձին շէնքի մէջ: Նախապատրաստութիւն են տեսնում ստոմատոլոգիական գիտարանի, երեխաների կլինիկայի, Համալսարանի դրադարան-ընթերցարանի եւ հետազօտական լաբորատորիայի շինութիւնների համար: Համալսարանական արուարձանի ծրագիրը կազմել է Համալսարանի ակադեմիկ Ա. Թամանեան 24 հեկտար տարածութեան վրայ, որ կցում են քոդուածին (պատ. 1), ընդերցողին դաղափար տալու համար (2):

2. Համալսարանի հետ բարձրագոյն դպրոցների շարքում պէտք է յիշուին Նկարչական Գիտրոցը եւ յատկապէս Կոնսերվատորիան: Առաջինը ոչ միայն նկարչութեան ուսուցիչներ է պատրաստում միւս տիպի միջնակարգ եւ ժողովրդական դպրոցների համար, այլ եւ կերպարուեստի աշխատաւորներ, ընտրելագոյն ընդհատարաներին հնարաւորութիւն տալով պետական հաշուով կատարելագործելու իրենց արուեստը Մոսկուայում կամ Լենինգրադում: Իսկ Կոնսերվատորիայի նպատակն է ոչ միայն երաժիշտ ուսուցիչներ պատրաստել, այլ եւ ստեղծագործող եւ էստրադային, ինչպէս եւ ժողովրդական երաժշտութեան հաւաքման եւ ուսումնասիրութեան աշխատաւորներ:

Կոնսերվատորիան բացուել է 1921 թուին իբրեւ երաժշտական դպրոց եւ 1924 թուից վերածուել ներկայ դրութեան, առաջին ասպիճանի, տեխնիկումի եւ Բուհի (բարձրագոյն ուսումնական հիմնարկութիւն) բաժանմունքներով: Տեխնիկումին կից է արուեստների երաժշտութեան եւ օրկեստրի դասատանդութիւնը գործնականի հետ եւ ապա հանրակրթական դպրոցների համար երաժիշտ ուսուցիչներ պատրաստող բաժինը: Կայ եւ բանուորական ֆակուլտէտ, բանուորների մէջ երաժշտական կրթութիւն տարածելու համար եւ վերջապէս Բուհի համար աշխատաւորներ պատրաստող բաժինը: Մանկապիտական առարկաներն են դաշնամուր, լարային եւ փողային գործիքներ, ձայնի մշակութիւն, համբավարական դասընթացք, տիրիժեորական եւ տեսական պատրաստութիւն՝ մանկավարժական եւ ստեղծագործական թեքմամբ:

---

(1) Ներկայ 30/31 ուս. տարուանից վերանում է Համալսարան կոչումը եւ ֆակուլտէտները պիտի վերածուին մանկապիտական բարձր դպրոցների, իրաքանչիւրը իւր ղեկավարով եւ վարչութեամբ:

(2) Համալսարանից տարբեր մի բարձրագոյն դպրոց է *Ազատաբուժական Ինստիտուտը*, ուր, բացառութեամբ Համալսարանի, դասախօսութիւնները կատարուում են ռուսաց լեզուով, որով հետեւ այդ հաստատութիւնը համակովկասեան է, եւ այստեղ ուսանում են հայերի հետ, նաեւ վրացիներ, ատրբէջանեան թուրքեր եւ լեռնային հասարակապետութիւնների կամ ինքնավար շրջանների երիտասարդ քաղաքացիներ, որի համար եւ առանձին շէնք է շինուում 900,000 ր.ի սահմանում:

Fonds A.R.A.M

Ուսանողների թիւը 500 է, մեծամասնութիւնը իգական սեռին պատկանող, գլխաւորապէս ձայնի (vocal) եւ դաշնամուրի մասերում, աւելի քիչ լարային եւ օրկեստրային բաժիններում, յառաջադէմներից ընտրելագոյնները ուղարկւում են Մոսկուա, Լենինգրադ կատարելագործուելու իրենց մասնագիտութեան ճիւղերում:

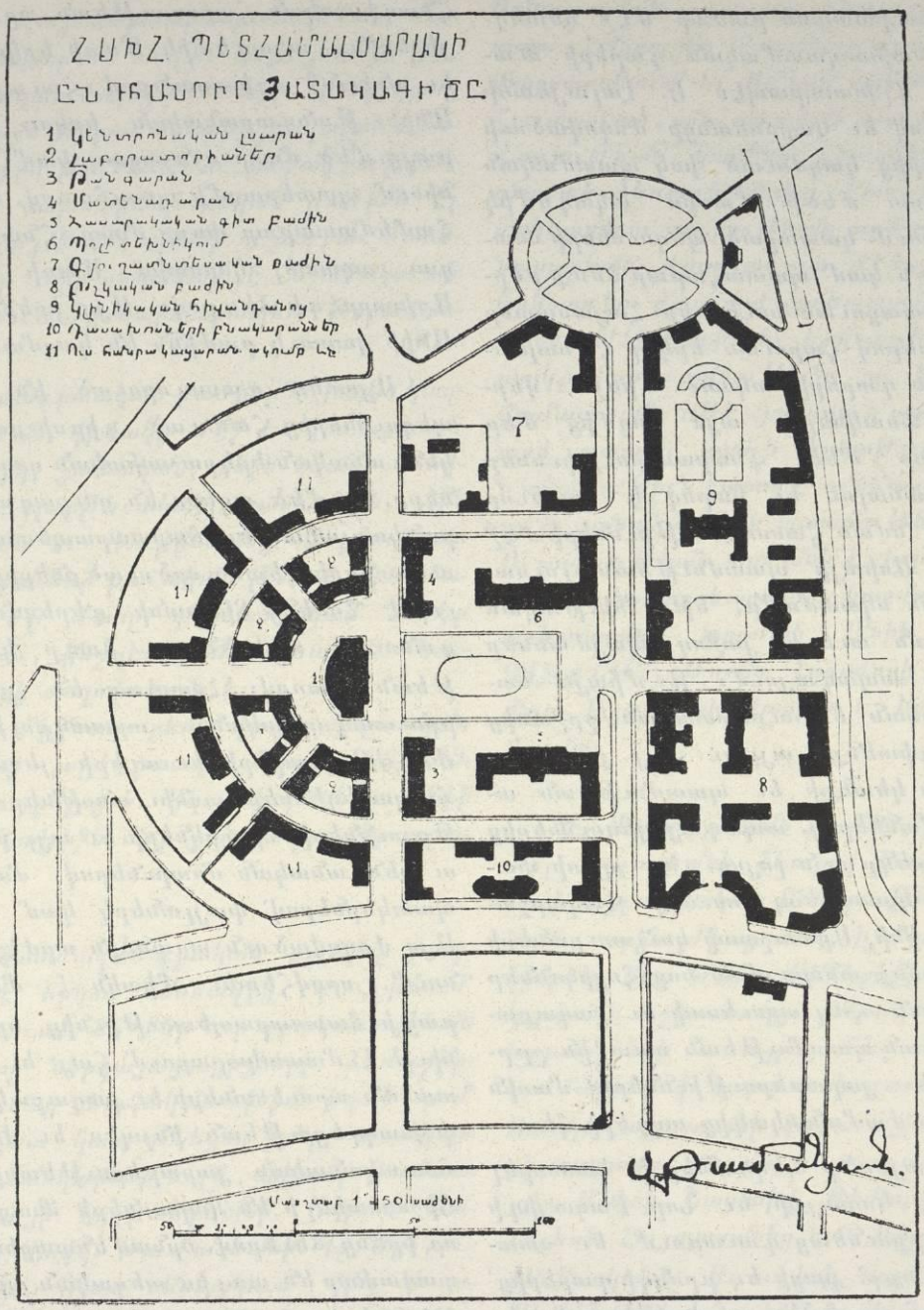
Նորաբաղբոջ կոնսերվատորիան հետապնդեց երաժշտական արուեստի մի հնոց է դառնում Հայաստանում: Սպենդիարեանը, թէեւ պաշտօն չունէր, բայց կապուած էր սերտ սիրով կոնսերվատորիայի հետ. նորա ստեղծագործութիւնները, յատկապէս «Ալմաստ» օպերան, մեր երաժշտական արուեստի լաւագոյն ծաղիկն է, որ ներկայացման է արժանացել Մոսկուայում եւ Օդեսայում: Նորա մահը շատ մեծ կորուստ էր հայ երաժշտական արուեստի եւ գիտութեան համար, որովհետեւ արուեստագէտը նոր նոր սկսել էր ծանօթանալ ընտելանալ հայ ժողովրդական երաժշտութեան եւ կենցաղին, որ անդրադառնում էլին եւ նորա ստեղծագործութիւնների վրայ: Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեան, չորս տարի կոնսերվատորիայի ղեկավարը, ունի մեծ քանակութեամբ օրկեստրային եւ vocal գործուածքներ, որոնցից նշանաւորն է «Սեդա» օպերան (Շանթի «Հին Աստուածներ»ից) եւ դուտ օրկեստրային սուիտներ: Սպիրիդոն Մելիքեան, մեր կոմիտաս Վարդապետի աշակերտներից, իւր երաժշտական ուսումը կատարելագործել է Գերմանիայում, հայ ժողովրդական երգերի հաւաքողն եւ ուսումնասիրողը, որ շարունակում է եռանդուն կերպով իւր ուսումնասիրութիւնը. հրատարակել է Շիրակի ժողովրդական երգերի մի ժողովածու, գրել է «Կոմիտասի ստեղծագործութիւնները ու մեթոդոլոգիան» վերնագրով ուսումնասիրութիւնը, ձայնագրել է Գարդաշեանի հետ Վանայ ժողովրդական երգերը, եւ խմբագրել Կոմիտաս Վարդապետի 300ի չափ ժողովրդական երգերի ժողովածուն, որ սիրոյ հրատարակութեան շուտով Պետական Հրատարակչութեան կողմից:

Մեր փոքրիկ երեւանը կամաց կամաց երաժշտական քաղաքի հռչակ է ստանում, որ գրաւում է Խորհրդային Միութեան եւրոպական նշանաւոր արուեստագէտների՝ կոնցերտներ տալու: Կոնսերվատորիան օժանդակ է հանդիսանում նաեւ Միութեան չափանիշներով սկսուած գիտական արշաւանքների, որպիսին Լենինգրադի կոնսերվատորիայի ազգագրական - երաժշտական էքսպեդիցիան էր, ուսումնասիրելու Հարաւային Կովկասի կենցաղական երաժշտութիւնը, գրի առնելու ֆոնոգրաֆով ժողովրդական եւ աշուղական երգերը, գործիքների երաժշտութիւնը, որպէս նիւթ համեմատական երաժշտութեան համար:

3. Գեղարուեստի եւ պատմա - հնագիտական խոշոր հաստատութիւն է Թանգարանը, Խորհ. Հայաստանի փառաւոր ստեղծագործութիւններից մէկը՝ կուլտուրական ճակատում: Երեւանի Թանգարանը, ընդարձակ իւր տանտամեայ գոյութեամբ, որակով եւ ընդարձակութեամբ այնպիսի կերպարանք է ստացել, որ պատիւ կարող է բերել ոչ միայն մեր փոքրիկ և նորակազմ Հայաստանին, այլ եւ աւելի մեծ եւ երկար ժամանակ պետական կեանքով ապրող ժողովրդի: Դա մեր պարծանքն է, մեր իրական ապացոյցը՝ թէ հայ ժողովուրդը չէ կորցրել իւր պապերի ունակութիւնը գեղարուեստների մէջ իսկ ստեղծագործող լինելու:

Թանգարանը պետեղուած է ցարական շրջանից կիսաւարտ մնացած վարժարանի մեծ շէնքում, որ կարգի բերելուց յետոյ, վերին յարկի մի թեւը յատկացուած է Թանգարանին, իսկ ներքեւի յարկը Հանրային Մատենադարանին: Այս շէնքի մէջ են հաստատուած Կուլտուրայի Տունը, ուր մեծ հաւաքոյթներն են լինում եւ երաժշտական կոնցերտներ, ինչպէս եւ Գիտութեանց եւ Արուեստի Ինստիտուտը: Թանգարանը բաղկացած է հետեւեալ մասերից. ա) Հնագիտական, բ) Պատմական - Գրական, գ) Ազգագրական եւ դ) Գեղար-

Fonds A.R.A.M

Պատկեր 1.— ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Fonds A.R.A.M

ուեստական բաժին. Նոր կազմակերպուել են սկզբում ճարտարապետական եւ յեղափոխական բաժինները:

Ա) Հնագիտական բաժնի մէջ գետեղուած են նախապատմական դարերի ճնշացորդները, գլխաւորապէս Ե. Լալայեանի պեղումներով եւ Կարմրաեանցի ժողովածուի ճնշացորդներից կազմուած, իսկ պատմական շրջանը ըստ մեծի մասին ակադեմիկ Մառի Անիում կատարած պեղումների ճնշացորդներն են կամ պատահաբար ձեռք բերուած եւ ստացուած նուէրներ: Հայաստանը հնութիւններով հարուստ երկիր է նախապատմական դարերից սկսած մինչեւ վերջին ժամանակները. այս կողմից մեր թանգարանը մեծ հնարաւորութիւններ ունի զարգանալու եւ կարող է կարեւոր տեղ բռնել նման հաստատութիւնների մէջ Առաջաւոր Ասիայի պատմութեան լուսաբանութեան նկատմամբ, եթէ նիւթական եւ գիտական աւելի յաջող պայմաններ ստեղծուին ապագայում: Ոչ միայն նախապատմական եւ ուրարտական շրջանից քիչ բան գիտենք, այլ եւ հայ քաղաքակրթական կեանքի եւ պատմութեան առաջին շրջաններից. ապագայ պեղումներից պիտի սպասենք այն լոյսը, որ պիտի փարատէ մեր կատարեալ խաւարը Վաղարշապատի, Դուինի, Արտաշատի կուլտուրաների մասին, որոնք անպայման նոր հորիզոններ պիտի բանան հայ արուեստի եւ քաղաքակրթութեան պատմութեան առաջին շրջանների եւ յարաբերութիւնների մասին շրջակայ և ժամանակակից ազգերի հետ:

Ե. Լալայեանը պեղումներ է կատարել Էջմիածնի, Կոտայքի եւ Նոր Բայազիդի կամ Գեղարքունեաց գաւառում եւ ստացած արդիւնքը՝ քարի եւ բրոնզի դարերից՝ դասաւորել առանձին դարակներում եւ պահարաններում: Նշանաւոր է հին կտաքը Նոր Բայազիդի պեղումներից, բայց վատ պահուած, եւ բրոնզէ գօտին իւր երկրաչափական եւ կենդանական զարդարանքներով, ասպա պէնքի, զարդարանքի, գերեզմանային արարողութիւնների հետ կապուած իրեր, անօթներ եւլն.: Պատմական շրջանի իրերը մեծ մասով կապուած են Անիի պեղումների հետ, որ միայն մի մասն են այն հնագիտական հարստութեան, որ, ինչպէս յիշեցինք, ակադեմիկ Մառի երկարամեայ եւ անխոնջ աշխատանքով հաւաքուած էր Անիի թանգարանական երկու շէնքում, բայց մեծ մասը ոչնչացաւ կամ մնաց Անիում պատերազմի պատճառով, եւ միայն համեմատաբար փոքր մասը հնարաւոր եղաւ ազատել կորստից՝ Մառի աշակերտ Աշխարբէկի ձեռքով: Այդ իրերն են, որ Անիի յատուկ բաժինն են կազմում:

Այստեղ դասաւորուած են պլատոի պեղումներից հանուած գիպսի բուսական-կենդանական-երկրաչափական զարդարանքները, որ մեծ ազդեր են ցուցադրում մանրանկարչական եւ ճարտարապետական արուեստների հետ. գործուածքներից նշանաւոր է Հոնենց Տիգրանի գերեզմանատունը գտնուած առիւծն ու ձագը կենդանութեան ծառով: Հարուստ են յատկապէս քրտատագործական արտադրութիւնները ԺԱ.-ԺԲ. դարերի եւ աւելի յետոյ, յախճապակեղէններ, ապնիւ անօթներ, առիւծի, թռչունների, պարիկների եւ այլ բուսական ու կենդանական մոտիւներով, մարդկային պատկերներով՝ վայլաններկ կամ ոսկեզօծ: Այս ժողովածուն առանձին արժէք է ստանում, որովհետեւ միակն է մեր մէջ, բաց ի ճարտարապետութիւնից, որ իրական նիւթ է մատակարարում հայ եւ մահմեդական արուեստների եւ քաղաքակրթական փոխադրեցութեան, ինչպէս եւ Անիի վաճառականական յարաբերութեանց մասին: Յիշատակել ի են կարասների ճնշացորդները, որ իրենց ձեւերով, օրնամենտացիայով մեզ գաղափար են տալիս տեղական արտադրութիւնների մասին, եւ յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ են դարձել Վրացի գիտնական Զուբիշուիլու կողմից, որ Մառի աշակերտներից մէկն է: Այստեղ է Անիի նկարազարդ Ս. Գրիգորի լինը որմնանկարների արտանկարութիւնը, Լուսաւորչի ցեղը՝ երուսաղէմ նկարիչ Թարխանեանի ձեռքով, որ

Fonds A.R.A.M

կատարել է մեր դեկավարութեամբ իբրեւ Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէի հաւակին անդամի։

Ասպա հայ ճարտարապետութեան մասին գաղափար են տալիս Լալայեանի լուսանկարչական ժողովածուները, որոնց վրայ կ՚աւելանան Թորամանեանի ժողովածուները, գծագրութիւններն ու չափագրութիւնները, եւ ճարտարապետական բաժինն էլ կը դառնայ Թանգարանի ուշագրաւ մասերից մէկը, որի դեկավարը հնչանակուած այս տարուանից ճարտարապետ Թորամանեանը։

Դրամագլխական բաժինը նոյնպէս կազմակերպման վիճակի մէջ է. հաւաքուած են անտիկ յունական, սելեւկեան, հռոմէական, պարթեւական, սասանեան, հին հայկական եւ Ռուբինեանց, Սելջուկեան եւլն. դրամներ բաւական թուով, գեմմաներ, մի մասը գնուած կամ նուէր ստացուած, ինչպէս հանգուցեալ Կ. Կոստանեանցի ժողովածուն է։

Մեր միջնադարեան փայտակերտական արուեստի արժէքաւոր ճեպագրդներ են Մշոյ Առաքելոց եւ Սեւանի գռները, Անիի եւ Նոր Նախիջեւանի քանդակազարդ պրակալները։

Բ) Պատմական-գրական բաժինը բազկացած է երկու սենեակից. դահլիճում ցուցադրուած են մեր նոր գրականութեան նշանաւոր ներկայացուցիչների ձեռագիրները, նրանց սեպհականութիւն եղած կամ նրանց հետ կապ ունեցող իրեր, պատկերներ, լուսանկարներ եւլն., օրինակ՝ Գամառ-Քալի-իպաշի, Նալբանդեանի, Սմբատ Շահազիզի, Յովհ. Թումանեանի, Գր. Արծրունու, եւլն.։ Միւս սենեակում հին ձեռագիրների բաժինն է. 1080 հատորից բազկացած. որոնց մէջ մի քանիսը գեղարուեստական-հնագիտական կողմից անգնահատելի արժէքով, այսպէս Թիֆլիսի Մոզնու աւետարանը, Մշոյ Առաքելոց վանքի երեքքիչեան երկաթագիր մեծ Տօնականը, Սմբատ Գունդստապլի աւետարանը, Սարգիս Պիծակի ամենահին կերպով նկարազարդուած աւետարանը, եւլն.։ Այս ժողովածուն կազմուած է Նար Նախիջեւանի, Սանահարեան գպրոցի հաւաքածուներից, ապա Հանրային Մատենադարանում, Համալսարանում եւ Ամերիկացիների ձեռքով հաւաքուած, անհատական նուէրներով կամ վարչութեան կողմից հետզհետէ փողով գնուած ձեռագիրներից։ Հնագրական տեսակէտով ուշագրութեան արժանի են Սանահարեան ժողովածուի մէջ ժ. գարու կրկնագիր մասերով աւետարանը, նորագուած 1111 թուին եւ կրկնագիր Սաղմոսը՝ տակը վկայաբանութիւն, որ Ը. գարու է համարւում։ Եթէ յաջողուի անձնատ կերպով պարզել տակի երկաթագիրը, մեծ նշանակութիւն կարող է ունենալ մեր հնագոյն ձեռագիրների պատմութեան համար։ Ուշադրութեան արժանի է իւր արծաթապատ, գեղարուեստական կազմով No 99/94 աւետարանը, կազմած Անիի շրջանում ՉՂԶ (1347) թուին Հոռոմոսի վանքի համար։ Այս մասի վարիչն է երուանդ Շահաղիզ։

Գ) Ազգագրական բաժնի հիմքն է կազմել Լալայեանի ձեռքով կազմած Թիֆլիսի Ազգագրական Ընկերութեան ժողովածուն, որին միացած է Էջմիածնինը, որ կազմել ենք մենք Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանի աշխատակցութեամբ՝ Ղուկասեանի եղբայրների եւ այլոց մեզ տրամադրած գումարներով։ Հարուստ է բաւարար չափով Տաճկահայաստանի հարաւային գաւառների տարազը, գարգն ու զարդարանքը, ինչպէս Մոկսի, Շատախի, Թիմարի եւն.։ Արեւելեան Հայաստանից կան Ախալցխայի (եւ Լենինականի), Ապուլիսի, Ուսկացիների, որ Սիլիկեանների նուէրն է, Թիֆլիսի, Տարեւանի տպագրից Քրդերի եւ քոշանների տարրերը, բայց մեծ մասով կանանց մի մասը մանէկէնների վրայ հագցրած։ Տնայնագործական կոմիտէն բերել է զանազան գործուածքներ, գորգեր, նաեւ մանաւոր նուէրներով եւ գնումներով աւելացած.

Fonds A.R.A.M

քաղաքային մի լեհեան ուղարկել է վերջին պատերազմի ժամանակ գործադրուած հրացաններ, գնդացիրներ եւն., կայ եւ տեղական, հին զէնքերի փոքրիկ ժողովածու: Հաւաքուած են երաժշտական գործիքներ, եւ հին ու նոր սակերչական գործեր:

Ազգագրական բաժինը դեռ եւս կազմակերպման շրջանի մէջ է. ծրագրուած է պատրաստել մանէկէնները, շարժման մէջ, որ և է աշխատանք կատարել իս, ցուցադրելու համար գիւղական կեանքը, անասնագործութիւնը, գործագործութիւնը, վարն ու ցանքսը, գործիքները. ապա հին եւ նոր երեւանը, հէքեաթներ, ազգագրական-բիբլիոգրաֆիական տեսարաններ, մասամբ միայն ձեռնարկուած Լալայեանի եւ Խաչիկ Սամուէլեանցի աշխատութեամբ, որ պէտք է շարունակուի այդ մասին նոր տեսուչ Ս. Լիսիցեանի ղեկավարութեամբ: Տարբերաբար ազգագրական Հայաստանը ոչնչացած է պատերազմի ժամանակ եւ այժմ անկարելի կը լինի լիովին վերականգնել այն հարուստ նիւթերը, որով առատ էր Տաճկահայաստանը:

Հաւաքուած են նաեւ ազգագրութեան հետ կապ ունեցող լուսանկարներ, նեգատիւներ, նաեւ կենցաղը ներկայացնող պատկերներ:

Դ) Թանգարանի մէջ ամենից տպաւորիչ է գեղարուեստական բաժինը, ոչ միայն իւր համեմատաբար աւելի հարստութեամբ այլ եւ ցուցադրական յարմարութիւններով: Ձեռագրական գեղեցկութիւնները տեսնելու համար պէտք է բանալ մէկ մէկ նշանաւոր ձեռագիրները, հնագիտական արժէքները գնահատելու համար պէտք է աւելի հասկացողութիւն, մինչդեռ գեղարուեստական պատկերագրութիւնը միանգամից գրաւիչ է, տպաւորիչ, եթէ մինչեւ իսկ դիտողը չունենայ հարկաւոր պատրաստութիւնը գեղեցկի տեսութեան եւ ըմբռնողութեան համար: Տասը սենեակ և գահլիճ յատկացուած է պատկերասրահի եւ գեղարուեստական իրերի համար. առաջին դահլիճից ձեր աչքի առաջ ձգւում է այդ բաժնի երկար շարքը. հէնց առաջին բոպէից կախարդում ձեզ. մարգկային կեանքի եւ ներքին յոյզերի, ապրումների պատկերաւորումը, բազմատեսակ ձեւերով եւ արտաքին երանգաւորութեամբ: Բայց հըրճուանքի զգացմունքով է լցւում մտաւորական դիտողի սիրտը, երբ մտածում է, թէ ընդամենը տաս տարի է, որ գոյութիւն ունի այս հաստատութիւնը, բայց ակներեւ են նորա զարգացման և ընդարձակման բոլոր նշանները, եւ թէ ահաւոր պատերազմը մեր ժողովրդին հասցրած սոսկալի հարուածներով խոպան չի ոչնչացրել նորա գոյութեան եւ հոգեւոր քաղաքակրթական վերածնութեան ունակութիւններն ու հնարաւորութիւնները:

Հայ Արուեստագէտների Միութիւնը 1921 թուին կազմել էր իւր ցուցահանդէսը Երեւանում. Հայաստանի կառավարութիւնը մեծ մասով գնեց ցուցադրուած պատկերները եւ հիմքը դրաւ գեղարուեստական բաժնի: Ժողովրդական Լուսաւորութեան Կոմիսարիատում եւս կային Դաշնակցութեան ժամանակի ցուցահանդէսից գնած մի քանի պատկերներ, որոնց վրայ աւելացան մանաւորների ժողովածուներ, ինչպէս Լազարեան ձեմարանում պահուած հիմնադիրների եւ այլ պատկերներ. Մոսկուայական ճարտարապետ Էքիպէրի ժողովածուն, եւ ապա Մոսկուայի եւ Լենինգրադի Թանգարանային Ֆոնդերից կամ Ռուսական Թանգարանից ստացուած պատկերներն ու գեղարուեստական իրերը, նաեւ մասնաւորներից գրաւուած կամ գնուած, դարձան այս բաժնի հարստացման ապրիւրները: Թանգարանի եւ մասնաւորապէս գեղարուեստական բաժնի ճոխացումը առաջ է գնում տարէց տարի, նորանոր գըտնումներով կամ նուէրներով: Միութեան Ֆոնդերից ստացուած նուէրներով:

Պատկերասրահը երեք հիմնական մասից է բաղկացած, արեւմտեան, եւրոպական, ռուսական եւ հայկական: Արեւմտեան եւրոպայի դասական շրջանից, մանաւանդ ա-

Fonds A.R.A.M

ռաջնակարգ վարպետների գործեր, այժմ դժուար է ձեռք բերել, բայց չեն պակասում ժէ.-ժԸ. դարու մի քանի օրիգինալներ՝ հոլանտացի Դաւիթ կրասերի (ժէ. դար), ֆրանսացի ժոզէֆ Վէրնէի (1714—1789), Գրեոզի (1726—1805), Գիւբէի, Րիբերի, նաև իտալական, գերմանական եւ բելգիական արուեստի ներկայացուցիչների գործեր։ Օտար արուեստներից աւելի հարուստ է ռուսականը. հնագոյներից յիշելի են Տրոպինին եւ Մարոսս, առաջինը նկարիչ, երկրորդը քանդակագործ ԺԸ. դարու (Լազարեանների սեպհականութիւն), ապա Զարեանկոյ, Լեվիթան, Մակովսկի, Սէրով, Րէպին, Սոմով, Ալէքսանդր Բէնուա, Կոստոդիէվ, կարովին, Արխիպով, Գալովին, Նորերից Մաշկով, Կանչալովսկի, Կուզնեցով, Պետրով, Վուդկին, որոնցից մի քանիսը առաջնակարգ նկարիչներ են եւ ամէն թանգարանի պատիւ, եթէ ունին նրանց գործերից։ Յիշատակելի է եւգինիյ Լանսերիէյի Զանգեզուրի գաւառում վերջերս կատարած էդիւտները, կենցաղական բովանդակութեամբ, տիպեր եւն., որոնք գեղարուեստականի հետ եւ ազգագրական նշանակութիւն ունին։

Ամենից հարուստ քաժինը, բնականաբար, հայ արուեստագէտների գործերն են, սկսած Յակոբ Յովնաթանից մինչեւ նորագոյնները։ Այս մասի գնահատելի ժողովածուն հներից Այվազովսկու խոշոր պատկերներն են եւ նորերից Սարեանինը, ամենից աւելի հարուստները։ Հներից մի քանի պատկերներով ներկայացուած են Ներսիսեան Սեւիան՝ Բեքուգովի յայտնի նկարով, Տէր Մինասեան նախարարաձի եւ նախրի հովուական խոշոր պատկերով, բայց ռուսական կեանքից, որ բերուած է էջմիածնի թանգարանից. Բաշինջաղեանի մի քանի պատկերները, Վարդգէս Սուրէնեանի մի քանի պատկերները՝ սքանչելի ոճաւորութեամբ, լինչպէս Անիի եկեղեցուց դուրս գալու տեսարանն է կամ Զաքէլի թագադրութիւնը (1), Թերլէմէզեանի Սեւիանն ու իւր պատկերը, Թագէոսեանի մի քանի պատկերները, բայց ոչ նորա աւելի յայտնի գործերից, Աղաջանեանի բարձր գեղարուեստական սորդրէները։ Բայց, ինչպէս յիշեցինք, ամենից աւելի հարուստ է Սարեանի ստեղծագործութիւններով, Աշտա Յովհաննիսեանի, Լուկաշինի, Մակինցեանի, Գարեգին Լեւոնեանի եւ ուրիշների շատ յայտնի սորսրէներով, նաթիւր-մորթերով և արեւելեան կենցաղի տաք, երփներանգ պատկերներով (2)։ Շատ ու քիչ գործեր ունին նաեւ գրաֆիկ Կոջոյեանը, Առաքելեանը, Ախիկեանը, Գայֆէճեանը, քանդակագործ Գիւրջեանն ու Արա Սարգսեանը։ Աղքատ են մեր արուեստահանի նկարիչները. մի երկու վորագրութիւն էտկար Շահինն ունի։

Գեղարուեստական իրերը, չինական եւ եւրոպական ազնիւ յախճապակեղէնները, մանր արուեստի վերաբերեալ ահագին քանակութեամբ գործեր մասամբ միայն ցուցադրուած են սեղի պակասութեան եւ մասամբ եւս դեռ կարգաւորած չլինելու պատճառով. խօսք կայ Թանգարանի տարածութեան ընդարձակման մասին։ Գեղարուեստական մասի վերակացուն է Դրամբեանի՝ նկարիչ Ախիկեանի աշակցութեամբ։

---

(1) Շանգուցեալ Սուրէնեանը մեր նշանաւորագոյն ստիլիստն էր. նա մտադիր էր հայ հէքեաթների իլլիւստրացիոն հրատարակութիւն պատրաստել, որից մի քանի էտիւդներ տեսել ենք նրա մօտ իւր Լենինգրադի աշխատանոցում, բայց մահուանից յետոյ անհետ կորան։ 1915/16 թուականին ունի ամսի չափ աշխատում էր մեզ մօտ՝ Շուխսիմէի վանքում՝ հայ գաղթականների կեանքից էտիւդներ անելով, որ պէտք է գործադրէր ալէտը պատկերաւորող մի մեծ նկարի մէջ։ Այդ էտիւդներն այժմ բարեբաղդաբար գտնուում են Թանգարանում եւ ունին նաեւ ազգագրական նշանակութիւն։

(2) Մեր տաղանդաւոր նկարչի եւ հայ արուեստի համար անփոխարինելի կորուստ եղաւ երկու տարի առաջ նաւի խորտակմամբ նորա երեսունի չափ պատկերների ոչնչացումը, որ նա ստեղծագործել էր փարիզում իւր երկամեայ անխոնջ աշխատութեամբ եւ ուղարկել Հայաստան։

Fonds A.R.A.M

4. Կալուսդեանական կեանքի եւ գիտութեան յառաջադիմութեան ամենակարեւոր պայմաններից մէկն էլ Մատենադարանն է. գիտութիւնն ու գրականութիւնը ծագել եւ սպրել կարող չեն առանց հարուստ եւ ճոխ մատենադարանի: Երեւանի Հանրային Մատենադարանը Մխիթարեանի անուան, մէկն է Միութեան այն 23 հաստատութիւններից, ուր ստացւում են նորա սահմաններում լոյս տեսած բոլոր հրատարակութիւնները, որպէս պատկեր հրատարակչական գործի եւ ոչ սովորական գործածութեան համար. այդ նպատակով ստացուած հրատարակութիւնների թիւն է տարեկան մօտ 75,000: Գիտական տիպի քոյն գրադարանը, որ սպասարկում է գիտական աշխատաւորներին, առ մէկն հոկտ. 1929 թ. ունէր 450,000 հատոր գիրք, մեծ մասը ռուսաց լեզուով եւ քառասուն հազարի չափ հայերէն, եւ տպա եւրոպական այլ եւ այլ լեզուներով. 1929 թուին արտասահմանից ստացուած գրքերի թիւն էր 5000 կտոր: Մատենադարանը գտնւում է տնտեսական տիպի քոյնի, ինչպէս ընդունուած է միջազգային գրադարանական աշխատութիւն:

Մատենադարանին կից կայ մանկական եւ մեծերի ընթերցարան, ուր 300 — 600 հոգի օրական յաճախորդներ են լինում. ընթերցարանը բաց է օրական տաս ժամ: Ընթերցարանը իւր յատուկ գրքերն ունի, բայց կարող են օգտուել եւ Հանրային Մատենադարանից, բացի այն գրքերից, որ դուրս չեն տալիս: Կայ եւ առանձին կաբինետ գիտնական աշխատաւորների եւ հիմնարկների տեղեկանքի համար. տուն են տրւում մանրագիտական գրքեր աբունեմենտներով՝ գրասխօսներին, գրագէտներին, արուեստագէտներին եւլն.:

Կայ հարուստ եւ մանկավժէք գրքերի բաժին, մօտ 2000 հատոր, 1800 թուականից առաջ տպագրուած, որ մեկայն տեղն ու տեղը կարելի է նայել եւ օգտուել: Մատենադարանն ունի մեծ քանակութեամբ տեղւորդ օրինակներ եւս, որ գործադրւում է փոխարինութեան համար: Բիւդժէն շատ մեծ չէ, 41,000 ր., որ հետզհետէ սպառի ընդարձակուի:

Պաշտօնեաների թիւը 20 է, իսկ երեսուն թուականի համար, նախատեսուած է 28 հոգի: Մատենադարանի նոր վարիչն է Գէորգեան, իսկ առաջ՝ հիմնարկութեան օրից երեսունդ թուղխանոսեանն էր, պրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեանի օգնականութեամբ:

Մատենադարանական գործի մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է ինկատի ունենալ նաեւ, որ Համալսարանն էլ ունի իւր Մատենադարանը, որի հիմքն է կազմել նախկին Սեմինարիայի մատենադարանը, աւելի գեղեցիկ գրականութեան եւ մանկավարժական գրքեր, դրա վրայ աւելացել են Եւանգուլեանի, Բերբերեանի, Բժ. Ագամեանի, Էլպարովի, Ամերբէգեանի, Վահան Տէրեանի, պրոֆ. Ներսիսեանի, բժ. Սունդուկեանի, ժան Արշակունու եւն. մեծ ու փոքր մատենադարանները, եւ 160 արկղ Լազարեան ճեմարանի մատենադարանից: Տանեակ հազար աւելորդ օրինակներ ունի Է՛ Համալսարանի մատենադարանը՝ փոխանակութեան ֆոնդի համար: Բուն մատենադարանը կազմուած է 60,000 հատորից, չհաշուած Լազարեան ճեմարանից ստացուած 160 արկղը, որ բացուած եւ կարգաւորուած չէ. նոյնչափ էլ բաժին է ընկել Հանրային Մատենադարանին՝ Լազարեան ճեմարանի գագարելուց յետոյ: Համալսարանի մատենադարանը նոր է սկսում կազմակերպուել, որ կը վերջանայ յատուկ շէնքի եւ ընթերցարանի կառուցուելուց յետոյ:

5. Թանգարանի նպատակի, կազմութեան եւ հարստացման հետ ամենասերտ կերպով կապուած է Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէն. ինչպէս անունը ցոյց է տալիս, նորա նպատակն է պահել այն հնութիւնները, որոնք ցրուած են մեր հայրենիքի ամէն կողմերը, դէպ հաւսրապէս ճարտարապետական հնութիւնները, բայց եւ

Fonds A.R.A.M

հաւաքել, կորսից վերկել ամէն մի հնութիւն որ երեւան է գալիս որ եւ է տեղ պատահական կերպով: Սա եւս այն սակաւաթիւ հաստատութիւններից մէկն է, որ հիմնուած է Դաշնակցութեան ժամանակ, բայց ընդհատուած է պատերազմի պատճառով եւ վերակազմուած խորհ. իշխանութեան օրով, 1923 թուի դեկտ. 13ի դեկրետով, որպէս գեղարուեստի յուշարձանների պահպանութեան եւ կարգաւորելու ուսումնասիրութեան օրգան: Կոմիտէն սկսուած է հինգ անդամով, իսկ այժմ տասնեւչորս անդամ ունի, որի նախագահն է ակադեմիկ Թամանեան եւ գիտնական քարտուղարը Աշխարբէկ Քալանթար: Թանգարանի վարչութիւնն էլ իւր ներկայացուցիչներն ունի այնտեղ: Ունի եւ թղթակից անդամներ, կամ ներկայացուցիչներ զանազան վայրերում, 83 հոգի, որոնք տեղեկութիւններ են հաղորդում կամ հաւաքում են իրենց շրջանի կորստեան ենթակայ հնութիւնները՝ առանց վարձատրութեան: Ունի պահակներ, ուր առանձին հսկողութեան պէտք կայ:

Կոմիտէի գործունէութեան շրջանն է՝ հնութիւնների ցուցակագրութիւն, նկարագրութիւն, չափագրութիւն, արձանագրութիւնների ընթերցում, լուսանկարում կամ էսսամբաժների պատրաստում, տեխնիկական վիճակի պարզում, եւ հարկաւոր դէպքում օգնութիւն քանդուող շէնքերին:

Հայաստանը բաժանուած է քսան հնագիտական շրջանի, կոմիտէն յոյս ունի էս վերջին երեք տարուայ ընթացքում կարող պիտի լինի բոլորը ցուցակագրել եւ հնութեանց քարտէզ կազմել: Նա է ձեռնարկում հնագիտական արշաւանքների, պեղումների եւ հաւաքածոների ուսումնասիրութեան. նա է իրաւունք տալիս գալից եկած գիտական մարդկանց կամ մասնաւոր գիտնականներին հնագիտական ուսումնասիրութիւններ կատարել այս կամ այն շրջանում, կապ է պահպանում Միութեան եւ արտասահմանի նման հաստատութիւնների հետ:

Մինչեւ այժմ 105 դեկուցում է արուած, հնութիւնների պահպանութեան վերաբերեալ կամ գիտական, հետազօտական բովանդակութեամբ, հրատարակել է եւ մի տետրակ՝ «Օրագիր» անունով՝ No 3, որ հաստատութեան օրգանը պիտի լինի, նուիրուած երկու տեղագիր արձանագրութեան լուսաբանութեան: Դոցանից մէկը պանուում էր Նոր Բայազիտի գերեզմանատանը, յայտնագործուել է Թագ. Աւգալբէգեանի ձեռքով, եւ պահւում է ժամանակաւորապէս Հնութեանց Պահպանութեան աշխատանոցում:

6. Եթէ Համալսարանը, կոնսերվատորիան, Նկարչական դպրոցը այն հաստատութիւններն են, որոնք հետամուտ են տեսականի հետ տալի գործնական նպատակների, ուժեր պատրաստելու պետական հիմնարկներին, կառավարութեան, ժողովրդական կրթութեան եւ գեղարուեստական դաստիարակութեան համար, Գիտութեաց եւ Արուեստի Ինստիտուտը զուտ գիտական-գեղարուեստական ուսումնասիրութեան, հետազոտութեան ամենաբարձր հաստատութիւնն է, թէեւ վերջնական նպատակը դարձեալ գործնականի հետ կապուած: Նա գիտութեան եւ արուեստի տեսական մշակութիւնը գլխաւորապէս կեդրոնն է, զուտ գիտական - գեղարուեստական աշխատաւորների կաճառ, որի անդամակցութեան հրաւիրուում են այն անձնաւորութիւնները միայն, որոնք արդէն որոշ չափով յոյժ են տուել իրենց կարողութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը իրենց մասնագիտութեան մէջ եւ յոյս են ներշնչում գեկավար հանդիսանալու այդ ասպարէզում: Իրականում ակադեմական այդ կաճառի անդամներ են Համալսարանի եւ կոնսերվատորիայի ամէն ընկնող դասախօսները, Թանգարանի եւ գրականութեան նշանաւորագոյն ներկայացուցիչները, բայց նաեւ մասնաւոր գիտնականներ, որոնք կապուած չեն հաստատութիւնների հետ:

Հայաստանի Գիտութեան եւ Արուեստի

Fonds A.R.A.M

Ինստիտուտը երեք բաժին ունի. բնագիտական - մաթեմատիկական, պատմագիտական - հասարակագիտական եւ գեղարուեստական: Գերագոյն մարմինը անդամների ընդհանուր ժողովն է, որ ընտրում է Գործադիր մարմին եւ Խորհուրդ՝ նախագահութեամբ. իւրաքանչիւր բաժին ունի իւր գիտնական քարտուղարը: Անդամները կարող են լինել իսկական, որ միայն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում ապրող գիտնականներից եւ գեղարուեստագէտներից են ընտրւում, ապա պատուաւոր եւ թղթակից, որոնք կարող են եւ ուրիշ երկիրների քաղաքացիներ լինել: Ինստիտուտը կապ է պահում Միութեան եւ արտասահմանեան նման հաստատութիւնների հետ:

Այս հաստատութիւնը բացուեցաւ նախ 1921 թուին Աշոտ Յովհաննիսեանի Լուսժողկոմութեան ժամանակ եւ հաստատուած էր էջմիածնում. նորա իրաւասութեան ենթարկելով էջմիածնի մատենադարանը, թանգարանը եւ տպարանը, որոնք յեղափոխութեան հետեւանքով պետականացած էին. այս շրջանի անդամների թիւը սահմանափակ էր եւ նորա արդիւնքն եղաւ «Բանբեր» անունով (1921—22 թ.) ստուար, գիտական ժողովածուն: Բայց երեք տարուայ դադարից յետոյ՝ վերակազմուեցաւ 1925 թ. եւ ներկայ կերպարանքն ստացաւ, իւր գործունէութիւնն սկսելով նոյն թուականի դեկտեմբերից:

Բայ ի կազմակերպչական աշխատանքներից այս հինգ տարուայ ընթացքում հրատարակուած է Ինստիտուտի կողմից տարեկան մի հատոր «Տեղեկագիր» (հինգերորդ հատորը մամուլի տակ է) մեծ մասով հայ անցեալի, պատմութեան, գրականութեան եւ արուեստին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ, բայց նաեւ բնագիտական եւ հասարակագիտական: Տեղեկագրի մէջ չեն մտած բոլոր գիտական զեկուցումները, որ կարդացուած են նախատրում: Չենք կամենում մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, բայց հրատարակուած հատորները իրենց լուրջ ուսումնասիրութիւններով հաւատ են ներշնչում, թէ այդ հաստատութիւնը հետզհետէ պիտի դեր սկսի կատարէ եւ արդիւնաւոր հանդիսանայ հայ ժողովրդի ներկայ եւ անցեալ կեանքի, արուեստի և քաղաքակրթութեան գիտական ուսումնասիրութեան մէջ, ինչպէս եւ երկրի բնական ուսումնասիրութեան:

7. Մեզ մնում է մի քանի խօսք ասել եւ Պետական Թատրոնի մասին, որ գաղափարների եւ գեղարուեստական մշակոյթի տարածման լաւագոյն միջոցն է ժողովրդական զանգուածների մէջ, խթանն է գրականութեան որոշ ճիւղերի, դերասանական եւ երաժշտական, ինչպէս եւ նկարչական դեկորատիւ արուեստների զարգացման, քաղաքակրթական կեանքով ապրող ազգերի անհրաժեշտ հաստատութիւններից մէկը: Թատրոն, դերասանական խմբեր ունէինք եւ առաջ. բայց ոչ իբրեւ մշտական հաստատութիւն, այլ անհատների եւ ընկերութիւնների ձեռներէցութեան հետ կապուած, որ շատ անգամ ընդհատւում էր եւ անյաջողութիւնների ենթարկւում: Այժմ ունինք պետական մի հաստատութիւն, մշտական, ապահով, կարգաւորեալ կազմակերպութեամբ, որ տարէց տարի կատարելութեան է ձգտում, հետեւում է նման հաստատութիւնների նուաճումներին եւ հետամուտ է գործնական դեր կատարել ժողովրդի մտաւոր, գեղարուեստական կեանքի եւ կենցաղի կատարելութեան մէջ, իւր շուրջը խմբելով դերասանական բոլոր կարող ուժերը, գրականագէտներն ու երաժիշտները, որ յատուկ տաղանդ ունին իրենց գրիչը արդիւնաւորելու բեմական գրականութեան եւ երաժշտութեան համար:

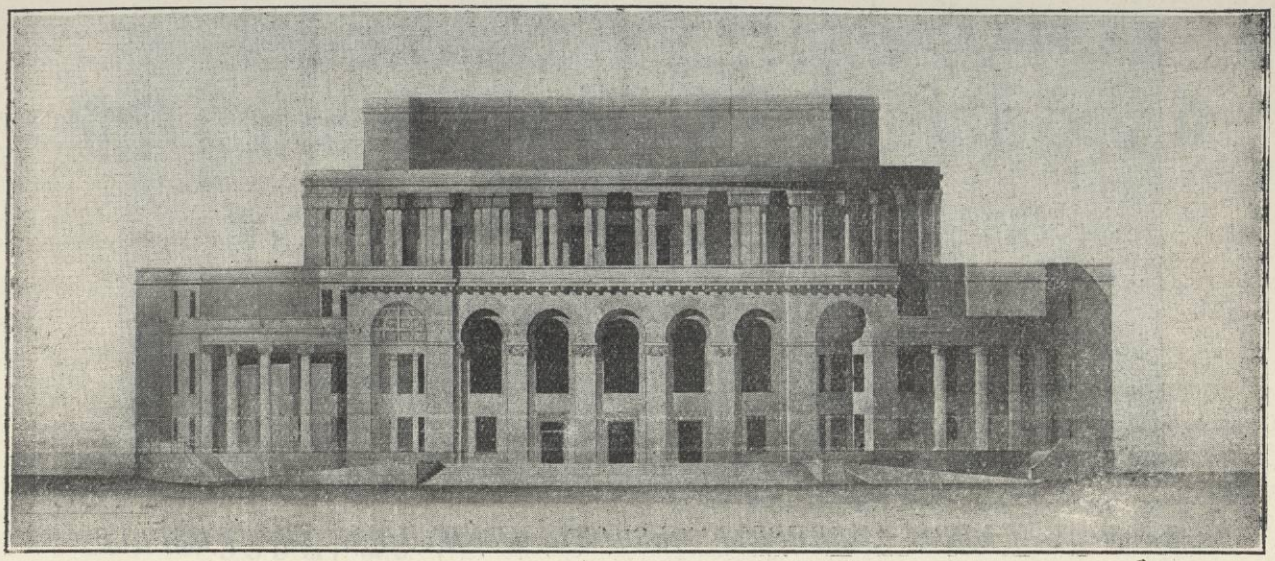
Պետական Թատրոնը տեղաւորուած է դեռ եւս հին շէնքում, բայց այս տարուանից արդէն սկիզբ կառնի նորի շինութիւնը ակադեմիկ Թամանեանցի ծրագրով, որ պատրաստ է եւ հաստատուած: Նոր Թատ-

Fonds A.R.A.M

րոնը երկու մաս պիտի ունենայ՝ ամեռնային՝ 1200 հոգու համար (Պատ. 2) և ամառնային՝ 1700 հոգու համար (Պատ. 3). գա ամենախոշոր շէնքը պիտի լինի Խորհ. Հայաստանի մէջ, հայկական ճարտարապետական հոգւով թափանցուած մի ստեղծագործութիւն, յատկապէս՝ ճակատներն ու ներսի յարդարումը, ի հարկէ, ներկայ

կան բարձրագոյն հաստատութիւնների համար:

8. Քանի որ խօսք եղաւ արդէն համալսարանի եւ գեղարուեստական հաստատութիւնների արուարձանների մասին, մի քանի խօսք էլ ասելացինենք քաղաքի ընդհանուր վերակառուցման նկատմամբ: Թէ-

Պատկեր 2.— ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՄԵՌՆԱՅԻՆ ՆՈՐ ԹԱՏՐՈՆԸ

ժամանակի պահանջներին յարմարեցրած: Թամանեանցի անճոռնութիւնը, գեղարուեստական հմտութիւնն ու ճաշակը, կարողութիւնը, մի մեծութիւն Խորհ. Միութեան չափանիշներով, լուսապսպ առհասատչեան է այդ կարեւոր գործի յաջողութեան: Հիւսիսային կողմում պիտի լինին նաեւ ուրիշ շէնքեր՝ երաժշտական հուսափակի, ընթերցարանի համար, եւլն.:

Ժողովրդական Տունը, —այսպէս է կոչւում թատրոնը եւ նորա կապուած միւս շէնքերը,— սէտք է շրջապատուի 4½ հեկտար տարածութեամբ պարտիզով, բուրաստաններով և շատրուաններով զարդարուած, պարտիզի մի կողմը կոնսերվատորիայի նոր շէնքը պիտի լինի եւ միւս կողմը գեղարուեստական դպրոցը: Այսպիսով մի առանձին մեծ պիտի կազմուի գեղարուեստական

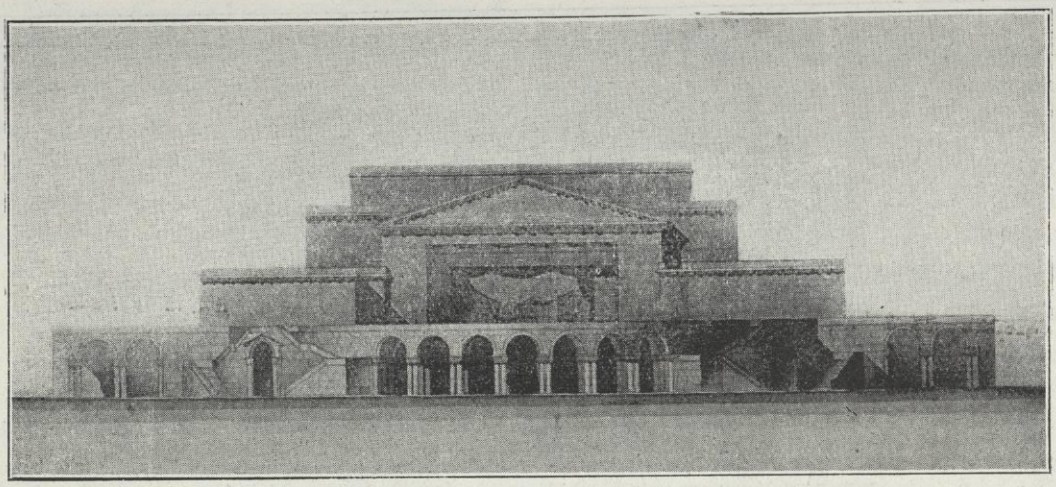
պէտ նիւթական շինարարութիւնը մեր խնդրից դուրս է, բայց քաղաքի նոր ճեւակերպութիւնն ու վերակառուցումն էլ ինքնըստինքեան գեղարուեստական մի մեծ գործ է, որի մասին արժէ ընթերցողին գաղափար տալ: Ծրագիրը կազմուած է ակադեմիկ Թամանեանցի կողմից՝ նմանութեամբ եւրոպական պարտէզ-քաղաքների, եւ առանդուն կերպով առաջ է տարուում իրագործումը. ափսո՛ս, ձեռքի տակ չունինք ամբողջութեան լուսանկարը, աւելի պարզ գաղափար տալու համար:

Համալսարանի եւ գեղարուեստական հաստատութիւնների արուարձանների մասին խօսք եղաւ արդէն. քաղաքի կեդրոնը պիտի կազմեն պետական հիմնարկութիւնների շէնքերը, որոնք աւելի խոշոր են եւ աչքի պիտի ընկնեն իրենց գեղարուեստա-

Fonds A.R.A.M

կան ճակատներով եւ զարդարանքներով՝ համեմատ հայ ճարտարապետական արուեստի: Դրանցից մի քանիսն արդէն պատրաստ են, ինչպէս հողժողկոմատի գեղեցիկ շէնքը, Թամանեանցի ձեռքով, գիւղատնտեսական բանկի եւ քաղխորհրդի շէնքերը, մեծ հիւրանոցը, ճարտարապետ Բունիաթեանի. ֆինժողկոմատն ստացել է եւս

Քաղաքի մի առանձին գեղեցկութիւնը պիտի լինի լիճը՝ Զանգու գետի վրայ, շուրջը բուսաբանական այգին, ափերը կապուած մի մեանց հետ կամուրջներով: Քաղաքի հիւսիս-արեւելեան բարձունքներն արդէն իսկ ծածկուում են տարէց տարի արհեստական անտառներով: Քաղաքը վերաշինուում է 300.000 բնակչութեան հա-

Պատկեր 3.— ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ՆՈՐ ԹԱՏՐՈՆԸ

մի վերին յարկ, շինուում է ապահովագրական հիմնարկութեան շէնքը: Սրանց շուրջը պիտի տարածուին քաղաքացիական բնակարանները, որոնց համար կարեւորը գեղարուեստական խնդիրները չեն, այլ էժան, յարմար եւ առողջ բնակարանը. այս կարգի բազմաթիւ շէնքեր են կառուցուել եւ շարունակուում են որոշ շրջաններում, ողջ քաղաքը գործատան վերածած: Այստ առանձին արուարձան պիտի կազմի արդիւնաբերական ձեռնարկների շրջանը, կապուած երկաթուղու հետ: Փողոցները երկու կողմից, մայթերի ուղղութեամբ, պէտք է զարդարուին ծառերով, եւ ապա պարէնները ու հրապարակները, նաեւ մանկական, շրջապատուած առատ կանաչով, պիտի նպաստեն օդի բարեխառնման և մաքրութեան: Ի նկատի է առնուած եւ քամիների ուղղութիւնը, բնակարանները վերջապէս աղատ պահելու համար:

խատեսութեամբ, այժմ ունի 80 հազար բնակիչ:

Վերջացնենք մեր թուսիկ եւ միակ ծանօթութեան համար կատարած պատյալը, որ բաւարար ապացոյց պիտի համարուի, թէ հայ ժողովուրդն արժանի է խաղաղ եւ ստեղծագործող կեանքի պայմաններ ունենալու: Երեւանի թանգարանը, էջմիածնի հազարաւոր ձեռագիրների ժողովածուն, մեր ճարտարապետական շէնքերի կանգունն եւ աւերակ հարիւրաւոր յուշարձանները անցեալից ժառանգած, հոգեւոր, հարուստ գանձերն են, որ պէտք է շահագործուին քաղաքակրթական-գեղարուեստական մի նոր հեռանկարի ստեղծման մէջ. Համալսարանի, Հանրային Մատենադարանի, գեղարուեստական հաստատութիւնների ծագումն ու ձգտումը կատարելութեան շաւղում կենդանի առհաւատչեայ են, թէ մեր

Fonds A.R.A.M

ժողովուրդը, որքան եւ ճղակոտոր ահաւոր պատերազմի հեռեւանքներով, սկսել է նոր ոստեր արձակել, իւր վէրքերը բուժել եւ կուլտուրական մի նոր կեանքով ապրել։

Հաւատա՛նք մեր ժողովրդին պահուած լաւագոյն ապագային։

Գ. ԱՐՔԵՊԱԿ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Նոր Նախիջեւան, 1930

ՊՐՈՄԵԹԷՒՍ ԱՐՁԱԿՈՒԱԾ

ԹԱՏԵՐԱՔԵՐԹՈՒԱԾ ՀՈՐՍ ԱՐԱՐՈՎ

Բ. ԱՐԱՐ

ՏԵՍԱՐԱՆ Բ.

Անցատ մը, ժայռերով ու քարայրներով ցանցրուած։ Ասիա եւ Պաճթեա հոն կը մտնեն։ Երկու դեռատի Պայեր, ժայռի մը վրայ նստած են ու կ'ունկնդրեն։

Ա. ԿԻՍԱՊԱՐ ՈԳԻՆԵՐՈՒ

Արահետը՝ որուն մէջէն՝ անցաւ այդ զոյգը չքնաղ,
Մայրիներու, շոճիներու եւ գեղձերու երկայնքին,
Ինչպէս նաեւ ամէն մըտայլ ծառի քովէն որ կ'ածի,
Քօղարկուած է, զուրս կը մղնայ երկնից անհուն կապոյտէն։

Ոչ արեգակ եւ ոչ լուսին, ոչ հով եւ ոչ ալ անձրեւ,
Կրնան անոր իրերահիւս ոստերուն մէջ թափանցել.
Ոչինչ, միայն՝ ցօղի ամպ մը թափառիկ,
Որ գետնասող սիւքին շունչէն կը տարուի,
Ու եղեամէն ալեւորած ծառերու
Բուներուն մէջ շրջելով,
Մարգարիտներ կը կախէ, նորափթիթ ու կանանչ
Դափնիին մէն մի ժոպոյն ծաղիկին, մինչ գիւրաբեկ
Անեմոն մը գեղեցիկ՝ իր ճակատը կը հակէ
Եւ անշրշուկ կը խառնի. կամ երբ անթիւ աստղերէն
Մէկը որ մութ գիշերով կը մոգլայի, կը շրջի,
Եւ կը գոնէ ծերպն ուրկէ կրնան միայն՝ բարձունքէն՝
Այդ խորութեանց վրայ թափիլ ճառագայթներ՝ երբ դեռ ինք
Հեռու, հեռու չէ քշուած,
Արագավազ երկինքէն որ չի կրնար յամենալ
Ու կը սրբէ ոսկի լոյսի կաթիլները,
Գիծերու պէս անձրեւի, որ երբեք չեն միանար.
Շուրջը՝ խաւարն աստուածայինն կը տիրէ,
Վարը՝ հողն է մռմռապատ։

ԿԻՍԱՊԱՐ Բ.

Հոն՝ սոխակներն հեշտասէր,
Օր ցերեկով արթուն են։
Երբ մէկն անոնց նըւագի, երանութեամբ կամ վիշտով,
Ու բազեին հավատարիմ ոստերուն մէջ՝ գլխովի
Քաղցրը սիրով յափրացած ու մահամերձ վիճակով,
Իր ընկերոջ նըւագէ թրթռըացող կուրծքին վրայ,
Ուրիշ մ'անոնին՝ օրօրուն կոկոնէ մը կը սպասէ
Վերջին խազին նըւագուն աւարտումին, եւ ահա,
Վաստուժ երգին թեւերուն թափ մը կուտայ սըլացիկ,
Մինչեւ յուզման նոր երա՛կ մ'այդ մեղեդին վեր բըռնէ.

Fonds A.R.A.M

Եւ անտառներն ալ բոլոր՝ մըտիկ կ'ընեն անբարբառ,
Մինչ մըթնախառն օդին մէջ՝ թեւախփումներ կը լսուին,
Ձայներ կ'ելլեն — լիճի շուրջ՝ կարծես անթիւ սրինգներ —
Որ այնպիսի քաղցրութեամբ կ'ողողեն մխրճն ունկընդրին,
Որ հրճուանքն իսկ՝ յա՛ւ մը կ'ըլլայ գըրեթէ։

ԿԻՍԱՊԱՐ Ա.

Այնտեղ է որ կը խաղան այն պիւթական յորձանքներն
Նուագալեզու արձագանգին, որոնք իրենց կը քաշեն
Արբեցութեամբ մը հիւծիչ, կամ հեշտալի երկիւղով,
Ըստ այն՝ հրլոր օրէնքներուն զոր հաստատեց Դեմոզորգոն,
Այն ոգինե՛րը բոլոր, որ այդ գաղտնի ճամբէն են,
Ինչպէս նաւերն՝ ներսերէն՝ գէպ ովկիան կը քշուին,
Կատարներու ձիւնհալէն ուժեղացած գետոն ի վար։
Փափուկ ձայն մը նախ կուգայ,
Անոնց որոնք խօսքի կամ քունի մէջ են կաշկանդուած,
Ձակտագրական, վախուկ, յուզումը կ'արթընցնէ,
Ջանոնք իրեն կ'առնքնէ, եւ կամ երմէ կը վանէ։
Տեսողները կ'ըսեն թէ, շնչող երկրէն, եաեւէն,
Փետուրները վերցընող հով մը կ'ելլէ որ գլխունք
Դէպ ի յառաջ կը մղէ, իրենց ճամբուն վրայ,
Մինչդեռ՝
Կը հաւատան թէ արագ թեւերնին ու ոտքերնին
Իրենց ներքին բաղձանքին կը հետեւին հընազանդ.
Այսպէս, անոնք կը ծլփան, իրենց ճամբուն ընթացքին,
Եւ ամպրոպը ձայներու պէս ի յառաջ կը քշուի,
Կը ծըծուի եւ կ'արտորայ. ու մինչ ետեւ կը մընան,
Իր ալիքներն կուտակուող կը միանան ու կ'երթան
Դէպ ի լեռը մահացու,
Լոյծ օդին մէջ կարծես թէ՝ անոնք ամպեր ըլլային։

Ա. ՊԱՑ.— Կրնա՞ս մխաքէդ անցընել թէ ոգիներն ո՞ւր կ'ապրին,
Ո՞ր անտառին մէջ այսպէս նըւազ մ'անուշ կը հիւսեն։
Ցետին անկոխ այրերուն եւ որջերուն ամրափակ
Այցելութիւն մեզ կուտանք, ու մեզ ծանօթ են բոլոր
Այս վայրերը ամայի, բայց զանոնք չենք տեսներ բնաւ,
Թէեւ յաճախ կը լսենք։ Ո՞ւր կը պահեն ինքզինքին։

Բ. ՊԱՑ.— Պատասխանել դժուար է.
Ոգիներու նըկատմամբ՝ աւելի փորձ անձերէ լըսած եմ թէ այն ամէն
Պղպջակները զորոնք կախարդանքը արեւուն
Կը ծըծէ այն հեգ, ժժգոյն ծաղիկներէն ջըրային,
Որ կը ծածկեն աղմուտ խորքն ականակիտ լիճերու,
Տաղաւարներն են որոնց մէջ կ'ապրին ու կը ծլփան
Այդպիսիներն, այն կանանչ մթնոլորտին մէջ ոսկի
Ջոր ցերեկը կը վառէ տերեւներուն մէջէն խիտ,
Ու երբ անոնք կը պայթին, ու նոսր օդը հընդեղէն,—
Ջոր շնչած են այդ լուսեղ գմբէթներուն մէջ իրենք,—
Վեր սըլանալ դիշերուան մէջ հոսելու, իբրեւ թէ
Օդերեւոյթ մ'ըլլար ան,— անոնց վրայ կը հեծնեն,
Ու սանձաբեկ ընելով անոնց վազքը խելայեղ,
Վար կը ծըռեն լուսավառ կատարներնին, ու զարձեալ,
Բոցերու մէջ, կը սահին, ջուրերուն տակ երկրին։

Ա. ՊԱՑ. — Եթէ այսպէս կ'ապրին ասոնք, ուրիշներ ալ արդեօք տարբե՞ր կեանք ունին,
Բողբոջներու տակ վարդագոյն, կամ մարգերու ծաղիկներուն,
Բաժժներուն մէջ կամ խորունկ թերթիկներուն մանուշակի,
Կամ՝ երբ մեռնին՝ բոյրերնուն մէջ մահամերձ,
Կամ գնդաձեւ, արեւափայլ ցօղին մէջ։

Բ. ՊԱՑ.— Այո՛, դեռ շատ ուրիշնե՛ր ալ զոր կըրնանք կըռահել.
Սակայն եթէ տակաւին մենք խօսելով ըղբաղինք,
ցերեկը վրայ կը հասնի,
Եւ Սիլենո՛սը դաժան, իր այծերը դեռ չըքաշուած գտնելով,
Կրնայ գանգատ յայտնել թէ՝ այս խմաստուն ու սիրուն
Երգերը մենք հոս կ'երգենք, ճակատագրի, դիպուածի,
Հինաւուրց Քաոսին, եւ Ատուծոյ, եւ Սիրոյ
Եւ շղթայուած Տիտանին ողբերգական բախտին շուրջ,
Թէ ինչպէս ան, վերջապէ՛ս արձակուելով, այս աշխարհն
Եղեռնագործին մ'ընդհանուր պիտի դարձնէ,— քաղցրալո՛ւր

Մեղեդիներ որ հրճուանք կը բերեն մեր ճենապար
վերջալոյսի պահերուն, եւ որ նոյն իսկ աննախանձ
Սոխակները կը պիտեն ու կը մտանեն լռութեան։

ՏԵՍԱՐԱՆ Գ.

Թայդի կատար մր. լեռնեցուն մէջ։

ԱՍԻԱ ԵՒ ՊԱՆԹԷՈՆ

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Ձայնն այստեղ ձեզ առաջնորդեց,
երկիրն ուր է Դեմոգորգոն, ու դուն ահեղ որ նը-
ման՝
Հրաբուխի մը օդաքարեր արտաշնչող անդունդին,
Պատգամային գոլորշիներ կ'արձակէ,
Զոր ճենապար մարդիկ կ'ըմպեն
Անտիական օրերնուն մէջ թափառիկ,
Եւ կը կոչեն ճշմարտութիւն, կամ արութիւն, կամ
հանճար,
Սէր կամ հրճուանք, այդ ըզգլխիչ գինին կեանքի,
Որուն մըրո՛ւրը կը քամեն՝ մինչ կատարեալ արբե-
ցում,
Կը վերանան քրմուհեայ պէս Բագոսի ու կը գոչեն,
«Եւոէ՛, Եւոէ՛»,
Ձայնով մը որ աշխարհն համայն կը վարակէ։

ԱՍԻԱ.— Պատշաճ գահոյք —ճեճաշո՛ւք— այդ-
պէս ուժի մը համար։
Ի՞նչ փառաւոր ես, երկի՛ր. և եթէ դուն ըստուերն ես
Ա՛լ աւելի գեղանի ոգիի մը որուն գործն
Եղծուած է, թէպէտեւ, Զարիքէն եւ որ սակայն
Նըման է իր արարչութեան, տըկար բայց եւ գե-
ղեցիկ,
Պիտ՛ուզէի ծնրադրել, ու պաշտել զայն և թէ քեզ։
Սիրտս այժմ իսկ պաշտումի՛ մէջ է. ո՛հ ի՛նչ ըզ-
մայլանք,
Տե՛ս, քոյր, քանի շոգիներն ուղեղըդ չեն մըթագնած,
Վարն ընդարձակ դաշտ մը կայ ալեծածան մըշուշի,
Ինչպէս լիճ մը որ Հնդկաց կը սալարկէ հովիտ մը
Ակիքներով երկնագոյն, արծաթ լոյսի ժայթքումով,
Առաւօտեան լոյսին մէջ։ Տե՛ս ինչպէս ան կ'ծաւալի,
Հովերուն մէջ սառուցիչ կղզիացած ցոլոց տալով
Կատարն որուն վրայ մենք կեցած ենք այժմ,
մինչեւ կողն
Ու շուրջն անոր, զոր մըրայլ ու ծաղկաւէտ ան-
տառներ,
Ոլօտ մարդեր ցայգալին, ու գետերով լուսափայլ
Անտառներ եւ հովերու կախարդութեամբ կազմըւած
Մեգի ձեւեր թափառիկ կը պարուրեն. իսկ հեռուն,
Վերն, երկինքց մէջ մըխրճուղ լեռները վար կը նե-
տեն՝
Արեւու պէս շողարձակ կատարներէ սառնապատ՝
Արշալոյսը, մինչ ուռած Ովկէանին ակնախտիղ
Փրփուրը վեր կը ժայթքի կղզեակէ մը Ատլանտեան,
Ու կայծերով կը պճնէ հովը ջուրի շիթերով,
Որոնք կարծես մէկ մէկ փոքր լամբարներ են փալ-
փըլուն։
Հովիտն անոնց պատերով շրջափակուած է, մինչ գոռ
Զրվէժներու որոտումն՝ իրենց սառէն ճեղքըւած
Անդունդներէն՝ կը յագեցնէ հովն ունկընդիր,
Լըռութեան պէս տեւական, համատարած, սոսկալի։
Լըսէ՛ ձիւնը գահավէժ եւ արեւէն արթընցած ձիւ-
նակոյտը որուն շեղջն,
Մաղուած երի՛ցըս փոթորկէն,
Բաթիլ բաթիլ պիղուած էր, այնտեղ, ինչպէս
մի առ մի
Խորհուրդները կ'ամբարուին, մտքերուն մէջ՝ երկընքի
Դէմ ապարէզ կարդացող, մինչեւ այն պահն երբ
հըզօր
Ճշմարտութիւն մը կ'ըլլայ շղթայազերծ, և ազգերն,
Մինչ արմատներն ցնցըւած, կ'արձագանգեն զայն
կարգաւ։

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Տե՛ս թէ ինչպէս մըշուշի ծոցին հող-
մակոծ կը փշրի
Փրփուրներով շառագոյն՝ մեր ոտքերուն իսկ առջեւ.
Կը բարձրանայ՝ ճիշդ ինչպէս Ովկէանը որ լուսնին
Կախարդութեա՛մբը կ'ուռի, նաւաբեկեալ, անսըւաղ
Մարդոց շուրջ որ իննկած են կղզիի մը վրայ տըղ-
մուտ։

ԱՍԻԱ.— Ծըւէններըը այդ ամպին կը ցրուին եւ այն
քամին
Որ զանոնք վեր կը հանէ, իմ մազերըս կը քակէ.
Իր կոհակներն աչքերուս վրայէն կ'անցնին ու տա-
կաւ գլխու պըտոյտ կ'ունենամ.
Մառախուղին մէջ ձեւեր քու աչքերուդ կ'երեւա՞ն։

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Նըշան ընող ժըպիտներով դէմք մը ես
հոն կը տեսնեմ.
Խոպոպներուն մէջ ոսկի՝ կը վսեմ բոց մ'երկնա-
գոյն.
Հա՛տ մ'ալ ահա, ուրի՛շ մ'ալ. մըտիկ ըրէ՛, կը խօ-
սին։

Fonds A.R.A.M

ՈԳԻՆԵՐՈՒ ԵՐԳ

Դէպ ի խորը, դէպ ի խոր,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր,
Քունի շուքին ընդմէջէն,
Մահու, կենաց, ամպամած
Մարաընչումին ընդմէջէն,
Եւ քօղին ու արգելքին մէջէն բոլոր իրերուն
Որ կ'երեւին ու գոյ են,
Մինչեւ ամենէն հեռաւոր գահին աստիճանները,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր։

Կը պըտուտքի մինչ ձայնը
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր.
Ինչպէս երէն կը քաշէ շունն,
Ինչպէս կայծա՛կը՝ շոգին,
Եւ ճըրագը՝ յայգաթիթեռ մ'ապագուն,
Մահն՝ անյուսութիւնն, ու սէրը՝ վիշտը,
Ժամանակը՝ աւոնց երկուքին, այսօրն ու վաղն,
Ինչպէս որ՝
Քարին ոգւոյն կը հնազանդի պողպատը.
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր։

Վիհին մէջէն գորշ, դառարկ,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր,
Ուր օդը չէ պըրխնամակ,
Ուր ո՛չ լուսին կայ, ո՛չ աստղ,
Եւ այրերու ցիւղ ժայռերը չեն կըրեր
Շողշողիւնը երկինքին,
Ոչ ալ ճաթը երկրին արտաւած,
Ուր միակ անձ մը կը սիրէ, միայն մեկ,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր։

Դէպ ի խորը, դէպ ի խոր,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր.
Քօղարկըւած փայլակի մը պէս ննջող,
Կայծի մը պէս մոխիրներու մէջ թաղուած,
Ինչպէս ակնա՛րկը վերջին, զոր սէրը միշտ կը յիշէ,
Ողոմանուի մը նըման որ հանգերու մըթամատոյռը
Ճոխութեան վրայ կը շոգայ,
Հըմայք մը կայ թանկագին, վերապահուած քեզ համար,
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր։

Կապած ենք քեզ, կ'առաջնորդենք
Վա՛ր, դէպ ի վա՛ր,
Փայլուն ձեւին հետ որ քովդ է.
Մի՛ դիմադրեր տըկարութեան.
Հեզութեան մէջ այնպիսի՛ զօրութիւն մը կայ
որ ինքն՝
Անժամանակն ու Անմահն՝ իր գահուն տակ պըլ-
ղոտած
Վըճիռն՝ օձի նըմանող, պէտք է քակէ, գո-
յութեան ղըրան մէջէն, տոկ անով։

——

ՏԵՍԱՐԱՆ Դ.

Պեմոգորգոնի fառայրը։

ԴԵՄՈԴՈՐԴՈՆ, ԱՍԻԱ ԵՒ ՊԱՆԹԻԱ

ՊԱՆԹԻԱ.— Այդ քօղարկեալ ձեւն ո՞վ է, եթենաէ պահուն վրայ։

ԱՍԻԱ.— Քօղն ինկած է...

ՊԱՆԹԻԱ.— Ես կը տեսնեմ մըթութիւն մը ճեճաղօր,
Աթոռին վրայ իշխանութեան, եւ շողեր
Ազջամուղջի, որ շուրջն անոր կը սուրան,
Նըման լոյսի՝ միջօրեի արեւէն։
Անտես է եւ անկերպարան. ո՛չ անդամ,
Ո՛չ ձեւ ունի ան ո՛չ գիծ. եւ սակայն ճենք կը
զգանք թէ
Ոգի մըն է կենդանի։

ԴԵՄՈԴՈՐԴՈՆ.—Հարցո՛ւր ինչ որ գիտնալ կ'ուզես։

ԱՍԻԱ.— Ի՞նչ կարող ես դուն ըսել։

ԴԵՄ.— Ամէն ինչ որ կը յանդգնիս հարցընել։

ԱՍԻԱ.— Ո՞վ ըստեղծեց այս աշխարհը կենդանի։

ԴԵՄ.— Առուա՛ծ։

ԱՍԻԱ.— Եւ ո՞վ անոր բովանդակ պարունակածն
ըստեղծեց,
Խորհուրդ ու կիրք, միտք ու կամք, երազանքի
յստակութիւնն...

ԴԵՄ.— Առուա՛ծ, Առուա՛ծ ամենազօր։

ԱՍԻԱ.— Ո՞վ ըստեղծեց այն ըզգացումն՝ որ գարնան
Ջերմուներն երբ խիտ հագուստէդ այդ մը տան,
Կամ երբ ձայնը սիրելւոյ մը՝ երիտասարդ օրերու
մէջ՝ տակ լըսուի,
Կը լեցնէ արկար աչքերն արցունքներով զըլխուն,

—Յետոնք անկայ ծաղիկներուն նայուածքները շողշողուն
Կը մըթագնեն, —եւ որ աշխարհն այս մարդաբնակ՝
Անապատի կը վերածէ, երբ վերջապէս չայկեղէ։

ԴԵՄ.— Ատուած, Ատուա՛ծ ամենողորմ։

ԱՍԻԱ.— Ո՛վ ըստեղծեց սարսափ, ոճիր, չիմարութիւն, խղճի խայթ,
Որ իրերու մեծ շղթային օղակներէն կը տիրեն
Մարդոց միտքին մէն մի խոհին, ու զանոնք
Վար կը քաշեն ծանրօրէն, եւ ամէնքն ալ կը գլորին,
Դանդաչելով բեռին տակ, դէպ ի մահուան խորխորատն։
Ո՛վ ստեղծեց յո՛յսը թողլքեալ, ու սէրը որ աստեղութեան կը փոխուի.
Ինքնասեցումն՝ արիւնէն ալ աւելի զառն ըմպելի,
Ցաւը՝ որուն արհամարհուած ու ծանօթ
Կը մըռընչէ բարբառը, եւ սուր ձիչերն առօրեայ,
Ու դժոխքը, կամ դժոխքի վախն հատու։
ԴԵՄ.— Ան կը տիրէ։
ԱՍԻԱ.— Անունը տո՛ւր. յաւերու մէջ գալարուող
Աշխարհ ճ՛ամբողջ անոր անո՛ւնը կ՛ուզէ.
Անէծքներ վար պիտի քաշեն զայն գահէն։
ԴԵՄ.— Ան կը տիրէ։
ԵՍԻԱ.— Կը զգամ, գիտեմ թէ կը տիրէ, բայց ո՞վ է։
ԴԵՄ.— Ան կը տիրէ։
ԱՍԻԱ.— Ո՞վ կը տիրէ։ Նախ Երկինք ու Երկիր կային,
Եւ Լոյս եւ Մէր. յետոյ Ատուածը, որուն
Գահէն իննկաւ Ժամանակը՝ շուք նախանձոտ։
Իշխանութեան ներքեւ անոր.
Ո՛չ էր վիճակն ըսկզբնական պիներուն աշխարհին,
Որպիսին է հրճուանքն անդորր՝ ծաղիկներուն եւ կենսաւնակ սերեւներուն,
Զորոնք հովը կամ արեւը եւ սրտերը կխակհնդան
Դեռ չեն խամրած. բայց ան ներժեց շնորհել անոնց իրաւունքներն հիմնական՝
Գոյութեան եւ գիտութեան, իշխանութեան ինչպէս եւ ճարտարութեան, որ տարրերը կը վարէ,
Թորհուրդի որ՝ լոյսի նըման՝ կը թափանցէ տիեզերքին այս աղօտ,
Ինքնազսզման, ինչպէս սիրոյ վըսեմութեան
Որուն անունք ծարաւովն կը մարէին։ Պրոմեթեւս՝
Այն առեն էր որ սրտաւ իմաստութիւն, որ ուժ է,
Կրամադրին, ու մեայն՝ սա օրէնքը դրնելով՝
«Թէ մարդն ապատ թող ըլլայ»,
Զայն ըզգեցուց՝ իշխանութեամբն անծայրածիր երկինքին։
Գիտնալ ո՛չ սէր, ո՛չ հաւատք, ու ո՛չ օրէնք, զի տիրելն՝
Ամենազօր ըլլալ է, բայց բարեկամ չունենալ։
Եւ Կրամազդն էր հիմա իշխանութեան գլուխ անցած,
Որովհետեւ մարդկային ցեղին վերայ թափեցան
Նախ սով, յետոյ սըգհութիւն, յետոյ ախտեր ու պայքար,
Վէրքեր, ու մինչ այլ առեն դեռ անծանօթ՝ մա՛հն ահեղ։
Ցետոյ սառի եւ հուրի փոփոխակի նետերով,
Եղանակներն ապաժամ անոնց ցեղերն անպաշտպան ու դալկադէմ
Դէպ ի լերանց քարայրները քըշեցին.
Անոնց թափուր սիրտերուն մէջ ուղարկեց
Վայրագ պէտքեր, խելառ հոգեր ՝ւ անիրական բաներ
Սին ըտուներներ, որ փոխադարձ պատերազմ
Ցարուցին եւ աւերեցին որջն ուր անոնք կուռեցան։
Ու Պրոմեթեւս, այս տեսնելով, արթընցուց
Լեգէոններն յոյսերու որ կը մրափեն Եղիւսեան
Ծաղիկներու մէջ ծալըլուած. Նէբէնթէն,
Մօլին, ինչպէս Ամարանթին, այն անթառամ բողբոջներն,
Որ կարենան իրենց բարակ, ծիրանեփոխեալ թեւերով,
Մահուան ձեռը ծածկել. յետոյ՝ ան դրկեց
Սէրը՝ որպէս զի կապէ անջատ թելերն այն որթին
Որ իր մէջը կը կըրէ կեանքի գինին, մարդուն սիրտն.
Ու կըրակը ընտելացուց, որ գազանի ծը նըման՝
Ջարհուրելի բայց սիրուն՝ խաղայ մարդուն խոժոռած
Նայուածքին տակ. ան յետոյ բռնադատեց իր կամքին՝
Երկաթին, ոսկին, ինչպէս եւ իշխանութեան զերիներն
Ու նըշանները, գոհարներն ու թոյները, եւ բոլոր
Այն ձեւերը նրբագոյն, որ ծածկըւած կը մընան
Լեռներուն եւ ալեայց տակ։ Խօսքը արտաւ ան՝ մարդուն.
Եւ խօսքն է որ ըստեղծեց խո՛հը, որ չափն է տիեզերքին։
Ու Գիտութիւնն հարուածեց գահերն երկրի եւ երկնից,

Fonds A.R.A.M

Որ սարսեցան բայց չինկան. ու ներդաշնակ ծիտքն՝ հառակ
Ցեղապաշտիկ երգերու վերամ մ'էր որ ունեցաւ,
Ու նըւագն ալ վերացուց հոգին իրեն ունկընդրող,
Մինչեւ որ ան՝ գերծ ամէն ճահկանացու հոգերէ՝
Առուծոյ մը պէս քալեց, ախորժալուր ձայներու
Կոհակներու վրայ վրձիտ։ Ու ձեռքերը մարդկային,
Նախ կապկեցին, եւ յետոյ, ճիշդ նըմանը շինեցին
Մարդուն ձեւին, այնպիսի՛ անդամներով կատարեալ,
Իրականէն ալ գեղեցիկ, որ մարմարէ Առուծոյ տիպն ըզգեցաւ։
Ու մայրերը, դիտելով, ըմպեցին սէրն՝ զոր մարդիկ
Ցեղերուն մէջ ցոլացած կը տեսնեն, ու կը նային,
Ու կը ծեռնին։ Ան յայտնեց՝ աղբիւրներու, խոտերու
Զօրութիւնը ծածկըւած, և Ախան ըմպեց, քընացաւ։
Մահը քունի պէս եղաւ։ Ան սորվեցուց այն կնճռոտ
Ծիրերը զոր կը հիւսեն միջոցին մէջ թափառող
Լուսատուներն, թէ ինչպէս՝ արեգակը կը փոխէ
Իր որջն, եւ թէ՝ ի՛նչ հըմայքով գողտի՛ն լուսի՛նը աժդոյն
Կ'այլափոխուի, երբ իր աչքը լայնալիր,
Միջլուսնային ծովուն վըրայ չի նայիր։ Ան սորվեցուց
Կառավարել — ինչպէս կեանքն՝ անպտղները կը վարէ —
Փոթորկաթեւ կառքերը ովկէանին, եւ առավ
Գելտը՝ Հնդի՛կը ճանչցաւ։ Ու քաղաքներ շինուեցան,
Որոնց սեանց մէջ ձիւնաթոյր՝ տաք հովերը շրջեցան,
Ու եթերը երկնագոյն՝ շողաց, ինչպէս եւ կապոյտ
Ծովն ու առուերուս բլուրներն։
Առնք էին վիճակի բարւոքումներն զոր մարդոց
Պրոմեթեւսը պարգեւեց, եւ որոնց խակ պատճառաւ,
Կը տըւայի ցաւի մէջ, որ իրեն է ահագնանալ։
Բայց ո՞վ է որ կը տեղայնէ չարիքն, անբաւ ժանտախտը,
Որ —մինչ մարդն իր արարչութեան վրայ կը նայի,
Առուծոյ մը պէս, եւ զայն հըրաշափառ կը գտնէ,—
Չինքը յառաջ կը մըղէ, իբրեւ բեկոր մ'իր կամքին,
Արհամարհուած աշխարհէն, հալածական և լըքեալ,
Եւ առանձին։ Անշուշտ ո՛չ Արամազդը, որ խոժոռ
Նայուածքովը երբ սարսեց երկինքն, այո՛, երբ որոն
Հակառակորդն՝ ողանդոյ շղթաներուն մէջէն զինքն
Անիծեց, ինք՝ զղջցոյց գերիի մը պէս. բսէ՛,
Ո՞վ է անոր տէրն. ա՞ն ալ՝ իրեն նըմանի գերի մ'է։
Դեմ.— Ամէն ոգի որ չարին կը ծառայէ, գերի մ'է։
Դուն գիտես թէ Արամազդն՝ այդպէ՞ս է կամ այդպէս չէ։
Ամիւռ.— Դուն ը՞ստ Առուած կը կոչես։
Դեմ.— Ես խօսեցայ ճիշդ ինչպէս դուք կը խօսիք, վասըն զի
Բոլոր ապրող գոյութեանց գերագոյնն է Արամազդ։
Ամիւռ.— Ո՞վ է տէրը գերիին։
Դեմ.— Եթէ վիհը կարենա՞ր գալոնիքները դուրս ժայթքել...։
Սակայն ձայն ձը կը պակսի. ճշմարտութիւնը խոնարհ,
Պատկեր չունի. քանզի ի՛նչ արժէք պիտի ունենար
Քեզ հրաւիրել որ դիտես երկրագունդը թաւալուն,
Կամ կաչ ուզել որ խօսիս ճակատագրի, դիպուածի,
Պատահութեան, փոփոխմա՛ն մասին, որոնց՝ ամէն ինչ
Հըպատակ է, միմիայն յաւերժական Սէրէն զատ։
Ամիւռ.— Առնչ բոլորն հարցուցի, նախապէս, եւ սիրտս ինձի՝
Քաւ պատասխա՛նըդ առաւ. եւ ճարդ՝ պէտք է այսպիսի
Ճշմարտութեանց նըկատմամբ, իր խակ պատգա՛մը ըլլայ։
Հարցո՛ւմ մըն ալ. պատասխա՛ն տուր ինձ ինչպէս իմ հոգիս
Պիտի տար ինձ պատասխան, եթէ գիտնար այն ինչ որ
Կը հարցընեմ ես քեզի։ Պիտի չունէ Պրոմեթեւս
Այսուհեւեւ իբր արե՛ւն այս ցնծալից աշխարհին.
Բայց այդ ժամը ստհմանեալ, ե՞րբ, ե՞րբ է որ պիտի պայ։
Դեմ.— Նայէ՛...։
Ամիւռ.— Ճեղքըւեր են ժայռերը. գիշերին մէջ ծիրանի,
Կառքեր կ'տեսնեմ, զոր կը քաշեն ծիածանի թեւերով
Նըժոյգներ, որ մըռայլ հովերն կը կոխոտեն.
Անոնց ամէն մէկուն մէջ, կառավար մը կեցած է,
Գազանային աչքերով, որ վազքն անոնց կ'արագէ։
Ոմանք եռեւ կը նային, կարծես դեւեր հոն գիրեն
Կը հալածեն, եւ սակայն, բան չեմ տեսներ ես այնտեղ,
Առտկերէն զատ սըրատես. ուրիշներ ալ, բոցավառ
Աչքերով դուրս կը հակին, եւ անձկալրեաց շըրթեռնէրով

Fonds A.R.A.M

Կ'ըմպեն հովը իրենց իսկ արագութեան, իբրեւ թէ
Ինչ որ իրենք կը սիրեն, խոյս տար իրենց առջեւէն,
Եւ թէ հիմա, ճիշդ հիմա, գայն ձեռք պիտի անցընեն...:

Անոնց փայլուն խոպոպներն՝ գիսաւորի մը բոցեղ
Վարսին նըման՝ կը հոսին: Բոլորն յառաջ կը սուրան:

ԴԵՄ.— Անմահ ժամերն են ասոնք, որոնց մասին հարցուցիր,

Մէկը քեզի կը սպասէ:

ԱՍԻԱ.— Ահեղ դէմքով ոգի մ'է. կը կեցընէ կառքն իր սեւ,

Ապառաժուա վիհին քով: Ընկերներուդ նըման չես,
Ո՛վ մահասիրտ կառապան: Ո՞վ ես եւ դիս ո՞ւր տանիլ

Կ'ուզես, խօսէ՛:

ՈԳԻՆ.— Երեւյթէս շատ աւելի ահաւոր
Ճակատագրի մ'ըտուերն եմ.
Սա մոլորակն իր մայրը վեր չըմբռնած,
Խաւարը որ ինձ հետ կ'ելլէ,
Գիսաւոր մը երկինքի գոհն արքայազուրկ՝
Դիշերով մը մշտատեւ:

ԱՍԻԱ.— Ի՞նչ է որ դուն ըսել կ'ուզես:

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Դաժանագէմ այդ ըտուերն, իր գահէն վեր կը ծրփայ

Ինչպէս շարժէ կործանած քաղաքներու մահարձը
Ծուխը կարող է ընել ծովուն վըրայ: Ցե՛ս, հիմա,
Ան իր կառքը կը մանէ. երիվարներն՝ ահաբեկ՝
Կը սլանան. ու դիտէ՛, աստղերուն մէջ իր ճամբան
Կը սեւցընէ մութ դիշերն:

ԱՍԻԱ.— Այս պատասխանն ինձ կուտան. տարօրինակ արդարեւ:

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Ցե՛ս, եղրին ծօտ կը կենայ ուրիշ կառք մը, փղոսկրեայ

Պատեան մըն է, պըսպղուած՝ բոսոր հուրով, որ իր նուրբ

Եւ անասնոր դիմերով՝ քանդակազարդ հեցին մէջ,
Կ'երթեւեկէ. եւ ոգին՝ երիտասարդ՝ գայն վարող,
Ըզանակերով աչքն ունի յոյսին. ինչպէ՞ս իր փափուկ

Ժըպտուները կ'ուռճանան հոգին, նըման լոյսին որ՝
Կը հըմայէ, կը պլպէ միջաստղերը թեւաւոր,
Օդին մէջէն անլռմբար:

Ո Գ Ի Ն

Երիվարներս անին կայծակն իբրեւ կեր,
Ու կը խըմեն մրրիկներու հեղեղէն:
Երբ կը բացուի առաւօտը կարմրավառ,
Անոնք լոյսի թարմ շողին մէջ կը լոգնան.
Արագութեան չափ ուժ ունին, կը կարծեմ.
Օ՜ն, ելի՛ր, հեռս ելի՛ր, ո՛վ դուստր Ովկէանի:
Կը փափաքիմ... եւ իրե՛նց արագութեամբ կը տրտհհեն դիշերը.

Կը սարսափիմ... ու Ցիփոնը կը դլէն.
Ըզլասի վրայ կուտակուած ամպերը դեռ չըցրուած,
Երկիրին ու լուսինին շրջանը ճենք կ'աւարտենք,
Ու ցերեկն ալ կը հանդչինք երկարատեւ խոնջէնքէն.
Օ՜ն, հեռս ելի՛ր ուրեմն, ո՛վ դուստր Ովկէանի:

——

Տ Ե Մ Ա Ր Ա Ն Ե.

Կառքը կը կենայ ամպի մը մէջ, ձիւնապատ լեռան մը կատարին վրայ: ԱՍԻԱ, ՊԱՆԹԷՈՆ եւ ԺԱՄԻՆ ՈԳԻՆ:

Ո Գ Ի

Դիշերին եւ առաջան եղրին վըրայ սովոր են
Երիվարները շնչել.
Բայց երկիրը մրմունջով մ'ազդարարեց որ իրենց
Վազքը պէտք է աւելի՛ արագ ըլլայ կըրակէն.
Անոնք հիմա պիտ'ըմպեն կիզիչ թուխ'էքը բաղձանքի:

ԱՍԻԱ.— Դուն կը փըչես շունչդ անո՛նց ուռնգեռան վրայ, եւ սակայն
Իմ շունչս անոնց աւելի՛ արագութիւն կրնայ տալ:

ՈԳԻ.— Աւա՛ղ, պիտի չըկրնա՛ր...:

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Կեցի՛ր, ոգի՛, եւ ըսէ՛ թէ սա լոյսը ո՞ւրկից է

Որ այս ամպը կ'ողողէ. դեռ արեւը չէ ելած:

ՈԳԻ.— Արեւը մինչ միջօրէ՝ պիտի չելլէ: Ապոլոն՝
Հըրաշքով մը՝ երկինքի մէջ բըռնըւած է. իսկ լոյսը
Որ կը լըռնու այս շոգին, — ճիշդ ինչպէս որ ազբիւրին

Մէջը նայող վարդերուն եթերային նուրբ երանգն
Անոր ջուրը կը լըռնու, — հըզօր քայրէդ կը բղխի:

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Այո՛ կը դդամ:

ԱՍԻԱ.— Ի՞նչ ունիս, քո՛յր, ժպտա՛յն ես:

ՊԱՆԹԷՈՆ.— Որքա՜ն փոխուած կ'երեւաս. չեմ յանդգնիր քեզ նայիլ.

Fonds A.R.A.M

Կը զգամ, բայց չեմ տեսներ քեզ. հազիւ կրնամ ես տանիլ
Դեղեցկութիւնդ ակնախտիր. Փոխոխութիւն մը բարի՝
Ծաղրերուն մէջ կը գործէ, որոնք կրնան այս անքօղ
Ներկայութեանդ հանդուրժել: Ծովանուշներն կը պատճեն
Թէ այն օրը՝ երբ յաւակ ջուրերուն կուրծքն ապակեայ
Ճեղքըւեցաւ որ զուրս գաս,
Երակաւոր խեփորի մը մէջ կանգնած,
Դուն ծըփացիր քիւրեղա՛յ ծովուն հանդարտ գետնին վրայ,
Եղեակաւ կղզեաց մէջ ու եղերքներն այն հողին
Որ անունդը կը կըրէ. Սերը՝ ինչպէս մթնոլորտն
Արեգակին հուրին որ աշխարհն ամբողջ կը լընու՝
Թեզմէ ժայթքեց ու լոյսին երկիր, երկինք ազատեց,
Նաեւ խորունկ ովկէանն ու քարայրներն անարեւ,
Եւ ամէն ինչ որ անոնց մէջը կ'ապրի, մինչեւ որ՝
Վիշտն այն հոգին մըթագնեց, որմէ ինքը բըղխած էր:
Այդպէս ես զուն եւ հիմա. եւ ոչ ալ ե՛ս եմ միայն,
Ծայրըզ, ընկերդ եւ ընտրեալդ, այլ աշխարհը բովանդակ
Որ գորովիդ կարօտ է: Զի՞ս լըսեր զուն օդին մէջ
Ձայներ որոնք կը պատճեն սէրը սուտն գոյութեանդ:
Ու չէ՞ս լզգար անկենդա՛ն հովիտը՝ քեզ սիրահար:
Մըտիկ ըրէ՛...:

(Նուագ)

ԱՍՊԱՍ. — Եւեվի քան ամէն ինչ — խօսքերէն զատ անոր սրտին արձա՛գանգն են,—
Թէ խօսքերըդ անուշ են. սակայն ամէն սէր քաղցր է,
Մէկ կողմէ կամ փոխադարձ: Հաստարակ է, լոյսին պէս,
Սէրը, եւ իր ծանօթ ձայնն՝ ամենեւին չի յոգներ:
Անձայրածիր երկինքին կենդանարար օդին պէս,
Ան՝ սոզունը Աստուծոյ աստիճանին կը հանէ:
Բարեբախտ են անոնք որ կը ներշնչեն զայն, ինչպէս
Կը ներշնչեմ այժմ ես. եւ սակայն ա՛լ աւելի
Երջանիկ են անոնք որ ամենէն շատ զայն կը զգան,
Տաժանքներէ վերջ երկար, ինչպէս որ ես պատ՛ըլաս:
ՊԱՆԹԻԱ.— Մըտիկ ըրէ՛. սպիները կը խօսին...

(Ձայն մը օդին մէջ. կ'երգէ)

Ո՛վ կեանքի կեա՛նք, շրթներդ իրենց գորովով
Կ'արձագանգեն շունչն որ կը ծորի իրենց մէջէն,
Ժըպտաներդ ալ, չըհիւծած, ոտաւած օդը՝ կըրակի
Կը վերածեն. օ՜ն, ծածկէ՛ նայուածքներու մէջ զանազանք,
Ուր նայողը կը մարի բաւիղներու մէջ անել,
Մոլորեալ ու շըւարած:

Լոյսի զաւա՛կ, անպատճառով՝ այն լզգեստին մէջէն որ
Ջիրեանք պահել կը թըւի, կը շողշողան՝ ճիշդ ինչպէս
Բոց գիծերը լուսեղէն, ամպոց մէջէն առտուան,
Նախ քան ճեղքե՛լը զանազանք.
Ու մթնոլորտն այդ անճառ
Դը պատրուէ էութիւնդ, ամէն ուր որ կը փայլես:

Դեղեցիկ են ուրիշներ, սէ ոք քեզի կը նայի,
Բայց ձայնըդ յաճախ եւ անուշ՝ կը հնչէ ճիշդ ամենէն
Դեղեցկին պէս, վասընզի շըքեղութիւնն այդ հեղուկ
Կը ծածկէ քեզ աչքերէ:
Եւ ամենքն ալ կը զգան, բայց ըլքեզ երբեք չեն տեսներ,
Ինչպէս հիմա ես կը զգամ, յաւերժօրէն կորսըւած:

Լապտե՛ր երկրի, ուր որ դո՛ւն կը շարժիս, հոն իր մըտայլ
Զեւերը լոյս կը զգենուն. եւ քու սիրած հոգիներդ
Թեթեւօրէն կը շրջին սիւքերուն վրայ, մինչեւ որ
Կը նըւաղին, ինչպէս ես կը նըւաղիմ այս պահուս,
Շլմորած ու շըւարուն, սակայն առանց գանգատի:

Ա Ս Ի Ա

Հոգիս նաւ մ'է պիտական,
Կարապի մը պէս ննջող, կը տատանի քու քաղցրիկ
Երգիդ արծաթ ջուրերո՛ւն վրայ, եւ քու հոգիդ ալ,
Հրեշտակի մը պէս նըստած՝ ղեկին քով, զա՛յն կը վարէ,
Մինչ համօրէն սիւքերն ալ ձեղեդիով կը թրթռան:
Կարծես թէ ան կ'տատանի, յաւերժօրէն, յաւիտեան,
Ա՛յդ ալորուն գետին վրայ,
Անտառներու, լեռներու, անդունդներու մէջտեղը,
Ամայութեանդ իւրաքանչիւր...

Fonds A.R.A.M

Մինչեւ որ ես, ինչպէս ձեզի, որ քունի մէջ է թաղուած,
Ովկիանոս տարում, ծըփամ, վար, այլուր,
Փրկը ծովու մը խորունկ՝ յար տարածուն ձայ-
ներու։

Ու նայն աւեն քու հոգիդ իր թեւերը կը պարզէ
Դաշնակութեանց անդորրագոյն կալուածներուն ծո-
ցին մէջ,
Հաւաքելով այն սիւքերն՝ որ երկինքն այդ եր-
ջանիկ
Կը հովհարեն։ Եւ յետոյ, կը նաւարկենք հեռուներն,
Առանց որոշ ուղղութեան, առանց աստղի, այլ
ճիշդ
Ափորժալուր նըւագի բընազդովը տարուելով,
Մինչեւ պահն ուր կղզեակներէն Երկրական պար-
ուէպին,
— Ուրկէ երբեք չէ տարած՝ ճակատագիր մա-
կոյկ մը—
Քեզմով բաղձանքիս նաւն առաջնորդուի, քեզմով
որ բոլոր
Նաւապիններուն գեղեցկագոյնն ես։

Անցած ենք մենք Տարիքի քարայրները սառնապատ,
Եւ Առնութեան մըթամած՝ ալիքները հողմակոծ,
Նաեւ խաղաղ ովկիանն երիտասարդ օրերու,
Իր պատճան ժըպիտով. ու խոյս կուտանք Ման-
կութեան՝
Ըստուերներով առըջեւն անպուճներէն խոտալից,
Կ'անցնինք Մայուան ու Ծրնունդին մէջէն, դէպ
օր մը աւելի՛ Հասուածային.
Ցեսոյ դրախտ մը կամարակապ պուրակներու,
Վայրկեաններով ծաղիկներով լուսատրուած.
Բահեաները ջըրային, որոնք հանդարտ ու կանանչ
Ամայութեանց մէջտեղէն օձապըտոյտ կ'երկարին,
Եւ ուր կ'ապրին ըստուերներ, որոնց նայիլ հընար չէ,
Այնքա՛ն անոնք են փայլուն, եւ սեւնելէ վերջ
զանոնք՝
Նաեւ հընար չէ հանգչիլ. քիչ մը քեզի նըման են.
Ծովուն վրայ կը շրջին, կ'եղանակեն դաշնօրէն։

ՎԵՐՋ Բ. ԱՐԱՐԻ

Թարգմ. Ց. ԱՆՑՈՆԵԱՆ

Շ.Լ.Ի

(Շարունակելի)

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԸ

(Շար. 3րդ թիւեն եւ վերջ)

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՂԱՆԱԿԻՆ ՎՐԱՅ

Նախորդիւ ջանացինք վերլուծել մեր գեղջուկ երգերուն մէջ պարզուած ձեւի գլխաւոր երեւոյթները: Այժմ փորձենք քննել թէ ի՛նչ չափով անոնք «հարազատ» են, կամ թէ — նուազ յանդուգն բացատրութիւն մը գտնծածելու համար — ի՛նչ չափով կը պարունակեն ընդհանուր, կամ օտարամուտ, տարրեր:

Եթէ ստոյգ է որ ազգերը կը ձգտին պահպանել իրենց մայրենի լեզուն եւ կը գուրգուրան անոր վրայ, ո՛չ նուազ ճշմարիտ է որ իւրաքանչիւր լեզու կը սերի՝ իրեն ծագումի տուող մայր լեզուէ մը (սանսքրիտ, եբրայեցերէն, հին յունարէն, լատիներէն, ևլն.): Աւելի պատճառ մը չէ որ ֆրանսերէնը, իտալերէնը, սլաներէնը չըլլան իրարմէ տարբեր լեզուներ, թէեւ բոլորն ալ սերած լատիներէնէն:

Ձեռք ըսեր որ երաժշտութեան մէջ նոյնքան շօշափելի երեւոյթի մը կը հանդիպինք, քանի որ երաժշտական լեզուն իր իսկութեան մէջ տարբեր է խօսուած լեզուներէն. այսուհանդերձ, կը գտնենք նմանութիւններ, ընդհանուր գիծերու յաճախադէպ կրկնութիւններ, համեմատութեան եզրեր, վերջապէս air de famille մը, որ մեզի ըսել կուտայ թէ այսինչ եղանակը իտալական է, այնինչը՝ սլաւնական, երրորդ մը՝ ռուսական: Աւելին կայ: Հմուտ երաժշտագէտներ կրնան ստէպ որոշել թէ ժողովրդական այս կամ այն երգը ո՛ր երկրին ո՛ր գաւառին մէջ ծնունդ առած է եւ ո՛ր դարուն:

Այս տեսակէտներով բուն երգն է, այլ՝ քաոերով երգելի երգը, որ ամենէն հաւատարիմ ուղեցոյցը կը հանդիսանայ համբերատար որոնողին: (Թող որ մեր մէջ պարի եղանակներն ալ երգելի են սովորաբար: Բառերը, իրենց շէնքին, շեշտին եւ թաքուն ոգիին համապատասխանող եղանակներ կը պահանջեն: Աւելի այնքան պարզ իրողութիւն մըն է որ օրինակ մէջ բերելու հարկ չենք տեսներ): Բայց մի՞թէ ամէն ժողովուրդ, որ ունի իր ուրոյն լեզուն, այդ իսկ պատճառաւ պէ՞տք է անհրաժեշտօրէն ունենայ իր սեփական երգը: Ինչո՞ւ չէ: Տեսականօրէն, կ՝ուսումնասիրենք այն եզրակացութիւնն թէ լեզուով ազգականութիւն ունեցող ժողովուրդներու երգերն ալ պէտք է նմանին իրարու: Իրականին մէջ ասիկա ճիշդ կ՝ըլլայ եթէ սահմանուած չըլլայինք հաշուի առնել զարատուղի պարագաներ որոնք առաւել կամ նուազ չափով անխուսափելի են: Կլիմայի տարբերութիւնը՝ գոր օրինակ՝ իր որոշ ազդեցութիւնը կ՝ունենայ մինչեւ իսկ միեւնոյն երկրին տարմանութեան մէջ: Ուրիշ ազգակներ կուգան նոյնպէս որոշ գեր խաղալ. բայց բնդհանուր օրենքը, հիմնուած իւրաքանչիւր լեզուի առոգանական սկզբունքներուն վրայ, հիւծդ է ու կը մնայ:

Հայ գեղջուկ երգերուն վերաբերեալ անդրադառնալէ առաջ, պիտի ուզէինք արագ ակնարկ մը նետել գլխաւոր օտար ազգերու

Fonds A.R.A.M

ժողովրդական երգերուն վրայ, որոշելու համար մեր ծրագրին մաս կազմող սա կէտը թէ՝ ան յատկանշական գիծերը զոր ցոյց տուինք հայ երգի ուսումնասիրութեան ատեն, համեմատելի՛ են երգերու նկարագիրը կազմող ձեւերէն սմանց հետ: Նպատակն ինքնին չէր. ընդհակառակն: Պիտի փորձենք, ի վերջոյ համոզում մը կարենալ գոյացնելու առաջադրութեամբ, մատնանշել զանազան ժողովրդական երգերու դրոշմ, եւ անոնց բազկացուցիչ բջիջները (cellules mélodiques) լսա կարելւոյն:

Հետեւեալ հակիրճ ցուցմունքները այս հանգամանքը կը կրեն լոկ: Ընթերցողէն կը խնդրենք այս պարագան նկատի առնել:

Սպանիական երգ.— *Սպանիական երգերը անզուսպօրէն կենսունակ են եւ հրայրքոտ. արեւոտ երկրի արտադրութիւնն են անոնք: Ինչպէս կ'ըսէ բանաստեղծը, Սպանիան կարելի է Արեւելք նկատել: — Ունելի թեքնիքական տեսակէտով, շեշտուած rythmeները առատ են սպանիական երաժշտութեան մէջ. օրինակ՝ հատատար եռանիշներու (triolets) գործածութիւնը binaire չափերու մէջ (19), ու նաեւ հետեւեալ գանազան ձեւերը (20, 21, 22, 23): Արտասահմանի ազդեցութիւնը լայն հետքեր թողած է, նամանաւանդ Անդալուզիայ ժողովրդական երգերուն մէջ. հնարքին, իմանաւորի, մեծագոյն երկեակը (seconde augmentée) պարունակող կարգերուն: Որոշ տեսակի պատկանող եղանակներու մէջ, majeur եւ mineur եռեակները փոխնիփոխ կը գործածուին, ինչ որ տարօրինակ համայք մը հաստատ այդ երգերուն:*

Մէկ խօսքով՝ արեւ ու երանգ. ահա Սպանիան:

Գասֆ երգ. — *կարգ մը պիւռնեներու տեսութեան համաձայն, Պասքերուն եւ մեր Հայերուս միջեւ ցեղային սերտ յարաբերութիւններ գոյութիւն ունեցած են: Երաժշտութեան մասնաւոր տեսակէտէն դիտելով, մերթ կարելի է նմանութեան եզրեր գտնել, զոր օրինակ՝ (24, 25): Վերջնոյն գծագրութիւնը նախորդին բաւական կը մօտենայ, թէեւ rythmeը տարբեր է: Պասք երգերը շեշտուած լեռնական գոյն մը կ'ունենան, ինչ որ համապատասխան է իրենց աշխարհագրական դիրքին, Պիրենեաններու տարածքը:*

(Ուրիշ երգի մը մակդիրն է Baratceco Geroflea. ինչ որ կը նշանակէ Պարտեզին շահիւրամբ. Baratceco, «պարտէզ» երկու բառերուն տուպլաբանութիւնը հետաքրքիր նոյնն է:)

Ֆրանսական երգ.— *Allegro en mineurները յատկանշական են: Շօքէնհաուէր, զոր կը յիշէ Թիէրսօ, այս կարգի ֆրանսական երգերը սրամտօրէն բազդատած է նեղ կօշիկի հագնող եւ շուտ քալելու ստիպուած կանանց... քայց այդ mineur ելեւէջին վեցեակը (sixte) միշտ mineur չէ, երբեմն majeur կ'ըլլայ (փոխադիական): Յաճախ sensible ձայներուն վրայ (լաի մէջ rե եւ սոլ), տարբեր broderieները բուն ձայնանիշէն տարբեր ձայն մը վար կը գտնուին: Majeurներուն մէջ, $^3_8$ չափը յոյժ գործածական է: Քառակուսի չափաւորութիւններուն (carrure) մէջ յատկանշեր տեղի կ'ունենան երբեմն (7 չափ փոխանակ 8ի):*

Ֆրանսական ժողովրդական երգերը զմայլելի են իրենց սրամիտ միամտութեամբը, եթէ կարելի է այս հակառակեալ բառերը միասին գործածել: Մերթ, Լաֆոնթէնեան նուրբ հեգնանքի մը շեշտը լսել կ'ըլլայ անոնց մէջէն: Բայց, ըլլան անոնք մելամաղձիկ, յուզիչ, հեգնոտ, սիրային կամ «վիսլոդական», գեղագիտօրէն կենսունակ են միշտ եւ ճկուն:

Յատկանշական քանի մը ձեւեր ցոյց կուտանք (26, 27, 28, 29):

Իտալական երգ.— *Իտալական երգը ծանօթ է ան յատկութիւններով որ զայն ժողովրդականացուցած են ամենուրեք: Ջեղուն քնարականութիւն մը, յորդառատ*

Fonds A.R.A.M

զգացումներու գրեթէ մշտահոս պոռթկումը, այդ երաժշտութեան տուած են պիոյ սիեզերական լեզուին հանգամանքը։

Նորագոյն գալրոցին պատկանող իտալացի վարպետներ, կը ջանան՝ ֆրանսական ժողովրդական երգերուն մօտեցող հնագոյն (archaïque) իտալական երգերը ճանաչցնել, (շարժում մը որ նկարչութեան մէջ տեղի ունեցող Նախառաֆայէլեան շարժումին հետ բաղդատել կ՚ըլլայ)։ Այսու հանդերձ mineur italienը բնաւ չէ կորսնցուցած իր իրաւունքները։

Թեքնիք մանրամասնութիւններուն գալով, mineur եղեւէջներուն մէջ վեցեակը mineur է, ընդհանրապէս սովրին broderieները կիտաճայնային կ՚ըլլան. եօթնեորդ աստիճանը՝ նոյնպէս կիտաճայնային է (sensible)։ Արգէն, chromatismeները յաճախագէպ են իտալական երաժշտութեան մէջ. օրինակ՝ (30)։

Մանաւանդ սիկիլիական եղանակներուն մէջ, հեռուեալ կշռոյթները սովրական են (31)։

Անգլիական երգ. — Անգլիական երգերուն կարեւոր մէկ մասը կրնանք ուրուագծել հեռուեալ ընդհանուր սխեմայով, որուն սկիզբը՝ կարծես Շումանեան չեմ գիտեր ինչ մը ունի (32), և որուն մէջ majeur եղեւէջին չորրորդ ձայնաստիճանը կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ, այսօրինակ երգերուն տալով գրեթէ plagal դրոշմ մը։

Կան նաեւ mineur կազմուածքով սարպ ու մելամաղձիկ երգեր, ինչպիսին է հեռուեալը (որ այնքան կը յիշեցնէ մեր՝ Ես խեցի մի աւուշ ձայնը) (37)։

Ընդհանրապէս, հնագոյն անգլիական երգերը չարքաշ, այլ մտերմիկ հլուպայր մը ունին ու կրնան՝ homeի գաղափարին որպէս երաժշտական մէկ արտայայտութիւն նկատուիլ (33, 34, 35, 36)։

Յետսամուտ երգերէն ամանք, որոշ կերպով Հէնտէլեան ազդեցութիւնը կը կրեն։

Ակովտիական երգ. — Առոյգ է, կէս մը մարտական, կէս մ՚ալ կրօնական շունչ կը կրէ։ Մարտականը յառաջ կուգայ սա ինքնատիպ կշռոյթէն որ կը գործածուի զանազան խմբաւորումներու մէջ (տես (38) եւն.)։ Կրօնական գոյնը, աւելի շեշտուածքան հնագոյն անգլիական երգերուն մէջ, արդիւնքն է cadenceներու որոշ մէկ ձեւին, որ կուգայ յանկարծ կասեցնել վերապրեալ կշռոյթով սկսուած եղանակ մը. օրինակ (39)։

Վեցեակի ձայնամիջոցը, majeur թէ mineur, գործածական է սկովտիական երգերուն մէջ։

Նորվեկիական երգ.— Ահա թէ ինչ կ՚ըսէ Հարվարտի համալսարանին փրոֆէսէօր Տէնէն վ. Ռ. Սքօլմինկ, նորվեկիական երգերու մասին։ «Ատենք, յատկանշական երգային գիծ մը ունին, որ toniqueէն սկսելով հեռուեալ կերպով վար կ՚իջնէ (40)։

Ռուսական երգ.— Անոնց մանօրէն արխուր է եւ յուսահատական։ Կրօնական հզօր, մխիթիկ շունչ մը, յաճախ կուգայ զմայլելիօրէն խորհրդաւորել ճակատագրապաշտ այդ երգերը, զորս պէտք է լսել պաղատիր մը կատարելու համար անմոռանալի մեծութեանը մասին։

Ռուսական եղանակներուն մելամաղձոտ գարձուածքը յառաջ կուգայ փոխադիական եւ ենթադրական կարգերուն յաճախակի գործածութենէն, ինչպէս նաեւ, երբեմն, կարծես թէ՝ ճակատագրականօրէն հնչող կշռոյթներէ. օրինակ՝ Վոլգայի նաւավարներու սիեզերահոչակ երգին սկզբնական կշռոյթը, որ ծանրաձանձր ու խորհրդաւոր զօրանլ մը յիշեցնել կը թուի (41)։

Տարբեր օրինակներու մէջ, ենթատիպականը, ենթալիդիականը եւ մանաւանդ plagal կարգերը, մեծութեան ու փառաւորութեան շունչ մը կը սփռեն ռուսական երգերուն վրայ։ Այս վերջին կարգերը, լատինական եկեղեցական երաժշտութեան ալ հիմքը կը կազմեն արդէն. օրինակներ՝ ռուսական ոճէն (42, 43, 44, 45, 46)։

Fonds A.R.A.M

Լեհական երգ.— կրնանք լսել որ լեհ ժողովուրդին ազգային պարերգները (polonaise, mazurka, cracovienne, եւլն.), սոսկ մէ իւրաքանչիւրին մէջ երեւան եկող ինքնայատուկ կշռոյթին պատճառաւ, համաշխարհային ասելի մեծ համբաւ մը շահած են, քան լեհական գուա երգելի երգերը, զորս ուսումնասիրելու առիթը չենք ունեցած:

Գերմանական երգ.— Գերմանք, ինչպէս ամէն ազգ, ունին իրենց ժողովրդական երգերը. բայց սոսնք նուազ արտայայտիչ են եւ ինքնուրոյն քան՝ լսենք ֆրանսական կամ ռուսական երգերը, եւ սոյն պատճառը կայ: Ժամանակակից պատմութեան առաջին շրջաններուն, Գերմանիա կրօնական պատերազմներու ապտնապալէ վտուլ մը անցուցած է: Բողոքականութիւնը ծայր տուած էր եւ կը սկսէր ծաւալիլ: Բողոքականները, իբրեւ երգ, Լութերի choralը կամ սոյն նման կրօնական երգեցողութիւններ կ'երգէին միայն:

Յաջորդ դարերու ընթացքին նախկին լծաւը թէեւ կասեցաւ, բայց ժողովրդական երգը իր կատարեալ անկախութիւնը չվերագտաւ եւ՝ համեմատաբար դրացի երկիրներուն՝ անփառունակ մնացած է մինչեւ յարդ:

Չեխ երգ.— Պատմութի՞ւն թէ աւանդութիւն, Պոհեմիան —կ'ըսեն— գնչուներու երկիրն է: Այդ պատճառա՞ւ է արդեօք, որ Չեխ երաժշտութիւնը հունգարականին հետ դպալի նմանութիւններ կը ներկայացնէ, հակառակ անոր որ այս երկու ժողովուրդները նոյն ցեղին չեն պատկանիր:

Եւ սակայն, չեխ երգերուն մէջ որոշ գիծ մը կայ, որ ասելի սոսնց յատուկ է: կ'ուզենք զայն մատնանշել (47):

Հունգարական երգ. — Ելեւէջը հետեւեալն է (48): Մեծագոյն վեցեակով դաշնաւորութիւնները (49) անբաժանելի օրէն մաս կը կազմեն այս ելեւէջին: Անցանիշները (syncopes) յաճախագէպ են, իսկ չափերը՝ փոփոխական: Եղանակները 3, 6, 5 եւ 7 չափ կը պարունակեն փոխանակ 2, 4 կամ 8 քառակուսի չափերուն:

Հետեւեալ ձեւերը (50, 51) խիստ գործածական են:

Հունգարական եղանակները, եղերականէն մինչեւ խօլաբար զուարթ բոլոր աստիճաններէն կ'անցնին. միշտ մեալով կենսունակ ու tzigane: Եղանակի ընթացքին յանկարծական դանդաղութիւններ կ'ունենան, որոնց կը հետեւին նոյնքան յանկարծական շտապութիւններ, եւ այսպէս՝ փոխնիփոխ:

Թիրոլեան երգ.— (Tyrolienne) Թիրոլը, Զուիցերիոյ, Իտալիոյ եւ Աւստրիոյ սահմաններուն մէջեւ գծուած երկրամաս մըն է, որ իր մէջ կը պարունակէ Ալպեան բարձրաբերձ կատարներէն սմանք:

Ժողովուրդը, լեռնաբնակ, երգի ուսուցիչ մը ունի որ է շրջակայ բնութիւնը: Այդ բնութեան վիթխարի բարձունքներէն եւ գլխու պատյա պատճառող խորխորատներէն ստաւորուելով, անիկա ինքզինքին համար ստեղծած է բոլորովին յատկանշական երգ մը որ կուրծքի եւ գլխու ձայներու անմիջական եւ արագ յաջորդութիւններ կը ներկայացնէ. յաջորդութիւններ որոնք բաւական հեռաւոր ձայնաստիճաններու վրայ տեղի կ'ունենան: Օրինակ (52):

Ռումանական երգ.— Բազմաթիւ երգերու մէջէն կարելի է ընդհանրացնել հունգարականն ոճը: Տարբեր եղանակներէ մասեր ալ՝ մեր երգերը կը յիշեցնեն քիչ մը: Օրինակ (53, 54):

Ռումանական երգերուն մէջ հետեւեալ կշռոյթը ուշագրաւ է (55):

Յատկանշական է, նոյնպէս, վլահական հօրան (*), որուն ընդհանուր ձեւն է (56):

Այս եղանակը ենթափոխութիւնի վրայ գրուած ըլլալ կը թուի:

(*) Հօրա (յունարէնէն՝ խօրօս, պար):

Fonds A.R.A.M

Մակեդոնական երգ.— *Ռումանական երգին կը մօտենայ շատ աւտն, բայց երբեմն, անկէ աւելի լեռնական գոյն մը ունի, ինչ որ բնական է, արուած ըլլալով աշխարհագրական պայմանները:*

Կը պատահի որ եղանակներուն գնացքը յանկարծական դանդաղումներու հանդիպի, անմիջապէս յետոյ վերադառնալու համար նախկին գնացքին (հունգարական երգերուն առթիւ ալ այս երեւոյթը նկատած էինք): Նոյնքան յեղակարծ ձայնային բարձրացումներ տեղի կ'ունենան (քառեակ մը՝ երբեմն մինչեւ իսկ ութեակ մը), բարձրացումներ որոնք Պալքանեան լեռներուն չարքաշ կնիքը կը դրոշմեն այս երգերուն վրայ: Երգի ընթացքին յաճախ կը հանդիպինք փոքր նօթերու (appogiatures brèves)*: Օրինակներ (57, 58):*

Հատուած մը կ'ուզենք յոյժ տալ Պօշնաք երգէ մը, որու մակդիրին (Devojka kune terziju) *վերջին բառը* (թերզի, դերձակ) *խորհիլ կուտայ թէ անիկա Թուրքիայէն ներածուած է: Ձայն կ'արտադրենք որովհետեւ շատ կը նմանի մեր Ալագեազին: Պօշնաք երգը (59), Ալագեազ (60):*

(Բազդատութիւնը դիւրացնելու մտօք Ալագեազին ոլորակութիւնը (ton) *փոխեցինք):*

Ցուցական երգ. — *Ամենայն զգեղարուեստից ծնունդ տուող ելլադան, երաժըշտական այնքան բարձր զարգացումի մը հասած էր, ի մտնաւորի կշռութեան գիտութիւնը հելլէններու մէջ այնքան յառաջ տարուած էր, որ մենք այսօր հիացումով մխայն կրնանք երեւակայել թէ ինչ եղած ըլլալու է հնագոյն հելլենական երաժշտութիւնը, —որմէ, աւա՛ղ, գրեթէ ոչինչ մնացած է այսօր:*

Նորագոյն ժամանակներու մէջ (1917) Ամէնք հրատարակուած յունական ժողովածուէ մը քաղելով կուտանք հետեւեալ քանի մը չափերը, որոնք գուցէ կարենան ատոնկեան երաժշտութեան յուէա մը տալ գաղտնիքներուն վրայ ալօա լոյս մը սփռել (*) (61, 62, 63, 64):

Թրեական երգ.— *Թրքական երգերուն վրայ ընդհանրօրէն ատիպուած ենք աւելի երկար խօսիլ: Ոմանք, իրենց երաժշտագէտի հանգամանքը մէջտեղ բերելով, ուզեցին ապացուցանել որ հայ երգը թրքական եղանակներու վրայ շինուած անհարապատ եւ ոևէ ինքնատպութիւն զուրկ արտադրութիւն մըն է: Ուզեցին ապացուցանել, կ'ըսենք. այդ ըսել չէ որ ապացուցին:*

Ակնարկութիւնս Մահմուտ Րակըպ պէյի հատորին ուղղուած է մասնաւորապէս: 1928ին հրատարակուած իր «Անատոլու թիւրխիւլերի վե մուսիքի իսթիֆպալիմիզ» գիրքը ուշի ուշով եւ ծայրէ ի ծայր կարդացի: Այդ հատորին մէջ յայտնուած կարծիքները վերլուծելէ առաջ պիտի ուզէի ընդհանուր նկատողութիւն մը ընել:

Երաժշտական ուսումնասիրութիւնը գիտական աշխատութիւն մըն է, որուն պէտք է մօտենալ գիտական մտայնութեամբ, խղճմտօրէն: Ձեռք բերուելիք եզրակացութիւնները պէտք է որ կշիռ ունենան և առ այդ ըլլան արդիւնքը վերլուծական առողջ սկզբունքներուն: Փափաքելի է —եւ ոչ թէ ներելի մխայն — որ ուսումնասիրողը կրէ պզայուն սիրտ մը որ գիտնայ բաբառիլ եւ յուզուիլ, իր նիւթին յայտնութիւնները կարենալ ապրելու համար:

Այս վակապիճէն վերադառնանք Մահմուտ Րակըպ պէյի եւ իր գիրքին: Ըսենք անմիջապէս որ հեղինակը ազգայնական թուրք մըն է, բան մը որ ինքն իսկ կ'ընդունի երբ կ'ըսէ՝ «Երաժշտական ազգայնականութիւնը ճիգերու համայնատարած պրկում մըն է դարձած այլ եւս: Այսօրինակ բաղդատներ (**) —խօսելու ձեւ մըն է անշուշտ— պատմութեան կողմէ ամենատրեք

(*) Այս երգերէն ոմանք Կազուճոֆի կողմէ համաձուագային ձեւով բնդլայնուած են:

(**) Նախապէս գրուած տողերուն կ'ակնարկէ:

Fonds A.R.A.M

կ՚արձանագրուին այժմ. բայց եւ ամենուրեք յաղթող կը հանդիսանան երիտասարդները: Նամանաւանդ մեզի համար, յաջողութիւնը իրենչքան դիւրին է:» (էջ 5):

Տեղական գոյնը լրիւ տալու համար, մէջ ընդ մէջ քաղուած քանի մը յատկանշական նախադասութիւններ կը թարգմանենք.

«Գալով գաշնաւորումի այն վարձերուն զոր հայ երաժշտապէտը կամիտաս վրդ. կատարեց Անատոլուի եղանակներուն վրայ, անոնք իրենց պարզ եւ դիւրաւ նուագելի ըլլալուն պատճառաւ ամենուն մատչելի են, բայց իրենց հայերեն բառերով միայն Հայութեան կը պատկանին...»: (էջ 12):

Քիչ մը անդին, ի ծնէ ֆրանսացի թրքքացած չուլթակահար մը (*), Պ. Էօժէն Պօրել, Անատոլուի երգերուն մասին նպաստաւոր կարծիքներ յայտնելէ վերջ, սա խօսքերը աւելցուցեր է թէ՝ « ... Քանի որ յաղթականները (Թուրքերը) պարտեալներուն (Յոյներուն) ճարտարապետութիւնը իւրացուցած են, այս պարագային կարելի չէ՞ միթէ հետեւցնել որ վերջիններուն երաժշտութիւնն ալ առած ըլլան»: Մահմուտ Բակըր պէյ, որ Պ. Պօրէլի նախորդ նպաստաւոր կարծիքները հաստատելու մէջ չէ թերացած, չի մոռնար սակայն վերապահութիւններ ընելու «այդ տողերուն մէջ բացառաբար երեւան եկող կարգ մը բառական սխալներուն եւ չափազանցութիւններուն» մասին: (էջ 51): Ակնարկութիւնը ակնյայտ է:

Երրորդ օրինակ մը. « ... վերջապէս կը կը տեսնուի որ Մերձաւոր Արեւելքի զանազան գեղարուեստներ իրենց կատարելութեան աստիճանին հասցնող ալաթուրքան...»: (էջ 53):

Դարձեալ Կամիտաս Վարդապետի երգերը յիշած էջերուն մէջ՝ «ի փարիզ տարքած իր նուագահանդէսներուն մէջ, երգչուհի Օր. Բաբայեան այս երգերը յաճախ կ՚երգէ, որովհետեւ անոնք իրեն ճօնուած են...» (էջ 83): Հեղինակէն վերջ, կախման քանի մը կէտ ալ մենք գնենք... եւ անցնինք բուն նիւթին:

Ի՞նչ կ՚ըսէ Թուրք երաժշտագէտը հայ ժողովրդական երգերու մասին: Բանանք 62 համարը ուր կը կարդանք. «Ի ձեռին գտնուած վաստաթուղթերու վրայ մեր կատարած համեմատական քննութեան արդիւնքով, համոզուեցանք որ Անատոլուի մէջ իսկապէս «հայ երգ»ի մը տիպարը գոյութիւն չունի: Ինչպէս որ Անատոլուի հայերը թրքերէնէն տարբեր լեզու չեն գիտեր, այնպէս ալ թրքական երգերէն զատ ուրիշ որեւէ երգ չեն երգեր: Թէպէտեւ կովկասահայկական եղանակներուն մէջ մանուսր ձեւեր մը գոյութիւն ունին, բայց հոս ալ թրքական երգին ազդեցութիւնը գերակշիռ է: Բառերը նոյն իսկ, յաճախ, կէս առ կէս համեմատութեամբ թրքերէն են: Այստեղ օրինակներ մէջբերուած են թրքերէն բառերէ «գան, գուռնա, բար չալարն, մալիմ, եարիմ»:)

Այս տողերը երկա՛ր խորհրդածութիւններու դուռ կը բանան: Ամփոփենք:

1.— Հեղինակը նկատեր է եղեր որ Անատոլուի հայերը թրքերէնէն տարբեր լեզու չեն խօսիր: Հետաքրքրական պիտի ըլլար գիտնալ թէ նախապատերազմեա՛ն շրջանին խօսքը կ՚ընէ թէ յետպատերազմեանին, որովհետեւ ինքը հազիւ 28 — 29 տարեկան երիտասարդ մըն է եւ կրնայ կարգ մը բաներ շատ լաւ չգիտնալ...

Յետոյ, եթէ Անատոլու ըսելով, Փոքր Ասիոյ թերակղզին պիտի հասկնանք միայն (Պրուսան, Էսկիշէհիրը, Անգարան եւ Գոնիան), կ՚ընդունինք որ գիտութիւնը մասամբ ճիշդ է. միայն թէ այդ պարագային ինչո՛ւ հայկական երգը որնեղ հո՛ն ուր առկայ գիտենք որ անիկա գոյութիւն չունի: Իսկ եթէ Անատոլու բառին իմաստը ընդլայնելով իբրեւ այդ նկատել ուզուի Ասիական Թուրքիան ամբողջովին, մէջն ընդլայնելով Վանը (Տոսպ), Մուշը (Տարօն), Էրզրումը (Կարին) եւն., այն ատեն թերահաւատ կը մնանք յայտնուած կարծիքին ճշդութեանը մասին:

(*) Այսպէս հաւատաց Մահմուտ պէյ իմին իսկ:

Fonds A.R.A.M

Նոյնպէս Կովկասահայաստանի երգերուն մէջ թրքական ազդեցութեան նշոյլը չպարունակող երգեր կան։ Այս կէտը հարկ եղած պայծառութեամբ չէ հասատատած հեղինակին կողմէ, որուն կարծես թէ սեւեռուն գաղափարն է եղած թրքական ազդեցութիւն տեսնել ամենուրեք (*)։

Միւս կողմէ, սակայն է որ թրքերէն բառեր կը գտնուին մեր ժողովրդական երգերուն մէջ. բայց, եթէ չենք սխալիր, Մահմուտա պէյի մատնանշած բառերէն ոմանք թրքերէն իսկ չեն։ Ձաճ պարսկերէն է. եար, նոյնպէս. մալ արաբերէն է եւլն.։ Եթէ հեղինակին կարծիքը երգերու հարազատութեան տեսակէտէն critérium մը նկատել հարկ ըլլար, թերեւս մենք ալ իրաւունք ունենայինք փոխադարձաբար պահանջելու որ իր գրքին մէջ, երեւցած երգերուն բոլո՛ր բառերը ըլլային զուտ թրքերէն, ասել է ճիշդը, զուտ անատոլուական բառեր։ Արդ, ի՞նչ կը տեսնենք հոն։ Հրատարակուած քսանեւհինգ երգերուն մէջ կարելի է հաշուել՝

առնուազն 36 արաբական բառ
առնուազն 24 պարսկական բառ

եւ առնուազն 1 յունական բառ (մէթէլիք)։ Նաեւ կը շեշտենք սա պարագան, որ այդ երգերը սա կամ նա (Մահմուտա պէյի ֆլասիֆ ալաթուրֆա կոչած) թրքական երգերէն չեն, այլ բուն իսկ Անատօլուի երգեր, որով եւ ասել է հարազատ ենթագրեալ։ Ճիշդ է որ Անատօլի բառն ալ թրքերէն չէ այլ յունարէն եւ կը նշանակէ՝ արեւածագ... Բայց այս ասելօրդ եւ վուճ հաշիւները մէկդի թողունք. միայն թէ կը տարուինք կրկնելու այն հարցումը զոր տարբեր առիթի մը ըրինք՝ ինչո՞ւ մերժել հայերէնին — որ հնդեւրոպական լեզու մըն է— իրաւունքը՝ պարսկերէնէն բառեր փոխ առնելու—պարսկերէնէն, որն եւս հնդեւրոպական լեզու մըն է եւ մեր ամենամարեւոր փոխառուո՞ւ—ինչո՞ւ, երբ ա՛լ աւելի կարեւոր ու բազմաթիւ փոխառութիւններ ընդունելի կը նկատուին թրքերէնին համար, որ ժուրնականն ծագումի ունի և որու փոխառուներէն մին (արաբերէնը) սեմական է, իսկ միւսը (պարսկերէնը) հնդեւրոպական։

Եւ սակայն, կարելի է այս վէճին շուրջ համերաշխութեան մը գալ։ Արդարեւ, երբ լեզու մը իր մէջ բոլորովին ձուլած է (assimilé) կարգ մը օտար տարրեր տոնք այնուհետեւ այդ լեզուին անքակտելի մասը կը կազմեն։ Պարագան նոյնն է բոլոր լեզուներուն համար։ Ասկէ զատ, միեւնոյն բառը թրքերէնին ու հայերէնին մէջ իրարմէ տարբերող հնչումներ ունի յաճախ։

Զուտ երաժշտական մասին մօտենալով, ընդունինք, առանց այլեւայլի, որ Անատօլուի կարգ մր երգերը որոշ նմանութիւն կը ներկայացնեն մեր երգերէն ոմանց հետ։ Օգինակներով խօսինք։ Տեմիրճի՝ Մանիսայի երգ (65), Առաւօտուն Բարի լուս (66), Գաբրճր օղլու Զէյպէք՝ Էօսէմիշի երգ (67), Ծիրանի ծառը (68), Տիւմպլը տաղլար (69), Եկել է գարուն (70), Ձեզայիր (71), Ձիմ գլխին (72)։

Մահմուտա Բակըզլ պէյի գիրքէն գուրս, առնենք՝ Դարձող տերվիշներուն պարերգը (73)։

Միւս կողմէ, առնենք՝ Ակնայ օրորը (74)։

Իրօք, կարելի չէ յաւակնիլ թէ վերոգրեալ եզանակներուն համապատասխանող հայերէն երգերը հայկական են անպայման. բայց նաեւ, ինչո՞ւ Մահմուտա Բակըզլ պէյ կը պահանջէ որ թրքական ըլլան անոնք։ Թող մեր միտքը սխալ չհասկցուի։ Ըսել չենք ուզեր —մենք— որ թրքական երգ գոյութիւն չունի. ընդհակառակն, անիկա կայ եւ իրեն յատուկ երգային գիծերը եւ կշռոյթները ունի։ Գաղափար մը տալու համար առնոց մասին, Անատօլու Թիւրքիւերիէն կ'արտատպենք հետեւեալ յատկանշական օրինակները (75, 76, 77)։

Վհճելի կէտը ուրեմն, զուտ թրքական տիպարի մը գոյութիւնը չէ. հապա՝ թրքա-

(*) 63րդ էջին մէջ արտատպուած երգը, ժիւլիեն Թիւրսոյի մէկ հատափաթոյեն հաղուած «Առաւօտուն Բարի լուս»ն է, որ Կոմիտաս վարդապետին կողմէ աւելի կատարեալ ձեւով նօթագրուած է։

Fonds A.R.A.M

կան եւ հայկական երգերուն միանգամայն յատուկ (communs) եղող ձեւերուն ա'նպատճառ թրքական ծագումի մը վերագրելու մտնաւոր պարագան։ Նմանօրինակ հատատակի մը, արժէք առանալու համար, որոշ առեալներու վրայ հիմնուած պէտք է որ ըլլայ, իսկ այդ առեալներուն գոյութիւնը թէական է։ Ինչ պիտի առարկուի զոր օրինակ։ Թէ Հայերս, մեր իսկ երկրին մէջ ձուլումի օրէնքին ենթարկուելով, դարերու ընթացքին յետսամուտ քաղաքակրթութեան մը ապրեցութիւնն ենք կրած... Այսպիսի առաջարկութիւն մը համապիչ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ երաժշտական հարցին անջատաբար, տարբեր մարդերու մէջ —որպիսին են մեր բարքերը. մեր կրօնքը եւ մանաւանդ մեր լեզուն, հոն ուր անիկա կը խօսուի՛ր— մեր քաղաքակրթութիւնը թրքականէն բոլորովին տարբեր եւ հակադրային հանդիսացած է։

Մեր եկեղեցական երաժշտութեան մէջ, եթէ ունինք եղանակներ որ ժամանակի ընթացքին ու մեր թափառական կեանքի դժնդակ պայմաններուն համեմատ օտարին ազդեցութիւնը կրած են. անոնց քովը, ոակայն, կան նաեւ այնպիսի աքանչելի շարականներ եւ մեղեդիներ, որոնք հայ առեղծագործ ոգիին արտադրութիւնն են գրեթէ բացարձակապէս։ Այսիկա սին հաւատամուք մը չէ. այս էջերուն վերջը հայ թէ օտար հեղինակաւոր աղբիւրներէ կազմուած գրացուցակ մը պիտի ներկայացնենք, որ պիտի կրնայ հայ եկեղեցական երգեցողութեանց մանաւանդ նիւթով զբաղողները շահագրգռել։

Այսօրեայ մեր առաջադրութիւնը հատեսա է։ Օտար երաժշտութիւններու վրայ ազդած ըլլալու ապացոյցը կամ յատկանութիւնը չունինք (թէեւ առիկա կրնայ անկարելի չըլլալ)։ Միայն թէ կը պնդենք որ ունինք երգեր, որոնք մեր լեզուին ու մեր զգալու կերպին երաժշտական հարազատ թարգմանն ու արտայայտիչն են։

Կ'երեւի թէ Մահմուտ Բակըզ պէյ Հարեւանցի ակնարկ մը. նեսած է Հով առեին վրայ, զոր իր գրքին մէջ արտատպելով, նպատակ ունեցած է—կ'ենթադրենք—զայն բազդատել Մանիսայի Տեմիրճի թիւրքիւսիին եւ կամ ասոր նմանող թրքական ո եւ է երգի մը հետ։ Բայց գիծ մը կայ Հով առեին մէջ, զոր թուրք հեղինակը նկատի չէ առեր. խորհրդաւոր գիծ մը, գրեթէ կրօնաշունչ, քանիցս կրկնուած գիծ մը (յա-սօղ-so-սի-լա) զոր Մահմուտ պէյ ի զուր պիտի որոնէր իր Տեմիրճիին մէջ, եւ որուն ազգականական կապ մը եթէ ուզուի ամէն գինով գտնել, պէտք է մօտեցնալ, մէկ կողմէ՝ մեծանուն Պասք երգահան Մօրիս Ռավէլի գործերուն, իսկ միւս կողմէ —նուազ չափով— Choral de Lutherին։ Զարմանալի ոորեւ ցոյց տալով, փորձի համար հայկական եղանակին պիտի միացնենք թրքերէն բառերը Տեմիրճիին։ Վերջնոյն ոտքերը լաւ կը յարմարին Հով առեին եղանակին։ Մահմուտ պէյ այս երգը ընտրելով, գայն իր տեսակէտին լաւագոյնս պատշաճող օրինակ մը համարած է անշուշտ. բայց ահա այն տարակուսելի —չըսելու համար զաւարճալի— արդիւնքը որուն կը յանգինք մեր առաջարկած փորձով (78)։

Կ'ընդունինք որ Ծիրանի ծառ Մահմուտ Բակըզ պէյին համար աւելի յանկուցիչ օրինակ մը պիտի ըլլար։ Անոր երգային գիծը շատ մօտ է Էօսէմիշի Զեյպեկ հաւասիին. բայց Զեյպեկին կշիռը (79) մեր երգերուն մէջ գործածական չէ ընտա։

Քանի որ թրքական երգերով կը զբաղինք, չենք կրնար չյիշել ընդարձակ եւ կարեւոր այն յօդուածը որ ամէն քանքանհկնգ տարի առաջ Բէտիֆ Եէքթա պէյի ստորագրութեամբ երեւյու Encyclopédie de la musiqueին մէջ։ Հոն պարզուած կը գտնենք երաժշտա-բնագիտական ամենախոր ծանօթութիւններ, որոնք ամբողջ եւ կէս ձայնամիջոցներուն երկու քանի տեսակի դասաւորման ալիմայինն եւ ափօթոմին միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութեան եւրն. կը վերաբերին։ Զորս տեսակ տիեզի եւ չորս տեսակ պեմոլի դասակա-

Fonds A.R.A.M

նուվեան անհրաժեշտութիւնը կատարեալ համոզումով մը բացատրուած է հոն։

Եթէ չենք սխալիր, այդ յօդուածին docte եւ սուսուր էջերուն մէջ, քիչիկ մըն ալ արեւելեան հեգնանք սպրդած է, ամենանուրբ եւ pince-sans-rire տեսակէն հեգնանք մը...։ Դժբախտաբար, եէքմա պէյի խոր գիտութեան հանդէպ մեր ակնածանքի հարկը մատուցանելով հանդերձ, պարզ իրաւութիւն մը նկատի առնելու կը տարուինք։ Կամ այն է որ իր տեսութիւնները ճիշդ են, ու Մահմուտ Բակըզ պէյն է որ զանոնք քննադատած եւ եէքմա պէյին հակառած ըլլալուն համար (*) սխալած է, եւ կամ Րէուֆ եէքմա պէյի տեսութիւնները անճիշդ են, ինչ որ իր երկար ու մանրակրկիտ յօդուածին արժէքը մեծապէս կը նուազեցնէ։ Ամէն պարագայի մէջ երկու հեղինակներէն մին կը սխալի։

Անատօլու Թիւրիւերի գիրքին մէջ խակապէս հետաքրքրական մաս մը կայ. այն ուր Արեւելքցիներուն երգելու եղանակը նկարագրուած է։ Կուրծքի եւ գլխուձայներուն տարբերութիւնը մանանշոզ, ի մասնաւորի՝ քիմին առազանութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը ի վեր հանող էջերը (մին. 199 եւ 200) կ՚արժէ կարդալ եւ խորհրդածութեան նիւթ ընել։

Մահմուտ Բակըզ պէյին յատկացուած այս էջերը աւարտելէ առաջ պիտի ուզէի իրեն հետ առնչութիւն ունեցող անձնական դրուագ մը յիշել։ Նախանցեալ տարի Օր. Թաքուհեանի աշակերտներուն մէկ auditionին ներկայ կը գտնուէի։ Անատօլու Թիւրիւերիին հեղինակն ալ մեծանուն երգչուհւոյն կողմէ հրաւիրուած էր եւ սրահին մէջ ճիշդ մօտս նստած։ Բեմին վրայ խումբը սկսաւ Ալագեազը երգել։ Մահմուտ պէյ, քանակն ատեն ունկնդրելէ վերջ, ականջս ի վար՝ «Հիզզա՛մ» փսփսաց։ Զարմացած իրեն նայեցայ, որովհետեւ, իր կարծիքի ազատութիւնը յարգելով հանդերձ, Ալագեազին Հիզզամի վրայ գրուածը կարելի չէր ընդունիլ։ Արդարեւ Հիզզամը, լա տիեզ, մի դեր-պեմոլ մը եւ Ֆա տիեզ պարունակող ելեւէջ մըն է, որ սկիզբ կ՚առնէ մինչեւ Ալագեազը, այդ ելեւէջին պահանջած մեծագոյն երկրորդի միջոցներէն ոչ մին կը պարունակէ։ Խորհեցայ որ Մահմուտ պէյ շփոթում մը ունեցած ըլլալու էր։ Քիչ վերջը Անատուիին (Միրսս նման եր...) եղերական ողբը լսեցինք։ Դրացիս, որ մինչեւ այն ատենը հայ երգին թրքականին նմանիլը կը շեշտէր (գաղափար մը որուն մասամբ համամիտ գըտնուած էի) ինքնաբերաբար՝ «Տեսէ՛ք, ըսաւ, այս մէկը թրքական չէ. մենք ատանկ երգ չունինք»։ «Վերջապէս, աւելցուց, դուք հայկական երգեր ունիք։ Մանաւանդ կովկասի մէջ... Վար, նաեւս, վար...»։

Մեր կողմէ քանի մը աւելցնել չենք ուզեր այս գնահատումին։

Պարսկական երգ.— Հայկական և պարսկական երգերուն միջեւ ազգականական կապերու գոյութիւնը անժխտելի է։ Հակառակը պնդելը անհեթեթ պիտի ըլլար։ Միեւնոյն մայր ցեղէն սերած, հազարաւոր բառեր իրենցմէ վոխ առած, աշխարհագրական եւ պատմական սերտ կապերով հետերնին կապուած ըլլալով, բնականաբար մեր երգն ալ որոշ չափով պիտի կրէր պարսկականին ազդեցութիւնը։

Յիշենք թէ ո՛ր կարգի երգերը ամենէն աւելի կը մօտենան պարսկական երգերուն։

Ա.— Պարզ հնագոյն դորիական (Պարսից Բահավի կամ Նաւրուզ-ի-Անհէմ կոչած) ելեւէջին պատկանող, եւ այդ ելեւէջի ատոմին քառաձայնին առաջին երեք ձայնանիշերուն վրայ առաւելապէս խաղացող եղանակները։ Օրինակ՝ Նկել է գառուն (80), Էրուամ եամ (81)։

Այս տեսակ երգերուն մէջ ելեւէջին երրորդ ձայնանիշը dominanteի դերը կը խաղայ։

Բ.— Կիսաձայնախառն դորիականին պատկանող եղանակները։ Այս ելեւէջը Հիճազին հետ կը նոյնանայ, հակառակ փիէռ Օպրեի այն դիտողութեանը թէ հիճազին

(*) Տեսնել իր գիրքին 99րդ էջը։

Fonds A.R.A.M

մէջ եօթներորդ աստիճանը կիսաձայն մը բարձրացուած կ'ըլլայ: Փիէռ Օպրիի հաւաստումը առելի —ոչ բոլորովին— ևին ա-րա ելեւէջին կը համեմատի:

Արեւելեան ելեւէջներու մասին խօսելով, նկատենք որ երաժշտական համակցութեան պարսկական երաժշտութեան վերաբերեալ մասը կարեւոր կէտերու մէջ կը տարբերի եէքթա սէյի հաղորդած տեղեկութիւններէն: Այսպէս, հոն կը հանդիպինք իրարմէ տարբեր երկու ռասթի, երկու իսֆահանի, երկու հիճազի, երկու բուսելիֆի, երկու ուշշաքի, երկու հիւսէյնիի եւ երկու նեվահի: Եէքթա սէյի բացատրութիւնները ճշդագոյն ըլլալ կը թուին: (Պէտք է աւելցնել, սակայն, որ յորդորումներու այս երկուութիւնը պատմական պատճառներու ալ վերագրելի է):

Բ.ի մէջ դասաւորուած երգերէն յիշենք՝ Սարեռի վրով գնաց, Էս գիշեր լուսը տեսայ, Քեէր ցոլեր, Կռունկ. Մանիր մանիր, իմ ճախարակ, Թող չերգե բլբուլ երգերը, ինչպէս նաեւ հատուած մը Անուշիկէն (*):

Մեծագոյն երկեակի ձայնամիջոցը, որ հինգ կարգին սկզբունքը կը կազմէ ընդհանրապէս, գործնական է այն բոլոր երգերուն մէջ որոնք քիչ թէ շատ Արեւելքը կը յիշեցնեն, այնպէս որ ուեւէ հինգի վրայ գրուած ըլլալը ինքնին չի բաւեր որոշելու թէ անիկա պարսկական չէ այլ արաբական, եբրայական, կամ հայկական ևլն.: Տարբեր ազդակներ ալ միաժամանակ նկատի առնել անհրաժեշտ է: Օրինակի համար, հետեւեալ պարսկական ձեւերը որոնք հինգը յատկանշող միջոցը կը պարունակեն, հայկական չեն կրնար ըլլալ եւ չեն (82, 83):

Արդէն, մեր ժողովրդական երգերուն մէջ, մեծագոյն երկեակը, աւելի իջնող քան թէ բարձրացող երգային գիծերուն յատուկ է (բայց ոչ միշտ): Ակնէ գաս, 83 թիւ օրինակը կազմող récitatifին երկարող ու քշքշուող mélismeները մերը չեն ընաւ: Պարսկական երգերուն tessitureը այսպէս ամփոփանելի կ'ըլլայ: Երեք-չորս ձայնահիւսի վրայ խաղացող երկար ու զարդարուն ավազներ շատ կան անոնց մէջ: Նմոյշ մը եւս կը ներկայացնենք, Ավազ մաճուր (84):

Դիտելի է որ պարսկական երաժշտութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած է նամանաւանդ մեր պարերգներուն վրայ (*): Այս մասին, ներհուն անձնասուրութիւններու հետ տարակարծիք գանուելու յանդգնութիւնը ունենալով, պիտի համարձակինք ըսել, որ նոյն իսկ կոմիտաս վարդապետի նօթագրած եւ Յանձնախումբին կողմէ հրատարակուած պարերգները, Երանգին, Ուճաքին, Մարալին, Շուբիկին, Յես-առաջը եւ Շորորը, հեռու են մեզի տալէ հայկականութեան յանկուցիչ այն տպաւորութիւնը զոր կը վայելենք ունկնդրելով վարդապետին լաւագոյն երգերուն: Տպաւորութիւն բառը անգիտակցաբար չգործածեցինք, մեզի ծանօթ են հնամենի այն աւանդութիւնները որոնցմով պարերգներու յիշատակը եւ սովորութիւնը նուիրագործուած

(*) Զեմ կրնայ պարհրգն ալ թեեւ կիսաձայն մը կր պարունակե, բայց հինգի վրայ գրուած չէ այլ՝ սուգինաք կոչուած տարբեր եղանակի մը վրայ:

(*) Ըստ Փրոֆ. Ադոնցի պար բառը զուտ հայկական չէ, այլ պարթեւական, բայց արդեն հայացած, քանի որ իրանական լեզուներու մէջ չէ պահուած նոյն նշանակութեամբ:

Կրնայ ըսուի որ պար, հնդեւրոպ. para բառին հետ կապ ունի եւ կը նշանակէ շրջիլ, պտոյտ տալ: Իրանական լեզուներուն մէջ մնացած է որպես նախդիր, ինչպես եւ հայերէնի մէջ. զոր օրինակ՝ պար-փակել, պար-ունակ, եւլն.:

Միակ արգելքը այս համեմատութեան, այն է որ պար (պարու, պարուց) բառի հիմը ու է, թեեւ կայ եւ պար, պար-ի: (Ցայտնի է նաեւ կաքաւեմ բառը):

Խորենացիին կը յիշէ ցուցք եւ պարք կամ ցցուց եւ պարուց (սեռական): Թէ ի՛նչ կը նշանակէ ցուցք, որոշ չէ: Հաւանօրէն վրացերէնի շօշպար, շուշպարի մէջ առաջին բառը շօշ, շուշ, կապ ունի հայերէն ցուցքին հետ:

(Թերեւս ցուցք կը նշանակէ mime, pantomime, միջկատակ): /Մ. Խ./

Fonds A.R.A.M

են ցարդ: Գիտենք թէ սովորաբար ընդունուած կարծիքէն տարբերող գաղափարի մը արտայայտութիւնը առնուազն խիզախ պիտի թուի շատերուն: Նաեւ կը գուշակենք այն առարկութիւնը զոր պիտի մէջբերեն ոմանք. թէ քանի որ այդ պարերը հայ գեղջուկին կողմէ երկար տարիներէ, թերեւս դարերէ ի վեր «պարուած են» ու դեռ «կը պարուին» ուրեք ուրեք, աւելորդ է անոնց հայկականութեան հարցը ծեծել: Անշուշտ: Բայց պէտք է նկատել որ վերոյիշեալ պարերուն ելեւէջները կոմիտասի երգերուն մէջ կիրարկուած ելեւէջները չեն, այլ՝ բոլորովին տարբեր եւ օտար եղեւոյներ: Այս պարագան ուշադրութիւնը գրաւած է նաեւ ականաւոր երաժիշտներու, որոնք զարմացումով նկատած են զայն: Կասկած —եթէ չենք սխալիր— այս մասին արտայայտուած է: Գալով մեր համեստ կարծիքին, —արուած ըլլալով որ մեր կատարած պրպտումներէն անկախաբար, երկար տարիներ առիթը ունեցած ենք արեւելեան օտար ընտրելագոյն երգիչները եւ երաժշտախումբերը լսելու,— այլապանութեան գաղափարը կ'ընդունինք ու չենք կրնար չգնահատել, բայց այսուհ զոլորովին տարբեր երեւոյթի մը առջեւ կը գտնուինք. վարդապետին երգերուն եւ իր վեց պարերգներուն միջեւ ոճի միութիւն չկայ, մինչդեռ, հեռուեալ երկու կտորները, մին՝ իբր թէ հայկական եւ միւսը պարսկական ըլլալով հանդերձ, երաժշտական նոյն ոճը կը ներկայացնեն: Կարնոյ Շուրր (85), Թեսնիճ (86):

Նոյնպէս եւ «Երանգի»ն, Հիւզզամին մօտերցող ելեւէջի մը վրայ գրուած է:

Օրինակները պիտի կրնայինք բազմապատկել: Ուճաբին, Մարալին, Շուշիկին, Յեսաւաջը, բոլորն ալ քիչ թէ շատ պարսկական ազդեցութիւնը կը կրեն:

Ժողովրդական երգր.— Վանայ շրջանին ժողովրդական պարերգները համեմատաբար պերճ են պարսկական ազդեցութենէն: Սալիբիգան Մելիքեանի եւ Գարեգին Գարասաճեանի ի լոյս ընծայած հրատարակութենէն (1917) կարելի է նկատել որ այդ երկրամասի երգերուն եւ պարերգներուն մէջ երեւան եկող գլխաւոր գիծը հետեւեալն է (87), որ աւելի քրդական գոյն ունենալ կը թուի քան թէ պարսկական գոյն —քիչ մըն ալ կովկասեան պարեր յիշեցնելով:— Բուրդերը ի՞նչ են արդէն, եթէ ոչ (գոնէ մասամբ) նախկին Հայեր, որոնք թերեւս կրցած են ի հնուց ատենուած մայրենի եղանակները ցարդ պահել —գուցէ զանոնք աղաւաղելով երբեմն—:

Ս. Մելիքեանի եւ Անուշաւան Տէր Դէւոնդեանի հաւաքած Շիրակի պարերգներուն մէջ ալ (Թիֆլիս 1917) նոյն ձեւը կը գտնենք Գեօվրդ (88): Միեւնոյն Գեօվրդին սկիզբը քրդական գրուշմը կրող ուրիշ եղանակ մը կայ (89): Հետեւեալ եղանակը քրդական է դարձեալ (90):

Ձաճազան երգեր.— Դեռ կան ասորական, արաբական, եբրայական, հնդկական ալն, երաժշտութիւնները: Ատանց իւրաքանչիւրին նմոյշներ քննելու առիթը ունեցանք եւ կարծենք կարելի է ըսել որ մեր ժողովրդական երգերը յատկանշող մանաւանդ ձեւերէն ո՛չ մին հոն որոշապէս կը տիրէ բաց ի հինգերէն, որու մասին աւելորդ է անդրադառնալ:

Օրինակ մը տուած ըլլալու համար, ստորեւ կը ներկայացնենք եբրայական հնամեայ երգի մը սկզբնաւորութիւնը՝ Ասօցայ էլ Բահում (91):

Միւս կողմէ, ահա երգ մը որ ընդհանրապէս հայկական նկատուած է, բայց որ հինգերի վրայ գրուած ըլլալով, չի կրնար որպէս հարազատ ընդունուիլ աներկբայօրէն, Հայրիկ (92):

* * *

ՔԱՌՈՐԴ ՋԱՅՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Ամէնէ կատարեալ Revue de Musicologieի իր այդ յօդուածին մէջ որուն թարգ-

Fonds A.R.A.M

մանուքիւնը Անահիտ հրատարակեց իր 3րդ թիւով (1930), նախապատուքիւն մը գործած է որ քիչ մը անհասկնալի ճնաց ընթերցողներուն: Փափուկիական քառակարին փոխանցումներու վերաբերեալ մասին մէջ, նոյն հեղինակը կ'ըսէ թէ փոխանցեալ ձեւերէն ամենք «Հելլէնիներու բիֆիօնին հետ համեմատելի են»: Եթէ խոհապէս այդ enharmonique ձեւերը հայկական երգերուն մէջ գործածական են (ինչպէս որ համոզուած ենք թէ են) ապա ուրեմն ինչո՞ւ հեղինակը ինքն իսկ քիչ վերջը կ'ապացուցանէ թէ՝ «Հոն (հայ երգին մէջ) ձայնամիջոցները կամ ամբողջ են, կամ կէս»: Յայտնի է որ բիֆիօնը ո՛չ ամբողջ ձայն մըն է, ո՛չ ալ կիսաձայն: — Տրուած ըլլալով Կասթուէի հանգամանքը, համոզուած ենք որ թիւրիմացութիւնը մեր կողմէ յառաջ կուգայ: Այսու հանդերձ, եթէ Կասթուէ ըսել կ'ուզէ թէ ինք կը ժխտէ կիսաձայնէն փոքր ձայնատիճաններուն գոյութիւնը հայ երաժշտութեան մէջ, չենք գիտեր թէ մենք ինչպիսի համարձակութեամբ պիտի մօտենանք խնդրին, որովհետեւ պիտի ուզէինք հակառակ կարծիքը պաշտպանել: Ահա թէ ինչու:

Երգեր ունինք, որոնց ունկնդրութենէն կատարելապէս կը զգանք որ կիսաձայնը անբաւական է փափաքուած երանգը ճըշդադոյն կերպով տալու:

Այսօրինակ երգերու նմոյշներ կրնանք գտնել Կոմիտաս Վարդապետի գործին մէջ, ինչպէս նաեւ անկէ դուրս: Իսկ թէ ինչու Վարդապետը այս մասին չէ արտայայտուած բնաւ, այդ կէսը մեզի անծանօթ է: կարելի է զանազան ենթադրութիւններ ընել.

Ա. — Գուցէ Վարդապետը սկզբունքով հակառակ էր քառորդ ձայներու տեսութեան, քանի որ վերջինս քանի մը տարիէ ի վեր միայն սկսած է «պաշտօնապէս» մշակուիլ ու զարգանալ (*), շնարհիւ նորագոյն դպրոցի երաժիշտներուն (Շարլ Քէօքլէն, Ալօյիզ Հասլա, եւլն.):

Բ.—Քառորդ ձայները լսա կամ ճիշդ արտաբերելը բաւական դժուար է ձայնական երաժշտութեան մէջ:

Գ.— Դաշնամուրները յարդ կիսաձայնաւոր ըլլալուն պատճառաւ, ընկերացումին մէջ comaի տարբերութիւն եւ հետեւաբար fausse relation յառաջ պիտի գար:

Այսպէս կամ այնպէս, իրողութիւն է որ Վարդապետին գործերուն մէջ քառորդ ձայնի մասին ոչ եւ ակնարկութիւն կայ: Սակ. Մելիքեան, ընդհակառակն, ուշադրութեամբ նշանակած է զանոնք. իր գիրքէն ընդօրինակելով, ցոյց կուտանք քառորդ ձայներու իր իսկ կողմէ գործածութեան զանազան պարագաները: Մեր կողմէ, պիտի փորձենք կոմիտաս Վարդապետի երգերէն ընտրել մէկ քանին, որոնք քառորդ ձայնի գործածութեան պիտի կրնային տեղի տալ:

Կը խնդրենք ընթերցողէն մեր փորձին տալ փորձի մը արժէքը միայն...

Մելիքեան (93, 94, 95): Կոմիտաս (96, 97, 98, 99, 100):

* * *

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՆՈՒԱԳԱՐԱՆՆԵՐ

Այս մասը ամբողջովին քաղուած է Գարեգին Լեւոնեանի հրատարակած «Գեղարուեստ»ի 1931 տարւոյ հինգերորդ թիւէն, ուր հետեւեալ կերպով նշանակուած են հայ երաժշտական նուագարաններու անունները. այնպէս, ինչպէս յիշուած է մեր պատմութեան մէջ դողթան երգիչներու օրերէն ի վեր:

Ա. Լարական նուագարաններ.— Բամբիռ, փանդիռ, տաւիղ, քնար, չնար, չանգիւռ, քանոն, վին:

Բ. Շնչական նուագարաններ.— Փող, գա-

(*) Ներկայիս, քառորդ ձայնի վրայ լարուած դաշնամուրներ կը շինուին ու կը նուագուին:

Fonds A.R.A.M

լարափող, սրինգ, շեփոր, երգեհոն (որու մասին գրուած է գաշանց թղթի մէջ)։

Գ. Բախտղական նուագարաններ.— Ծընծղայ, թմբուկ։

Գալով զուտ աշուղական նուագարաններուն, սոսկ են՝ սազ, սանթուր, քեամանչէ, թառ եւ քեամանի։

* * *

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օսար գլխաւոր երաժշտութիւններու նիւթին շուրջ մեր կատարած արագ հետազօտութենէն վերջ, զգլսամի եկող ուխտաւորներու նման վերադառնանք մեր տոհմիկ երգերուն, այս անգամ աւելի պիտակցօրէն ի վեր հանելու համար հայ երգին բազադրիչ տարրերը։

(Յիշցողակի նկատեմնք որ մեր նախապէս նկարագրած ձեւերէն առաջնոյն յատկանշական cadence-ը, գոզտրիկ իր մելամաղձկութեամբը՝ մեզի կը յիշեցնէ որ ասիերգական եղերերգութիւնը մեզի, Հայերուս կը պարտի իր անունին իսկ ստուգաբանական արմատը։ Գրի առեր élégie ալխրանոյշ բառը, որ Հելլէններու էլեգիային կը համապատասխանէ, յատուկ կուգայ վսիւգա-Հայկական եղեգ բառէն)։

Ա. ձեւին մէջ ի յայտ եկող թափածոս, երբեմն արամօրէն ժպտուն գարձուածքին վերտին անգրաւառնալով, կրնանք ըսել որ, ուրիշ ոչ մեկ հատւածոյի մէջ կարելի է գայն այնքան շեշտուած կերպով գտնել։ Այս հատւածումը ընելէ առաջ հարիւրաւոր օսար երգեր քննեցինք, ուշի ուշով։ Անոնց մէջ հանդիպեցանք հեռաւոր ձեւերուն (101, 102, 103, 104, 105) եւրն., բայց so-սի-so-լա-լա (106) ձեւը ոչ մէկ օսար երգի մէջ այնքան յատկանշական կը հանդիսանայ որքան հայկական երգերուն մէջ, ուր սեւեռուն գաղափարի մը (idée fixe) հանգամանքը կը ստանայ։ (Նախապէս յիշուած օրինակներէն Կանչէ Կուսիկը, Առաւօտուն Բարի լոյսը եւ Օրորը այս ձեւին՝ so-լա վերջաւորութեանը բոլորովին չեն համապատասխաներ)։

Սաւերի հովին մեռնեմը, Գրիգոր Սիւնիի կողմէ սապէս վերջացուած է սի-լա-սոլ (107), փոխանակ սի-սոլ-սոլ (108) ձեւին զոր պիտի գործածէր Վարդապետը, ապահովապէս, եթէ ինքը գրած ըլլար այդ երգը։

— Մեր որմնադիրներուն մէջէն Բ. ձեւին ալօրասպոյա վէպէ տուներուն քնաւ չհանդիպեցանք։ Եւ սակայն, դարձեալ այլ առիթ ունեցած էինք բազմաթիւ եւ զանազան օրինակներ, որոնց մէջ գայն հանաքար պիտի գտնէինք եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար։ ուստի, կրնանք սրամտաբանօրէն հետեւցնել որ այս ձեւն ալ մեզի յատուկ է, հայկական է, նոյնքան զուարթուն Հայկական —նամանաւանդ majeur եղանակներուն մէջ — որքան նախորդը այդպիսին հանդիսացաւ իր սրտում նկարագրով։

Այս դարձուածքը իր մէջ այնպիսի ճկունութիւն մը ունի, առոյգ եւ հմայիչ այնպիսի շեշտ մը, որ գայն պարունակող երգերէն ոմանք կրնան, իրենց ուրոյն դրոսմը պահելով հանդերձ, բազդատութեան գրուիլ ֆրանսական գուարթօրէն majeur (թէեւ աւելի արագ գնացքով) եղանակներուն՝ En passant par la Lorraine avec mes sabots (109), Շողեր ջան (110)։

Առաջին երգը որոշապէս ֆրանսական է։ Երկրորդը, նոյնիսկ որոշապէս հայկական է։

— Գ. ձեւը կարելի է նկատել որպէս սիրոյ, խանդաղատանքի եւ սոսկց համապօր զգացումներու երաժշտական արտայայտութիւնը։

Գեղջուկ երգերուն այսօրինակ մասերուն մէջ բառերը, խոր զգացումի մը թարգմանն են միշտ եւ Վարդապետը մանաւանդ գուրգուրանք մը կը տածէ՝ յանկարծ բարձրացող այդ ձայնանիշին հանդէպ։

«Սեւ հողի տակով արեմ»
«Մեն մենաւոր ձեկ տղայ»
«Բոյիդ մեռնեմ»
«Սարին օ՛ եար հաճ»
«Մռնա սիրուն»
«Երես բաց»

Fonds A.R.A.M

Ի՞նչպէս չըսել որ այս ձեւն ալ իր նըմանը չունի օսար երգերուն մէջ...

— Դ. formuleին «սիեզերական» եւ «տարերային» հանգամանքը շեշտելու տեսիլ դասական երաժշտութենէն օրինակներ մէջբերած էինք։ Այս ձեւը սակայն, մեր երգերուն մէջ, իր զո՛ւտ դաշնաւորային (harmonique) վիճակին մէջ (so-vի-սօլ) չէ գործածուած, այլ երգային որոշ կազմուածք (morphologie) մը կը ներկայացնէ, զի դաշնաւորիչ (intégrante) ձայնանիշերէն զատ, որոշ ձայնանիշ մը կը պարունակէ, որ soի մէջ րէն է, մինչ ֆան, այսինքն չորրորդ աստիճանը, յաճախ անգոյ է. այնպէս որ այս ձեւը, կատարեալ համաւասչութեան մը վրայ հիմնուած ըլլալով հանդերձ, գեղջուկ երգերէն ոմանց մէջ հետեւեալ յատկուած so(րէ)-vի-սօլ (*111*) եղեւէջին վերածուած ըլլալ կը թուի։

— *Ինչպէս ըսինք արդէն, թրքական երգերուն մէջ կաղ է. ձեւին համապատասխանող եղանակներ, թէեւ ասոնց նկարագրին տարբերութիւնը բացատրեցինք իր տեղին։ Ասկէ զատ, մինչ ինքզինքնին տարակայ formuleը, թրքական այսօրինակ երգերուն մէջ, ներկայացուած պարբերութեան իմաստը տակաւին կը թողու* (caractère suspensif), *զայն պարունակող մեր երգերը* — mineur *կամ* majeur *հանգամանք ունեցող*— *վերջին պարագային հաստատական* (affirmatif) *ձեւով մը կ'աւարտին ընդհանրապէս. ինչպէս կ'երեւի հետեւեալ օրինակներէն* (*112 եւ 113*)։

Այս ձեւին հետ համեմատելի են նաեւ, որոշ չափով, ֆրանսական կարգ մը «վիպական» (narratif) *երգերը. օր.* (*114*)։

— *Զ. ձեւի մասին վերապահութեամբ պիտի արտայայտուինք։ Նկատեցինք որ անիկա խել մը ժողովրդական երգերու մաս կը կազմէ։ Մեր թուրք եւ քուրդ հարեւաններէն ակսելով, Պալքանեան երկիրներէն անցնելով, անիկա կրնայ մեզի նոյն իսկ շատ աւելի հեռուները տանիլ։ Մնաց որ այս ձեւը նախորդներուն չափ տարածուած ըլլալէ հեռի է։*

ՆԿԱՐԱԳԻՐ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻՆ

Հայ երգին երաժշտական կազմուածքը ծանօթ է մեզի։ Այժմ հարցը տարբեր տեսակէտէ մը դիտենք։ Ի՞նչ է հայ երգի ոգին. ի՞նչ է անոր ներշնչման աղբիւրը եւ ի՞նչ՝ անով ի յայտ եկած զգացումներու բնոյթը։

Կոմիտաս Վարդապետի երգերուն մօտաւորապէս երեք քառորդը սիրային երգերէ բաղկացած է, ինչպէս՝ Իմ չիճարի եարս, Քեզի՛ Յոյերը, Շորորան, Սոճա եարը, Ձիճչ ու գիճչը, Ծիրանի ծառը եւլն.։ Սիրային լեզուն, որքան քնքուշ ու սրամտութիւններով համեմուած, նոյնքան պունպազեղ է և միամտօրէն բանաստեղծական։ Կարմիր խրճնոր, Նախշուն բլբուլ, Ձիճարի բոյ, եւայլն., ասոնց նման պատկերները առատ են. եւ սակայն, սիրոյ ամենաջերմ իսկ արտայայտութեան պահուն, հոն չենք գըտներ Սայեադ-Նովայական քոցակէպ սրտփանքն ու հրայրքը։ Նոյնպէս, հոն չկան հետեւեալ չնաշխարհիկ բանաստեղծութեան հատատարել ի ներշնչումներ.

Գազաք տա փիշի՝ բուզ իսբէր,
Աճճէ՝ պեճիմ ճաճրմ գրզ իսբէր...

(*Տես՝* «Աճատօղու Թիւրիւլէրի, *համար 76*)։

Սիրային երգերէն զատ, կան Պանդուխտի երգերը, Աճատուճին, Կանչ Կռուճկը, Գարուճը, Կռուճկը, որոնք իրենց զգացումին խորութեամբը նշանաւոր են։ Վտարանդիին աղխտալիր ու սրտաճմլիկ ողբն է որ կը լսենք այս երգերուն մէջէն։ Այդ իսկ պատճառաւ, անոնք նախորդներէն անհունօրէն աւելի տխուր են. մինակ բացառութիւնը ըլլալով Գարուճը, որուն մէջ յոյսի եւ հաւատքի զգացումները միւսներէն գերակշիռ են։

Կան նաեւ Բնութեան երգերը, Դուբաճերգ, Լուսնակն աճուճ, Ալագեազ, Քաղճան։ Վերջին երեքին մէջ բնականօրէն երեւան կուգայ մեր տարեդային կեանքի գիծը։ Գա-

Fonds A.R.A.M

լով Դուբաեերգին, հակառակ անոր որ բուն եղանակի մէջ տարերային ձեւը չի պարունակեր, Վարդապետին դաշնաւորումին արդիւնքովը զայն կարծես ստացած է. այնպէս որ, դիլ եւ բարձր ձայներուն մերձեցումը հետեւեալ ամբողջութիւնը յառաջ կը բերէ (115):

Ճիշդ է որ դաշնաւորումի մասին խօսելով, մեր գծած սահմանէն դուրս ելանք բացառաբար. բայց Վարդապետը ինքն ալ, բացառաբար միայն գործածած է dominanteի համաձայնութիւնը: Զայն այս մասնաւոր պարագային գործածելով պատահականօրէն չէ շարժած՝ կը կարծենք: Անիկա Դուբաեերգը յղացած է իր տարերային հանգամանքովը միասին եւ զայն ներկայացուցած է նոյն կերպով: Վերջին դասակարգ մը կը կազմեն՝ «վիպողական» կամ նկարագրական երգերը: Սա՛ր, սա՛ր, Առաւօտուն բարի լուս, Խումար և Նազանի: Մեր մէջ, ինչպէս ուրիշ ազգերու մէջ հայրենասիրական երգերը ժողովրդական արտադրութիւն չեն. այլ՝ քիչ մը շատ ճանօթ հեղինակներու գործը: Մխիթարեան, Հայասան, Բամ Փորոսան, Մեր Հայրենիք, Ազատն Աստուած, Մայր Արեւմուխ, Իմ Հայրենիք գիս կը կանչէ, եւլն., եւլն., Դոդոխեանններու, Ալ իշանններու, Նալբանդեանններու, Պատկանեանններու տպագրուած գրչէն ելած ոտանաւորներ են, բայց ոչ մէկ կերպով կրնան տեղ ունենալ այս ուսումնասիրութեան մէջ: Թող որ եղանակներն ալ հայկական չեն: Մեզ այստեղ հետաքրքրողը, այն Անանուն երգն է, որ օրին մէկը խոնարհ ու անճանօթ գեղջուկի մը մտքին մէջ ինքնաբերաբար ստեղծուելէ յետոյ, բերնէ բերան ուռնդուած և՝ բազդին բերումով՝ աւ յաւէտ կորսուելէ վերադուած է: Կոմիտաս Վարդապետը գեղջուկ երգերու շինուածքի նկատմամբ շուրջ վերին աստիճանի հետաքրքրական յօդուածաշարք մը հրատարակած է (*) որուն ընթերցումը անհրաժեշտ է ամէն անոնց որոնք հայկական երգերու ծագման հարցով կը հետաքրքրուին: Այդ յօդուածներէն առաջնոյն մէջ սակայն կ'ըսէ. «Հարցրէք գիւղացուն, թէ այսինչ խաղը որտե՞ղ է դուրս եկել. ուղիղ կամ սխալ, մի գիւղի անուն կ'ասէ: Հարցրէք, թէ ո՞վ է կապել, մատնացոյց կ'անէ գիւղի յայտնի խաղ ասողին: Իսկ երբ սորան էք դիմում, կամ մի անուն է յիշում, կամ ուսը թափ տալիս» Քիչ մը վարը, կոմիտաս կ'աւելցնէ. «Երգաստեղծութեան շնորհը, գեղջուկի համար, մի բնաւոր պարգեւ է. ամենքն էլ, լաւ կամ վատ, խաղ կապել եւ երգել գիտեն: Նա սովորում է երգաստեղծութեան արուեստը հէնց բնութեան գրկում, որ նորա անդաւաճան դպրոցն է:»

Վարդապետին այս տողերը արտասանելէ վերջ, ի դէպ կը համարինք հայ երաժշտասէրը զգուշացնել օտար վարպետներու (երբեմն ալ ազգակից երգահաններու) դաշնաւորած «հայկական» երգերէ ամանց մակերեսային հմայքէն: Իբրեւ միակ օրինակ, կը շատանանք յիշելով Լեւոն Եղիազարեանի Receuil de chants populaires arméniens հատորէն, որուն մէջ «Հերիք որդեակի» «Հայկական» երգը Տիրան Զուհաճեանի «Լեպէպիճի»էն առնուած եւ մնակեանի կողմէ հայերէն բառերու պատշաճեցուցուած «Պիզ fkor օղլու եավրուսբյրզ» երգանակն է պարզապէս... Յանգանքը G. Marty եւրոպացի երգահանինը ըլլալէ աւելի, եղանակը այս վերջնոյն ներկայացնողինն է անշուշտ: Յամենայն դէպս, պէտք է ժուժկալ եւ զժուարահաճ ըլլալ օրինակներու ընտրութեան մէջ: Իմաստի հականութիւններու եւ խորհուրդներու տեղի չտալու համար՝ որքա՛ն զժուարահաճ ըլլանք, ա՛նքան լաւ է:

ՄԱՂԹԱՆՔ

«Քաղաքականին համար, կառավարել հասարակութեան գաղտնիքը կը՝ կայանայ անոր՝ իր ցեղին հիմնական բնազդները եւ պահանջները, հակումներն ու զգացումները գերագոյն աստիճանի մը իմացնելու կարողութեանը մէջ:» ԿԱՊՐԻՒԼԻ ՏՈՒՆՈՒՆՅԻՕ

Այս խիստ անկատար ուսումնասիրու-

(*) Նախկին շրջանի «Անահիտ»ին մէջ հրատարակուած (1907):

Fonds A.R.A.M

թիւնը վերջացնելէ առաջ կ'ուզենք մաղթանք մը ներկայացնել։

Որքա՜ն փափաքելի պիտի ըլլար որ հայ կարող երգահան մը իջնէր առտլարէգ, մայրենի երգը՝ համանուագային (symphonique) երաժշտութեան նուիրագործումով օժտելու առաջադրութեամբ։ Orchestreի բազմերանգ ձայնին պէտք է յանձնել հայ սրտին հրճուանքի սրտխփիւնները, նաեւ անոր ցաւի սրտխփիւնները...

Գիտենք որ ամենք —նրբաճաշակ արուեստագէտներ— պիտի նախընտրէին առհմիկ երգերը լսել ա՛յնպէս՝ ինչպէս որ են, պարզօրէն, առանց աւելորդ յարդարանքի, որպէսզի չխեղաթիւրուի անոնց իսկական նկարագիրը։ Ա՛յս տեսակէտը ոչ միայն պաշտպանելի է, այլ եւ ամենէն ուղիղը։ Բայց միւս կողմէ, երբ կը մտաբերենք այն անհրեւակայելի ուժը որ կը ըղձի համբաւեաի մը մոգական գաւազանէն, երբ ձայներու այդ ահռչակաղօրդ ովկէանոսին մէջ հիւնոսացած, յանկարծ ներկայացիչը կը զգանք ժողովրդական երգին որ կուգայ իր քաղցր եւ հնամենի յուշը բերելու, ծեր մամիկի մը հանգոյն զոր յանկարծ տեսնելով վրէն փաթթուելու անզուսպ փափաքը կ'ունենանք, երբ ելեւմտականացումի եւ խանդավառանքի այդ երանելի պահերը կը զգանք ունկնդրելով Պոամներու եւ Տ'Ինտիներու Symphonieներուն, կը տարուինք ներքնովին խորհրդածելու թէ համանուագային ի՛նչ առինքնող thème մը պիտի կազմէր զոր օրինակ Անտուանիին սկզբնական ողբը... ի՛նչ Պէրլիոզներ, ի՛նչ Շումաններ պիտի ներշընչուէին անով...

Ինչո՛ւ մենք միայն, մի՛միայն մենք բռնենք այդ «Հոյակապ չէզոքացում»ի դիրքը եւ տուժենք անկէ, երբ օտարները, բոլորն ալ, ունեցան —եւ ունին— երգահաններ, որոնք, հոգ չէ թէ folkloriste չեն եղած անպայման, բայց գիտցած են իրենց անձնական ոճաղանգը տրամադրել ի սպաս ժողովրդական մուսային։ Իրենց ցեղին զաւակները եղան անոնք։ Ա՛յսպէս՝

Սպանիա ունեցաւ Ալպէնիցը, Թէարէլը, Կրանատոսը, Տէ Ֆալիան։

Ֆրանսա՝ Տ'Ինտիին, Փիէրնէին, Րօբարցը, Քանթըլուպը։

Իտալիա՝ Մալիպիէրօն եւ Ռէսպիկին։

Չեխեր ունեցան Սմէթանան եւ Տվորժաքը։

Հունգարիա ունեցաւ Լիցթը, այդ հսկայ ռահվիրան, Պառմոը (որ գերման մըն էր), Պարթօքը, Քոսալին։

Լեհաստան՝ Շօբէնը, Փասէրէվսքին, Թանսմանը։

Նորվեկիա՝ Սվէնսէնը, Կռիկը, Սինտինկը։

Ռուսիա ունեցաւ, նախ՝ Կլինքան, Տարկոմիժսքին եւ յետոյ հինգերու փաղանգը (Մուսորկսքի, Պորոտին, Քուի, Պալաքիրէֆ եւ Ռիմսքի-Քորսաքոֆ) ու գէո՝ Չայքովսքին, որ Ռուս մըն էր հակառակ իրեն դէմ եղած մեղադրանքներուն, կլազունոֆը, Սթրավինսքին։

Ռումանիա ունեցաւ Լենէսքուն, Ժորժէսքուն, Սթան Կոլէսթանը։

Յունաստան՝ Փոնիրիախին եւ Լէվիսիսը։

Թուրքիա վերջերս ունեցաւ Ճէմալ Րէշիտը։

Իսկ մե՜նք։

Աշխարհական երաժշտութեան մէջ, ունեցանք՝ կարա Մուրզան (որու գործերու մասին կ'լսուի սակայն թէ հայկական դրոշմ չեն կրեր), Սպենդիարեանը, երկու Տիգրանեաններըը, երկու Մելիքեաններըը, Դաւիթ Սողոմոնեանը, Սիւնին, ու գէո՝ Տէր-Ղեւոնդեանը, Բարխուդարեանը, Տէր-Գրիգորեանը, Մայիլեանը եւ ուրիշներ։ Բոլորին արտադրութիւններուն ծանօթ չենք դժբախտաբար. բայց պիտենք որ յիշատակ անուններէն ոմանք արժէքաւոր գործեր ունին գրած։ Հոչակաւորներն են Սպենդիարեանի «Ալմաստ»ը եւ «Արայ և Շամիրամ»ը, Տէր-Ղեւոնդեանի «Վին Աստուածները», Արմէն Տիգրանեանի «Անուշ»ը, Սիւնիի «Արեգնազան»ը և «Ալի Քեարամ»ը։

Ա՛յս երկերը թատերական երաժշտութեան կը պատկանին լոկ։ Նոյն իսկ ենթա-

Fonds A.R.A.M

դրելով որ գուա համանուագային կարեւոր բաժիններ պարունակեն անոնք, կը ձեայ սակայն որ Պոլսոյ, Ամերիկայի և եւրոպական ոստաններուն մէջ լսել չեն գեա, հետեւաբար Հայաստան մէկ սուսար մասը գաղափարաւած է այդ գործերուն անտեղեակ ձեալու: Իրերու այս վիճակին գարմանի մը մասին խորհիլը գիւրին է. իսկ գործնական արդիւնքի հասնիլը դժուար, թէեւ ոչ անկարելի:

Արդ, կոչ կ'ուղենք Արայ Պարթեւեանին, որ Փարիզի Ագգ. Երաժշտանոցի եւ Schola Cantorumի դասընթացքներուն վայելտնօրէն հետեւած ըլլալով, անհրաժեշտ գիտելիքէն բաւական գան իւրացուցած է: կոչ կ'ուղենք նրեն, որպէս զի իր մէջոգներուն ներած չափով երաժշտական համեստ շարժուամ մը սեղծէ Փարիզի մէջ: Միանգամայն կը համարձակինք թելադրել, որ իբր անձնական աշխատութեան բաժին, գարձ տայ հայկական համանուագային երաժշտութեան, իրեն յատմարագոյն թուած ձեւով:

Իբր անմիջական հետեւութիւն մը այս թելադրութեան, ապագային իշխանութիւններէն եւ մանաւանդ գեղարուեստի մեկենասներէն, թախանձագին կը խնդրենք որ շարունակեն համակրութեամբ վերաբերուիլ «Նոր երգեր»ու երիտասարդ հեղինակին թափած ճիգերուն հանդէպ, որովհետեւ արտասահմանեան հայութեան մէջ անոր կատարելիք գործը մեծ է:

Ի վերջոյ, եւ եթէ նիւթական եւ այլ պայմաններ օր մը թոյլատու ըլլան, պէտք է եւ անհրաժեշտ, որ Պարթեւեան մեկենի հայասատան. տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար հայ երգը, մայրենի հողին վրայ, արեւնակից եղբայրներու ծոցին մէջ որոնելու համար ներշնչումը փրկարար: Այս գաղափարին—որ մերինը ըլլալէ աւելի՝ նշանաւոր անձնաւորութիւններու համոզումն է եղած,—չենք ուզեր տալ նեղմիտ իմաստ մը եւ սահմանաւորում մը: Նոյն իսկ այն երգահանը, որ չ'ուզեր, կամ չգիտէ ուզել, ժողովրդական երգերու—վերջապէս համեմատաբար նեղ—շրջանակին մէջ մնալ, պէտք չէ սակայն որ բոլորովին տարբեր եւ օտար լեզու մը ընդհանրական կերպով գործածէ: Ժօսքերնիս, scolastique եւ որոշ կանոններու հպատակող դասական ձեւերու մասին չէ անշուշտ որոնք անյեղլի են: Զգացումներու արտայայտութեան ոգին է որ ուրոյն պէտք է ըլլայ: Ճիշդ է, իրաքանչիւր անհատ կրնայ ուրիշին տարբեր կերպով զգալ ու արտայայտուիլ, բայց նոյնքան ճիշդ է որ անհատէն վեր, գոյն արտագրող ցեղը կայ: Այսպէս, ամէն գերարուեստ իր ցեղագրական ընդունուած եւ բնական բաժանումները ունեցած է: Հելլենական քանդակագործութիւնը լատինականէն տարբեր է: Իտալական նկարչական գպրոցը Ֆլաման գպրոցէն տարբեր է: Հայկական ճարտարապետութիւնը Ֆրանսականէն տարբեր է: Երաժշտութեան մէջ այսպէս է եղած (նոյն իսկ հանճարներու շարքին մէջ) ոչ թէ բնագրօսիկ կերպով, այլ բնականօրէն: «Տիեզերական երաժշտութեան» (musique universelle) շրջանը վակուած է, այսու հետեւ ամէն երգահան պէտք է որ իր ցեղին լեզուն խօսի: Ժօսքի ամպոլէօ՝ ինչպէս Սթրավինսքի կը խօսի ռուսերէնը եւ Տըպիւսի ֆրանսերէնը:

Մենք կը սպասենք այն երգահանին որ վերջապէս պիտի յաջողի հայ երգը օժտել՝ արդիական երաժշտութեան տրամադրած ամենանրբին երանգաւորումներով, պայմանաւ որ այդ պիտանի շքեղութիւնը հատապտղն չափով խաթարէ սկզբնական եղին նկարագիրը:

* * *

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հետեւեալ գրացուցակին մէջ կը նշանակենք մեզի ծանօթ այն երաժշտական հրատարակութիւնները, հայերէն թէ օտար լեզուով գիրքերը, հանդէսները եւ յօդուածները, որոնց նիւթ է հայկական հայ ժողովրդական երգը մինչեւ այսօր:

Fonds A.R.A.M

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ «Հայ Քնար» 12 երգ, Փարիզ, Demets 1906, «Հայ դեղջուկ երգեր», 20 երգ, Լայպցիկ, Breitkopt und Hartel. «Հայ ժողովրդական երաժշտութիւն», Փարիզ, Sénart 1925, 1928 (Ձանձնախուռնքին կազմէ հրատարակուած 4 տետրակ՝ երգեր և 1 տետրակ՝ պարեր):

ԼԵՒՈՆ ԵԳԻԱԶԱՐԵԱՆ «Receuil de chants populaires arméniens», Փարիզ, Costallat 1900 (7 երգ, դաշնաւորուած եւրոպացի ճեմանուն երգահաններու կողմէ). «Chants et poésies populaires arméniens», Ժընեվ (6 երգ):

ԳԱԼՈՒՍՏ ՊՕՅԱՃԵԱՆ «Հայ ժողովրդական երգեր», 10 երգ, Փարիզ, Demets:

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՍԱՀԱԿԱՆՋԵԱՆՑ «Հայ դեղջուկ երգեր», Փարիզ, Sénart 1923, 1928:

ՍԱՀԱԿԴՈՒՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ «Ժողովրդական երգեր, ազգագրական ժողովածոյ», 1917:

ՍՊ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ և ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ «Վանայ ժողովրդական երգեր»:

ՍՊ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ և ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ ՏԷՐ - ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ «Շիրակի երգեր», Թիֆլիս, 1917:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՒՆԻ «Հայ ժողովրդական երգեր», Պոսթըն, 1924:

ԿՈՄԻՏԱՍԵԱՆ ՍԱՆԵՐ «Հայ Գուսան» (*):

(*) Տեղն է յիշելու որ Փարիզի Ազգ. Երաժշտանոցի ուսուցչական մարմնի միջոցին, alto-ի համար առաջարկուած կտոր եղաւ՝ Henri Busserի մեկ վերջին գործը Rhapsodie arménienne, որ Կոմիտաս Վարդապետի ժողովրդական կտորներուն վրայ յօրինուած փայլուն mosaïque մըն է եւ կը պարունակէ *Հով արէք, Շողեր ջան, Երի երի երի ջան* երգերը:

Կը լսենք թէ այս կտորին յօրինման առիթը ընծայած է մեր՝ որման համեստ, նոյնիսկ հմայիչ երգչուհին Or. Հայկանուշ Թորոսեան:

Francesco Malipiero, իտալացի հռչակաւոր երգահանը հետեւեալն է Armenia անունով զանազան երգերու վիպասուր ամփոփոյթին, ի սկզբանէ գրուած նուագախումբի համար (Sénart, Paris).

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱԼԻՇԱՆ, ՍԻՍՈՒԱՆ, «Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց», Վենետիկ 1869—1870:

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ «Musique et poesie arménienne», 15 Դեկտեմբեր 1906:

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ «Հոս կինը», «Սասնա-լուի ժողովրդական երգերը», Թիֆլիս, 1887:

FÉTIS, «Histoire Générale de la Musique, Tome II, Livre VI, (էջ 390-391), 1869:

JULIEN TIERSOT «Notes d'ethnographie musicale «Le Ménestrel Nos 38 III, 39 VI, 40 III, Փարիզ 1901:

ՓՐՕՖ - ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ «Կռունկ» (հառաջեայ գեղարուեստական հանդէս), Փարիզ Դեկտ. 1904:

ՏԻԻՐԵԱՆ «Ժողովրդական երգեցողութիւնը Ռուսահայոց մէջ», «Հանդէս Ամսօրեայ» 1905:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Quatre mélodies arméniennes, «Le Mercure Musical» S. I. M. 15 Novembre 1906: «La musique rustique arménienne». «Le Mercure Musical» S. I. M., 15 Mai 1907:— «Ժողովրդական երգերի ծաւալումը եւ ապրեցութիւնը», «Անահիտ» (Մարտ - Ապրիլ - Մայիս) 1907:

B. WAGNER «Խազերու գիտութիւնը» (Հայկական մասի թարգմ.), «Բազմավէպ» 1912—1913:

Գ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ, «Դեղարուեստ» (Հանդէս) ե. տարի, 1913:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ «Լօռու գուխաներգը», «Նաւասարդ» 1914:

ՍՊ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ «Ձուկական ապրեցութիւնը հայ երաժշտութեան տեսականի վրայ» 1914:

AMÉDÉE GASTOUÉ, Revue de musicologie, Août 1929:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ «Ճաշեր եւ Խնջոյք հին Հայաստանի մէջ»:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԴՊԻՐ ԳԱՊԱՒԱՃՔԱՂԵԱՆ «Հայ եւ Ցայն Հայհանիշք», 1794: — «Ծաճկական երաժշտութիւն», 1808:

Fonds A.R.A.M

ՊԱՊԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Ե. (ԼԻՄՈՆՃԵԱՆ) Խաղերու հնարիչը,

ՊԱՊԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Բ. (ՉԵՐՉԵԱՆ),

ԴԱԲՐԻԵԼ ԵՐԱՆԵԱՆ,

Չանազան աշխատութիւններ։

ԵՂԻԱ ՏՆՏԵՍԵԱՆ «Սիան» 6—9 թիւ, Երուսաղէմ, 1867։ — «Նկարագիր երգոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», 1874։

ՆԻԿՈՂԱՈՍ Ս. ԹՈՒՇՃԵԱՆ «Դասագիրք հայկական ձայնագրութեան», 1878։

BIANCHINI (Թարգմ.) «Երգեցողութիւնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», 1877։

Մ. ԵԿՄԱԼԵԱՆ «Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի Հայաստանեայց առաքել. եկեղ.», 1896։

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ «Պատարագ», (անտիպ)։

Լ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ «Պատարագ»։

PIERRE AUBRY «Le système musical de l'Église arménienne», La Tribune de Saint-Gervais, 1901—1903։

AMÉDÉE GASTOUÉ «Encyclopédie de la Musique», La musique byzantine et le chant des Églises d'Orient, 1912. — «La Vie Musicale de l'Église», Bloud et Gay, Paris, 1929։

ԳՐԻԳՈՐ ՍԻՒՆԻ «Պատարագ»։

Մեր չերմագին շնորհակալութեան հարկը կ'ուզենք մատուցանել բոլոր այն անձնաւորութիւններուն, որոնց հաճոյակատար վերաբերումէն բազմիցս օգտուեցանք, հայ գեղջուկ երաժշտութեան (ինչպէս նաեւ հայ եկեղեցական երգեցողութեանց) շուրջ մեր ատանձնած աշխատասիրութեան մէջտեղ։ (եաքէն ատիպ ուեցանք եկեղեցական երգեցողութեանց նիւթը անջատել։)

*Ամենաեռ հաճոյքով կ'արձանագրենք ուրեմն հետեւեալ անուններուն.—*Mr. Henry Expert, *Փարիզի Ազգ. երաժշտանոցի գրադարանապետը, որ ֆրանսական միջնադարեան երգեցողութեանց անուանի վերարծարծիչն է մխանգամայն։* Mr. Gwin, *անգլիացի համակրելի երգիչը, որ իր երկրի ժողովրդական երգերուն մասին օգտակար տեսութիւններ հաղորդեց, եւ Օրք. Մ. Բաբայեան եւ Հ. Թոսոսեան՝ մեր երկու պանծալի երգչուհիները, Պ. Պ. Ագնց, Կ. Բամամջեան, Ա. Հարէնց, Ա. Զօպանեան, Յ. Պալենց, Ա. Պարթեւեան, Ն. Սերգսյեան եւ Վ. Սրուանձտեանց, որոնց բոլորէն ալ թանկագին տեղեկութիւններ քաղեցինք, առանց որոնց չափաւ կրնայինք ներկայս ի գլուխ հանել։*

Փարիզ ՆՈՒՊԱՐ Յ. ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը աւարտելէ յետոյ առիթը ունեցանք աչքէ անցնելու Սպ. Մելիքեանի «Հայ ժողովրդական երգի դամմանները» վերնագրով յօդուածը, հրատարակուած՝ «Տեղեկագիր Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտութեան և Արուեստի Ինստիտուտի» ներկայ տարուան չորրորդ թիւին մէջ։

Ներհուն երաժշտագէտը ուշագրաւ տեսութիւններ կը յայտնէ հայ ժողովրդական երգերուն կազմութեան շրջաններուն եւ ձեւերուն վերաբերմամբ։ Անոնցմէ մեզ համար մեծ արժէք ներկայացնողները, որոնց մէջ մեր իսկ պաշտպանած կարծիքները մասամբ հաստատուած տեսնելու հաճոյքը ունեցանք։ «... Մեր ժողովրդական երգը իր գամմայական կազմութեամբ պատկանում է քվարտայի էպոխային։» «... Եկբատան հնամարեա միշտ էլ բացակայում է, սակաւ դէպքերում՝ իբրեւ խազ (1) երկու C(2) երի արանքին իբրեն ցոյց տալով։» «... Կան երգեր էլ, որոնք ամբողջովին երրորդ տեսակի, c d f g a c (3) պէնտատոնիքայի վրայ են յօրինուած, բայց վերջին ֆրազը կրկնւում է եւ յանկարծ վերջանում d (4) ով։» «... Մեզ մօտ ընդհակառակն է, սիրուած է ամենից շատ փռիւգիականը, իսկ աւրենից քիչ լիդիականն ու դորիականը։» Այստեղ հեղինակը հնամեմատական հաշիւ մը կը

(1) Broderie.

(2) Տօ—ինչպէս յայտնի է, փռիւգիականին մէջ (հիմնաձայն՝ րէ), սին վեցերորդ նայնաստիճանը կը կազմէ։

(3) Տօ-րէ-ֆա-սօլ-լա-տօ։

(4) րէ։

Fonds A.R.A.M

ներկայացնէ, որմէ երեւան կուգայ թէ իր հաւաքած երգերուն հարիւրին 66 տոկոսը փոխադիական կազմաւորում ունի։ «Պարզ կը լինի, կը հետեւցնէ ան, թէ ի՞նչու հարեւանցի դիտողի եւ ունկնդրի վրայ մեր ժողովրդական երգերը մնոտոն, միևնոյ տպաւորութիւն են թողնում»։ « ... թէ՛ խրօմաթիզմը, թէ՛ ալտերացիաներով մոդուլացիան շատ չնչին տոկոս են կազմում մեր ժողովրդական երգի ժողովածուների մէջ. մեր ժողովրդական երգը դիատոնիք է եւ ունի իր սպեցիֆիք եղանակային մոդուլացիան /առանց ալտերացիայի նշանների/։»

Բիչ յետոյ, հեղինակը կը մերժէ ո եւ է կապակցութիւն գտնել հայ ժողովրդական եւ եկեղեցական երգերուն միջեւ, այն պատճառու որ եկեղեցականը՝ բիւզանդական, առհասարակ արեւելեան եկեղեցիներու մէջ իշխող արդէն կուլտուրական գամմաններուն վրայ շինուած է։

Պ. Մելիքեան մեզ կը խոստանայ տալ նաեւ ուսումնասիրութիւն մը «Հայ ժողովրդական երգի եղանակի եւ ռիթմի» վրայ. իսկ իր այժմու յօդուածին նախանիքը /զուտ գիտական մասը հիմնուած է Սօքալսքիի եւ Ռիմանի տեսութիւններուն վրայ/ անիկա կազմած է, կ'ըսէ ինքն իսկ, -- բաց ի Շիրակայ եւ Վանայ ժողովրդական երգերէն զորս մեր կարդին յիշեցինք— թուով 412 անտիպ երգերէ, ընդ որս՝ կոտայքի եւ Ղեստայի ժողովրդական երգեր /1926ին հաւաքուած/, Սասունցոց երգեր /1927/, Ալպարանի երգեր /1927/, Մանկատան /Սեբաստիա/ երգեր /1927/, փամբակի եւ Հաչիխալիլի երգեր /1928/ եւ դեռ, իր մօտ հաւաքուած, «զանազան ժամանակներում եւ զանազան տեղերում ձայնագրուած երգեր, թուով 80 հատ /անտիպ/։»

Իսկ ասոնցմէ զատ, Սպ. Մելիքեանի յօդուածին մէջ յիշատակուած կը գտնենք /անըսպասելի՛ ուրախութիւն/ «Հայ ժողովրդական երգեր» ազգագրական ժողովածուն ... Կոմիտասի, որ պարունակում է 255 երգ և «շուտով լոյս կը տեսնի Հ.Ս.Խ.Հ.ի Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի հրատարակութեամբ. այս ժողովածուն ըստ ժամանակագրական կարգի ամենահինն է. առաջ է եկել 1890ից մինչեւ 1904 թուականը։»

Պ. Մելիքեան ուրիշ մանրամասնութիւն չի տար իր այս խիստ շահեկան լուրին մասին։ Թէ ո՞ւր գտնուած է, կամ ե՞րբ եւ ի՞նչ պարագաներու տակ փոխադրուած են այդ թանկագին ժողովածուն, /որ ըստ ոմանց, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի թղթածրարներուն մէջ գտնուած ըլլալու էր, բայց չէր գըտնուած/, դեռ չէ բացատրուած մեզի։ Բայց կրնանք դիւրին հետեւութիւն մը հանել, թուականներու այսքան որոշ նշանակումէն. այն թէ Վարդապետը դեռ շատ երիտասարդ էր /հազիւ 21 տարեկան/ երբ ձեռնարկեց սոյն երգերու նօթագրութեան, եւ 14 երկար տարիներ անիկա անխոնջ յարատեւեց։ Ի՛նչ գեղեցիկ օրինակ լուռ ու խոնարհ նուիրումի...

Լոյս Պատմութիւնը, սակայն, շատ չ'ախորժիր նեմացնող ստուերէն։ Անիկա իր պատուանդանին վրայ պիտի պահոյ գնել՝ ողորմելի Վիլժիւիֆը իր անգիտակից իսկ ներկայութեամբը պատուող այսօրուան մեծակեաց Հիւրը. եւ ազնուատոհմ այդ Հիւրին հանդէպ պիտի վերաբերուի այնպէս՝ ինչպէս անցեալին մէջ վերաբերուեցաւ Անոր Լոյսի մեծ եղբայրներուն հետ՝ Նղիա, Լտկաո Փօ, Մօփասան եւ դեռ, երաժիշտներու շարքին մէջ Տօնիձէթթի, Հուկօ Վօլֆ, վերջապէս մանաւանդ Շուման որ ա՛յնքան խորապէս ժողովրդասէր էր, գեղեցիկէն ա՛յնքան խանդավառուող, ա՛յնքան արբօրէն սիրազեղ ու անրջային...

ՎՐԻՊԱԿՔ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի 3րդ ԹԻՒԻՆ ՄԷՋ

Էջ 54, 24րդ տող՝ կարդալ բաղ եւ ոչ թէ պաղ։ Էջ 58, 11րդ տող՝ կարդալ լա Թոնին մէջ։ Էջ 58, 12րդ տող՝ կարդալ՝ լա Թոնին վրայ։ Էջ 60, 12րդ տող, կարդալ՝ Գրիգորեան առաջին, փուլգիական եւ ենթադորիական։

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

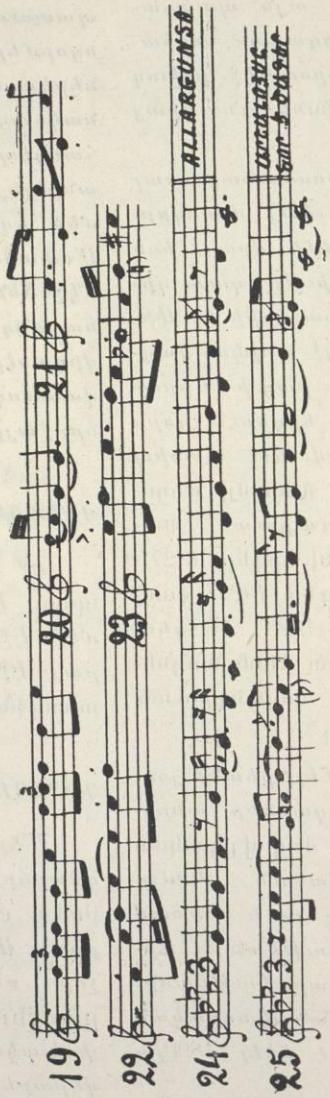
Մեր յօդուածին առաջին մասին մէջ անզգալաբար շփոթեր ենք կարգ /mode/ եւ եղանէջ /échelle/ բառերը, որոնք հոմանիշ չեն բնաւ։ Այս մասին, ինչպէս նաեւ կարգերու չորս սեռերուն /diatonique, chromatique, néo-chromatique եւ enharmonique/ եւ փոփոխական ձայներու /sons mobiles/ հարցին վերաբերմամբ չարտայայտուեցանք Անահիտի 3րդ թիւին մէջ, ուր տեղն էր /էջ 58/ որովհետեւ ահագին ծաւալի կը կարօտէր։ Հնագոյն

Fonds A.R.A.M

երաժշտութեան նիւթով հետաքրքրուողները կրնան լաւագոյն աղբիւրներու դիմել, ինչպէս Riemann, Fétis (Histoire Générale de la Musique) Paris 1874, Gevaërt (Histoire et Théorie de la Musique de l'Antiquité), Gand 1875—1881. Maurice Emmanuel (Histoire de la Langue Musicale), Paris 1911։

կէվարպի գիրքին մէջ յիշուած կը տեսնենք հետեւեալ երկը՝ [Tchouhadjian et Papazian, Airs Turcs publiés à Constantinople en 1863, որուն գոյութիւնը սովորաբար կ՚անդիտացուի։

Ն. Ա.

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
sub. rit.... a tempo
ten.
ten.

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

Fonds A.R.A.M

ՈՍԿԵՂԷՆ ԶՐՈՅՑ

ԴՇԽՈՅ ՀԵՂՆԷ

(Շար. ճախորդ թիւեն Խ վերջ)

Զ.

Մութին ու լուռուն թագաւորը արթընցաւ,
Ի՜նչ տեսնէ լաւ...
Իր ապշըկան պալատին դէմ,
Անկէ եօթը անգամ շրջեց՝
Պալատ մը կար. զմրուխտ՝ իր սեմ,
Պատն՝ ապառնիկ, ու տանիքը ամբողջ սուտակ,
Լուսամուտներն ծիրանագեղ,
Լուսաթափանց քարեր միայն.
Դուներն՝ յասպիս, բակն՝ արեւակ,
Ու ճեղեակի՝ սանդուխներու աստիճանն...
Զեղուններէն յակընթագարդ՝
Կը յորդէին ցոլքեր վրճիռ.
Անէն կողմ բոյր, ամէն կողմ վարդ,
Զանակներու անձրեւով բիւր մարգարիտ:

Թագաւորը շլմեց աչքերը վերբաւին...

Այն ի՜նչ վառ վառ կը վառվառէր,
Այն ի՜նչ փառ փառ կը փառփառէր...
Գարնէս արիւն իջած գետին՝
Կը վառվառէր, կը փառփառէր...:

Կանչեց վէզիրն եւ ուրիշներ:
Անձնքն՝ ապշած՝ հառաւոտեցին պինք խոփոյն:
Ու լսին որ անկէ առաջ չէին տեսեր
Պալատ մը հոն...:

* * *

Քառասուն երգիչ աղջնակներ,
Բիւր բիւրաճայն եղանակով
Ու երգերով սիրանըւեր,
Զարթուցմ սըւին հովիւ արդուն կէս-գինով:

Ի՜նչ որ մտքէն կ'անցնէր, իսկոյն
Կը կատարուէր արտորագին.
Ու շուրջն ամէն իր կը փայլէր ոսկեզօծ:
Անէն կողմէ կը հոսէին,
Կոհակ կոհակ,
Առուակ առուակ,
Յարգանք ու սէր, լոյսն ու ոսկին...

Ու արդան մի՛շտ կը զարմանար,
Կարծես եղածն երազ ըլլար...:

Ու տեսաւ որ թագաւորին
Մարդիկը վա՛րը հաւաքուած կը սպասէին.
Ու խառնամբոխ եռուզեռ մը կար հեռուն:
Երբոր ուզեց սոսկ պատճառն իմանալ,
Իրեն լսին որ Հեղնէին փափկասուն՝
Հարանիքն էր ա՛լ:

Քիչ մընաց որ ակռի շրթո՛ւնքը պայթէր,
Երբ Հեղնէին լսեց անուն:
— Ո՞վ է փեսան, պոռաց ձայնով մը կերկեր՝
Անոնց ապշած երեսներուն:

— Փեսան զո՛ւք էք, Տէ՛ր իմ իշխան:
Առաջ անցաւ ծեր ծ'ալեհեր,
(Որ իր տեսած Մուրքին պէսքան կը նմանէր)

Fonds A.R.A.M

Մենք ալ այժմ պիտի սկըսինք հարսնիքի,
Պիտի խըմենք, պարենք պիտի,
Քառասուն ցերեկ, քառասուն գիշեր...:

Ուզեց տեսնել իր մայրը ձեր:
Դեռ կ'ապրէիր Խաչին առջեւ ծնրադիր:
Ուզեց ճաշել: Տարին սեղեակ մը տարբեր,
Ուր նըւազատանն ապըրշում էր.
Դըզգալներ եւ պլենակներ
Արծաթ, ոսկի կը վառէին...
Խորտիկները՝ կարագ ու սեր...
Ո՞ր մէկը ձգեր, ո՞ր մէկն ուտեր...

Դինի ուզեց. բերին եղջիւր առ եղջիւր:
Ուզեց տեսնել հարս Հեղինէն:
Շուրջը զօրքեր շարուեցան սիփուռ:
Նըւագախումբ մը հնչեցուց
Եղանակներ գոռ, հոգեցունց,
Ուր ճանչցաւ ինք սըրինգին ձայն...

Սիրտն իղձ ու իղձն էր տըրաման...:

Տեսաւ Հեղինէն, որ ընդ առաջ կը փութար,
Շուրջը քառասուն հասուկ աղջիկ:
Պապի համար
Անոր առջեւ խոնարհեցաւ
Ու ձեռքն առաւ
Զեռուներուն մէջ իր փոքրիկ...:

Ու տեսաւ որ բոլոր աչքեր
Միայն իրեն էին յառեր:

Հարսնիք կար դո՛ւրսը, քաղքին մէջ,
Տօն էր քառասուն օր ու գիշեր.
Ուրախութենէն ու գինիի չքնար վերջ.
Ցերեկի նման գայգը կ'անցնէր...
Հինայ՝ բոլոր մատուըներէն,
Նըւագ ու պար՝ պարպաներէն,
Քառասուն ցերեկ, քառասուն գիշեր...

Ու արդան միշտ կը զարմանար.
Կարծես երազն երազ ըլլար...:

* * *

Այսպէս փեսայ, երիտասարդ, խորտիկ,
Դեռ չէր տեսած Ըմատմպօլի արքունիք:
Այսպէս փեսայ՝ կարի՛ճ ու հեզ,
Ոտք չէր կոխած դեռ քաղաքի սեմէն ներս:

Այսպէս նոր հարս՝ աճքողջ վառք ու զարդարանք,
Չէր մըտած դեռ արքունական ապարանք:
Այսպէս նոր հարս առաքինի,
Չէր մըտած դեռ առագաստէն Հիմենի:

Այսպէս փեսայ, այսպէս նոր հարս,
Կատայ լոկ ծէրն ախտի ի վարձ...:

Է.

Մէջքին կապած ոսկի քամա՛րը կատաղեան,
Պարանոցին կնքեալ վզնո՛ցը Հիմենի,
Տաս մատներուն նախշուն հինան,
Հագիւ քօղած իր մարմինը հոլանի,
Շուրթին ժըպիտ՝
Աղուոր Հեղինէն մըտաւ շէնշող,
Առագաստի սենեակէն ներս,
Ինչպէս լոյսի ակ մը վըճիտ,
Վարդերու ծոց բխըրեղացած ինչպէս ցօղ,
Մեղր ու նազանք շաղուած կարծես.
Հասակն ինչպէս սեգ շատրըւան,
Ինչպէս երէ
Որուն կոխած տեղերն ծաղիկ կը բանան,
Որուն հետքէն մուշկ կը բուրէ...:

Մէջքին կապած սուրը ոսկի,
Պարանոցին իշխանական շէկ մանեակ,
Տաս մատներուն վառ վառ հինան հարսնիքի,
Ծիրանիով մարմինն համակ,
Ձեռքին՝ ծաղիկ, դէմքին՝ ծիծաղ,
Հովիւ տըղան մըտաւ սենեակ,
Կարշնեղ՝ ինչպէս վիշապաքաղ,
Հին պարերու դիւցազներուն նըման արի,
Որ կ'որսայիր վագրեր մատակ,
Ու առիւծի ձագեր վայրի...

— Բարի՛ եկար, հազա՛ր բարի,
Դուն լսպաստաւած սրտիս իշխա՛ն,
Սէրըս սրտիդ համար յաւէտ թող վառի,—
Իմ խնդրանքըս ա՛յս է միայն
Առաւծմէ:

Fonds A.R.A.M

— Հալա՛ր, հալա՛ր, հալա՛ր բարով,
Դուն կարօտած արոխս չքնա՛ղ թագուհի,
Քեզի համար ձեն ձեր՛ սէրըս՝ խորով,
Մինչեւ վախճանը աշխարհի...
Ա՛յս է խնդրանքս Ատուածմէ...:

Ցետոյ քակեց սուրն իր ոսկի գօտիով,
Դրաւ աղջկան ոտքերուն տակ.
— Ոյժըս ահա՛ կուտամ քեզի իմ կամքով,
Քեզի՛ երկիրս ու հըպատակ...

Քակեց աղջիկն իր մազերը յորդածուփ
Ու մարգարտեայ իր ապարօ՛շը պլուն.
— Ձեռքըս քեզի՛, քեզի՛ պըղտիս ատաղձուտ,
Ու տատրակի կուտութիւնըս կուսական,
Ուր չըհասաւ քուկինէդ զատ յանկութիւն...

Ծըղան տըւաւ թարմ ծաղիկներն իր ձեռքին.
— Սիրտըս այսպէս, մարմինս այսպէս
Պիտի գոնես,
Թարմ ու վայրի ու գուրգուրուած կաթոգին,
Ջերմ եւ ազատ պղծութենէն եւայլ...

Աղջիկը քիչ մը շիկնեցաւ.
— Եկուր, բաւ,
Քակէ ձեռքովդ գօտիս կոյսի.
Ու տիրացիր սուրբ վզնոցիս,
Որպէս պի
Սիրոյդ գերի ունենաս պիտ...

Հովիւ տղան զոգըզոգին ու գինով,
Քակեց մանեակը վըզնիկէն աղջկան.
Ցետոյ գօտին ու ճարմանդներն յակինթի, թարշիշ
կոճակով,
Ցետոյ քօղերն ու պատմուճան...

Ու իրարու գիրկ նետուեցան,
Ինչպէս երկու քոյր երազներ գիւթական...
Ու խառնու մէջ լուծուեցան,
Ինչպէս ջուրի երկու հոսանք մոլեկան...

Ցետոյ գիշեր, սէր ու հեքեաթ,
Շրթունքներու համանըւագ,
Գրուանքներու հոկում անթարթ,
Քաղցրիկ հրդեհ մխերու տաք...

Ցետոյ բոյրեր տարաշխարհիկ,
Գրգռանքներու լեցուտ գինի,
Հեշտանք սրտին մէջ պարպըւող,
Ըրբշըտանքի լուսանօթներ նոր լեցուտ...
Ցետոյ քաղցրիկ, սուրբ լըռութիւն,

Ցետոյ հանգիստն երկա՛ր, անո՛ւշ,
Մորփէոսին գիրկը մո՛ւշ մո՛ւշ...

* * *

Մուգաւ տըղան իրեն պատուէրը Սուլթին:
Առաւօտուն աչքերն բացաւ,
Ինքզինք գըտաւ
Իր սեփական տունին մէջ հին:
Մայրիկն իր քով,
Կը քընանար երազի մէջ անխըռով...

Ատուածա՛յին ո՛վ պահ միտիկ, ո՛վ գիշեր,
Ո՛վ մուացում աղիտաբեր...

Հագաւ տըրեխն իր հօտագլի,
Առաւ ցուպն ու առանց եաին նայելու
Զըրկեց խրճիթին իր հայրենի,
Հովիւը գնաց, գընաց հեռո՛ւ...

* * *

Գինովի մը պէս աչքերը կխաւարած,
Իր մազերուն շուլանքին մէջ պէճքը թագուած՝
Մահճակալին մէջ ոսկեճո՛յլ,
Հեղինէն կարս արթընցաւ
Քաղցր երազէ մը անբաւ.
Ու բազուկներն երկարեց յոյլ,
Փնտռեց փեռան.
— Ո՞ւր ես, իշխա՛ն...

Հեղինէի ձայնին չեկաւ պատասխան:

Կանչեց. շար շար առջեւն եկան
Նաժիշտները՝ ճերմակ իբրեւ հարսնեւոր:
Երկնք չէին տեսած իշխանն,
Ու չըկար մայրն ալ պալատին մէջ բոլոր:

* * *

Fonds A.R.A.M

Թագաւորն ալ իմացաւ։
Հեռախոսդներ եկան քալաք, փնտռել զայն։
Հիւղին մէջ կար մայրը պառաւ,
Որ կը խաւար դեռ մեծաձայն...

Հեղնէն հանեց հարսանեկան շորերն իր,
Որոնց մէջ պինք պիտ՝ կարծէիք անկասկած՝
Ձիւնափրփուր մեծ նըշենի մը ծաղկած,
Ու հագաւ սեւ՝ այրիի պէս սգակիր...

Հեղնէն բերաւ պառաւն իր քով,
Որ իր վերջին օրերն անցնէ արցունքով։

Ո՞վ ըսփսփել կրնայ երբեք
Արդեկորոյս մայրն յուսաբեկ...։

Որո՞նք կեցնել երբեք կրնան
Հարսին աչքերն մշտածորան...։

Հայրը ինչե՛ր ալ որ ըրաւ, Հեղնէն չուզեց
Մբխիթարանք ճանչնալ բընաւ.
Զըպակսեցաւ
Իր վիշտը մեծ...։

Ը.

Երբ ինն ամիս, ինն օր անցաւ,
Երկնայինին հըրաճանաչ,
Շիթ մը լոյսի նըշան մաքուր,
Ըշխարհ եկաւ ճանչ մը գողտրիկ,
Զոյգ մայրերուն լսփոփանքի իբրը ծաղիկ,
Իբրեւ շընորհ աստուածատուր,
Ուրախութեան իբրեւ ալբիւր...

Լալով ծընաւ. ու այնուհետ
Դիշեր ցերեկ կ՝արտասուէր ան.
Ի՛նչ ալ ըրին դեղ ու դարման,
Տղուն լացը կեցնել երբեք չկրցան...

Քանի՛, քանի՛, խափշիկի պէս սեւ հաւեր
Մորթըւեցան, որոնց արնով գրաւեցան
Քանի՛ գիրեր,
Եւ անկիւնով գիրեր ա՛յնքա՛ն...։

Քանի՛ տեղեր ուխտի գացին,
Քանի՛ ուղեր մատաղ ըրին...
Տըղան կուլար
Դիշեր ցերեկ, ցերեկ դիշեր անդադար։

★ ★ ★

Սուրբ Սարգիսի տարեդարձին՝
Հարիւրներով մատաղ ըրին,
Ու բաժնեցին
Ազքատներուն ու ծերերուն։

Դիշերն Հեղնէն տեսաւ երազ։
Ծեր մը եկաւ ճերմակամազ՝
Ըսաւ ժըպտուն.
— Տիրոջ առջեւ եղաւ մատա՛ղըդ յաջգելի,
Ու փափաքդ ալ՝ ընդունելի.
Տըղուդ հայրը ողջ է հիմա,
Ու երբոր ձեռքն իր երկարէ
Ընոր ոսկի օրրոցին վրայ,
Պիտ՝ ան իսկոյն պաղրի լալէ...։

Թ.

Դշխոյ Հեղնէն հըրաճայեց որ քաւուն
Զորիներու ոսկի բեւեռնեն,
Եւ անուանի մարդեր պիտուն՝
Քաւուն ընկեր առաւ իրեն։

Ճամբայ եղաւ հօրն արցունքին հակառակ,
Աղքատներու օրհնութեանց ու մազիանքին
Մէջէն պէպ ի իր նըպատակ,
Դէպ ի Ցոյսի կայքը մըթին...

Ճամբէն ուր որ կը հանդիպէր քաղաքի,
Կառաւանն հո՛ն կ՝իջեւանէր։
Կ՝ըսէր քերնով մունետիկի.
— Քաղքըցինե՛ր,
Դիւղացինե՛ր,
Հազար վարպետ ու տաս հազար
Բանւորներ պէ՛տք են ինձի.
Վարպետներն ու բանւորները հաւասար
Վարձատրըւին պիտի ամենքն ոսկիով...

Fonds A.R.A.M

Ու վարպետներ հատիկ հատիկ,
Ու բանուորներ հոծ խումբերով,
Մարէն իջնող մըշուշին պէս պարանոյիկ,
Կը բռնէին հրապարակը փողոցով:

Աշխատանքի լակրսող նոր ամէն մարդ,
Ամէն առտու պէ՛տք է օրրէր հինգ վայրկեան
Օրօրոց մը, ուր մանչ մ՛անթարթ,
Գալար յարժամ,
Ճքլուռի մը երգին նըման:

Եւ իրկունը, գործէն յետոյ,
Ամէն յոգնած աշխատաւոր
Կը դրպռնէր վաստակն ալդար,
Կը դառնար գոհ,
Իր տըղոց քով, ընտանեկան յարկն ազուր,
Հեղինէին համար մալթա՛նքը բերնին.
— Տէ՛ր, գանել տուր կորուսան անոր...:

Եւ ո՛րքէ որ անցաւ Դշխան,
Ձակին վազեց ուղիս առ ուղիս Հոն.
Շինել տըւաւ ձերանոցներ, պանդոկներ,
Դամուրջներով անցաւ վրայէն գետերուն,
Տեսաւ շա՛տ շա՛տ թագաւորներ,
Թափեց նոին ոտորմութիւն...

Ու չէր պակսեր ամենեւին
Հարբասութիւնն ու համբերանքն երկրայինն...

Անցաւ լեռներ՝ բարձր ու յոռ,
Դաշտեր ծաղկած,
Այգեստաններ ու պարտէզներ նարընջի,
Հրիպոններ անձանօթ,
Նոր ճամբաներ՝ գրծին նման անուրջի,
Եւ անդունդներ՝ այրերուն ծոս:
Ձերը իրեն մեծ առաջնորդ՝
Հասաւ ափը Ճիհուն գետի,
Բանակեցաւ Մամեստիա քաղքին ծոս:

Ճարտարապետն ալ ձանձրացած
Աշխատանքէն այս անվախճան,
Եւ ուզելով ինք տիրանալ անկասկած
Իր տիրուհւոյն պիցանըման,
Տըւաւ պատգամ.

— Անկարելի է այս գետին վըրայէն
Ափերն իրար կամըջել:
Սրընթաց է հոս ահելի ջուրն՝ հովէն,
Ու վազքն անոր խիստ անընդել...

Բայց Առաւծոյ ապաւինած՝
Եւ երազին յոյսովն յաւէտ գոտեպինդ,
Հեղինէն կանչեց Մամեստիա քաղաքին
Հայ վարպետնե՛րը մեծասանձ,
Եւ ոսկիի պարկ մը բացած՝
Առաւ թի մը արծաթաշէն,
Ըսաւ կեցած գետի ափին.
— Ձեր աշխատանքը վարձատրեմ պիտ՝ ոսկիով...
Պէ՛տք է ձըգէք կամուրջ մը այս ջուրին վըրայ...
Առաջին ոտքը, հո՛պ, ահա՛,
Պիտի շինուի...

Թիով ակին նետեց ջուրին,
Ցուցուց տեղն ուր պիտի շինուէր սաքն առաջին,
Ցետոյ երկրորդն, երրորդն յետոյ,
Փպտուն ու գոհ,
Եւ եռանդի հուրքով ներքին:

— Ա՛լ կը բաւէ, Տիկնանց մէջէն գեղափայլ՝
Առաջ եկաւ ծեր վարպետ մը ծանրաքայլ,
Քանի որ դուն գանձ վատնելու յօժար ես,
Մենք պատրաստ ենք անմիջապէս
Ձեռնարկելու շինութեան, որ կը տեւէ
Եօթը անգամ քառասուն օր...
Հրամայէ՛...

* * *

Եօթը անգամ եօթանասուն
Ցոյր գոմէշներ մորթուեցան:
Ու տիկ շինած անոնց կաշին,
Դըրին ջուրին հոսանքին դէմ, կէս ըրին:

Եօթանասուն օրն առաւօտ չըլրացած,
Կամուրջին կէսն էր կառուցուած:
Ու միւս կէսը եօթը տասնեակ չըքըշեց...
— Փա՜ռք ձեր ցեղի հանճարին մեծ...

ժ.

Ու թագուհին արեւահար
— Որովհետեւ ինքը անձամբ

Fonds A.R.A.M

Կը մտանակդէր աշխատութեանդ
Ու եղանակն էր ամառ—
Իբրեւ փշոտ ճամբէ՝ անցաւ կամուրջէն,
Ու Անոխք հասաւ շուտով,
Որ իշխանի մը քրեատեսակ
Կը պատկանէր այն ժամանակ:

Շէն էր քաղաքն ու բարեզարդ.
— Անապատի խուժանը դեռ
Հոն չէր հասեր:
Իշխանին հետ համախորհուրդ՝
Ուզեց քաղա՛քը պարըսպել:
Մանեակներ անկիւն անկիւն՝
Դշխոյին կա՛մքը ծանուցին ժողովուրդին:
Եւ ըսկըսան շինել պարիսպն առաստել,
Որ տան կանգուն
Լայնութեամբ ու բարձրութեամբ բերդ մ'էր ինքնին:

Եւ օրերը յաջորդեցին իրարու:
Երկնքին վրայ լիալուսինը քանի՛ հեզ
Մկրատուեցաւ ու պզտիկցաւ,
Մահիկ դարձաւ:
Քանի՛ անգամ, նորէ՛ն նորէ՛ն
Եզաւ դէմք մը շուշանափէղ:
Երկրի վրայ ձշդրտօրէն
Եղանակներն յաջորդեցին իրարու...
Բայց օրըստէն չըդադրեցաւ ձայները լալու:

Դանձերն հատնիլ ըսկըսան.
Զըլըքեց յոյսն Հեղնէին սի՛րտը սակայն:

* * *

Եւ օր մ'ալ, երբ պատն իրարու էր եկեր,
Ու թագուհին՝ ձեռն ի ծնօտ՝
Մրտածումի ամպ մ'էր ցըրեր
Հեռուն յառած. իր աչքերուն երազկոտ,
Էութ բերին որ
Տըղան լացն էր պոռթկացեր...
Ու քունքերով ճարպ մը անոր
Քովը նստեր
Կ'ըսէր օրո՛ր...

Իջաւ հեղեղ,
Հեղինէին այտերն ի վար սրփոպեղ.
Պատեց հրճուանք
Իր դէմքն համակ...
Արեւ եղաւ անձրեւէն վերջ.
Ու ծիածա՛նը լուսատէջ՝
Գոտի եղաւ իր քամակին...
— Ուրախացի՛ր, ո՛վ կին, ո՛վ կին...

Հրամայեց որ պաղրեցընեն
Դարձերն ամէն,
Ամէն կողմէն:

Ընդհատ ժողվեց
Դարձաւարներն պզտիկ ու մեծ,
Տըղայ թէ կին,
Հարս ու աղջիկ.
Բացաւ պարկերն ասկիներուն,
Բաժնեց ափ ափ, առատ առատ ամենուն:
Ու երբ անոնք կ'ապօթէին
Իրեն համար,
Դարձաւ պատին,
Ըսաւ.
— Ահա այսօր ես հասայ իմ մուրատին,
Դուն չըհասնի՞ս յաւիտեան քու մուրատին...

(Մինչեւ այսօր դեռ կը մընայ կիսաւարտ
Անոխքի պարիսպն այնպէս,
Չայն կը տեսնէք այսօր եւս
Առաջուան պէս
Անխախտ...)

Եկաւ պատգամ:
Օրըստին քով դնցատապատ
Մարդ մը կամաց կ'ըսէր օրօր,
Օրըստին մէջ մանկիկն ազատ
Կը քընանա՞ր երկար ու խո՛ր...

... — Երջանկութի՛ւն երկրաւոր...
Դո՛ւք ալ, տըղա՛ք, հասնիք անոր...:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Նկար՝ Անուշ Սագինեանի. — ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԻՆ ԹԱՂԸ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

4. — ԱՆՈՒՇ ՍԱԳԻՆԵԱՆ

Անուշ Սագինեանը պորտրեթիստ է եւ ժանրիստ։ Ունի նաև նկարելու իր ուրոյն ձեւը։ Վրձինով է առանց գծերի, ուղղակի ներկով։ Ամէնատրակ աշխատում է տալ բնանկարը. այդ նպատակին հասնելու համար զոհում է մանրամասնութիւնները եւ նկարում է միայն ընդհանուր գծերը։ Գրեթէ նրա վերջնում է մի որոշ մոմենտ, եւ տալիս է դէմքի բնորոշ նմանութիւնը, երբ նկարագիրը։

Նա ծնուել է Ախալցխայում, 1889 թ-ին. նրա հայրը երկար տարիներ նկարչութեան ուսուցչի պաշտօնով ծառայել է էջմիածնի ճեմարանում։ Անուշը մանկութիւնից սիրել է հօրն աշխատանքին դիտել եւ յանձին ընդունակութիւն է ցոյց տուել քանդակագործութեան եւ դիմանկարներու համար։

Սկզբնական կրթութիւնն էջմիածնի «Ծիսական երեքտասեան» եւ Ալեքսանդրապոլի «Արղութեան» դպրոցներում ստանալուց յետոյ, 1904 թուին մտնում է նա Թիֆլիսի Ռուսաց Գեղարուեստական Դպրոցը, ուր ստանում է ընդհանուր եւ նկար-

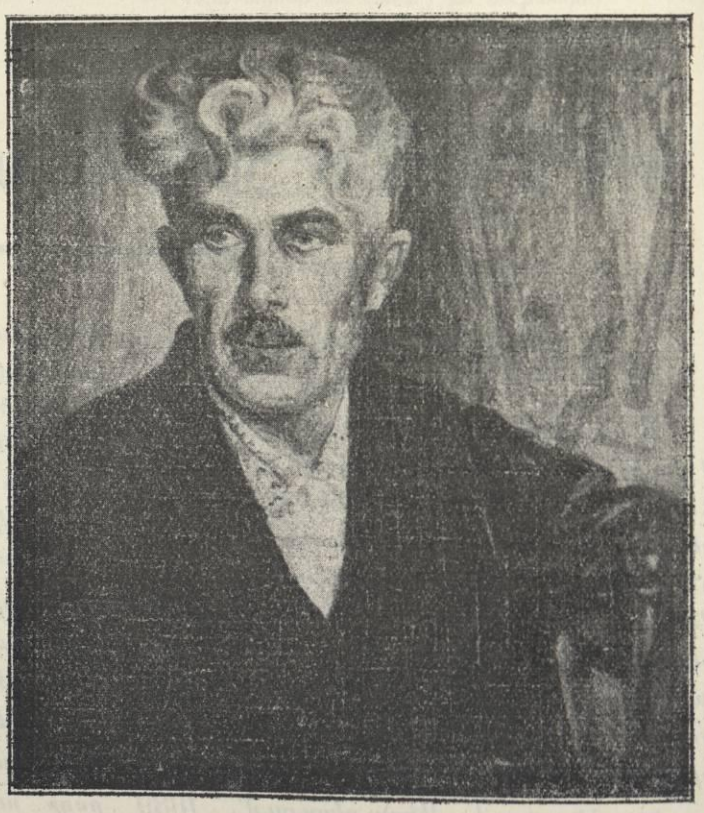
Fonds A.R.A.M

Անուշ Սագինեան. — ԻՆՔՆԱՆԿԱՐ

տայ 1919 թուին վերադառնում է Երեւան եւ «Գայիանեան» գպրոցում նկարչութեան դասեր է աւանդում: Խորհրդադաստացումից յետոյ նշանակւում է Երեւանի նկարչական ստուդիայի քանդակագործութեան բաժնում ուսուցիչ:

Նրա ամենայայտնի գործերից են Երեւանի հին քաղը, ուր պատկերում է փոշի եւ թեթեւ քամի, որի պատճառով եւ հեռուի տները հագիւ են նշմարւում, Վերջին հրաժեշտը, Նկարչի սենեակը, եւայլն: Նրա քանդակներից մանաւորապէս ուշագրաւ է Միանիկեանի կիսանդրին, որ ներկայացնում է հաւատարմօրէն 1918 թուի ռազմիկ, հրամանատար ու յեղափոխական Միանիկեանը: Շնորհալի է նա մանաւանդ

Նկար՝ Անուշ Սագինեանի. — ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԱՆԱՀԱՆԱԲՈՅԺ ԳՐԻԳՈՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ

չական կրթութիւն: Այդ գպրոցում մեծ ազդեցութիւն են թողնում նրա վրայ եղիշէ Թադէոսեանը եւ Ֆոկելը:

1910 թուին վերջացնում է նա Ֆիկուրնա-Նաատուրնայի բաժինը: Յետոյ նա առանձին սիրով ուսումնասիրում է յայտնի պորտրետիստ Սեռովի եւ ժանրիստ Ռեպինի գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները: 1910 թուի աշնան անցնում է Ախալցխա եւ տեղի գպրոցում նկարչութեան դասեր է տալիս: 1916 թուին հրաւիրւում է Բագուի Մեսրոպեան եւ Հռիփսիմեան միջնակարգ գպրոցների նկարչութեան ուսուցիչ: 1918 թուի քաղաքական փոթորիկների շրջանում գաղթում է Էնզելի ուր հինգ ամիս մնալուց յե-

Fonds A.R.A.M

իր գիմանկարների մէջ. յիշատակենք իր կենդանագիրները դերասան Սահակեանի, Արտաշէս Բաբլումեանի, Ռուբէն Ամատեանի, Սուքիաս Մարկոսեանի, եւլն.: Սագինեան եմ հայկական ոճը ազգագայ ժողովրդական Տան քանդակի աշխատանքների համար ու ինձ համար շատ հետաքրքիր է:»

Հայկական ոճի ուսումնասիրութիւնը

Նկար՝ Ալուս Սագինեանի

ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆԻ

հան ըմբռնում է իր մոդելների հոգին եւ արտայայտում է:

Վերջերս Սագինեանը ուսումնասիրում է հայկական ոճը ակադեմիկոս Թամանեանի մօտ: Ահա ինչ է գրում նա մեզ այդ մասին. «Ես հիմա աշխատում եմ ակադեմիկոս Թամանեանի մօտ. ուսումնասիրում եմ հայկական ոճը ազգագայ ժողովրդական Տան քանդակի աշխատանքների համար ու ինձ համար շատ հետաքրքիր է:»

Հայկական ոճի ուսումնասիրութիւնը նրան նաև հնարաւորութիւն կը տայ ճկարչական ասելի հարազատ գոյներով վրձինել մեր կեանքի հիմնական ու բնորոշ մոմենտները:

Թիֆլիս ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՍՏԱՄՊՈԼՑԻ ՏԱՂԱՍԱՑԸ

(1570)

Նիկողայոս Ստամպոլցի առաջին անդամ ա՛յս տեղ կը ներկայանայ հրապարակին իր քանի մը տաղերով։ Եթէ նուազ ալ գնահատուի իր տաղերու արժէքը, բայց հայ գրականութեան պատմութեան համար հետաքրքրական է իր անձը, որ —որչափ ինծի ծանօթ է— առաջինը կը հանդիսանայ պոլսահայ գրական դէմքերու։ Կոստանդնուպոլսոյ հայ գաղթականութիւնը շատ հեղինակներ տուած է. անոնց մեծագոյն մասը սակայն, սկսեալ ԺԵ. դարէն, եղած են եկուոր գաղթականներ, գաւառացիներ։ Այդրենածիններէն շատ քիչերը սիրած են գրականութիւնը. իսկ մինչեւ ԺԸ. դար սակաւաթիւ անձինք միայն իբրեւ հեղինակներ տեսնուած են հրապարակի վրայ։

Նիկողայոս բնիկ Կոստանդնուպոլսեցի է. իր անուան կից պարծանքով կը կրէ Ստամպոլցի յորջորջանքը։ Նա ծնած է ԺՋ. դարու կէսին, ինչպէս հաւանական կ՚երեւայ՝ Կ. Պոլսոյ Ղալաթիա թաղամասի մէջ։ Իր ծնողաց մասին կը պակսին մեզի տեղեկութիւններ։ Շատ գոյն են մեր ծանօթութիւնները նաեւ իր կենսագրութեան նկատմամբ։ Երուսաղէմի վրայ գրած տաղէն կ՚իմանանք թէ նա այցելած է Ս. Քաղաքը։ Այս ուղեւորութիւնը, զոր կատարած է երիտասարդական հասակին, իրեն նպատակ ունեցած է ուխտագնացութիւնը։ Երուսաղէմ իր բնակութիւնը եղած է Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ։ Այստեղ ընդունած է նա Խոջայ Պալիի թուղթը։ Խոջայ Պալի հաւանօրէն այն Կաֆացի վաճառականն է, որուն Ախիլեան որդին Տրապիզոնի մօտերը 1619ին ծովամոյն եղաւ, եւ այս առթիւ Ստեփաննոս Թոխաթեցի գրեց մխիթարական խօսքեր աղեխարշ հօրը (1)։ Իր եւ Խոջայ Պալիի ծանօթութիւնը մտերմական է. վերջինս իր գովասանական թղթին մէջ կ՚անուանէ զՆիկողայոս «եղբայր»։ Թէ բարեկամական կապը ի՞նչ առթիւ զօրացած է երկու սըրտերու մէջ, մեզի անծանօթ կը մնայ։ Նիկողայոս պատասխանած է իր բարեկամի թղթին նոյնպէս գովասանական տողերով։ Այս թղթերը գրուած են ոտանաւոր չափով եւ ունին «Ի Պալէ առ Նիկողոսի» եւ «ի Նիկողոսէն Խոճայ Պալիին» սկզբնագիր անուանակոչութիւնները։

Երուսաղէմ անցուցած ժամանակը Մ՚զոհի Նիկողայոս օգտագործած է ծանօթանալու քաղաքին եւ շրջակայքին ուխտավայրերուն։ Ի տես անօրինական տեղերու ստացած է իր հոգին նոր տպաւորութիւններ. իր հիացմունքին և բարեպաշտ զգացումներուն արտայայտութիւնն է Երուսաղէմի վրայ յօրինած գովասանութիւնը։

Այդ ուխտագնացութիւնը Կ. Պոլսէն Երուսաղէմ կատարած է Նիկողայոս հաւանօրէն 1570ին։ Այդ տարի Սեպտեմբեր 9ին կը գրանենք զինքը Կիպրոսի վրայ, ուր ականատես է այն սրտաճմլիկ տեսարաններուն, որոնք տեղի կ՚ունենան Նիկոսիայի մէջ, երբ օսմանեան բանակը կը գրաւէ քաղաքը։ Ի՞նչ առթիւ բերած էր զինքը հոս։ Ինծի կ՚երեւայ թէ Նիկողայոս գէպ ի Երուսաղէմ երթին եւ կամ անկէ վերադարձին ժամանակ հանդիպած է Կիպրոս։ Թերեւս 1570 Յուլիս—Սեպտեմբեր ամիսներուն երբ օսմանեան նաւատորմիղը կը յածէր Միջերկրականի վրայ, իր նաւը ժամանակ մը հարկադրուեցաւ ապաստանիլ Կիպրոսի առաջ։ Քաղաքին գրաւման առթիւ գրած է Նիկողայոս ողբ մը, ուր կը նկարագրէ ականատեսի գրչով այն արիւնոտ տեսարանները, որոնց նշաւակ եղաւ քրիստոնեայ բնակչու-

(1) «Բազմավէպ», 1922, էջ 164-166։

Fonds A.R.A.M

թիւնը, երբ բարբարոս զօրքը կը խուժէր քաղաքը։ Այս միջոցին Նիկոդայոս օսմանեան բանակին մէջ էր, քաղաքէն դուրս, իր տաղը կը հաղորդէ մանրամասնութիւններ նաեւ պաշարման հանգամանքներու մասին։

Նիկոդայոսի կենսագրութեան այս գծերը պահպանած են մեզի անոր տաղերը։ Դժբախտաբար անոնք կը լռեն հաղորդել մեզի թէ հեղինակը ինչ պայմաններու մէջ կը գտնուէր այդ շրջանին. աշխարհական էր թէ եկեղեցական։ Տաղերու շունչը, ոճը եւ ինչ ինչ երանգները կը կազմեն մեր մէջ այն համոզումը, թէ նա հետամուտ մըն էր եկեղեցական կոչման. եթէ տակաւին չէր առած բարձր կարգերը, բայց յամենայն դէպս անած եւ ուսած էր եկեղեցւոյ հովանւոյն ներքեւ, թերեւս իբրեւ դպիր։ Կիպրոսի առումէն իբր 30 տարի յետոյ Կ. Պոլիս կը պատահինք Նիկոդայոս եւրէյի մը, որ քաղաքին ընիկներէն է, «ալեխառն, իմաստուն եւ բարեսէր»։ Իր անձնաւորութեան այս յատկութիւնները կը թելադրեն մեզի նոյնացնել գինքը համանուն եւ համաքաղաքացի տաղասացին հետ։

1605ին Գրիգոր Կամախեցի Խրիմէն Կ. Պոլիս կը ժամանէ. Ղալաթիայի (Կէօմրիւկի) Ս. Նիկոդայոս եկեղեցւոյ քահանաները կը հիւրընկալեն գինքը իրենց մօտ, «եւ անդ էր աւագերէց մի ալեխառն, իմաստուն եւ բարեսէր, սեպհական բնիկ (=Ստամպօլցի)՝ Նիկոդայոս անուն, կարի առաւել խանդագակաթ սիրով ընկալաւ զմեզ», կը գրէ Կամախեցի ժամանակագիրը (էջ 70)։ Քիչ յետոյ երբ Երուսաղէմ պիտի մեկնէր Գրիգոր, ուզեց իրեն հետ ուղեկից ունենալ ուրիշ հոգեւորականներ եւս, բայց անոնց չքաւորութիւնը չի տար համարձակութիւն կռնկել այս հեռաւոր բազմամաթաք ճանապարհը։ Գրիգոր Կամախեցի կը միջնորդէ անոնց համար Աւագերէցի մօտ, «Եւ ես աղաչեցի զաւագերէցն մեծ աւագ եկեղեցւոյն սուրբ Նիկոդայոսի՝ զպրաստէր քահանայն զտէր Նիկոդայոսն վասն Պարոն Հօր չքաւորութեան եւ զպիտոյն ամենայն որ վասն Ս. Երուսաղէմայ։ Նա այս տէր Նիկոդայոս, որ յոյժ ջերմեռանդ սիրով կու զթայր ի վերայ մեր եւ նոցա, պատասխանի ետ մեզ եւ ասաց թէ... Նա ես այլ կամ ունիմ որ կողակցովս երթալոյ յԵրուսաղէմ, երբ յորժամ չլինի զոյա բաւական պաշարն ճանապարհի, նա ես տաց զիմ թոշակ պաշարն ճանապարհին Ս. Երուսաղէմայ»։ Ուխտաւորները ճանապարհ կ'ելլեն, անոնց թուին մէջ չեն տեսնուիր աւագերէցն եւ իր կողակիցը (էջ 93)։ Քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ հրաժարեցաւ նա իր սրտի փափաքէն. խնայած միջոցներովը հարթեց ճանապարհը ուրիշներու առաջ։ Այսպէս թէեւ չկարողացաւ իրեն այս անգամ ընտանիքին հետ այցելել Երուսաղէմ, բայց նա մտածեր էր արդէն. կերկայի տաղարանը, որ գրուած է 1605ին, այդ թուին մտածեր գիտէ գինքը։

1605ին Նիկոդայոս աւագերէց ալեխառն էր արդէն. մահն հաւանօրէն այս թուականէն ոչ շատ ուշ այցելեց իրեն։

* * *

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անոնք բարձր արուեստի ստեղծագործութիւններ չեն. մեր «միջնադարեան» անուանած գրականութեան մէջ կարող են սակայն փոքրիկ տեղ մը գրաւել։ Իրենց պարզութեան մէջ ալ ունին մերթ սիրուն հնչիւններ, որոնց ունկնդրութիւնը հաճելի է, երբեմն նաեւ յուզիչ։ Նիկոդայոս իր Կիպրոսի առման նուիրած ոտքին մէջ կը յայտնաբերէ աղդեցիկ ոճ մը նկարագրելու ցաւալի տեսարաններ, եւ իր գովասանութիւնը Ս. Տեղեաց կը ձգտի յառաջ բերել ոգեւորութիւն։ Իր տաղերու հարապատութեան համար յայտարար նշան կրնայ նկատուիլ միաձեւ չափը, որ 4—4 հատուածով է ամենուրեք. խոտորումները պէտք է վերագրել ընդօրինակողներու անհմտութեան։

Նիկոդայոսի գրչէն ծանօթ են ինձ հետեւեալ տաղերը.

1. Ողբ Գ.պրկոլի կղզւոյն.— Սուլթան Սէլիմի (1566—1574) սիրելազոյն ծրագիրն էր, արդէն գահ բարձրանալէ առաջ, խլել Վենետիկի Հասարակապետութեան ձեռքէն Կիպրոսը, ուր ծածանած էր երբեմն մահմետական դրօշը։ Իր ախորժակը հրահրեցին Փիալա եւ Լալա Մուսթաֆա վէզիրները. անոր սուրը նկարագրիր տուաւ Լբուսուդ մուֆտին։ Հակառակ ամէն իրաւունքի՝ 1570ին հրատարակուեցաւ պատերազմ։ Կիպրոսի վրայ արշաւող բանակներուն հրամանատարներ նշանակուեցան Լալա Մուսթաֆա փաշա եւ Փիալա փաշա. առաջինին յանձնուեցաւ ցամաքային ու-

Fonds A.R.A.M

ժին հրամանատարութիւնը. երկրորդը պիտի վարէր ծովային բանակը: Նոյն առաւօտ Յունիսի վերջերը օսմանեան բանակը անարգել կիպրոս ցամաք ելաւ: Պատերազմական խորհրդի մէջ կ'առաջարկէր Փիալա՝ նախ Ֆամագոստան գրաւել. բայց յաղթեց Մուսթաֆայի ծրագիրը. պիտի պաշարուէր Նիկոսիան (=Լեւկոսիա, Լէվքոշա): Օգոստոս 1ին թրքական բանակը երեցաւ Նիկոսիայի պարիսպներու առջեւ: Զօրահանդէսը ցոյց տուաւ օսմանեան բանակի ոյժը՝ 50,000 հետեւակազօր եւ 2,500 ձիաւոր, խառնազանճին հետ ի միասին անոնց թիւը կը հասնէր 100,000ի: Անոնց դէմ ունէին Իտալացիք ընդամէնը 10 000 հետեւակ եւ այրուձի, որոնք ամրացած էին քաղաքին բերդերուն մէջ: Օգոստոս 15ին նաւերէն դուրս հանուեցան ծանր թնդանօթները որոնք եօթը եօթը ուղղուեցան քաղաքի եօթը ամրութիւններուն դէմ: Թրքական զօրախումբերը՝ սուսարացած 20,000 նոր հասած զինուորներով՝ Սեպտեմբեր 9ին, շաբաթ առաւօտեան այլեւայլ ուղղութիւններէ դրոշ տուին ամրութիւններուն վրայ: Անոնցմէ չորսը գրաւուեցաւ: «Բնակիչները ողջմտութիւն հայցելով ինկան թուրքերու ոտքը, բայց անոնք անդթօրէն սուրով մաշեցին զամէնքը»: Իտալական վերին հրամանատարը՝ Նիկոլօ Դանդոլօ, որ իր անհոգութեամբ հեշտացուցած էր թուրք բանակին կիպրոս ցամաք ելլելը, այժմ ամրացած էր միւս իշխաններուն հետ պալատին մէջ: Մուսթաֆա փաշա իր թնդանօթով կը սպառնար խորտակել ընդդիմադրութիւնը: Փաշայի կողմէն կրօնաւոր մը դրկուեցաւ իտալական հրամանատարին, յորդորելու որ ինքնակամ անձնատուր ըլլայ, կեանքի ապահովութեամբ: Վենետացիք հաղիւ թէ վար դրած էին զէնքերը եւ կրօնաւորը դուրս ելած էր ամրութենէն, եւ ահա խուժեցին թուրքերը կատաղաբար անպաշտպան քաղաքը եւ անխնայ ամէն ինչ չարդեցին կոտորեցին: Հրամանատարն Դանդոլօ զոհ եղաւ իր պատերազմական իրաց անտեղեակութեան եւ անհոգութեան: Այժմ սկսաւ բարբարոսներէն գրաւուած քաղաքին կոտորածը: Շատ կիներ նետեցին իրենք զիրենք գահավէժ տանիքներէն վար. շատերը խեղդամահ սպաննեցին իրենց ազջիկները, որպէս զի անոնք չենթարկուին ամօթալից պղծութեան. ոմանք նախ կը մխէին սուրը իրենց զաւակներուն սիրտը՝ ըսելով «Դու սորուկը պիտի պատնաս մեր թշնամիներուն», եւ ապա անձնասպան կ'ըլլային: Քանի հազար նախճիր պահանջեց նաւաճողներու արեան ծարաւը. նոյնքան թիւ մ'ալ իբրեւ սորուկ և սորկուհի գերի վարուեցան: Ութ օր մաշեցաւ քաղաքը սրով և յափշտակութեամբ: Բայց աւարառուներն աւարի հարուստ բաժնէ մը վրիպեցուցին մեր հերոսական զործը: Թէեւ պատմութիւնը չէ աւանդած մեզի անոր ոչ անունն եւ ոչ ալ ազգը՝ վենետացի՞ էր թէ Յոյն կամ Հայ, սակայն զործը եթէ ոչ իբրեւ օրինակ քրիստոնէական սիրոյ, բայց իբրեւ օրինակ հայրենասիրութեան, եւ անձը՝ իբրեւ ազնիւ մը եւ հզօր մը, կ'ապրին պատմութեան մէջ: Մեծ վէզիր Մահմէտ փաշայի նաւը եւ երկու ուրիշ նաւեր, ակաղձուն թանկագին աւարով, կը սպասէին նաւամատոյցին մէջ՝ պատրաստ ճանապարհի. բեռնաւորուած էին արծաթով, ոսկով եւ ադնուազգի սորուկներով. եւ ահա վրէժխնդիր կինը կրակ կուտայ նաւին. մեծ վէզիրին վառօդասենեակը օդը կ'ելլէ. կ'այրին նաեւ մերձակայ երկու նաւերը, եւ անոնց հետ հազար սորկուհիներ. սակաւաթիւ նաւաստիներ միայն մազապուր կ'ազատին կրակի մահէն (տես՛ս. Յ. Համմէր, Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան. հատոր Բ., Պեստ, 1834, էջ 400–418):

Դժբախտաբար մեր երգիչին անձնանօթ մնացած է կնոջ հերոսական արարքը. բայց մ'ըչափ միտքեան են աղէտին նկարագրութիւնները արտաքին աղբիւրներու հետ: Թրքական խժդժութիւններու ոչ առաջին եւ ոչ վերջին պատկերն է այս. պատմութեան էջերը առլցուն են այսպիսի տեսարաններով: Նիկոզոյսոյ Ողբը կը մնայ պատմական յիշատակարան մը այդ բարբարոս անպատկառութիւններուն:

Ողբէս միակ օրինակ ձեռնթ է ինձ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 1002 Ձեռագրին մէջ, գրուած 1654ին (թղ. 71բ — 74ա): Ինչ ինչ տողերու անհամաչափութիւնը բաղձալի կ'ընէ երկրորդ օրինակի մը յայտնութիւնը:

2. ցաղ ի վերայ երուսաղէմի.— Գրած է Երուսաղէմ, հաւանօրէն կիպրոսի ազդէն յետոյ: Հրատարակութեանս համար բնագիրս առած եմ Վիեննայի թ. 745, թղ. 240ա—241բ,

Fonds A.R.A.M

որ նոր օրինակութիւն մըն է կերլա հայաքաղաքի Տաղարանին, գրուած 1605ին։

3. Տիւբինգէնի հայերէն ձեռագիրներու Թ. 102 կ'ամփոփէ իր մէջ հետեւեալ տաղերը, զոր կ'ուզեմ վերագրել Նիկողայոս Սաամպօլցիին.

ա. Գովասանք (Թղ. 75ա).

Ի յանարժան եւ անպիտան
որ այս անուն (1) կոչի անուան,
ուսման գըրոցն եմ խիստ ունայն,
մրտօք տըկար, յիմար 'ւ անբան...

Տուներու սկզբնակապ գրերն են. «Ի Նիկողոսէն Խոջայ Պալիին»։

բ. Գովասանք (Թղ. 76ա).

Նորոգողին ցեառն յիսուսի,
փառք եւ պատիւ անլըռելի,
որ զարդարեաց զքեզ ի մարմնի,
տիպ գեղեցիկ եւ նազելի...

Տուներու սկզբնակապ գրերը կը հիւսեն «Նիկողոս»։

գ. Գովասանք (Թղ. 76բ—79ա).

Աղքերդ յորդաւատ, բըխեալ յեդեմայ, գետոց զանազան...

Չափը Նիկողայոսի սովորական չափը չէ. բովանդակութիւնը հոգեւորականի մը գովասանութիւն է, թերեւս Խոջայ Պալիէն նուիրուած Նիկողայոսին։ Ասոր կը յաջորդէ (Թղ. 79ա—80ա) տաղ մը, որ ուղղուած է Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց վանքը նստող Նիկողայոսի մը, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ.

Ի մոխրամած գարշապարի, եղբայր գըրեմ
բան կարօտի...

Տուներու սկզբնագրերը կը կապեն. «Ի Պալէ առ Նիկողոսի»։

Տաղերու այս խումբը ծանօթ է ինծի Ֆինքի յուցակէն. Verzeichnis der armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen, von F. W. Finck und L. Gjandschezian, Tübingen, 1907, էջ 164—165։

Նիկողայոս Սաամպօլցւոյ տաղերուն հանդիպած եմ նաեւ Էջմիածնի ձեռագիրներու մէջ։

Վիեննա Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

* * *

ՈՂՔ Ղ՚ՊՐԿՕՉԻ (1) ԿՂՉՕՅՆ ԱՍԱՑԵԱԼ Է

Հազարն էր Հայոց Թըվին եւ իննեւտասն (2) աւելորդին.
Կիպրոս կղզւոյն ցասումն եկեր, վասըն մեղացն որ գործէին։
Թագաւորըն Տաճկաց ազգին, սուլթան Սէլիմն էր ի թախտին.
Զար խորհեցաւ Կըպրաց քաղքին, վասըն մեղաց որ գործէին։

Հրամայեց իր վազիրնուն (3), ինձ պիտի Կիպրոս կղզին.
Եարախ տեսէք զաւըրղանին, վասըն մեղաց որ գործէին։
Վազիրնուն խիստ անողորմն, Մուստաֆայ փաշայն անուանէին,
Ղատըրղան ունէր փախխան. վասըն մեղաց որ գործէին։

(1) Ձեռագիրը՝ Ղպրկըօզի։
(2) Ձ. ֆֆ. էր։
(3) Ձ. վազիրներուն։

Fonds A.R.A.M

Փեսայ մի կայր թագաւորին, Փիւալայ փաշա կ'ասէին.
Ի վրայ ծովուն պահնորդ ղրկին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Գնացին ծովով ու ցամաքով, հասան ի Կիպրոս կղզին,
Եւ շրջապատ բոլորեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Ելան ի ծուղակ եղերն՝ որ գերեզման էր Վաղարու,
Դուս թափեցան քան զգայլ (4) գազան. վասըն մեղայ որ գործէին:
Անթիւ եւ անհամար, հազարք (5), բիւրըք բիւրոց հեծել կային.
Խորհուրդ եւ թափիր արին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Խոշոր թոբերն որ հետ տարան, արապանով ի դուրս հանին.
Զարբուզաներ խիտ շատ կային. վասըն մեղայ որ գործէին:
Ելան գնացին ի Էվքոշայ, որտեղ որ պարոնայքն էին.
Շրջապատեալ բոլորեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Գեղանք որ բոլորն էին խափանեցան ի մէջ բերթին.
Մըտան երեք դուռն այլ ամրացուցին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Քըտան դուրէքին բոլոր բերդին (6), թոբեր շարած էր ահաղին.
Ազդըն Ծաճկայ հոգ չունէին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Եւ զանկակներն որ տային թատ եւ զապըրուզան զարնէին.
Ծաճիկ ազդըն շատ էին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Լազըմճինք խիտ շատ կային, մաթարիղներ սահմանեցին.
Բերթին ներքեւ լազըմ զարկին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Քառասուն օր կըռիւ արին, մինչեւ սըրբոց խաչին (տօնին).
Հինգ տեղ ըզբերթըն ծակեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Օրըն շաբաթ ի դէմ լուսայ բիւրըք բիւրոց ի ներս մըտին.
Գոչումն եղիւ ի մէջ բերթին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Պարոնայ տրնվին գնացին, ղրուներն (7) զամէնն կոտորեցին,
Մըտան զամէնըն (8) ջարդեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Զերկոյ պարոնն բռնանեցին, մէկ մի (9) փախաւ ի մէջ պախչին,
Ձեռոյ գայն ալ ըմբռնեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:

Երեսաքաշ մոխրաթաւալ յառջեւ փաշին կանկնեցուցին (10),
Թըրով ըզգլուխըն կըտրեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:
Սուլթանի պաշին այլ բռնեցին, երկու մարդ այլ իւր հետն էին.
Թագաւորին ուղարկեցին. վասըն մեղայ որ գործէին:

---

(4) Զ. Գալ:
(5) Զ. Ռ (հազարք):
(6) Զ. բերթին:
(7) Զ. գնացին գնացին կոխեցին, դունեցին...
(8) Զ. ջամէն:
(9) Զ Ա (մէկ):
(10) Զ. կանկնեցուցին:

Fonds A.R.A.M

Երկյաներ հաբեղանին Հայ ու Հուռմ ու Ֆրանկեր,
Վայ կարդացին հազար բերան. վասըն ձեղայ որ գործէին:
Տղվաթորներն եւ (11) պաղըրկանք, հիթոլոմներ եւ խառճայներ,
Եղուկ ու վայ կու կանչէին. վասըն ձեղայ որ գործէին:

Առնաւուտներ եւ Աութաթներ, թուր եւ զալխան կայր ի ձեռին,
Կըռիւ արին ի հետ Թըրքին. վասըն ձեղայ որ գործէին:
Տաճիկըն շատ էր եւ անթիւ, քրիստոնէից ազգըն քիչ էր.
Առուտած նոցա բարկացեալ էր. վասըն ձեղայ որ գործէին:

Թըրատեցին եւ ջարդեցին, արիւն երթար ի վրայ գետին,
Դոչուձն լինէր ի մէջ քաղքին. վասըն ձեղայ որ գործէին:
Ձեկեղեցիքըն պիմեցին, նաչխով պըռներն կոտորեցին,
Բիւրք բիւրոց ի ներքս մըտան. վասըն ձեղայ որ գործէին:

Քահանայքն ըսպանեցին, հաբեղանին պխատեցին,
Զմխակեցերըն թրատեցին. վասըն ձեղայ որ գործէին:
Զայն գեղեցիկ սարկաւագներ որ շարական կու պաշտէին,
Կուլակներուն ի քաշ տարան:

Մանար ու ձեծ կըտրեծ սըղայք, հենք ու սաղմոս կու կարդային,
Ժողովեցին առին գնացին:
Գեղեցկաշէն խաչ եւ ըսկիք արծաթապատ աւետարներն
Եաղմայ արին եւ թալնեցին:

Բաժկառաններն (12) եւ բուռվառներն, խնկատրփերն եւ շուրջառներն
Եաղմայ արին եւ թալնեցին:
Ոսկով կազմած սուրբ պատկերքեր յեկեղեցեայ ի պուրն հանին,
Կըրակ ըղրին եւ այրեցին:

Կուսանայ վանքըն պընացին, պղուն եւ ղերղիքըն քակեցին,
Ի ներս մըտան ու թալնեցին:
Գեղեցկագէս կոյս աղջկներ, մայրապետ որ ի հան (13) կային,
Դերի տարան ի Ստամպօլ:

Քրիստոնէից գովին գնացին, տանուտէրերքն (14) ի պէմ ելան,
Թըրատեղով ըսպանեցին:
Թաթուն կանայքն որ (15) վայն սեսան, թալցան եւ ի գետինն անկան.
Մազերուն քաշ կու տանէին:

---

(11) Զ. նէ ի:
(12) Զ. բաշկամաներն:
(13) Զ. որ հոն:
(14) Զ. տանուտէրքն:
(15) Զ. գր ուպ:

Fonds A.R.A.M

Մատաղ (16) տըղայքըն կու լային, պիբեանց ծընօղքըն կ'ուզեին.
Դառներ պէսպէս ասին գնացին։
Մայրըն կանչէր՝ Դաբիկ (17) ո՞ւր է. պապին կանչէր՝ Մայրիկս ո՞ւր է.
Թուրըն կանչէր՝ Եղբայր ո՞ւր է։
Տըղայ մարդեր եւ նոր հարսեր, նըշան տուած կայս աղջկինի,
Ի մէկ մէկի կու քաշէին։
Տըղայկաններ եւ հիւանդեր, որ ի տաշակ պառկած էին.
Վրայ երեսին քաշ կու տային (18)։
Չիբեանց տըներըն թալնեցին, սընդուխջաներ կոտորեցին,
Ոսկի՝ւ (19) արծաթ եաղմայ արին։

Չայսքան բաներս կըսկըծալի ի մեր մեղայըն կու լինի.
Անաբինայ գերի եան։
Մենք այլ մեղայ ի պատ կենանք, եւ մեր հոգւոյն խընամք առնունք։
ՉԲրիատոս Փըրկիչն ապաչեմք, զմեզ ազատէ յանօրինացն։
Ես Նիկողոս մեղօք ի լիք, եմ ձեր ծառայ եւ ամենին (20),
Ի կպրայ կղզւյն ողբս ասացի. դուք ասացէք սըրտով ի լի.
Ողբոգայս տէր ողորմեա։

Ձեռագիր՝ Վիեննայի թ. 1002, էջ. 71բ—74ա (1654)։

★ ★ ★

Տաղ խիստ գեղեցիկ ի վերայ Երուսաղեմի (21) ասացեալ է Ըստամպօլցի Մգտեսի Նիկողայոսեն, որ եւ (22) Ղպօզու այլ ասացեալ է (23)։

Օրհնեացուք մեք մխաբան զՀայր եւ զՈրդի եւ զսուրբ Հոգին,
Որ տայ մեզ միտք բանաւոր, գովել զքաղաքն Իսրայէլի։
Երուսաղէմ քաղաք գոված, ի յԱստուծոյ ինքն յօրինած (24),
Դաւիթ Մարգարէին շինած, Երուսաղէմ (25) քաղաք գոված։
Դաւիթ Մարգարէն հիմնարկեաց, ըսուրբ Սիոն ինքըն շինեաց,
Ձեռս տաճարին ձեռնարկեաց. Երուսաղէմ քաղաք գոված։
Տասըն ազեաս ոսկոման երգեաց, ըզՔրիատոսի գալուստն ասաց.
Հոգւոյն սըրբոյ ինքըն խօսեաց. Երուսաղէմ քաղաք գոված։
Դաւիթ Մարգարէն աւանդեաց. ի յԱստուծոյ ինքըն օրհնած.
Սուրբ Սիոնի մէջն է թագած. Երուսաղէմ քաղաք գոված։
Ոսոմոն մեծ իմաստուն, թագաւորեաց Հրէից ազգուն,

(16) Ձ. Մատշաղ։
(17) Ձ. Դսրիկ։
(18) Ձ. ցանէին։
(19) Ձ. ևս։
(20) Ձ. եմ պիր ծառայ եմ ամենին։
(21) Ձ. յերուսաղէմի։
(22) Ձ. Ջոր եւ։
(23) Ձ. Կասեալ է։
(24) Ձ. ի յԱստուծոյ... աւրհնած։
(25) Ձ. յերուսաղէմ։

Fonds A.R.A.M

Շինեաց տաճար գեղեցկագոյն. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Սուրբ Աբընդհան պարիսպն է բարձր. եկեղեցի ձախաշինած (26),
Յիսուն ու մէկ սուն է շարած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Ի մէջ այրին Քրիստոս (27) ծընած, ի խանձարուրն մըսուր եղած.
Ջփառս ի բարձունս (28) հովիւքն ասած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Թառասնօրեայ տաճարն եկած, Սիմէոնի գիրկըն գրգռած.
Արդ արձակեա գիս Տէր՝ պատած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Սուրբ գերեզմանն ի մէջ առած, ի վրան փոքրիկ մատուռ շինած,
Բոլոր կումպէթ բարձրէն կանգնած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Լոյսըն բըղխէ ամէն ազգաց, Հայի, Հոռմի եւ Հապաշաց.
Ղազարէն առ Տէր Աստուած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Ջանկասաուն բարձր է շինած, չորս պին ամէնն կոմար կապած,
Թազ պարծանաց վըրան կանգնած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Երեք վանք կայ Հայոց ազգաց, ուխտաւորի ամէն ազգաց.
Սուրբ Յակոբ է խիստ զարդարած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Շատ վանորայք կայ քրիստոնեաց, որն Հոռոմոց, որըն Ֆռանկաց,
Որն Ասորոց, որըն Խըթթաց. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Գեթսեմանի Ձորին մէջտեղն Աստուածածինն ի հոն թաղած,
Ջարմանալի շէնք (29) է շինած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Համբարձման լեառըն խիստ բարձր է. գեղեցկաշէն կումպէթ շինած.
Կինըն պոռնիկ ճօտն է թաղած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Զիթենեաց լեառն է զարդարած, եւ պըտղենիքն ամէն պիհաց,
Գալիլեայ բարձր է շինած. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Բեթանիա տեղ պարծանաց, այն տեղն որ Ղազարն է թաղած,
Այսօր ի ձեռըն Արապաց. երուսաղէմ քաղաք գոված:
Փառք (30) է քեզ, Հայր, Տէր Աստըւած, Յիսուս Քրիստոս եւ սղորմած.
Արժան առնես դուն քրիստոնեաց երկըրպագել տեղ տնօրինաց:
Նիկողայոս Ըստամպօլցի, սըրտի մըտօք գականջըդ բաց.
Շինէ քեզ տուն եւ օթեւան, որ սեւերես դու չի մընաս:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՍՏԱՄՊՕԼՑԻ

Ձեռագիր՝ Վիեննայի թ. 745, թղ. 210ա—211բ (1605):

(26) Հ. ձախայ շինած:
(27) Հ. զՔրիստոս:
(28) Հ. ի բարձունս:
(29) Հ. Ա՛լ շէնք:
(30) Հ. փառ:

Fonds A.R.A.M

ԹՕՍՈՒՆԸ

(ԹՇՈՒԱՌԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Երբ կառաշարը Գարամանի հասաւ, ուշադրութիւն ըրի որ խուռն բազմութեան մէջ, ոստիկաններու հսկողութեան տակ նոր բանտարկեալներ ներս մտան։ Միաքէս բնաւ չէր անցներ որ անոնց մէջ քանի մը Հայեր կրնային գտնուիլ, ա՛յնքան քիչ Հայ մնացեր էր քաղաքին մէջ, Մեծ Ագէտէն յետոյ։ Երէկ լի եկանք, քանի մը ժամ վերջ, բոլորս ալ դրին մզկիթի մը մէջ։ Երկու օր վերջ միայն, Զայ խանի մեր կայանը հասնելուս տեղեկացայ որ Հարիւրէ աւելի եղող կալանաւորներու մեր խմբակին մէջ երեք Հայեր ալ կային, երեքն ալ Գարամանէն։ Ամէնք ամբաստանուած էին իբր երկաթուղւոյ գիծը վերցնողներ, Գանիայի ահաւոր ապստամբութենէն վերջ։ Յայտնի էր որ երեք ազգակիցներս ալ խեղճ ու թշուառ մարդիկ էին, երկու մապագործ եղբայրներ, երրորդն ալ իրենց քեռայրը, ազքատ շաբաթագործ մը, երիտասարդ ու մարմնեղ. բարեճեղ, ոչ խումբին մէջ «Թօսուն» անունով կը ճանչցուէր եւ բուն անունը կիրակոս էր։

Մինչեւ Սեբաստիա, օրը քանի մը անգամ կը բաժնուէր իր խումբէն, ու քովս կուգար, ծառայելու, գժուարին ճամբորդութիւնս դիւրացնելու բուռն ու անկեղծ փափաքով։ Սեբաստիոյ մէջ բաժնուեցայ իմէն ու իր հոծ խումբէն. ա՛ն, իրենութեան հետ, յաջորդ օրը շարունակեց իր ճամբան դէպի Կարին, ես մնացի Ամերիկեան Հիւանդանոցը, լման ամիս մը։

Կարին հասնելուս, Թօսուն խոկդն գըտաւ պիս։ Ամիսէ մը ի վեր վարժուած էր արդէն քաղաքին. գործ մը չէր գտեր դեռ եւ ոստիկ կը տապնապէր որ իր ծննդավայրին մէջ ակամայ թողած իր կինն ու մէկ հատիկ աղջիկը առանց նեցուկի մնացեր էին։ Յայտնի էր որ խենթի պէս կը սիրէր իր կինն ու ուժգնամեայ աղջիկը։

Թօսուն, ամէն օր քովս պիտի գար, աշխարհի ամենէն բարի, ամենէն մաքուր մարդուն պէս պիտի նստէր գետնի կապերաին վրայ, ու գիրքով մը գբաղած մէկ պահուս, չուրիս կուժը առած՝ մօտակայ աղբիւրէն լեցուցած պիտի բերէր։

— Գարամանէն ի՛նչ լաւ, կ'ըսէր յաճախ, ու ահա երկու խոշոր ու գեղեցիկ աչքերը արցունքով կը լեցուէին. երբեմն ա՛յնքան կը յուզուէր որ կը հեկեկար։ Մէկ բան գիտէր միայն աշխարհի վրայ, բա՛ն մը միայն ճանչցած էր, — իր կինը, իր աղջիկը։ Ամբողջ սիեզերքը իրենց միջեւ միայն ձգուած էր, իրենցմէ դատ իրականութիւն չկար։

Քանի անգործութիւնը կը տեւէր, այնքան իր հոգիին մէջ կը լայնանար ընտանիքի եւ գործի սիրոյն մեծ տարաձայնը։ Ինչպէս բոլորիս, անանկ ալ Թօսունի համար ճշմարիտ տանջանք մ'էր ձերբակալուիլը, բանտարկուիլը եւ յանկարծ տարագրուիլը։ Ոեզը բան մը ձգած չէր իր տունը, եւ արդէն ի՛նչ ունէր որ ձգէր։ Երկու շաբաթը անգամ մը տունէն առած նամակովը կը մխիթարուէր։ Գիտէր որ իրենները տնօթի չէին, մնացող քիչուոր գուշ ու դրացիները անշուշտ որ կ'օգնէին անոնց, բայց իր խղճմտանքը անհանգիստ էր։

Fonds A.R.A.M

⁂

Այդ օրը, անսովոր զուարթութեամբ մը քովս եկաւ. ուրախութենէն կուլար, մեծ յաղթանակ մը տանողի երեւոյթը ունէր: Ցաջողեր էր տեղէ մը մաս մը դրամ փոխ առնել եւ փաքր խանութ մը վարձել, ուր մտուկ մը խամ շաքար փոխադրեր էր, պզտիկ կաթսայ մը, կոշտ մտրմաթէ սեղան մը եւ քանի մը կտոր չոր փայտ. եւ ահա Թօսուն, նոր աշխարհ եկածի պէս, կը սկսէր եռանդով շաքար պատրաստել: Բարեբախտաբար իրմէ պատուիրը չկար այդ չնաշխարհիկ նուրբ արհեստը դիտցող: Քանի մը խանութպան յաճախորդ գտաւ եւ քիչ ատենի մէջ պարապքը ամբողջովին վճարեց: Որքան ընտանեսէր, այնքան ալ ուղղամիտ էր, պարկեշտ, կատարեալ աստուածավախ մարդ:

Ուրախութենէն կը թրմռար. ամէն առիթ կոկիկ դրամ մը կը ղրկէր տունն: Ձատուն կանուխ գործի կ'երթար. ամէն ոք ինծի չափ կը գնահատէր այս պատուական արհեստաւորը: Հարիւրաւոր տարապրներու մէջ ինքն էր միայն որ քիչ ատենի մէջ գործ գտաւ, ձեռներէց գարձաւ: Կնոջը եւ գաւկին հանդէպ սնուցած սէրն էր որ զինքը մղեց այդ աշխատութեան եւ անոր հետեւանք համեստ յաջողութեանց: Այմէն անգամ որ տունէն հեռանայի ստանար, բարձր ձայնով պիտի կարդար ու այնքան պիտի յուզուէր որ, պիտի ընդհատուէր ընթերցումը: Զէք կըրնար երեւակայել որ մէկը այնքան սիրէր իր տունը. իր գաւակը, իր ազատիւն ու երջանկութիւնը:

— Գիտե՞ս, ըսաւ, օր մը, գրեցի մեբինեբուն որ ճամբայ ելլեն հոս գալու համար. ան չեմ գիմանար աղջկանս կարօտին: Ու ցոյց տուաւ իր մէկ հատիկ աղջկան նկարը, այդ օրը եկած նամակի ձայքերէն: Խեղճ մարդը մոռցեր էր որ անկարելի էր անանց ա՛յ իսկ մօտակայ գիւղ մը երթալը:

Ամիսներ անցան այսպէս ու մենք ի զուր կը սպասէինք մեր վերադարձի հրամանին: Օր մը կառավարը երկտողով մը խնդրած էր որ պինուորական բժիշկ Բ.ին ցարդ անկնունք ճնացած երկու փաքրիկներուն մկրտութիւնը կատարեմ: Բժիշկն ու ես ծանօթներ էինք իրարու, Պոլսէն, բայց չէինք համարձակած նոյն իսկ պիտար բարեւել: Ես տարագիր եկեղեցական մըն էի, ինքը կարսի մէջ գերի խնամած հայ բժիշկ մը: Ընդհանուր պատերազմին բանակի մէջ ծառայած ըլլալուն փաստաթուղթերը փրկեր էին իր եւ ամբողջ ընտանիքին կեանքը: Այժմ կարնոյ պինուրական հիւանդանոցին բժիշկն էր եւ ազատ: Բժիշկին տանը մէջ կատարուեցաւ իր երկու աղջիկներուն մկրտութիւնը, պինուրական և քաղաքային շատ մը պաշտօնատարներու ներկայութեան, որոնք առաջին անգամ ըլլալով կը դիտէին հայ եկեղեցւոյ խորհուրդներէն մէկուն կատարումը: Գանխայէն տարագրուելէս վերջ, առաջին անգամն էր որ եկեղեցական պաշտամունք կը կատարէի. կարնոյ ամբողջ հայութիւնը տարագրութեան սեւ օրերուն քնաջնջուած էր, քաղաքին եւ շրջակայ բազմաթիւ գիւղերուն բոլոր քահանաները նահատակուած էին: Մայր եկեղեցին կանգուն կը մնար, իբր միակ վկայարանը Բարձր Հայքի անցեալին: Հոգիս տարտափելի կերպով խռոված էր եւ տակաւին ունեցած մխիթարութիւնս քանկագին էր ինծի համար: Բոլոր հրաւիրուածները մեկնեցան: Ես չտպեցի լսժնուիլ այդ հնամեայ տունէն, որուն կիսատուառերի մէջ ճնացող փոքրիկ որահը ինծի համար խորհուրդ մը դարձեր էր: Անհամբերութեամբ կը սպասէի որ պատարէին քէ ի՞նչ անօրինակ ոտկոտմի մէջ կրցեր էին փրկուիլ իրենք, կարսի եղեռնէն: Ու պատարկին ամէն ինչ որ տեսեր էին, կարնոյ պետական հիւանդանոցներուն մէջ, գուրսը, հրապարակին վրայ, փողոցներուն մէջ, կայարանը, տակա Սարը-Գամիշի բանտը, բոլո՛րը, բոլո՛րը:

Fonds A.R.A.M

— Ահա՛, այս ալ մեր ազատագրեալը, ուսելցուց երիտասարդ բժիշկը, ցույց տալով վառարանին քով նստող մանկամարդ կինը, Սիրանույշը. անոր պատմութիւնը աւելի ահաւոր է: Մարդ չի գիտեր թէ ան մեր ընտանիքէն չէ, ու կարսեցի է, ու հայ սպայի մը կինը, հիմա այրի: Ո՛հ, եթէ իմանան, անկասկած որ կը սպանեն զինքը: Ես ալ կ'ենթադրէի որ այդ թշուառ կինը տանը անդամներէն մէկն է, բայց երբ Սիրանույշ խօսիլ սկսաւ, առաջին քաւէն իսկ դուրս եկաւ որ ռուսահայ մըն էր: Բժիշկը ազատեր էր զինքն ալ եւ կը պահէր իրենց հետ, օր մը Պոլիս տանելու մտադրութեամբ...

***

Տարիէ մը իվեր Պոլիս վերադարձեր էի. կարինէն բաժնուելէս վերջ հինգ ամիս ալ Սեբաստիա մնացեր, մինչեւ Իզմիրի չարաշուք ազէտը: Կարնոյ բոլոր հայ եւ յոյն տարագիրները Տրապիզոնի ճամբով Պոլիս հասեր եւ հեռվհեռէ մեկներ էին Յունաստան կամ Ֆրանսա: Չէի մոռցեր Թօսունի ծառայութիւնները. կ'ուզէի անպայման տեսնել զինքը եւ շնորհակալ ըլլալ իրեն ու մանաւանդ մեր տանը անդամներուն ներկայացնել զինքը իբր ամենէն պատուաւոր և սրտցաւ տարագիրը զոր տեսած էի: Բոլոր կայաններուն մէջ անձամբ վնտռեցի զինքը: Աչքիս առջեւն էր իր լացը, իր ծոցէն դուրս հանած նամակները, աղջկան լուսանկարը, ամբողջ օրը, ոտքի վրայ, մաքուր ու կոկիկ խանութին մէջ, շաքար գործելը: Շատ անգամ սիրով կը պահէր իր խանութը որպէս զի կա՛մ պատրաստած շաքարները ծախելու երթար շուկան եւ կա՛մ մնասուկ մը երկուք շաքար գնէր: Առաքինութեան մրցանակի արժանի միակ Հայն էր, զոր տեսած էի, շատերու մէջ, տարագրութեան ամբողջ ընթացքին:

***

Այդ օրը, կեդրոնականի մէջ վերջին դասս լրացնելէ յետոյ, ուղղակի Ղալաթիոյ քարափը գացեր էի, եկիպատոս մեկնելիք բարեկամիս բարի ճամբորդութիւն մաղթելու: «Փիէր Լօթի» շոգենաւը քարափին ուղղակի եզերքն էր ու պատրաստ մեկնելու: Մաքսատան առջեւ դրուած երկու մեծ հակերու մէջտեղը Թօսունը տեսայ: Հակերուն մէկուն վրայ Սիրանույշը նստած էր, ու կաթ կուտար գրկին մէջ քնացող սիրուն ու մսեղ մանուկի մը, հագիւ ինը ամսուս:

— Ո՛ւր կ'երթաս, Թօսուն, եղաւ առաջին հարցումս: Ա՛լ մոռցայ բարեկամս ալ, շուրջիններս ալ: Ոտքերուս մօտ տարածուող կապոյտ ու ընդարձակ ծովը գաւաթի մը շուրի պէս երեւցաւ աչքերուս, ու նշմարեցի որ երկինք թաշկինակի մը չափ ալ չէր: Ոտքերուս կրած դողէն, յանկարծ գետին պիտի իյնայի:

— Չալէ՛պ կ'երթանք, պատասխանեց, խորունկ վախով մը. գրեր էի մերինին որ ճամբայ ելլէր, Չալէպ մեզ գտնելու համար:

— Բայց այս կի՛նը, ի՞նչ գործ ունի հետդ, սրո՞նն է այս խելօք մանուկը. այդ ի՞նչ մեղք գործեցիր, Թօսուն, դուն որ կը խենթեննայիր կնոջդ և զաւկիդ վրայ...

— Ներէ՛, հայրիկ, վերջին օրերը այնքան շատ գացի եկայ բժիշկին տունը որ տիկինը տունէն դուրս վռնտեց Սիրանույշը... Մեղքցայ, ներս առի, ու անկէ ի վեր միասին կ'ապրինք: Երկուքն ալ պիտի պահեմ աչքերուս վրայ: Վա՛յ Աստուած որ չկրցի լքել այս թշուառ կինը, մանաւանդ որ կարգացի կնոջս վերջին նամակը. ուր կ'ըսէր թէ մէկ հատիկ աղջիկս մեռեր էր հայրենիքը, սարսափելի հիւանդութենէ մը վերջ:

... Շոգենաւը վերցուց առաջին կամրջակը: Թօսուն եւ Սիրանույշ նաւ մտան, իրենց մանկիկին հետ: Յանկարծ միտքս եկաւ որ բարեկամիս աղջերիկ մաղթելու մոռցեր էի. կատարեցի այդ պարտականութիւնը բոպէի մը մէջ, ափսոսի սառն ձեւով մը, որ ապշութիւն պատճառեց իրեն եւ շուրջիններուն...

Հալէպ ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Fonds A.R.A.M

ՀՈԳԻԻ ԽՈՅԱՆՔՆԵՐ

(ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹԻՒՆ)

Երաժշտական հանճարի մը լոյսը կը թռչի փղոսկրեայ ստեղներուն վրայ, եւ իմ էութիւնս կ'ողողէ անդիմադրելի յոյզերով ու քաղցրութիւններով։

* * *

Բոցահեր նժոյգի մը պէս իմ հոգիս կը սուրայ դէպ ի քնարերգութիւնը հայրենի բնութեան։

Երկարաձիգ ուղիներ, ծաղկուն մարգերու մէջէն, ծառաստաններ, որոնց կամարը կը գոցէ կապոյտը երկինքին, հարսնացած բլրակներ, մեհենատիպ պուրակներ, երկնահեր լեռներ, փրփրացայտ վտակներ, շատրուաններ, առուտուր լոյսէն ու գեփիւռէն վխվխուն լճակներ, առուակներ եւ աղբիւրներ կը յաջորդեն մէկզմէկու, արագ արագ, թարմ ու երգեցիկ շողիւններով։

Կը կենամ եզերքը գեառակի մը։ Անոր սահանքին մէջ կը թափեմ խոովքը հոգիիս։ Ու կը լեմ մրմունջը գարնային սիւքերուն, որ գաղտնօրէն կը սահին եղէգներուն մէջէն։

Կ'ունկնդրեմ նորազարթ թռչուններուն, ջուրերու դղրդիւնին, հեռացող բզզիւններուն եւ անանուն մեղեդիներու հեծեծուն նուագին։

Կարծես բնութեան բոլոր գաղտնիքներն իմ մէջս կը կրեմ. գաղտնիքը հողին, գաղտնիքը կանաչութիւններուն, գաղտնիքը լոյսերուն ու գաղտնիքը թաւալող ջուրերուն։ Ամէն ինչ հեւք է իմ շուրջս, ամէն բան թրթռում, երանգ ու ներդաշնակութիւն է։

Լուսաթաթաւ ծառեր իրենց զգայուն ոսոտերով կը փորձեն օրրել մտածումներս, որ տակաւ կը հասունանան ու կը փորձեն գտնել իմ սրտիս լեզուն։

* * *

Ստեղնաշարը կը վէմվէմի մատներու սպիտակ բռնկումին տակ։ Համակ գորով, քաղցրութիւն եւ աղապատանք է որ կը հոսին կարծես էութեանս մէջ։

Անտեսանելի լարերու խուրձ մըն են զգացումներս։ Դիցանոյշներ կը քակեն զանոնք մեղմիւ ու կ'երկարեն անհուն նուագարանի մը, ուր գգուական հպումներով կուգայ յամենալ արուեստին ճառագայթացումը, ինչպէս արեւին առաջին համբոյրը՝ որ կը դողայ ջուրերուն վրայ։

* * *

Ցանկութեան գերագոյն թռիչքով մը, մեր հոգիները խառնուած իրարու, կը դիմաւորենք Մէյը։

Քով քովի։

Աչքերս իր աչքերէն կ'ըմպեն զգայաւառ հաշիշը գինովութեան։

Կ'առաջանանք դէպ ի կախարդական պուրակի մը անյայտ խորերը։

Շատրուանի մը զուարթ բրքիջը կը թափի կարապներու հոյլի մը ծիւնաւառ պարանոցներուն։

Երկինքէ յատակով աւազանին մէջ խոտրասուզուող սաղարթներ կ'օրօրուին մշտահոս գեփիւռներէ։

Թռչուններ կ'երգեն ու կ'ունկնդրեն իրենց դայլայլին։

Fonds A.R.A.M

Նեղ, ոլորուն արահետներէ դէպ ի մեզ կուգան յանկարծ խումբ մը մանուկներ, թեւաւոր պարիկներու պէս։ Կը կայտառեն, կը պարեն, կը բոլորուին մեր շուրջը ու ծաղիկներ կը սփռեն դէմ դիմաց բռնկող մեր դէմքին ու մեր էութեան ծփանքներուն վրայ...։ Ցնծոյ կը դառնան, կը հեռանան երգելով, համաչափ ոստումներով, ու կը կորսուին թուփերու ետին, աղաւնեակներու երամի մը պէս։

* * *

Մեր հոգիները կը խօսին լռութեան բարբառով։

Աչքերս փակ են մշտանորոգ տեսիլներուն դէմ։

Ոչ մէկ լար կը թրվռայ ականջներուս մէջ։

Զգայարանքներէս, մարմինէս կը վանեմ ամէն դող ու սարսուռ որ կուգան արտաքին աշխարհէն։

Կը պայքարիմ լոյսին դէմ որ կ'ուզէ էութենէս ներս թափանցել։

Երազը գրկած է զիս իր թեւերուն մէջ, ու ես մոռցած եմ ինչ որ իրականութիւնն է, ինչ որ արդէն ստեղծուած։

Տրտմութեան քօղեր կը ծածկեն քայլերս։

Կ'երգեմ առանց ձայնի։ Եւ համբոյր մը կը դողայ իր մատներուն վրայ։

* * *

Միրտս բաժակ մըն է մեղքերէ մաքրուած։

Անոր մէջ կը հոսի մանրագորով մրմունջը թաքուն սէրերուն։

Երջանկութիւնը կը յամենայ հոն թափել ջերմ մարգարիտը հոգեյոյզ պահերուն։

Հոն կը նետեմ կրակը սառապանքին, հրդեհը ցանկութեան ու քօղերը արտմութեան։

Իր աչքերուն լոյսը կը շողայ իմ աչքերուս մէջ։

Իր շրթունքներուն բոցը կը բռնկի իմ շրթունքիս վրայ։

Ափերուս մէջ կը հոստահմ թարմութեան ծաղիկը։

Ու կը լիանամ, կը լիանամ։

Բաժակին մէջ յորդած է գինին լուռ համբոյրներուն։

* * *

Երբ նուագը կը դադրի, իմ հոգիս դեռ կը սաւառնի հայրենի բնութեան տեսիլներուն վերեւ։ Հոն, ուր նշենիները կը ծաղկին գարնան, եւ իրենց շափրակներուն տեղ արիւնի կայլակներ կը նետեն հողին մերկութեան։

Կ. Պոլիս, 1929 ԹՈՐՈՍ ԱՋԱՌԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՏՂԱՆ

Սեթրազպուրկ։

Պետրոս գլուխը շոգեկառքին պատուհանէն դուրս հանած՝ միջոցին մէջ Քաթետրալին գմբէթը կը փնտռէր։ Ակէսզայէն ի վեր, կայարան առ կայարան, վայրկեանը վայրկեանին կը հաշուէր, կը չափէր։ Անոր մտքին մէջ մնացած էին ձեւեր՝ որոնք կը խոստանային յանկարծ յուշնել գմբէթը։ Եւ կառախումբը կը մօտենար քաղաքին։ Տասներեք ժամուան ճամբորդութիւնը անոր միտքն ու մարմինը յոգնեցուցած էր ու հիմա ամէն ինչ իրեն երազի մը պէս կուգար։ Երբ վերջապէս գոթական սուր գմբէթը երեւայ։ Պետրոս փոխադրուեցաւ աշխարհի մը մէջ՝ ուր եկաւ բնակիլ անցեալը։ Քաթէտրալը իր շուքին տակ ծուարած էր քաղաքը՝ ինչպէս թռուխս նստող հաւ մը, ժամանակին ու տարածութեան վրայ իր անընկճայ պատմութիւնը։ Միայն մարդկային զանգուածները չէին որ հիմնած էին հոն այդ պատմութիւնը, որ վինքը այնքան հետաքրքրած էր իր առաջին ճամբորդութենէն։ Այս անգամ Պետրոսը օրօրոցը իր խակ պատմութիւնն էր, որ հոն, այդ գմբէթին տակ շուրջանակի ամփոփուած քաղաքին մէջ ծնունդ առեր ու վախճաններ էր։ Անոր մարմնին յոգնածութեան շնորհիւ միտքը պիտութեամբ եւ ինքնին խզեր էր ու եւ է առընչութիւն իր շուրջի մարդոց եւ իրերուն հետ, այնպէս որ իր երազային աշխարհը իրականը ըլլար կարծես։ Երբ կայարանի պաշտօնեան քաղաքին անունը պոռաց, ուրայիները զայն քուն կարծելով արթնցուցին։ Մինչ անիկա ապշած անոնց երեսը կը նայէր, նայուածքները հարցման կէտերով լեցուն. կամաց կամաց, կաղ կաղ, երազը կը քանդուէր, մինչեւ որ պատակցութիւնը տէր դարձաւ իրականութեան։ Այն ատեն միայն յուսկից տեղէն, վերցուց պայուսակը գետակէն ու վազեց նրբանցքէն, քայլերը իրար խառնելով։

Կայարանի հրապարակը, խոշոր, շրջանակաձեւ։ Պանդոկները իրենց մեծատառ գրութիւններով անցորդները կը կանչէին։ Պետրոս, պահ մը, կայարանին առջեւ կանգնեցաւ, պայուսակը ձեռքին։ Այլեւս չնչեց, նայեցաւ աջ ու ձախ։ Կարծես կը վախնար շարժելու։ Անորոշ զգացում մը կը լուներ վինքը հոն։ Կը վարանէր։ Վերյիշեց իր ծանօթները, ոչ մէկը արական, կիներ՝ որոնք, անտարակոյս, վինքը մոռցած էին։ Բայց ինք, յիմա՛ր, կեցեր հաշուներ կ'ընէր անոնց իրեն ընծայելիք ընդունելութեան։ Ինք, օր մը, ձգած մեկնած էր, նետելով շոգեկառքին անիւներուն տակ յիշատակ եւ զգացում։ Ո՛չ, ոչ մէկուն պիտի ներկայանար։ Պէտք էր ինքը, ինչպէս միշտ, հաշուեր իր սեփական ուժերուն վրայ, հոլը թանձրացնէր ոտքերուն տակ ու քալէր վրայէն, հաստատաքայլ։ Այս միտքը փարատեց իր շփոթը, վճռականութիւն ձեռք բերաւ ու երբ չորս թիւ հանրակառքը կանգ առաւ իր առջեւ, յառկեց ու գնաց քաղաքին կեդրոնը՝ Ինկալէդի հրապարակը իջաւ։ Հակառակ իր վճռականութեան, հոս, յիշատակները խուժեցին արիւնին մէջ, պահ մը կրկին մոռցաւ ժամանակին իմաստը։ Բազմութիւն մը կը վխտար իր շուրջը։ Կը նայէր այրերուն, կիներուն աչքերուն մէջ, մտերմօրէն, կ'ուզէր ծանօթութեան նշաններ գտնել անոնց նայուածքին, շարժումին, կեցուածքին մէջ։ Ո՛չ երթալ։ Նորէն վարանում, նորէն անտատութիւն։ Բայց միտք մը ըրաւ, և այս միտքը արագասյաց քայլերը՝ խուսափելու համար ծանօթ հանդիպումներէ։ Այս՛, մնալ անծանօթ, մինակ, ինքզինքին հետ, ապրիլ յիշատակներով շրջապատուած, քաղաքին ամէն մէկ անկիւնը ցոնուած՝ երկու տարի առաջ։ Ջնտրել պանդոկ։ Բայց նախ պզտիկ սենեակ մը գտնելու, յետոյ երթալ գործատրոջը ներկայանալ, կանոնաւորել կեանքին ընթացքը, կառչիլ անոր՝ հրաժարելու համար, մշտապէս, թափառումներէ։ Արդէն այդ միտքով չէ՞ր մտած գնացքը, պրած նախկին աշխատանոցը, յոգնած ու յագեցած կեանքի հարուածներէն. հրաժարիլ այլեւս անկէ սպասելէ զայն համեմատ կամ

Fonds A.R.A.M

անոր իմաստ տուող բաներէն, Հաճոյքներէն եւ զուր նպատակներէն: Չէ՞ որ ընկերութենէն փախչելու երկու որոշումներէն այս էր ընտրածը: Միւսը, նետուիլ՝ հեռաւոր հասարակածային նախնական միջավայրին մէջ կամ Խաղաղականի մէջ կրուած տարաշխարհիկ կղզիներու վրայ, քաղաքակրթութեան ժանգոտ շղթաներէն ձերբազատ: Եւ ահա, անոր սիրտը տեղի կուտար, կը պարտուէր. մարդոց աչքերուն մէջ կը նայէր օդնութիւն հայցողի պէս, մուրացկանի պէս: Այն տեն դնաց Մայր Եկեղեցիին հրապարակը, ծանօթ պանդոկի մը մէջ սենեակ մը վարձեց, մէկ գիշերուան համար: Հետեւեալ առաւօտ պիտի նայէր թերթերուն մէջ մնայուն սենեակի մը համար տան մը մէջ:

Այդ համեստ օթեւները ծանօթ էին իրեն, քաղաքէ քաղաք ճանչցեր էր զանոնք, անփոփոխ, յաբանման եւ նոյն իսկ, կարծես, ամէն տեղ, միեւնոյն տէրերն էին որ կ'ընդունէին զինքը, արժան ժպիտով մը: Բայց ինք ալ զարմացաւ թէ ինչո՞ւ, ոտքը սեմին վրայ դնելուն, մռայլ կլիմայ մը թափանցեց հոգիին: Բացաւ պայուսակը, ուրկէ դուրս հանեց օճառը, թուալէթի կազմը, ածիլուելու, լուացուելու, դանդաղութեամբ մը որ կ'ուզէր անշարժութեան ճանաչել զինքը գրաւող արտօութիւնը: Երկի փշուրներ ակռաներուն տակ կը փճանային, կը խեղդուէին ռունգերուն մէջ: Բայց այս բոլորը զինքը կը հեռացնէր այնքան ջժուար կերպով որոշուած ծրագիրներէն:

Այո՛, ի զին ամէն բանի, պէտք էր ձեռք բերել այն մնայուն եւ անհոգ կեանքը, որ պիտի թոյլատրէր իրականացնել երկար ատենէ ի վեր հետապնդած նպատակը՝ զոհուած, մինչեւ այդ, իր թափառումներուն: Իրեն այնպէս կը թուէր, երբեմն, թէ արդէն ժամանակը անցած էր եւ թէ անհեթեթ բան պիտի ըլլար սկսիլ գործի մը կառուցման: Այդ պահերուն թեւերը կ'իյնային ուսերէն, գլուխը կը կախուէր կուրծքին վրայ ու մտածումը կանգ կ'առնէր պարապին եղերքը, ինչպէս կառք մը որուն ուղեւորը կը խորտակուին խորխորատի մը եղերքը: Բայց կառքը կը նորոգուէր եւ կամաց կամաց ճամբայ կ'ելլէր, յիշողութիւնը կը թափանցէր արուեստներու պատմութեան դաշտերը՝ ուր աստիճանաբար կը զօրանար, կը բժշկուէր հոգին: Ու ահա Ռուսօ, քառասունոցը՝ որ կը սկսէր գրիչ շարժել: Պոտլէռը, որուն ապերախտ վէմքը կը ցցուէր իր պէտ, ծօրը ուղղուած նամակներուն մէջ անոր ղէջումի ձիւերը կորսուած ժամանակին վրայ: Եւ սակայն անոնց քիչ կամ ուշ սկսուած գործերը յամառ եւ պիմալրող ուժը ունեցան գալիք սերունդներու վրայ ղրոշմելու իրենց հոգին:

Ճամբորդի հագուստը հանեց, փոխուեցաւ ու շտապեց փողոց: Որպէս զի խուսափէր հանդիպումներէ, ինքզինքը ամփոփելու, հաւաքելու համար ինքն իր մէջ, փնտռեց մինակութիւնը: Ճիշդ այդ պահուն, կարծես անծանօթ բարեկամ ձեռք մը ղրկեց Հռենոսի կամուրջը գացող հանրակառքը, որ զինքը տարաւ: Մայրամուտը նետուեր էր, շղարշի մը պէս, լայն հովիտին վրայ՝ ուրկէ հոգին թափանցող լռութեանը մէջէն դեռին հոսանքը ճողփալով, փշշալով կ'անցնէր արագ ու կը կորսուէր արեւմուտքի հորիզոնը վառող գոյներուն մէջ: Գետափին պառկեցաւ, մտքէն հետեւեցաւ լռութեան մէջէն արշաւող հոսանքին աղմուկին, կամուրջին վրայէն մերթ ընդ մերթ անցնող կառախումբերու դղրդոցին, որուն եռեւ տարածուող յուզուած լռութեան մէջ, գիմացի գերմանական քաղաքէն եկող աքաղաղներու կանչը, գմբէթի մը ծայրէն ժամերը զարնող ժամացոյցին համրանքը, ա՛յնքան անուշ, առինքնող, կաղդուրիչ, կը լեցնէին անոր հոգին վսեմ պատկերներով: Նոտած՝ նայուածքը կը սրէր ու էրիկուան համապարփակ մթաշուքին մէջէն կը հետեւէր միւս ափը եղերող արագավաղ հեծելանիւներուն՝ որոնց կուշտէն կախուած բաց գուլպայով սրունգ մը կը մատներ աղջկան մը ներկայութիւնը, ինչպէս կապոյտ տափատ մը՝ գործարանէն վերադարձող բանուորի մը: Ցետոյ ինքնաշարժ մը կը սահէր, կը թաւալէր դեռին երկայնքն ի վեր:

Երբ ոտքի եղաւ, վերջին ծայր թեթեւցած զգայ ինքզինքը: Խաղաղութիւնը թափանցեր էր անոր մտքին ու մարմնին մէջ: Քալելէ առաջ, երանութեան զգացումը՝ ծիծեռնակի պէս թռչելու տրամադրութիւն ներշնչեց իրեն, բայց գոհացաւ մնալն թեւերը բանալ-գոցելով, շնչառական փորձեր ընելով: Եւ որովհետեւ արդէն իրիկուն եղած էր ու հանրակառքին զանգակը կը հնչէր, արագ արագ քալեց:

Ճաշէն ետք սրճարանի մը պատշգամը նրստած՝ ծունկը ծունկին, գաւաթ մը սուրճ, քանի մը պանիկներ սահեցուցին ժամանակը, մինչեւ պառկիլ երթալու ատեն եղաւ: Ճամբորդութեան յոգնութիւնը եւ հաւասարակշռութիւնը գտնելու ճիգը խոյն

Fonds A.R.A.M

պինքը նետեցին խորունկ քունի մէջ, թաղելով կիսկատար, թարթիչներուն տակ, մտածումներէն ծնունդ առնող պատկերները։

* * *

Հետեւեալ առաւօտ առաջին զբաղումը եղաւ սենեակ մը փնտռելը։ Դնեց Նէօսքր Նախիխքրն մը ու այցելեց ծանուցուած սենեակները։ Երկու ժամուան մէջ արդէն հին քաղաքին Քրէթընաւ թաղէն սենեակ մը վարձած, տեղաւորուած էր։ Ձեռայ գնաց ներկայացաւ իր գործատիրոջ։ Օրը շաբաթ էր եւ որոշուեցաւ որ երկուշաբթի առաւօտ կանոնաւորապէս պիտի սկսէր աշխատիլ։

Հիմա որ ամէն ինչ կարգադրուած էր, յանկարծ Պետրոս ինքզինքը պարապի մը առջեւ գըտաւ։ Ինչո՞վ պիտի լեցնէր այդ պարապ ժամանակը որ շաբաթ կէսօրէն մինչեւ երկուշաբթի առաւօտ կ'երկարէր։ Նախ, խորհեցաւ մէկ ժամը մեւցնել ճաշարանը, հանդարտօրէն ճաշելով, ու, «անկէ առաջ կը խորհինք» մտածեց։

Շաբաթ կէսօրէ վերջ։ Փողոցներուն մէջ վրիւաւոյղ բազմութիւն։ Զեւքերը դրպանը՝ խառնուեցաւ ժողովուրդին, դանդաղաքայլ, խանութներու ցուցափեղկները դիտելով, ժամանակ մը վեր ու վար քալեց։ Բայց այս ծոյլ թափառումը վերջ ի վերջոյ ինքզինքին զզուանք պատճառեց։ Սկսաւ հաստատել թէ այս խաղալ վիճակը իր հոգիէն ներս՝ բլուռնազբօսիկ բնոյթ մունէր, թէեւ սկսած էր իրապէս հաճոյք առնել իր շուրջ գարձող անձերէն, բոլորին անծանօթ, անոնց ծօո եւ անոնցմէ հեռու, ինքզինքին մէջ խոսցած, եւ ձիաժամանակ իր ընդունակութիւնները կը հատաքուէին, կը շեշտուէին, ձեռ ու երանգ կ'առնէին։ Կը դիտէր իր շուրջը պարզ եւ թափանցող աչքերով, կարծես կը բարձրանար, փրթելով ամբոխէն՝ կը յածէր անոր վերեւ։ Պարզ հանդիսատես մը պիտի ըլլար հեռաւոնին մէջ, վերէն, ամփիթատրոնին սերտղ։ Երբ նայուածք մը կուգար խուովել իրենը, սիրալը խորունկ զղոզով մը կը ցնցուէր եւ տակէ իր մէջ կը ծնէր անշահախնդիր տենչանքը՝ մարդոց ծակատագրին վրայ բարերար դեր մը կատարելու, ծուխին մէջէն, վարդագոյնին եռուէն, ինքզինքը սպառելով ճաո առ ճաո, մերկացնելով ինքզինքէն իր անհատականութիւնը։ Բայց ինչի ալ չզգաց թէ ո՞ւրկէ եկած էր մէկու մը հետ խօսելու, ուրիշի մը բերնին ու աչքերուն մէջ ինքզինքը ճանչնալու փափաքը։ Փողոցէ մը դարձին, յանկարծ, այդ փափաքը տեղ բռնեց իր մտածումին մէջ ու՛լ չկրցաւ զայն վտարել։ Այդ անմիջական հակառութիւնը պինքը անելի մը առջեւ բերաւ։ Յիշեց որ անկիւնէն դարձին, սարքը սահեցաւ եւ այդ սահումը կրցաւ շրջել մտածումին ուղղութիւնը։ Մինչդեռ քիչ մը առաջ մեծ հանդիսաւորը կ'ըլլար բարձրանալով մարդերէն վեր եւ անոնցմով ու բնութիւնով կ'ուզէր պինքը շինել ու զօրացնել, հիմա, չես գիտեր ինչ անհասկանալի յետադարձումով մը կը փճացնէր ինքզինքը։ Ի զուր բերնին մէջ պղտրեց ու փաթթեց լեզուին շուրջ իր անունը, մականունը։ Ո՛չ մէկ արձագանգ։ Այնպէս որ առաջին զգայափարը զոր յղացաւ՝ գտնելու ամենէն հաւանական եղող ծանօթի մը երթալն էր։ Ու գնաց իր մէկ շաո յամձախած թէյարանը։

Ոչինչ փոխուած էր։ Կարծես դեռ երէկ ձգած ըլլար։ Միեւնոյն հոկիչը պուխներէն վեր կը շարժկոտէր։ Միեւնոյն սպասուհիները, որոնք անակնկալի թեթեւ ժպիտներով բարեւեցին։ Միեւնոյն նուագախումբը ամպիոնին վրայ որուն քով, սիւնին վրայ, միեւնոյն Ծը (նուագուած կոորին թիւը) ըլլար կարծես, մեկնելէն ի վեր։ Նուագպետը, կարճահասակ, կարճավիզ, խոշոր ու կարմիր դէմքով (արեւակայեցէք խոշոր լոլիկ մը) ճարպոտ ժպիտ մը շրաալլելով ձեռքը երկարեց իրեն։

Բազմած սեղանին վրայ՝ կուշտ նայուածքներ կը պտըտցնէր չորսդին։ Աչքերը կուգային շոյել իրենիններըը, ժպիտներ կը խաչաձեւուէին իր դէմքին ուրիշի մը դէմքը։ Եւ իւրաքանչիւր նայուածք, իւրաքանչիւր ժպիտ կուգար անոր տալ ինքզինքին գիտակցութիւնը, ինքնութիւնը, իր գոյութիւնը, իր իրականութիւնը։ Նորէն զգայարանքները գրաւեցին իրենց տեղերը, զգայ գործիքակը իր գաստակին վրայ ու սրտին գարկը կուրծքին տակ։ Զարմանալի զգայութիւն՝ ուրիշներուն գոյութեամբ իր խակ գոյութեան գիտակցութիւնը։

— Ա՛խ, բարե՛ւ, պարոն. ո՞ր հովը, այսպէս. ո՞ւր մեկնած էիք. կարծեմ, չէ՞... ի՞նչ կ'ուզէք, սուրճ մը, սովորականին պէս... չփոխելու համար, հէ՞...

Սպասուհին ծանօթ ձայնին մէջ անիկա ոչ միայն ինքզինքը գտաւ վերջապէս, այլեւ Լիլան։ Կարծես սպասուհին ձայնին մէջ ժամադրութիւն

Fonds A.R.A.M

տուած ըլլալին իրաւու։ Եւ անհատական զուգադիպութեամբ մը, հազիւ թէ այդ անունը իր մտածումին լոյսերը վառած էր, ամպլոնին վրայէն նաւադեպութիւնը հնչեցուց «Տիխարր ուճis Պաուբր»ի առաջին նօթերը։

— Ականջիկ ձեր կտորը, ըսաւ ապաւուհին, որ Պետրոսի գաւաթը կը լեցնէր սուրճով։

«Ո՛չ, լմա չէ ասիկա, մտածեց, Լիզայինն է», ու շարժում մը ունեցաւ, (ո՛չ, շարժում մը մտածուեցաւ, առանց մտածումէն մարմնին փոխանցուելու, այնպէս որ աւելի լաւ պիտի ըլլար ըսել՝ մտածեց) հարցնել Լիզայի մասին ապաւուհիին որ տեղեակ էր իրենց պատմութեան։ Նաւագապետը իր հետևակ ժպիտը դարձուց իրեն, կարծես ըսելու համար թէ, իրապէս, նաւագը իրեն ի պատիւ էր, քանի որ առաջուբնէ գիտէր թէ շատ կը սիրէր զայն։ Ի՞նչպէս պիտի գիտնար այդ մարդուկը թէ Պետրոս նաւագել կուտար Սիբբէի օփերան Լիզայի համար, որ խենթ կ'ըլլար անով։

Նաւագին ամբողջ տեւողութեան իր այդ հին սիրոյ դրուագները կ'ոգեկոչէր։ Վերյիշեց, օրինակի համար, անգամ մը, բուռն վէճէ մը ետք, անկողինը ձգած ու, տղայական քէնով մը, գիշերը փողոցը անցուցած էր։ Թէ ինչպէս յաջորդ առաւօտ Լիզա բունեց զայն սանդուխներուն վրայ, երբ պինքը տեսնելով կրունկները կը դարձնէր, փախչելու համար։ Բայց մանաւանդ հետեւեալ պատկերն էր որ իրեն տուաւ երթալ զայն գտնելու փափաքը։ Վերջին օրն էր։ Կայարանը՝ ուր անձկութեամբ կը սպասէր Լիզան։ Ժամանակ մը անգործ մնալէ ետք, անկարող տոմսակը վճարելու, Լիզայի մէջ ընդ մէջ հիւանդութիւնները նոյնպէս նպաստած էին անոր խնայողութիւններուն սպառումին, և այժմ, Լիզան էր որ կը վազէր աջ ու ձախ, պէտք եղած գումարը հայթայթելու համար։

Կայարանին մայթին վրայ, վերջին վայրկեանները։ Երկու սիրահարները, գլուխնին ծռած, տխուր, գրեթէ անխօս, վեր վար կը քալէին, քայլերնին համրելով։ Մէյ մը երբեմն Լիզա, յուզումէն խեղդուած ձայնով մը կ'ըսէր.

— Ամբողջ գրամդ ինծի համար ծախսեցիր... և հիմա... տե՛ս...

— Հոգ չէ, սիրելիս, Փարիզ հասնելուս յոյս ունիմ շատով գործ մը գտնել... քեզ քովս կանչել, այն ատեն...

Այն ատե՞ն։ Շարունակութիւնը կ'ըլլար թերեւս համբոյր մը որ արցունքի կաթիլներ կը շարէր աղջկան այտերուն վրայ։

Պիւֆեն իր անհնարութեան վրայ կունչալով կ'անցներ, Լիզա սանտվիչ մը դնեց.

— Գրպանդ պիր, ճամբան կ'անօթեենաս։

Բայց որովհետեւ արդէն սուրճը կը սկսէր լիովին բան չէր գրած, սանտվիչը գրպանին մէջ, տեսակ մը հիպնոսական ուժով կը փորձէր ձեռքերը որոնք ամօթի տարօրինակ զգացումով մը հալիւ կը դիմադրէին այդ փորձութեան։ Մեկնումը այլեւս վայրկեանի հարց էր միայն։ Երկու սիրտերը կ'ուռէին ու կը ճանրանային յուզումներու կշռադատումովը։ Լիզայի շրթունքները կը պատրաստուէին վերջին երկար եւ ուժգին համբոյրի մը։ Պետրոս չկրնալով դէմ դնել հոգին քաշողութեան, գրպանէն հանեց զայն եւ սկսաւ ուտել։ Կայարանին մեծ ժամացոյցը կախուած տեղէն մեկնումը կը զարնէր։ Պաշտօնեաները կը շարժէին, ճամբորդները կը մրնային իրենց բաժիններուն ու ճամբելու եկողները կը շարուէին կառախումբի երկայնքին։ Լիզայի շարժումներուն եւ դիմադրելուն մէջ սրտնեղութիւն մը, չգայնութիւն մը յայտնի կ'ըլլար։ Շրթները կը դպային։ Տեսնելով Պետրոսի յիմարօրէն ուտել շարունակելը, ժամպոնէն իւղոտած շրթունքները, չկրցաւ ինքն իր մէջ պարփակուիլ։

— Ծոյլ կը նմանիս, ի՞նչ պէտք կար հիմա ուտելու, չէի՞ր կրնար քանի մը վայրկեան եւս համբերել...

— Ի՞նչ կը նեղուիս, սիրելիս, պակասութիւն մը չէ ըլլար, հայ ուտելը ամօթ բան չէ...

— Ո՛չ, ո՛չ, պէտք չունէիր այս վերջին վայրկեանին ստամոքսով զբաղուելու... դուք ապուշ այրերդ բնաւ չպիտի կրնաք գուշակել կնոջ սրտմտութիւնները...

— Բայց կը սխալիս, գիտես թէ ես շոգեկառքին մէջ ուրիշներու ներկայութեան չեմ սիրեր ուտել. պարզապէս այդ փորձանքէն ազատելու համար...

Պետրոս չկրցաւ շարունակել. չհակցաւ որ անհեթեթ էր ինք, անհամբեր, անիրաւ։ Քիչ վերը "հայ ուտելը ամօթ բան չէ" ըսելով պաշտպանեց ինքզինքը, մինչդեռ չոս իր խօսքը կը մեկնէր "ուրիշներու ներկայութեան չեմ սիրեր ուտել", եւ այդ հակասութիւնը հեղնանքով մը պատկերացաւ Լիզայի

Fonds A.R.A.M

սարսափեցնող նայուածքներուն մէջ: Պետրոս մինչեւ ակռանջները կարմրեցաւ: Անոր այդ ծնջումեան առջեւ, Լիպա բորբոքեց նոր վիճաբանութիւն մը դէմ, սրտնեղ, վիրաւորիչ, որ բաժանման արարողութիւնը դժուարացուց, մոլեգնել տալով հաճքոյրը:

Պատուհանէն, Պետրոս, վշտագին ու վիրաւոր, տեսաւ թէ ինչպէս Լիպայի ձերմակ թաշկինակը ծնոց օդին մէջ անշարժ, ցնցուած մեքենային փոքրիկ ալիքներէն:

Սարքը վճարելու պահուն Պետրոս չկրցաւ չհարցնել սպասուհիին Լիպայի մասին տեղեկութիւններ:

— Օ՛, անիկա ձեր մեկնած առաւօտն ի վեր չէ տեսնուած... արդէն, հիւանդ ալ էր, կարծեմ:

Հեգնարար էր շարունակել: Մեկնեցաւ: Դրան սեմին վրայ, յանկարծ, սպասուհիին վերջին խօսքերը սարսուռ պէս ցնցեցին Պետրոսը: "Թերեւս է՛ուզեր ըսել թէ մեռած է": Ու Լիպայի մահուան պատմութիւնը գայն ճնշեց: Կարծես, Լիպան մեռած, ա՛լ ընելիք չէր մնար իրեն աշխարհի վրայ: Ուրկէ՞ այս զգացումը: "Արդէն, հիւանդ ալ էր կարծեմ": Ինչո՞ւ այս կարառուած նախապատրաստութիւնը: Մէկ բառէն մինչեւ խորհուրդ մը կար, մէկը մինչեւ խորհուրդով մը կապուած էր: Խորհեցաւ վերադառնալ թէյարան ու հարցափորձել սպասուհին: Ամչցա՞ւ: Համարձակութի՞ւնը կը պակսէր իրեն: Եւ իրրեւ պատրուակ եզրակացուց թէ պարզապէս սպասուհիին նախանձն էր որ այդպէս կը փափաքէր: "Ո՛վ քաւ որ ամէն հիւանդ եղող կը մեռնի" մռնռալով բերին առկէն մեկնեցաւ:

. . .

Ժիշերը շատ անհանգիստ անցուց: Պառկելէ առաջ պարպեց պայուսակը: Շարեց հանդերձապահին մէջ ձերմակեղէններն ու հագուստները: Ամէն անգամ որ բանկոն մը, տափաս մը կը տեղաւորէր, խառնուածքեան դժգոհում մը երակները կը թուլցնէր, դիւրակեցութեան մը սաստութիւնը երջանկութեան զգայութիւններ կը պատճառէր իրեն: Բայց Լիպայի յիշատակը, մէջ ընդ մէջ, կուգար տպպալ մը տալ այդ վիճակին ու Պետրոսի ձեռքը կը մնար անշարժ, բպզձր, տատրակ մը սեղմած մատներուն մէջ: Նայուածքը, ծխատարող ու թշուառ, կ'ուղղուէր սենեակին մէկ անկիւնը: Ցետոյ անցաւ քովի սենեակը, աշխատութեան սրահիկ մը, ուր կրկնուեցան միեւնոյն արգելքները, թղթիկներ, տետրակներ, գիրքեր, "Սինէմա փուռ թուռ"ի կամ շարժապատկերներու ուրիշ շաբաթաթերթերու հատուածները շարելու սեղան, արձնագարակներուն կամ գրասեղանին վրայ:

Ամբողջ գիշերը մինչեւոյն պարապան: Դարձաւ, ձախ, փոխեց գիրքը, բուռնցքով մութին մէջէն հալածեց խռովիչ պատկերները, բայց միշտ իր ծրագիրները ակրաստուեցան, չարչարուեցան Լիպայի գաղափարով: Ամբողջ չորս ամսուան կենակցութիւնը գայն իր ամբողջութեան մէկ մասնիկը ըրած էր: Թերեւս ալ, իրեւց սիրոյն մէկ յատկանշական գիծն էր՝ որուն կը վերագառնային իր սիրտն ու մտածումը: Լուսնի լոյս գիշերներու, թեւանոցուկ, շունչ շունչի, անվերջ խօսակցութիւնները՝ որոնց իւրաքանչիւր բառին տակ սիրոյ յայտնութիւն մը, արտայում մը կը բնակէր: Ու Իվի լուսապող հայելիին մէջ իրենց մօտիկցած կիսանդրիներուն ցոլացումները, գաղտնի ու պատրական, զոր գետին հասած քէր կը կըրնար քշել տանիլ, օր մը, այլ եւս, գաղտնացան փրնիք յուզելէ:

Աղջկան կղակը, այդ գիշեր, կը գողար, մէկտ մը սէս՝ որ ջերմէ բռնուած է: Նայուածքները կ'ապշէին՝ թափառ: Ուռնգերն ու շրթները կ'ընդլայնէին, վիզը կ'երկարէր՝ տրտիմ մը պէս որ էգը տեսած է: Պետրոս նայուածքները նետեց գետին վրայ, որ կը հասէր առանց հասկալու, ձմեռով բոլոր լոյսը եզերքին շարուած էլեքտրական լապտերներուն: Օձո մը սահեցաւ: Ցետոյ ուրիշներ: Մարդ մը անցաւ ու հետաքրքրութեամբ նայեցաւ, քիթը երկարելով: Անոր աչքերը ծննդական երկու խոշոր սպիներ էին, պայմած:

Վերջապէս պանդոկի մը սենեակին մէջ կը յանձնուէր Լիպայի մարմինը՝ որուն այնքան երազեր էր՝ գաղտնի, որուն դպեր էր սքօղուած գոգով մը, զոր սեղմեր էր ուժգին, իրար ձուլուելու տենչանքով, առանց տափանքի: Պետրոսի սիրտը մարմարիոնի պէս սառն էր ու կարծր: Ձգտանքը ջնաուած էր անոր ուժերը: Լիպայի մերկութիւնը, սպիտակ ու սլսրկ, երազի մը ծայրը նետած էր Պետրոսի աչքերուն մէջ, բայց այդ մարմնին ըղձական շարժուձեւե՛րը... Ամբողջ գիշերը Լիպա պլլուեցաւ անոր մարմնին շուրջ, կնոջ մը պէս որ արձանի մը հետ սիրոյ խաղեր կը փնտռէ, այնքան

Fonds A.R.A.M

համարձակ, այնքան անձարձակ, այնքան անվերապահ որքան եթէ մարդու մը ներկայութիւնը չըլլար, ինչպէս ճենամոլները:

Ու հիմա —ինչպէս անցեալի բոլոր պէպքերը— պարմանալի ճաճոյքով մը կը ծաձէր այդ յիշատակը, այնպէս ինչպէս անօթի մը, որ յանկարծ, զըրպանին մէկ անկիւնէն կը գտնէ պատառ մը ուտելիք, զոր ժամերով կը պահէ ակռաներուն տակ, առնոր անատգիւտ, հոգեպարար ճաճոյքէն չզրկուելու համար:

Այդ պիշեր չկրցաւ ազատիլ յիշատակներու բուռն խուժումէն: Գլուխը կը դառնար բարձին վրայ եւ մտածումը ձգելով իր զբաղումները կուգար նորէն թաղուիլ հոն, կարծես ապրելու համար անպայման պէտք ունենար անոր, իբրեւ օրկանական սնունդ: Արտայայտութիւններ, ձեւեր, թռիչքներ՝ որոնք, այն առեն, ածեցուցած էին իր զղուանքը ու անկարողութիւնը հասցուցած ծայր աստիճանին՝ դղրդանքներ, սիրոյ պատրանքին ձեւակերպումներ կ'ըլլային:

Այդ երկու հակասական վիճակները անանկ ձգտում մը առած էին որ վերջապէս պայթած էին ղժնդակ վէճով մը՝ ուր Լիզա բնաւ չխնայեց անարգական, վիրաւորիչ խօսքերը, մինչեւ որ ջղագալար՝ մարմինը անշարժացաւ, տարածուեցաւ: Թարթիչները իրար եկան ու մինչեւ առաւօտ չբացուեցան:

Արեւը իր լուսաւոր մատները նետեր էր տախտակամածին վրայ՝ երբ արթնցան: Լուռ, անխօս, առանց իրարու երես նայիլ համարձակելու, գլուխնին ուղիղ բռնած քովի քալեցին ու բաժնուեցան առանց բառ մը փոխանակելու:

Երկու ամիս վերջ, իրիկուն մը, իրենց սենեակին մէջ, առօրեայ պարտականութիւնները լմնցուցած, խօսքի փոխանակութիւնները երկար առեւէ ի վեր սպառած, չամքած, նստեր էին անշարժ ու մտալին, մէկը մեւսէն ծածուկ, կը փնտռէին բառ մը, կարճ, չնչին բառ մը, որ կարենար լեցնել անդամալոյծ նայուածքնուն առջեւ բացուած ահաւոր պարապը: Ու այդ պարապը պիրենք կը քաշէր, տարսափէն անշարժացնելով անոնց միտքն ու վիզերը:

Մէկէն, Լիզա, ոկսաւ խօսիլ ձայնով մը մեկուն՝ որուն ճակատին բռնած են տարծանակին խոզովակը, լուսթեան տպառնանքի տակ, բայց որ պողտհար քաջութեամբ մը ընդհատ կը խօսէր.

«Ի՞նչպէս իրաւունք ունէիր, այն տաեն... երբ միտքս կը բերեմ այդ պիշերը: Մեր մերկ մարմիններէն... միջոցին մէջ, իմ մարմինս խարխափելով կը փնտռէր քու մարմինդ, որ կը ճողոպրէր իմ զգայարանքներէս, կը փախչէր, կը փախչէր շարունակ... եւ հետզհետէ քու մարմինդ չքացաւ, աներեւութացաւ, իր տեղը թողելով հոգիդ՝ որուն տուած էր իր ձեւը, եւ ես... իմ զգայարանքներս յարձակեցան անոր վրայ արշամարհանքով ու պղծեցին զայն: Եւ քանի կ'անդրադառնամ, պիշերէ պիշեր, սիրոս կը սեղմուի, կը տրորուի այս պարապի եղերքին՝ զոր իմ ձեռքերովս բացի: Բայց ինչպէ՞ս հակնայի այն տաեն թէ բնութիւնը ոչ թէ ներդաշնակ, այլ հակառական ուժերու կենակցութիւնն է: Հրեշտակը եւ Սատանան՝ հոգին ու մարմինն են: Միշտ մէկուն արարքը միւսին վրայ աղետաբեր է: Բնութիւնը անով է ճեղտղելի որ Սատանան անպիտարելի, անպարեելի ուժով է օժտած»:

Լիզայի խօսքերը վայրկեան մը արթնցուցին սիրտերը՝ որ արոփեցին այս խոստովանութեան հարուածին տակ: Անոնք շարժեցան, առանց տեղ փոխելու: Ձեռայ կրկին իրնկան նախկին թմբլրին մէջ եւ իրենց ոտքերուն տակ պարապը, խորխորատի մը նման, տարսափելի եղաւ, խորունկնալով, տարածուելով:

Արշալոյսին, երբ արթնցաւ, կոպերը ծանրացած էին ու կը կոտտային: Դարձաւ ինքն իր վրայ ու քնացաւ նորէն: Երբ արթնցաւ՝ արեւը իր գլխիին հասած էր: Ինքն ալ չգիտցաւ թէ ինչո՞ւ համար գործէ ուշ մնացողի պէս արագ, ամապարոյո՞ւ սիրտ հատցնելով հագուեցաւ: Դուրսը՝ չէր գիտեր ինչ ուղղութիւն առնել: Կիլիէմպէրկի արձանին առջեւ կանգ առաւ, նայեցաւ անոր, բայց երբ հեռացած էր անկէ, ինքզինքին հարցուց թէ ի՞նչ էր տեսածը: Ու չգիտցաւ: Պրպտեց գլուխին մէջ, գիտէր որ բանի մը առջեւ կանգ առած էր ու պիտած: Բայց այդ բա՞նը: Երա՞գ: Պատրա՞նք:

Ան քալեց, առանց շուրջը նայելու, իր առջեւէն: Այն չգիտցաւ նոյն իսկ բակին խոշոր գունէն անցնիլը, հնամեայ տախտակէ լայն ու մութ սանդուխներէն ելլելը: Ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միսը: Ինչպէս նաեւ բառնայքը սեղմած, յուցամատին կռնակով պրան զարնելը: Միայն երբ երիտասարդ կին մը դուռը բացաւ, գլուխը թոթուեց ապշութենէն: Ի՞նչ պերբնական զօրութեամբ հետ հրած էր ժամանակը

Fonds A.R.A.M

երկու տարիով, իրերու հին վիճակը վերադառնելու համար, իր փափաքածը։ Իրապէ՞ս փափաքածն էր տարիկա։ Տարակուսելու ժամանակ չունեցաւ, որովհետեւ կնոջ մը դէմքը — որ չէր բարկանար ու չէր ժպտեր, ինչպէս էլիզ, տասն մը— կախուեցաւ պրան բացուածքին մէջ, հարցական նշանի պէս։

— Այո՛, Օրիորդ էլիզ Հիւպոն... հոս կը բնակէր... շատոնց, երկու տարի կայ...

Փողոցին մէջ ինքզինքին դէմ կատաղի բարկութեան մը բռնուեցաւ։ Կը յանդիմանէր իր ուղեղը որ անկարող էր իր շարժումները հակակշռելու։ "Ի՞նչ պէտք ունէի ես այդ տեղը երթալ։ Յիմար բլլալու է յուսալ՝ թէ երկու տարի վերջ Լիլա դեռ այդ սենեակը կրնայ մնալ։ Նախ թէ յարաբերի սպասուհին խօսքերը "ձեր մեկնելէն ի վեր երեսը չէ ցցուցած" կը նշանակէ որ ան տակաւին մեկնած է այս քաղաքէն։ Բարեւ ըսելու չափ պարզ է։ Յետոյ, արդէն միշտ կը գանգատէր այս սենեակէն, "խանաւ է" կ'ըսէր, կամ՝ "անշնչելի մթնոլորտ, կարճեա ելեքտրական հոսանքներ իրար կը զարնուին հոն, շարունակ"։

Առաւ մէկտեղ տարաւած, ինքզինքին չխոստովանելիք գոհունակութիւն մը կը զգար։ Սենեակին մէկ քառորդը նշմարելով՝ դրան բացուածքէն, յիշատակները խուժեցին անոր վրայ ու հազար ու մէկ հարց ու պատասխան ըրին։ Մահճակալը չշոշուած, գոյ մնացած ննջասենեակի իրեր աթաղուրուձներ, լուացարանը՝ որուն ապակիէ որմնադարանին վրայ փոշիի փոքրիկ տուփեր, անուշահոտութեան սրուակներ, խազանակ, օճառ, եւայլն, կը պատկերացնէին կեցուածքներ, շարժումներ մերկ ուսերու, սրունգներու։ Հիմա միայն մէկ տեսակ էլիզ չէ որով կը լեցուէին անոր աչքերը եւ որ կը թափանցէր գանկին մէջ։ Այդ բոլոր առարկաները բազմապատկած էին զայն, զանազան պահերու եւ զանազան տրամադրութիւններու մէջ փոխադրած, բազմաթիւ ձեւեր, արտայայտութիւններ, դիրքեր վերապրեցուցած էին։ Ու սիրտը յանկարծ ղջմտմով մը բաբախեց, ուժգին, հեւասպառ, յիշելով առաջին պիշերը, պանդոկը... բայց անոր միտքը դժուարութեամբ կը հետեւէր պատկերներու այդ վազքին։ Անոնք կը փախչէին, մինչդեռ ինք, փողոցէ փողոց, քեւերը ուսերէն կախ, կը ըրջըրջէր, մինակ։

* * *

... Քանի մը օրուան աշխատանքը իրեն բաւական եղաւ թօթափելու համար անցեալէն դուրս նետուող յուշերու խուռներամ արշաւանքը։ Ան կ'անդրադառնար երբեմն այդ մեկուկէս օրուան անհանգստութեան՝ վերջին ծայր անխռով ու նայն իսկ ամբարտաւան, շէնշող ժպիտով մը։ Աշխատութեան պահերէն դուրս կը բնակէր իր զբաղեցեալը, ծրագրելով, շարապրելով, խորհելով թէքնիքական հնարքներու մասին՝ հոգեկան եւ զգայարանական կնճռոտութիւնները մեկնելու կարելիութեան մտատանջութեամբ։ Ոչ մեկ ալիք կրցաւ արտաքինէն վրդովել անոր ներաշխարհը, որ՝ չեզոքացնելով իր զգայարանքները՝ ինքն իր մէջ կը մշակուէր, կ'ուռճանար։ Իրականութեան վրայ տիրելու համար մտանատուր գեղագիտական յուզումի մը փնտռտուքը պիշերներով կը բռնէր գինքը զբաղեցնելի առջեւ։ Ու երբ քունը ալկոյզ-ողկոյզ կը կախուէր թարթիչներէն՝ գլուխը կ'իյնար թեւին վրայ, ձիայն առտուան լոյսին հետ բարձրանալու համար։

Տարիներու տպաւորակ մը ունէր իր եռեւ, թափառումներէ հիւսուած, սրուն վրայ, յանկարծ, դուրը գոցած էր։ Ապագայի այս նախասենեակին մէջ ան կը գիտէր իր իմացականութիւնն ու զգայարանքները, կը հաւասարակշռէր դատողութիւնը, կը ներդաշնակէր սրտին զարկը։ Անիկա անցեր էր քաղաքներէ, գիւղերէ, լեռներէ, դաշտերէ, կանգ առեր էր երկարօրէն մենաւոր հիւղակի մը առջեւ, երազեր՝ անոր մէջ ոգեւորուող երանելի կեանքին։ Հոգ չէ թէ հոն թշուառութիւնը կրնար չոքած բլլալ մարդկային բաբախող կուրծքերուն վրայ ու կրծել զանոնք։ Որ մը Մօն-Պլանի փէշերէն դէպ ի Բասօթի լայն հովիտը կ'իջնէր ոտքով։ Առվի աղմկաբար մեկ անկիւնը հիւղակ մը կեցուց զայն։ Ջրվէժին ապիտակ փրփուրները շարունակ կը լսային անոր ճակատը։ Մառերու փունջ մը հովանի կ'ըլլար անոր վերեւ, իբրեւ առասպելական նախախնամութեան ձեռքը՝ որ կը յամառէր պահպանել։ Անոր միտքը անմիջապէս ելաւ գանկէն դուրս, հիւղակին աննշմար մեկ ճեղքէն ներս սպրդեցաւ ու բնակեցաւ զայն տարօրինակ հէքեաթով մը։ Քիչ մը անդին ելեքտրականը կը խանդակար խուլ զրնգիւն մը փոխանցելով լերան մունջ տարրերուն։ Չկրցաւ շարունակել ճամբան մինչեւ որ չորոշեց հետագային գալ մեկուսանալ, ճգնիլ այդպէս հիւղակի մը մէջ, հեռաւոր ու մինակ, բաժնելով կայանի պարզուկ աշխատաւորներու կեանքը։

Fonds A.R.A.M

Տեսակ մը ռոմանթիք հակումով անոր միտքը միշտ անակնկալը կը բնակեցնէր ծայրայեղօրէն ներդաշնակ Գեհենիներով եւ ընդհակառակն երբ քայլերը կանգ կ'առնէին խոշոր ապարանքի մը առջեւ (ինչ որ պարագան է Էքս-լէ-Պէնի դեպքին՝ որով չեմ ուզեր յոգնեցնել ձեզ) իսկոյն կը պատկերանար աղբալի կեանք մը: Ակչիկ մը կը տառապէր, ծննդեանք՝ որ քարացած էին աւանդական, անաչառ, անհերող ու խղաթարուց մտայնութիւններու մէջ, հայր մը՝ որ դանձին վրայ կը հսկէր պղտիկ, մայր մը՝ որ առանձնասենեակին մէջ jeune premier-ն ծանկի կը բերէր, մինչ անդին ապաստարներու բանակ մը անշարժ եւ ուղղահայեաց՝ հրամաններու կը սպասէ:

Երբեմն պլոխը կը ծռէր ու կը նայէր այդ մտպական անհեակի սոսկին ծակէն դեռ խլրտացող պրուագները, բայց վերջին ծայր անխռով, ինքզինքին վրայ տիրած վարպետի մը նայուածքով՝ որ չի պղտորիր, բժիշկի մը պէս՝ որ ձեռքը ամէն վէրքի կը տանի, առանց վարանումի: Անցեալի փորձառութիւններուն վրայ, ահա ներկան, մուրճը ձեռքին, գործի կը լծուի: «Et je le regardais construire, avec ardeur, sa maison sur la mienne»: Ի՞նչքա՜ն խրախուսիչ էին ոլ Էպքալէի վիպը լրացնող այս խօսքերը՝ որոնք պարս կը նետուին յոգնած, սպառած հոր մը շրթներէն, որուն պայծառ նայուածքին տակ ապան հօրենական ճախուտած տունը նորոգելու ծրագիրներ կը մտաբէր: Այո՛, անցեալը իր զառամած հայրն էր և յոյսերը՝ ապան, և որոնց մէջ կը տառտանէր. մէկէն մխսը՝ անհատատար կռիւ մը կը շղթայազերծուէր, մերթ ընդ մերթ, անոր մէջ. յետոյ, յոգնաբեկ կը փոուէր անոր մարմինը բազմոցի մը վրայ, ու կը բանար ևրացանքներու անհամար ու անցամաքելի ծարաւները: Ընտանութեան այս պահերը կուգային յաճախ խանգարել կարծուած խաղաղութիւնը, իր իսկ մէջէն պարբ նետուող արգելքներու պատճառով: Պահեր կ'ըլլա՛յին՝ ուր մոլեգնօրէն դուռը բանալ ու սեղին վրայէն պոռալու, կշտամբելու փորձութիւններ կ'ունենար: Փոխորիկի բռնուած նաւապետի մը նման ղեկին կպչած, աչքերը հորիզոնին հառէն գալիքին՝ պլոխը վեր կը բռնէր, վիզը սեղմելով, ապագայի պրան պէս ղմայ: Ուրիշ անգամներ, ղեկը ձեռքէն վախցուցած, թեւերը կ'երկարէր, խարխափուն, նախանձակին մանկուլայսերուն մէջ, բարձրացիր օթեւանի մը ի խնդիր: Երբեմն ալ, պարտուած, մտհուան գաղափարը կը սարսռացնէր իր էութիւնը եւ ահա ամբողջ կեանքը փուճ, անարժան կը փշշիանար ու կը յղկեր իր աչքերուն առջեւ: Նման անկումներէ վերջ, առանց ձիպի, բնական ճամբով մը, կ'ամփոփուէր՝ գիշերը գոցուղ ծաղկիներուն պէս: Կարճ մրափէ մը եաք կը զարթնէր եւ կը սկսէր, թերթ առ թերթ, կճղել ինքզինքը, կանկառէ պէս, որ քանի մերկանայ՝ սիրալը կը յայտնուի առաջ եւ փափուկ:

Երկար առեն անոր հոգին բնակած էր յաջորդաբար արուեստներու ծոյլ ու ձեռքերը կերտած էին ամէն տեսակի նրբերէններով: Նկարչութեան ու արձանագործութեան մէջ՝ խիտ, խժուռ, կծկուած պիմանկարները յափշտակած էին զինքը: Պետիվոլինի ու Լէնինի դէմքերուն ծառեցած էր՝ ինչպէս կը ծառենան առեղծուածներու: Ու ոքներ էր օրերով, կտաւին եւ գաճին վրայ, յղի կնոջ մը գալարումներովը: Քերթողական արուեստի եւկլիդեան դիմերէն ու անկիւններէն խրաչելով ծառեցած էր ձայնանիշերու եթերային դաշտերուն: Բայց ուսպական դիտութիւնները բանտի վերածած էին երաժշտութիւնը: Ամէն քայլափոխին օրէնքներու խստապահանջութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը վերջ ի վերջոյ խրտչեցուցած էին Պետրոսը, որուն համար ամենէն ազատ ու անկաշկանդ արուեստը եղած էր ճամբորդութիւնը: Քաղաք քաղաք, երկիր երկիր, բնութեան ծոցն ու ծովը եղած թարգմանը իր անյագ ու գժուարասէր հոգիին: Օր մըն ալ, սենեակի մը մութ սրահին մէջ յայտնութիւնը ունեցած իր կոչումին: Անոր չարչրկուած երեւակայութիւնը կրնար արտաքնանալ միայն ամենէն ազատ եւ ամենէն շօշափելի արուեստի մը միջոցաւ: Թերեւս հմայարութեան ճաշակն էր որ զինքը առար առաջնորդած էր:

Հակառակ դասակարգութեան դէմ տարած պայքարին, ինքն իր մէջ, ժամանակ մը շատ շատերու հետ արշաւարշած էր արուեստի այս նորիկ զաւակը, բարձրէն նայած անոր վրայ, Ողիմպոսի կատարէն մահկանացուները դիտող աստուածներուն պէս, բայց իսկոյն, այդ օրը, ըմբռնած էր թէ ինչ որ խրաչեցուցած էր զինքը, պարզապէս անոր այն յատկութիւնն էր որ հանգիստսեսը մինչեւ եղունգներուն ծայրը կը զոհացնէր, խլելով անկէ իր իսկ երեւակայութեան աշխատանքը, որովհետեւ արուեստա-

Fonds A.R.A.M

պէտք իր յղացումներուն ամենաչնչին մասնիկը կըրցած էր կապտել: Եւ ասիկա կը բաւէր, որ ան նետուէր անոր մէջ անհնախընթաց խանդավառութեամբ մը: Չէ՞ որ ինք ալ կը փնտուէր ինքզինքը արտայայտող առարկայ մը, որ կարենար թափանցել անկաշկանդ, շղթայազերծ:

Ուստի, այս առաջադրութեամբ, նստաւ ուսումնասիրելու շարժարուեստի բարեվախման ընթացքները, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Կարճ ժամանակաշրջան մը որ կ'ամփոփէր իր մէջ միւս փառաւոր արուեստներու յեղաշրջական բոլոր նշանները: Լիանալի Լիմիէռ եղբայրներու գործարանէն դուրս եկած ճեքենաները խամաճիկներու նման շարժող պատկերներ խաղցուցին էքրանին վրայ: Բայց ասկա նոր ոգեւորութիւն մը: Անուններ շարուեցան իրարու եւեւէ: Երկիրներ շարժման մէջ մտան: Ֆրանսա, Ամերիկա, Գերմանիա, Ռուսիա, Շուէյ-Նորվեկիա: Կրիֆֆիթ, Չափլին, Տըլիւք, Մուիշ Շիվելէր, Ֆրից Լանկ, Կանս, Էփշթայն, Ալբանկլի, Տիկին Տիւլաք, Այսէնշթայն, Փուտովքին, եւայլն, եւայլն... եւ Պէտրոսի խանդավառութիւնը տագնապ եւ ելա ու օր մըն ալ իր տեղափոխութիւնները կանգ առին Սթրազպուրկ:

Լուսանկարչութիւնը որ իր կեանքը ապահոված էր մինչեւ այդ, կամաց կամաց պիտի նպաստէր իր հոգիին պահպանման եւս: Փնտռտուքներու, ուսումնասիրութիւններու արդիւնքը բերած մտածումը կապած էր անունի մը՝ որուն գործերը զժբաղդաբար անծանօթ կը մնային իրեն: Բայց ընթերցումներէն դատելով ըմբռնում մը կազմած էր իրեն համար: Ցիֆա Վերդով իր մտածումներուն կեդրոնն էր: Չէր բաւեր կարդացած ըլլալ, պէտք էր տեսնել... Ու օրէնքներու դէմ յաւիտենապէս քէն ըրած հոգին կ'ընդվզէր յաճախ, թէ մարդիկ կրնային այդ ստեղծման սրբութիւն ըլլալ, նոյն իսկ արուեստի հաճեատ գործերուն նկատմամբ: Ու մինչդեռ ինք կ'այբէր տեսնելու ծարաւով, անդին խորհրդային շարժարուեստը կը ձգէին կղզիացած, իր գանձերովը, աշխարհի միւս մասերէն, հպարտ իր մեծութեամբը:

Արդէն ամիսէ մը ի վեր անցած էր զործի: Ամէն օր պատկերահան գործիքը կը հաստատէր մայթի մը վրայ, ձեռքը կոթին վրայ, պատրաստ դարձընելու: Անցորդները ղգուշութեամբ կը շեղէին ճամբանին՝ խուսափելու համար պրիսմակին անդիրնկալէն: Ուրիշներ կը քալէին դէպ ի opérateur, բնական քալուածք մը կեղծելով՝ որոնց Պէտրոսի օգնականը կը խնդրէ ապագրուած տոմսակ փոխարէն մէկ ֆրանք կանխավճարի: Այս տոմսակներուն վրայ ամէն տեսակի տեղեկութիւններ կային, ինչպէս եւ հասցէն: Անհնգամով կրնային ներկայանալ, "քսանըչորս ժամուան մէջ", լուսանկարչատունը ու չորս ֆրանք եւս վճարելով կ'ունենային իրենց երեք պիրքով ֆիլմը: Այո՛, երեք պիրքով, ոչ պակաս, ոչ աւելի: Մէկուն մէջ աջ ոտքը կոխելու վրայ է, միւսին՝ ձախը, իսկ երրորդին մէջ՝ կրկին աջ ոտքը, սա տարբերութեամբ որ այս անգամ ոտքը օդին մէջ մնացած է: Այդ դժբաղդ պատկերները պիտի յիշէ թէ ինչ երաղներու կարաւանի մը ծնունդ կուտան: Ո՞վ չէ վարակուած քաներորդ դարու այն հիւանդութենէն որ ինքզինքը էքսանին վրայ տեսնելն է: Քանի՜ ճանկառարդ ապջիկներու սիրտը բաբախած է, հատաչանքով լեցուն, սրահին մութէն քաջալերուած՝ յուզումը շըրթունքին վրայ խածնելով, ինքզինքը — ի տարկին նոյն իսկ իր մերկութիւնը— ճերմակ կտաւին վրայ ցուցադրելու փափաքէն: Ու ահա հանկ պիրքերուն առջեւ երջանիկ հերոսուհին ինքզինքին կը յայտարերէ իր գեղագիտական յատկութիւնները, ճանաչանք այն գեղեցիկ բառը՝ «photogénie»ն, որ քաներորդ դարու հոլարութիւնն է: Պէտրոսի երեւակայութիւնը կ'իջնէր այս համեստ հոգիներուն երազներու աշխարհը՝ փոթորկած ունայն ու անկարելի փառքերով, որով ոչ ոք պիտի ծառեցար իրենց եւ առաջնորդէր կախարդական այդ պալատը: Այս պարագան, որ հոգիներու անուշ խաղ մըն էր, Պէտրոսի փողոցներու անհուն աշխատանքին մասնաւոր կարեւորութիւն մը եւ հրապոյր մը կուտար: Իրիկուններըը, մթնելէն առաջ, այդ անկատար գործիքը կը պատգներ հեռու, հասկէ հոնկէ կը հաւաքէր անսարանիներ, մայրամուտներ, տիպարներ: Դիշերը, մեկուսացած, ան կը պատրաստէր նիւթեր, կը մշակէր պայն եւ յետոյ իր հաւաքած պատկերը համադրելով կեանքի կտորիկներ կը շինէր: Վրտէքինելու անոսի եւ խաբէական պռուտախօսութիւնը նողկանք միայն կ'առթէր իրեն: Շարժարուեստի թատերական բեմադրութիւնը պարզապէս իրազործողներու տապանդի աղքատութեան արդիւնք էր: Ստեղծագործութենէ. գաղափարականութենէ զուրկ անկարողներ: Մաս առ մաս հաւաքած ժապաւէնները իրար կցելու աշխատանքը, պատկերներու յաջորդակա-

Fonds A.R.A.M

նութեան մէջ կշռույթ ու շունչ մտցնելը կը կրքոտէր, կ'ոգեւորէր զայն բացառապէս:

Երբեք, իր կեանքի ոչ մէկ շրջանին, անիկա այդ աստիճան չէր բարձրացուցած հոգին: Իմաստասիրական ու գեղագիտական մտածումը արտասովոր անդորրութիւն մը նետած էր անոր մարմնին մէջ՝ որուն ստորին բնազդները հեռվէհեռ կը քնանային: Ու այդ քունը ստքերուն տակ, մտածումին ամենակատարեալ պայծառատեսութեամբը, անիկա կը յառաջանար ուղղակի, առանց ո եւ է անհրաժեշտութեան:

* * *

Կրնայի շարել դեռ նոր նոր պատճառներ, եթէ նպատակս միայն պատմելու մարմաջն ըլլար: Թէեւ Պետրոսի օրերը շղթայի պարզ օղակներու իրարու հետեւէ շարուելու երեւոյթին ունէին, բայց ես կըրնայի իջնել անոր հոգիին խորքը, բարձրանալ մտածումին կատարները, նայուածքներս հանգչեցնել անոր նայուածքին առարկաներուն վրայ եւ ձեղի պատմել անոր լուռ ու մխալար արտաքինի տակ՝ ներաշխարհին ձեւակերպումներն ու երանգաւորումները: Բայց մխաքս՝ Թիթեռնիկ՝ կը հալի, կ'անցնի առանց անոնց եթերային նեկտարը ծծելու: Ծարօրինակ այլակերպումով մը—Թիթեռնիկէն սարսի—մխաքս կոզայ կը կառչի հետեւեալ դէպքին եւ իր կնճիթը կը նետէ անոր արիւնին մէջ: Հետեւաբար թող ներուի որ այս պատին վերեւի երեք տողերը ըլլան երեք ամուսան լուսնեան վրայ հետուած կամուրջը՝ ձեզ առանց նեղութեան հետեւելիք տողերուն բերող: Պէտք է նկատի առնել վերջապէս ժամանակի աղուճիկը ու ձեղի խնայել էջեր պարզելու ձանձրոյթը:

Երգ, ամառնաւերջի օր մը, պուխը ծուած լրագրի մը վրայ՝ ուր աչքէ կ'անցընէր խօսուն շարժարուեստի վայրենութիւններուն դէմ պրած իր յօդուածը, զոր հրատարակած էր Հարաւային Ֆրանսայի մտահոգ եւ խղճամիտ թերթ մը, Պետրոս մտերաքայլ կ'անցնէր 22 Նոյեմբեր փողոցէն, ձիշդ Մականգեն Մօտէնի առջեւէն, ոչ առանց վիրաւորուելու շարժարուեստի այս անկումէն, որ հաճախակի պէս կը տարածուէր երկրին վրայ, շնորհիւ ժողովուրդին տգիտութեան, կրաւորականութեան եւ զայն շահագործելով շուտ շուտ հայտնուելու համար հրապարակ նետուող պրամատէրերու եւ վիժուն արուեստագէտներու: Երբ փողոցին անկիւնը հասաւ, դէմը, fաճիե տը լա Ռեփիւպլիքի քով՝ UT սինեմայի ճակատէն պոռացող ձայնագրուխին մաշած նուագը պլուխը վերցուց: Այդ պահուն, կին մը, հապի իրմէ տասը քայլ առաջ, ուշագրութիւնը գրաւեց: Ինչպէս թէ ոչ, այդ քալուածքը կը ճանչնար, որուն նկատմամբ ծանօթ էին իրեն: Զարմանքէն դամուեցաւ տեղն ու տեղը: Նայուածքը բարձրացաւ հետզհետէ կնոջ կռնակէն: Այո՛, ծածրակը, հասակը, պիտի ձեւը՝ զոր սերմոլ պլուրկը այնքան լաւ կուտար: Չէր կրնար սխալիլ, մանաւանդ ինքզինքը խաբող երեւոյթներ չէր փնտռած, ինչպէս կ'ընեն —կամ կ'ընէր ինքն ալ— երբ մարդ հոգիով նեղուած ըլլայ: Ու յետոյ, այնքան համոզուած էր իր բնազդին անսխալականութեանը: Ճանկարծ շատ մտերիմ անուն մը գուրս նետուեցաւ իր ձէջէն, օգնական մը նման, "Լիզա", որ գինքը առաւ տարաւ կնոջ եռեւէն, առանց պահ մ'իսկ անդրադառնալու իր արարքին վրայ: Բայց կինը արդէն անհետացած էր: Հրմշտակելով քովինները վազեց Բլէյէլի հրապարակը՝ ուր կը յանգի 22 Նոյեմբեր փողոցը: Վիրը պուխներու լաբիւրինթոսէն վեր գցելով՝ հետուն, Բլէյէլի յուշարձանին քով նշմարեց զայն: Սկսաւ վազել նորէն: Քանի կը մօտենար՝ կասկածն ու համոզումը կը կուտէին պլուան մէջ, և, տարօրինակ բան, այդ կռիւէն ոչ միայն վարանումը, այլ նաեւ յուզումը կը ծնէր: Թերեւս Պետրոս կարեւորութիւն իսկ չտար այդ հանդիպումին, եթէ անիկա տրուած պայմաններուն մէջ չպատահէր: Անակնկալով: Ոչ միայն չկրցաւ պահել այլեւս բարձրացող կարմիրը, այլ համարձակութիւնը պակսեցաւ իրեն կռնակէն մօտենալու: Հապա եթէ ան չէ՞ր: Ու կորսուեցաւ բազմութեան մէջ, հանրակառքին մէքենավարը պոռացնելով իր երեսին, անկէ ճղմուելու վտանգին մէջ, անցաւ դիմացի մայթը ու հետեւէն կտրեց անոր առջեւը՝ երբ յանկարծ վէմ պիմաց կանգնեցաւ, երկուքն ալ աչքերնին բերան-ներնին խաչուր մը բացած: Ուսած կուրծքերը իջան մէկ մէկ ճիչ արձակելով.

— Լիզա՛:

— Գո՛ն:

Ճիշդ այնպէս ինչպէս պարապահներու քաջերուն սուլիչները, զորս մեր շունչով ուռեցնելէ ետք կը թողունք որ իրենց ալեկաուր ճիչով լեցնեն ծիծաղորթը, զուարճացող հիները զբօսնելու համար:

Fonds A.R.A.M

Լռութեան կարճ տեւողութենէ մը ետք, Պետրոս, առաջինը, համարձակեցաւ խօսիլ։

— Լիզա՛, ի՜նչքան փնտռեր եմ քեզ...։ Եւ յուզմէն այդ պահուն իր խոլոմը չկրցաւ տեսնել "ինչքան"ին դառնատանը, բայց մենք ներողամիտ կ'ըլլանք իրեն այդ վայրկեանին անկեղծութեանը համար։ Որովհետեւ, պէտք է խոստովանիլ թէ, անոր Լիզայի եռեւէն ակամայ վազքը ո՛ւ է գաղտնախորհուրդի, ո՛ւ է կանխամտածումի արդիւնք չէր։ Ինչո՞ւ գնաց, ինչո՞ւ վազեց անոր եռեւէն, նոյն իսկ քիչ մնաց կեանքը հանրակառքին անիւներուն զոհ տալով։ Այդ անշահախնդիր արարքը չէր ազատեր առաջը՝ որ վիշտի մը նման ելաւ կուրծքէն եւ որ թերեւս, ո՛վ գիտէ, գիմացիկին հաճոյք պատճառելու զգացումէ մը կուգար։ Իսկ առաջը այդ պայմանով՝ կը դարձի գտնտպարտելի ըլլալէ։ Եւ տակաւին, ո՛վ կրնայ հաստատացնել մեզ թէ այդ "առաջը" մեր վիճակագութեան անընդունելի ճշմարտութիւնը չէր։ Իրաւ է որ Պետրոս իր ժամանումի առաջին օրերը՝ ձանձրոյթը փարատող վազք մը միայն ըրած էր դէպ ի Լիզան եւ անմիջապէս՝ դադրած։ Հետեւաբար Պետրոսի ոչ միայն "ինչքան"ը, այլ նաեւ "փնտռեր եմ"ը կասկածելի է, քանի որ Լիզան չէր "փնտռած"ը, այլ Լիզան, իրրեւ միջամտութիւն մը իր դարձ ձանձրոյթին։

Թէ՛ղճ Պետրոս, մարդիկ ի՜նչպէս պիտի պախարակեն քեզ մէկ բառին համար զոր գործածած ես թերեւս՝ նախադասութիւնդ երկարելու համար, երբ բառերն ու բառարանները կը փախչէին միտքէդ՝ որ յուզումէն կաթուածահար եղածի պէս էր։ Եւ կամ ի՞նչպէս ըլլալ որ պարզապէս նախադասութեանդ ներդաշնակութիւն մը տալու համար էր։ Քեզի հետ ես ալ պիտի այլանայի, այդքան պարզ բառի մը շուրջ էջերով խաղալուս համար, թողլով անդին պատմուածքը շահելան կէտի մը վրայ։ Բայց ի՞նչ վայի պատմութիւնը, թողունք զայն ուսմիկին եւ թերթոնի հերոսներուն։ Մեզի համար, այնպէս չէ՞, բառ մը, շարժուձեւ մը, գոյն մը, կեցուածք մը, վերջապէս չեմ գիտեր ինչ անհնար, անհիմնաւոր, անհեթեթ բան մը հոգիին անթափանցելի գաղտնիքներուն վարագոյրը կը պատռէ ու կը տանի մեզ, զարմանքը աչքերնուս մէջ անհամեմատական խոշորութեամբ մը, պղտոտաներէ, մութ ու լուսաւոր անկիւններէ, առեղծուածներու լուծումին։ Ասոր հետ մէկտեղ ներէ՛ ինձի հարցում մը ուղղել քեզի։ Ինչո՞ւ ընտրեցիր այդ քաղաքը եւ ոչ թէ ուրիշ մը, երբ պէտք զգայիր ամփոփուելու, մեկուսանալու եւ մոռնալու արուեստի դրան։ Ջո՞ւս կարծեր որ անպիտակ գաբար Լիզան է որ կը փնտռէիր եւ այդ օր, յանկարծ, ճշմարտութիւնը խորտակելով արգելքները, հոգիով քեզի իսկ անծանօթ՝ բայց քեզ զեկավարող զօրութիւնները, զայն շրթունքներէդ դուրս նետեցին։ Եւ այն գիշերը, յիշէ՛ այն գիշերը, պանդոկին հասարակ սենեակին մէջ, մսին զգուանքէն ցասած հոգիով։ Ահա այդ զգուանքն է որ "ի՜նչքան փնտռել" տուեր էր հոգիով՝ Լիզայի հոգին։ Ու այս բոլորը՝ այն ուխտէն վերջ, որ բարձրացաւ սրտիդ մէջ Ալպեաններու ճենաւոր հիւղակին քով։ Անոր համար որ, ամէն ճամբորդներու պէս, արուեստագէտը դատաստանի մը պէտք ունի եւ այդ դատաստանը սէրն է։

Շնորհակալ եմ, սիրելի Պետրոս, որ ուրիշի համար տուա կամ առնուազն աւելորդ թուող "ի՜նչքան"ը կամքէդ առկախ՝ շրթներէդ սպրդած ըլլալով՝ "այնքան" դիւրայուզիր պատմողի դերս։ Հիմա կըրնամ հասկնալ այլեւս թէ ինչո՞ւ առեւանգեցիր փոքրիկ Պետրոսը եւ թէ Լիզայի մասնութեամբը երբ ասիկանութիւնը քեզ կը դանէր՝ հեռաւոր գիւղի մը ճայրը, պղտորած գիտակցութիւնդ չկրցաւ զսպել մասներդ՝ որ չոքեցան փոքրիկին վրկն։ Ու այն աչքերը, տղայ աչքերը, որոնք կը խոշորնային, կը խոշորնային իրենց խոշոջներէն դուրս գալու աստիճան, ճիւաղային արտայայտութեամբ, վերջին պահուն, ընդ միշտ գոյութիւնէ առաջ, իրենց մահաշունչ թոյնը նետեցին ուղեղիդ մէջ։

Եթէ կը ներենք քեզի այդ աններելի ոճիրը անմեղ էակի մը վրայ —որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ժամադրավայրը ձեր աերերուն— պիտակիր, քու կարգիդ Շուեիհանսիէլսի (1) սպիտակ տան մէջ, այն ճենաւոր պահերուն՝ ուր մխաքը կը սկսի ճենախօսիլ յանկարծ, ներումի սպիով լեցուիլ, սրբուիլ Լիզայի հանդէպ։ Ինչո՞ւ ճեղաւոր ըլլայ Լիզան։ Դուն ինքդ փախար անկէ՝ յանելէ վերջ անոր մէջ սէրդ՝ որուն ան անունդ տուաւ իր մեռէն, տապտցուց իր հոգիին ջերմութիւնով, ճեծցուց ու պատկերիդ նմանցուց։

Ապացոյց մը չէ՞ր արդէն որ քու անունդ տուած էր անոր։ Այո՛, պիտի ուզէիր ըսել թէ...

Բայց հիմա պատնանք մեր պատմութեան։

---

(1) Այգասի Յիմարանոցը։

Fonds A.R.A.M

Պետրոսին նախապատուհիւնը Լիզան սթափեցուցած էր, եւ պատասխանելէ առաջ՝ ինքզինքին տէր էր եղած: Այնպէս որ շրթունքները սեղմելով, աչքերը պահելով, գլուխը մէկ ուսին հակած ու հաղիւ լսելի ձայնով մը պատասխանեց.

— Աւելի լաւ կ'ըլլար որ այդ ձանձրոյթը չսառանձնէիք:

— Լիզա՛, ի սէր մեր անցեալի հիշատակին, մեր... մեր սիրոյն...

— Ո՛չ, ո՛չ, ես ամուսնացած եմ հիմա, յանկարծ վրայ բերաւ Լիզա, որովհետեւ չէր ուզեր լսնանալ Պետրոսի ձայնը՝ որ իր մէջ կուտակուած, քարացած զգացումները կը քակէր կը նետէր հոգիին մէջ՝ ուր ալիքները ճերմակ բաշերով կը սկսէին վազել, վազել... Եւ անիկա ցաւագին ճիգով կը սեղմէր կոկորդը, որպէս զի ալիքները աչքերուն չխուժեն:

Պետրոս, պահ մը, մնաց կապուած, բայց կրկին ուժ առնելով.

— Ժամպրուհի՞ն մը, չէ՞ս ուզեր ժամպրուհին մը տալ, ու ներէ՛ որ հեղ եղակի կը խօսիմ, ինչպէս առաջ...

— Ոչինչ. բայց ամուսինս շատ նախանձոտ է:

— Օ՜հ, ինչպէս բոլոր ամուսինները, բայց կիները իրենց սիրտը չեն պատճաներ...

— Ո՛չ, լռեցէ՛ք:

Լիզայի աչքերը կատաղօրէն ցցուեցան եւ սպառնացին: Լռութիւնը իջաւ անոնց մէջտեղ, բաժնեց զանոնք իրարմէ: Այն ատեն Պետրոս զգաց թէ Լիզա կը հեռանար իրմէ, կը հեռանար անմերձելիօրէն:

Ինքզինքին հետ խօսողի մը պէս, անոր ձայնը շարեց բառեր երազի աշխարհի մը մէջ: Կարծես նոր էր որ կը հասկնար "ես ամուսնացած եմ"ին բովանդակ տարողութիւնը:

— Ըսե՛լ է ամուսնացած ես...

— Եւ նոյն իսկ տղայ մը ունիմ, երկու տարեկան...

Տարօրինակ զարթուն մը եղաւ այդ երազէն սթափումը:

Լիզան չկար: Եւ ինք կը քալէր, մտածումներու ժխոր մը գանկին մէջ: Չես դիտեր ինչպէս, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ այդ տղան, Լիզայի տղան, չէր կրնար այդ "ամուսին"էն ըլլալ: Ու մտքի զարձուածքով մը այն համոզումին եկաւ թէ տղան իրմէ էր: Եւ ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ: Երկու քսակէս տարին հազիւ կ'անցնէր իրենց առաջին յարաբերութիւններէն ի վեր ու դեռ իր ճակնեղէն երեք կամ չորս ամիս անցած տեղի կ'ունենայ ամուսնութիւնը՝ որուն առաջին ամիսներուն հրաշքով չէր կրնար տղայ աշխարհ գալ: Եւ տակաւին, այդքան հեռուները երթալու պէտք չկար: Լիզայի վերջին նախապատուհիւնը այնքան կենդանի ու իմաստալից կը հնչէր իր ականջներուն մէջ, "Եւ նոյն իսկ տղայ մը ունիմ, երկու տարեկան...": Ի՞նչ տեղը կար այդ լուրը հաղորդելու մէկու մը՝ որուն հետ արհամարհանքով կը խօսէր եւ իրմէ վայրկեան մը առաջ բաժնուելու շարժուձեւերու մէջ կը նեղուէր: Բայց այդ լուրն էր իր մէջ դաղափարը արթնցնողը: Անիկա մէկ հարուածով Պետրոսը ետ մղելու նպատակով չէր արտասանուած: Անիկա եղաւ դանակի հարուածը՝ որ իր մէջ չկրցաւ փրցուց: Աւելին՝ նախապատուհեան կղզուածքն էր որ կը կրկնուէր ուղեղին մէջ, եւ զայն կկոսղ ատորակէտը, ամէն անգամուն, կը թնդար՝ ինչպէս մուրճի հարուածները սալին վրայ: Այո՛, Լիզա կրնար տարբեր ձեւով մը տալ այդ մխտքը, եթէ նպատակը ըլլար "թէեւ դուն լքեցիր զիս, բայց ես շինեցի մեր սիրոյ կենդանի շէնքը քու պատկերով՝ որ անխորտակելիօրէն տեւէ մտածումներուս մէջ: Հիմա դուն աւելորդ խրտուիլակ մըն ես, մուսացումի մոխիրին տակ թաղուած..." այլապէս, օրինակի համար, կրնար ըսել՝ "Նոյն իսկ երկու տարեկան տղայ մը ունիմ..." փոխանակ "երկու տարեկան"ը դատելու ատորակէտով մը բուն նախադասութենէն, այնպէս որ այդ կէտը հոս պարզապէս նպատակաւոր շեշտով մը գործածուած էր՝ ուրկէ սկսեալ նախապատուհեան այդ երկրորդ մասը, իրրեւ թէ անկարեւոր, վերջին պահուն աւելցուած, դանդաղ եւ վանկ առ վանկ հնչուած, խորհրդաւոր շապիկ մը հագնելով, կը ստանար ճակատագրական բնոյթ մը: Հապա այն նախադասութիւնը, որուն այդ երկու բառերուն արտասանութեան հետեւեցան, բարձրանալով կամաց կամաց, դեռևէն մինչեւ Պետրոսի աչքերը, տեսնելու համար հոն անոր վերջապէս ընկճուած հոգին: Քանի այս համոզումը կը հաստատուէր՝ Պետրոսի քայլերը կ'արագանային: Ան կը վազէր հիմա պրեթէ՝ փողոցներէն: Անոր յիշողութիւնը կը թափառէր իր մանկութենէն մնացած լուսանկարներուն շուրջ, պիծ պիծ կամ մաս առ մաս

Fonds A.R.A.M

կը փետաէր դանակը, վեր ի վերոյ փրցնելով քանի մը գիծեր ալ Լվոյէն, կը կազմէր երկու տարեկան մանուկի մը դէմքը, իր երեւակայութեան պահանջածին պէս: Ցետոյ, քովէն անցնող մանուկներուն գլուխները կը թօցնէր եւ անոնց ուսերուն վրայ կը կանգնեցնէր իր տղան գլուխը, կը ծռեներ անոնց, "Ժիրայր, անուշս" կ'ըսէր, յետոյ այդ անունը աղաւոր չէր գտներ, կը փոխէր, անոնց ձեռքէն բռնելու շարժում մը կը գծէր մէջտեղին մէջ, "Տիգրան, աղուորս, եկուր շաքար առնեմ քեզի": Ու մէկիկ մէկիկ կը գնէր աշխարհի ամենաթանկագին բաները, աստղերը կը լեցնէր սակիւ սակաւիկներու մէջ, լուսինին համար երկար սակարկութիւններ կ'ընէր, արեւին ոչինչ կը խնայէր, եւ այս բոլորը կը նուիրէր իր տղուն, խաշոր պղեակ մը կը լեցուէր պարիկներով՝ որոնք անոր շուրջ պար կը դառնային, մինչդեռ մերկ ու թեւաւոր մանչուկներ պարտէզին մէջ, կախարդական երկինքի մը տակ, տարօրինակ աշխարհի մը նուագը կը պիւեին: Ու Պետրոս կը քալէր մանուկներու քովէն, այնքան ծռուիկ՝ որ զգար անոնց հասակը իր կոպքին, հպէր անոնց նուիրական զգով մը, յափշտակուած, գինով՝ իր սեփական արգուն հետ եղած ըլլալու հաճոյքէն: Բայց, մերթ ընդ մերթ, մայրերէն մէկը խիստ նայուածքով մը իր երեսին՝ տղուն թեւէն քաշելու կը սոխուէր: Պետրոս, հպիւ իրականութեան եկած, կրկին կը մխրճուէր իր երազանքներուն մէջ, մինչեւ որ, անգամ մըն ալ, կին մը —որ երկու անգամ սոխուած էր տղան հեռացնել իրմէ— յանդիմանեց զայն՝ զգուշութեան հրաւիրելով: Այդ պէպքը վերջին ծայր վշտացուց Պետրոսը: Մեռնիլ փափաքեցաւ ու տեսաւ որ չորս կողմէն մարդիկ իրեն կը նայէին ապշած: Այն տեն սկսաւ վազել, փախչիլ: Բոլորը զայն խենթի տեղ առին: Պատրանքն անգամ կը զգացնէր իրեն: Ու կ'անիծէր աշխարհը, երբ կը վազէր փողոցներուն մէջ հետքը կորսնցնելու համար:

Հետզհետէ տղան կը դառնար իր կեանքին անմիջական պահանջը, նպատակը: Ամէն բան կը լքէր. ամէն բան կ'ըլլար երկրորդական, նոյն իսկ չորրորդական: Մոռնայը՝ անկարեւոր: Ահա թէ ինչո՞ւ այդ իրիկուն եւ յաջորդաբար մոռցաւ ճաշարանին, դարձատեղիին հացդէն: Ինաւորութիւնը սկսաւ դառնալ, քացխիլ: Բարկութեան նպաստները անտանելի եւ վիրաւորիչ էին իր շուրջիններուն համար, երբ մանաւանդ սկսաւ խորհիլ թէ, զոր վատնուած անցեալի մը պատճառով, իր ջանքերը կը վիժէին, պիտի վիժէին, երազուած կատարները այսպէսով պիտի մնային անհասանելի: "Եւ այդ մարդը, իմ տղուս կարծեցեալ հայրը, որ հայր ըլլալու կարողութիւնն անգամ չէ ունեցեր դեռ..." կը խորհէր ու բարկութենէն կը խածնէր շրթունքները, կը նախատէր անձանօթ, թերեւս արժանաւոր մարդ մը՝ որ պիտնալով հանդերձ դաւակին անհարազատութիւնը, զայն խանդաղատանքի առարկայ դարձուցած էր ընտանիքին մէջ: Բայց Պետրոս այդպէս չէր մտածեր: Անոր երեւակայութիւնը կ'ուզէր տեսնել անհամեմատութիւնը, և անոր հետեւանքով, եթէ ոչ ներկայիս, գոնէ հետագային կրելիք տառապանքները իր զաւկին, երբ ժառանգութիւնը գծուէր ու շեշտուէր անոր մէջ: Եւ այդ տուրը հրեշային ծամածռութիւններով կը ցցուէր իր դէմ, ողբերգական համեմատութիւններ կ'առնէր եւ գինքը փղոյդ փղոյդ կը պատցնէր՝ հանդիպումի մը ակնկալութեամբ: Իր ջղային պահերուն կը յայտորդէր մարմնական յոգնութիւն մը որ գինքը կը թաղէր երազանքներու մէջ, իրիկնային մթնշաղի ժամերուն, երբ մայր մտնող արեւէն ճառագայթ մը կուգար փշրուիլ փողոցին սալարկներուն մէջտեղ կիսովին թաղուած ապակիի կտորի մը վրայ եւ կամ դրացի պատուհաններուն ապակիին մէջ երկինքը հրդեհի մը վերջին պահերը կը նկարէր: Այն տեն անոր մէջ կը բզխէր անվանելի անհրաժեշտութիւնը տղան ձեռք անցընելու, նուիրուելու անոր մտային պատրաստութեանը, լեցնելու, լեցնելու զայն աւտյդ, գեղեցիկ, ազատ գաղափարներով ու օր մըն ալ, ուժգին պէս, արձակելու ընկերութեան մէջ ու զարմացնելու թմրած մարդկութիւնը: Իրիկնային այդ պահերը, կրթնած պատուհանին, կ'երկարէին, կ'երկարէին երբեմն նոյն իսկ մինչեւ առաւօտ: Դուրսը՝ բակը կը քնանար ծերունի կաղամախիի թեւերուն տակ եւ անոր ստափիլով օրօրուն ու յետոյ կ'արթննար զործի գացող առաջին մարդոց քայլերու աղմուկէն:

Առտու մըն ալ չյուսացուած դէպք մը պատահեցաւ: Նորէն պատուհանին առջեւ, Պետրոս գլուխը թեւերուն մէջ կ'օրօրէր մտածումներուն կշռոյթով: Բակը, իր արշալուսային հնչականութիւնէն չերեկուան բալաձայնութեան անցնելով, կարծես կը ժպտէր իրեն ու երկինքին: Դիմացի բայ գրան կիսամութին մէջ տղայ մը կը ծուռտղէր: Ցետոյ տղան դուրս ելաւ ու սկսաւ դառնալ, թռչունի մը

Fonds A.R.A.M

պէս՝ որ նոր արձակած են վանդակէն՝ թեւերը բանալու փորձեր կ'ընէր: Նայուածքները միշտ առջեւը՝ քայլերը կը հակէին: Հարթ գետնին վրայ անոր քալուածքը կը նմանէր լարախաղացի մը քալուածքին, բարձր լարին վրայէն, որ հաւասարակշռութեանը համար պէտք ունի թեւերը բանալու, ուշադրութիւնը լարելու՝ ոտքերուն ճայրերուն վրայ: Ծղուն կլոր ու վարդագոյն դէմքը կը ճառագայթէր: Ինչէ՞ն կրցաւ հետեւցնել թէ իր պզտիկ Պետրոսն էր: Հետեւցնելու ժամանակ չունեցաւ: Այս փոքրիկ էակին ճիչերը անանկ անբացատրելի բան մը ունէին որ Պետրոսի սիրտն ու ալիքները սեղմուէցան, կծկուեցան: Անոնք բան մը ունէին իրենց մէջ, որ կը յիշեցնէին կորսուած հայրը գոնող մըղուն ճիչերը: Ակնթարթի մը մէջ Պետրոսի ամբողջ մարմինը հիւլէ հիւլէ կաթեցաւ սիեղերքի դոդը, ճամբորդեց ծովէն երկինք, երկինքէն ծով, ու համբուրելով ծիեղերքի հոգին՝ եկաւ վերակազմել ղինքը, իր պատուհանին առջեւ, իր փոքրիկ Պետրոսին դէմ, ինչպէս արեւը՝ երկրին: Ծղուն անասհման ու անորակելի զուարթութիւնը կը վարակէր, կը պրաւէր ղինքը: Կեանքին վերադարձը պիտի ըլլար միայն տղան՝ այդ անպատմելի զուարթութեան ճառագայթներուն ճամբայով: Եւ սկսաւ կանչել տղան նոր նոր անուններով, առանց շրթները բանալու, իր մէջէն, թեւերը երկարած, աչքերը խոշոր, ունդերը բացած: Բայց վայրկեան մը կրցաւ անպատասխանել թէ հոս էր իրապէս փիւհարութեան մը նշանը՝ հիմնել իր աշխարհը երեւակայածին կարծիքներուն վրայ:

Կատուի ձագ մը կը դառնար տղուն շուրջ, մլաւելով, ոտքերուն քսքստելով: Ծղան չարաճճի քմահաճոյքով մը բռնեց կատուին ձագը վզէն եւ վազելով վերադարձաւ դէպ ի դուռ՝ "Մամա', մամա'" ուրախութեան ճիչերուն հետ: Հազիւ Պետրոս յիշեց թէ ինք ալ մանկութեանը սիրած է եղեր տանջել անասունները՝ երբ Լիզա երեւաց: Ահաւոր աղաղակ մը պատռտեցաւ Պետրոսի կուրծքին մէջ, ինչպէս Պոլիփեմի աղաղակը՝ անտառին խորքը: Եւ կայծակի շարժումով մը դէմքը վարագոյրին եռաւ պահեց: Բայց այդ վայրկեանէն իսկ արդէն, այդ ղիկղակ շարժումին հետ, անոր ուղեղին մէջ արձանագրուեցաւ ճակատագրական վճիռը:

Մարսէյլ, 1931 ՋԱՐԵՀ ՕՐԲՕՒՆԻ

ԲՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ԱՇՈՒՆԻ

Ա.— ՀՐԱՒԷՐԸ

Աշուն: Այգին ոսկեվառ պարտէզ մըն է հընագեղ
Ուր կը ծավկի բերկրաւէտ երազին վարդը կարմիր.
Թափանցկութիւնն ըստուերին մոլորշի ծով մ'է լուսեղ:
Հովասաթիռով երգերով եթէ ճամբէն անցնէիր,

Շերտափակին վըրայէն կը նետէի քեզ համար
Անոյշ ինճոր մ'հասունցած արեւին մէջ կէսօրուան,
Եւ արիշէն որուն վրայ կան մ'եղուներ անհամար,
Կ'ունենայիր քու բաժինդ ոգեղէններով կարկեհան:

Fonds A.R.A.M

Բ.— ԽՆՁՈՐԵՆԻՆ ԳԵՂԵՑԻԿ

Խնձորենին գեղեցիկ իր ոսաերով ծանրաբեռ
Հնդիկ սահաթ մ'է գոգցես կարմիր փոքրիկ ջահերով.
Ես Արեւին կ'աղօթեմ, երբ իր ոսկին է ծաղկեր
Ծիաձանի մը հանգոյն աղբիւրին վրայ շողալով։

Ես Արեւին կ'աղօթեմ, իր բոցերուն հրահոսան
Բլուրներէն ծաղկազարդ մանիշակի քրքումի.
Ականջներուս մէջ թրթռուն ժիր մեղուներ կը բզզան,
Ձեղքըւած հուռւ մ'այգիէն սրտի մը պէս կ'արիւնի։

Գ.— ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ ՊԱՏԱՆԻՆ

Մոռցա՛ր մեռած այն սըղան, սիկիլիացի պատանին
Որուն աչքերը ծաւի խորունկ էին ծովի պէս,
Երբ ան կ'անցնէր երգելով արահետէն այգիին,
Երբ իրիկուան էր ա՛յնքա՛ն բուրմնաւէտ, կը յիշե՞ս...

Ես կը յիշեմ իր ծիծաղն եւ ակռաներն ըսպիտակ,
Ու կը յիշեմ ախորժելիէն իմ հոգիիս այն առեն՝
Երբ լըռեց երգը սիրոյ, հիմա քոսոր հողին տակ
Մանիշակներ ծաղկեցա՞ն իր աչքերուն կապոյտէն...

Դ.— ԱՆՈՐ ԱՉՔԵՐԸ ԿԱՊՈՅՏ

Դեռ կը լըսեմ իր երգերն յիշատակի քոյրերով,
Ու տրամաբթիւնը հոգւոյս կը դաշնակուի ծառերուն.
Լուռ վերջալոյսը կ'իջնէ լիճին վըրայ դողալով,
Ու կը հեծէ մեղմօրէն ակի մը ձայնը հեռուն։

Այգիներէն ամայի կը բարձրանար մեղեդին
Որ կորսըւած է հիմա ըստուերին մէջ անծանօթ.
Այս իրիկուան հետ անցնող հոգիիս մէջ կը ժպտին
Անոր աչքերը կապոյտ, անհունօրէն երազկոտ...

Fonds A.R.A.M

Ե.— ՊԱՐԸ

Եկո՛ւր լեցնենք այս կողովն հիւսուած լացող ուռիէն
Խնձորներով մշկաբոյր ու վունջերով ծոթրինի.
Բլուրին վրայ տըղաներ զըւարթագին կը պարեն,
Արեւին մէջ իրիկուան՝ արձանօրէն հոլանի։

Տե՛ս, ի՜նչ խնճիղ մը վըճիտ կը բարձրանայ խո՛լ պարէն,
Երբ տըղաներն ոսկեզօծ մարմիններով արեւուտ
Կը նետեն աչ ոտքերնին եւ ձեռքերով կը բռնեն.
Եկո՛ւր, դիտենք իրիկունն իմ այգիիս դուռին մօտ...

Զ.— ԲՈՒՐՄՈՒՆՔ

Որպէս պի դուն գեղեցի՛կ ըլլաս, տարփոտ մարմինով,
Պիտի քաղեմ քեզ համար ամենաբարձրը ճիւղէն,
Խնձոր մ՚այնքան մեղրաւէտ որքան համբոյրը գինով
Մեխակի պէս կարմրավառ շրթունքներու հըրեղէն։

Պիտի պահես մշկաբոյր խնձորը ջերմ հեշտանքով
Ծիծերուդ վրայ մինչեւ լոյս, եւ առաւօտն երբ ծագի,
Քու պաշտելի մարմինդ պիտի քուրեն սիրաթով
Արշալոյսին քրքումներն ու մեղկ աշունը ոսկի...

Է.— ԱՐԵՒԻՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Եկո՛ւր, դիտե՛նք սայլերուն անցնիլն, երբոր կ՚արմենան
Տկճորներու երգերով հին թերաւիները բարի,
Արմըկայեց կ՚երազէ լուռ Տիրուհիւնն իրիկուան
Սիւնամոյթի մը վըրայ քաղեղներով ոսկեթի։

Անդորր ճամբէն գոր Աշունն է բոցավառ հինայեր,
Պոչիւնն հիմա կ՚երկարի հեգընթացիկ եզներուն,
Դէպ ի հնձանը դիւղին. եկո՛ւր, դիտե՛նք ցնծաբեր
Գեղեցկութիւնը կեանքին՝ գերդ Յաղթանակն արեւուն...

Fonds A.R.A.M

Ը.— ՎԱՐԴԵՐԸ

Վարդերն հիմա կը թօշնին, այգեկութքի վերջընթեր
Այս միջօրէն, երբ հնձանն է բերքերով առլցուած.
Առտուան հովը ծառին բոլոր խնձորն է թափեր,
Ու գոգցես հողը կարմիր թաւիշով է ծածկըւած։

Այսպէս առանց քաղուելու վարդերն հիմա կը թօշնին.
Ա՜հ, մեր սէրն ալ անոնց հետ, կը թառամի շուտափոյթ.
Դեռ պըսակի մը համար քաղե՛մ վարդերն աշունին,
Ու համբոյրի մը համար մեխակն ազուոր շրթներուդ...

Թ.— ՎԵՐՋԻՆ ԽՆՁՈՐԸ

Տերեւաթափն է ոսկի՝ վերջալոյսով մը կապոյտ,
Այգեկութքն է վերջացեր, եւ ամայի բլուրներէն
Ծիծաղին մէջ անառհման քու հովուերգակ շրթներուդ
Հայրենաբաղձ սըրինգի ձայն մը կուլայ մեղմօրէն...

Հազիւ պատառ մը ծաւի կը ցոլացնէ երկինքէն
Տերեւներով մը թափած աղբիւրներուն հայելին.
Բարձրը ոսոխ մը վըրայ զոր բաղեղներ կը ծածկեն,
Խնձոր մը կայ որուն ձեռքը չի հասեր կըթողին։

Ժ.— ՍԱՓՓՈՎԻՆ ՀԱՄԱՐ

Եկո՛ւր, խնձորն այդ քաղե՛նք Յիշատակին ի խնդիր
Քաղցրաքընար Սափփովին որ զայն երգեց՝ ըլլալով
Անոր նըմանն գեղեցիկ, անոր նըմանն խնկալիր,
Անհասել ու տրամօրէն իր հոգիին աշունով...

Իր սէրն եղաւ անոր պէս քարձրը ոսոխ մը վըրայ
Որուն հասաւ ցրտօրէն անողոք աչքը մահուան.
Եկո՛ւր, խնձորն այդ քաղե՛նք Յիշատակին սիրահմայ
Քաղցրաքընա՛ր Սափփովին զոր Աշուններըը կուլան...

Fonds A.R.A.M

ԺԱ.— ԳԱԴԻՇՆԵՐԸ

Հոն գադիշները հիմա կը բարձրանան հասկաթուռ,
Բլուրն իրենց ոսկեզէն ծանրութեան տակ ճնշելով,
Կ'իջնէ արեւը գիւղին հրգեհելով ամէն դուռ,
Արիւնահեղ է ջրաբերն իրիկնային շողերով։

Գադիշներու ճամբան վրայ քեզ հըրայրքո՛վ անպատում
Կուրծքիս վրայ սեղմեցի, եւ տարփագեղ մարմինով
Հասկերուն մէջ կեանքին ոյժն, արեւին աէրն էիր դուն.
Ու կարօտով անսահման տըխուր է սիրտըս դիմով...

ԺԲ.— ՀՆՁԱՆԻՆ ՄԷՋ

Խաղող ճմլող ոտքերուդ անոյշ պարերդ մը գիտեմ,
Դարձի՛ր, մեղսն ոսկեթեւ կը մօտենայ շրթունքիդ.
Քու շրթունքներըդ կարմիր ուրախութեան ժըպիտէն
Վարդի նըման կը ծաղկին, երբոր գըւարթ է հոգիդ։

Որքա՜ն, որքա՜ն կ'ուզէի, երբոր աչքերըդ կապոյտ
Կը ծիծաղին երկնաւէտ լիճերու պէս թափանցիկ,
Խաղող ճմլող ոտքերուդ, ալապաստրէ ոտքերուդ
Սիրտըս բերել իբր ընծայ՝ նուռի մը պէս գեղեցիկ...

ԺԳ.— ԹԵՐԱՓՆԵՐԸ

Ակութին մէջ վառեցի կըրակն եւ դուռն ահա՛ բաց
Ուղեւորին կը սպասէ երկար ճամբէն պարտասուն.
Լոյսը խոնա՜րհ ճըրագին աստղի նըման պլպլայ,
Արդէն սեղանն է պատրաստ, եւ սափորները լեցուն։

Իմ հովուական սրինգիս մէջ աղբիւրին ձայնը կուլայ,
Առավեցի նոր հասկեր դուռին վերեւ հայրենի.
Ու Թերափներ կը ժպտին, երբ իրիկուն է հիմա,
Բուրումնաւէտ իրիկո՛ւնը բերքերով Աշունի...։

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Fonds A.R.A.M

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Ա.

Անուշ ու հեռաւոր երազի մը պէս, երբ ետ կը դառնամ կեանքիս ճամբէն, երեւակայութիւնս մէջ հեկեկող քնար մը իր թախծոտ խորհուրդը կ'երգէ, եւ արտմութեան շղարշ մը կը ձգէ պատանութենէ դէպ ի երիտասարդութիւն անցնող շրջանիս վրայ։ Այդ քնարը Եղիային քնարն էր, անոր հառաչող յաւիտենական արտմութիւնն էր, որ անորոշ խաղերով կուգար երգել իմ թարմ երեւակայութեան ու բանաստեղծութեան հրապոյրին մէջ թրթռացող իմ սրտիս։

Եղիային ցաւը՝ մեր տունին ցաւն էր եղած. մեր տունին, ճիշդ անոր համար որ ան կուգար իր մօրը հետ Գաղզիւղի կեդրոնական փողոցներէն մէկը հատատուիլ, ոչ շատ հեռու Մատայէն, որուն հրաշագեղ վերջալոյսները Նիւվանայի կրօնքը աւելի կը խանդավառէին Եղիայի կուրծքին տակ։ Այն գեղեցիկ Մատան՝ ուր Մարմարայի ընդարձակ ու հեւացող տարածութիւնը սաւառնիլ կուտայ մարդուն հոգին անդունդէ անդունդ, անվերջանալի յափշտակութիւնով մը։ Հոն՝ հեզահետէ իջնող իրիկուան մէջ, արեւուն ոսկեճամուկ պատմուճանէն թափթփած ամպի ծուէններըն անբացատրելի երանգաւորումներ կը ստանան, եւ սուեձլիւսի գանգակը, ծանր, միտիքական իր ղօղանջովը նոր կրօնք մը եւ նոր երկրպագուներ կը առեղծէ հրուանդանին այդ ծայրը։

Եղիային ցաւը մեր տունին ցաւը դարձած էր, ըսի, որովհետեւ ան հօրեղբօրորդին էր իմ մօրս, եւ անոր կեանքին մէջ պատահած առեղծուածային երեւոյթները ճակատագրուած էին վերլուծուելու մեր տան մէջ։ Իր խեղճ մայրը, Սըրմա հանըմ, շուշանի պէս նուրբ եւ ցօղունին վրայ տատանող հիւանդագին, նիհար, սպիտակ կին մը, ա՛լ չէր կրնար տակաւ զաւկին անսովոր զգայնութեան պոռթկումներուն, փիլիսոփայական անլուծելի ակզբունքներուն, տարփական արտակեղեք ցաւերուն, եւ օդնութեան կը կանչէր մօրաքոյրս և մօրարս, որոնք իրենց լեզուին, իրենց սրտին բարութեան բոլոր գանձերը կը թափէին անոր առջեւ, հանդարտեցնելու համար զինքը իր նոպաներէն։

Եղիա իրականին մէջ կրնար երջանիկ համարուիլ, քանի որ իրրեւ մեծ զրադէտ, իրրեւ իմաստասէր, իրրեւ խորհող, զրաւած էր իր դիրքը, եւ իր շուրջ ունէր երկրպագուներ իր տաղանդին, իր զրականութիւնով անած երիտասարդ աղջիկներ ու պատանիներ կը դեղերէին անոր բոլորտիքը, եւ զաւառներէն իր տունը ուխտի կուգային զրականութեան սիրահար երիտասարդներ, անոր սեմէն ներս կը մանէին երկիւղած բարեպաշտութիւնով մը, և իրենց հիացման խունկը կը ծխէին անոր տաղանդին։ Ճիշդ հոն ծանօթացած էի ես ալ մեր սիրելի բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեանին, որ կը պատահէր այդ շրջանին եւ որ մէկն եղած էր Եղիայի հիացողներէն։

Այդ շրջանը Պոլսոյ զրական խանդավառութեան գերագոյն շրջանն էր, ու զրական ժամադրավայրի կեդրոնն էր Գաղզիւղի Մատա տանող այդ ճամբան։ Իրենց բնակութիւնը հոն հաստատած էին Ալփալան, Զօհրապ, Մալէզեան, Ալփիար, Անայիս, Կամսարականը, Կարապետ Ոսկան, յետոյ կուգար կը հաստատուէր Որբերեան, ղեռ երիտասարդ, զգայուն եւ բաբախուն, բանաստեղծութիւնով պինդուկած։ Զօպանեան, գրեթէ պատանի տակաւին, Գուրգէն եւ ուրիշ աչքառու դէմքեր, զրական այս հմայքէն վառուած, գիշերներ կուգային անցընել մեր գիւղը, եւ տեսակ մը եղբայրակցութիւն առեղծուած էր այս ամենուն մէջ։ Գաղզիւղ իր Մատա Պուռնուով կը գառնար տեսակ մը հրապոյրի

Fonds A.R.A.M

կեդրոն, առինքնող ու մոգական, ուր այս պրագէտներէն ոմանց սաուէրները, կը թափառէին իրիկուան վերջին սաուէրներուն մէջ, երազկոտ ու տխուր։

Օրուան ոգիէն հալածուած, գրականութիւնը՝ հալածող ոգի մը դարձաւ իմ նորահաս երեւակայութեանս համար, մանաւանդ այն օրէն, ուր Եղիա մեր տան մօտ հաստատուելուն առթիւ կը դրէր մօրս. «Բերուզէ՛, պիտի թողուս որ Զարուհին իմ հոգիիս գաւակն ընեմ, եւ քնարս ձգեմ իրեն իրրեւ ժառանգ, եւ թախծին մէջ՝ որով կեանքս համակ է պաշարուած, անիկա ճառագայթին ըլլայ, եւ իմ կեանքս մոայլ՝ ժպիտ ու երջանկութիւն սառնայ քիչ մը անոր մանկունակ դէմքին վրայ, եւ պակը կիսասպիտակ իմ հերացս, եւ դառնայ պլպուլը, որ պիտի երգէ դերեզմանիս վրայ»։

Մայրս որ արդէն կը տանջուէր Եղիայի առեղծուածային մտածումներէն, իրաւամբ աշխատեցաւ հեռու պահել գիս իր հօրեղբօրորդւոյն հիւանդագին հոգիէն։ Եւ նոյն իսկ շատ անդամ չէր թողուր որ ներկայ ըլլամ Եղիայի խօսակցութիւններուն։ Որովհետեւ սակայն կուգար կը նստէր մօրս դիմաց, եւ անսպառօրէն կը խօսէր, կը յուզուէր, հոսող չուրի մը պէս կը փրփրէր, եւ իր կանացի նուրբ եւ խնամուած մատին ծայրովը կը սրբէր արցունք մը որ պատրաստ էր գլորելու աչքէն վար։

Իր դանդաղները, իր դժգոհանքը, իր երեւակայութիւնը հետապնդող ցաւագին մտածումներուն յաճախանքը ա՛լ սահման ու չափ չունեցան, մանաւանդ իր մայրը կորանցնելէն վերջ։ Քանի մը տարիներ եւս ապրեցաւ նոյն տանը մէջ. «Իրրեւ բու մը, իմ մօրս գերեզմանին վրայ կը հնչեմ», կ'ըսէր արտասուելով։

Այն օրէն վերջ՝ ուր Եղիան կորանցուց իր մայրը, տեսակ մը վախով կ'այցելէի իրեն, որովհետեւ օրերով ընդդիմացաւ ու չուզեց որ վերցնեն այն անկողինը, որուն մէջ մայրն իր վերջին շունչն էր աւանդած, անցընելով իր վերջին տառապանքին ճգնաժամերը։ Եւ բարձր կը մնար իր տեղը, խունկի պէս մարած իր մօրը գլխուն փոսիկը պահելով։ Եւ որդին, ծընրադիր, ծաղիկներ կը դնէր առտու իրիկուն սաւաններուն վրայ, որոնք կը պահէին մօրը մարմնոյն հետքերը։ Անիկա իրեն տաճար, իրեն խորան շինած, ծնրադիր ազօթեց օրերով, մինչդեռ մայրս եւ մօրաքոյրս հնարքներ եւ ծրագիրներ կը պատրաստէին, տանջանքի այդ յիշատակը վերցնելու համար մէջտեղէն։

Առտու մը կանուխ մայրս, ազախնոյն ընկերակցութեամբ, Եղիայէն անհետկնելուն մէջ կարգ ու կեանք դնելու համար մեկնեցաւ տունէն։ Վերադարձին իմացայ որ լացի ու պաղատանքի տեսարանէ մը վերջ, մահուան բոլոր հետքերը վերցեր էին մէջտեղէն, եւ պատին վրայ Պայրընի եւ Խաչելութեան պատկերները կախուեր էին, եւ մահուան սենեակը հիւրասրահի վերածուած էր։

Ուրեմն այլ եւս վախու եւ սարսափի մըղձաւանջը անհետացեր էր իմ թաղմ երեւակայութեանս աղբեւրէն, ինքզինքս ազատ ու թեթեւ կը զգայի։ Առտու մը մեր պարտէզէն ծաղիկներու փունջ մը կը տանէի Եղիային, խնդրելով որ կարգալու գիրքեր փոխ տայ ինծի։

Իր քառասուն տարիներու պատկառելի երեւոյթը, խորհրդաւոր և կիսասքող իր նայուածքը, լուրջ ու ծանրախոհ իր դառնացած դէմքին ժժգունութիւնը, մշտաքթիթ իր արտեւանունքը, կը պարտադրէին կարծէք իմ տանեւութի դարուններուս՝ երկիւղի եւ վրանքի սարսուռներ ունենալ իր ներկայութեան, եւ տեսակ մը կափկափուն յուզումով խօսիլ իրեն հետ։

Հակառակ որ ժողովրդական ըլլալ կ'ուզէր Եղիան, իր շուրջ գտնուողները միշտ ունեցած էին այդ երկիւղած վերաբերումը անոր մասին։ Ու ասիկա կը սկսէր նոյն իսկ մեր տունէն, մայրս եւ բոլոր մերինները տեսակ մը յարգանք ստիպուած կ'ըլլային ունենալ իրեն հանդէպ, ոչ միայն իր ամենէն մտերիմ պահերուն, այլ մանաւանդ իր ջղագրգռուած ծայրայեղ վայրկեաններուն, ուր, հալածական ատուերներու եւ անդոյ հալածիչներու յաճախանքով, աշխարհի թշուառագոյն էակը կը դառնար, տանջուած Յիսուսի մը երեւոյթով։

Այդ առաւօտուն, ծաղիկներու փունջը ձեռքերուս մէջ դողդողուն, իր դուռը զարկի։ Վար իջայ, բացայ դուռը, կիսափակ աչքերուն մէջ հազիւ թէ գոհունակութեան ժպիտ մը փայլեցաւ եւ հրաւիրեց գիս վեր ելլել։ Ներս մտայ, բակին քովնտի սանդուխներէն վեր բարձրացանք։ Երեք սենեակները եւ պզտիկ սրահը, գրեթէ ամէն կողմ, տանը պահարաններէն մինչեւ դարակները դրացա-

Fonds A.R.A.M

բանի վերածուած էին, իր ննջասենեակը զբաղեցնող դէպին տակ կը կծէր։ Աշխատասէրեան յատկացուած սենեակը, կը նայէր իր տանը և կռնակի բոլոր տուներու պարտէզներուն վրայ։ Լայնօրէն բացուած գոյգ լուսամուտներուն առջեւ, սենեակին ամբողջ ճակատը, լայն բազմոց մը, որուն վրայ խառն ի խուռն, նետուած էին ընդարձակածաւալ գիրքեր, Լիթրէչներէն շրջապատուած, աջ կողմը գրասեղանը, որ անգործածելի դարձած էր՝ բազմոցին պէս, գիրքերու դէպին տակ։ Ձախ կողմը գրադարան մը կար կիսաբաց, եւ սենեակին դրանը առջեւ խոշոր կողով մը թղթակազմ գիրքերով լեցուն։ Գետինը, բազմոցին ոտքը, բարձ մը կար, որուն վրայ կը նստէր Եղիա գրելու համար, եւ բազմոցը կը գործածէր իբրեւ գրասեղան։ Անիկա պէտք ունէր իր Լիթրէչներուն, իր գատնած բոլոր իմաստասէրներուն, հնդիկ վեհաններէն մինչեւ Ս. Գրքին, Պայրընը թեւերուն տակ եւ Հիւկօն ծունկերուն առջեւ, Լուկրետիոսը անարին տակ եւ Հոմերոսը գրասեղանին վրայ. կը խօսէր, կը խորհրդակցէր, կը մխուէր անոնց մէջ, զրեւէ աւելի կարդալու եւ իր հոգին հաղորդակցութեան մէջ դնելու համար անոնց հետ։

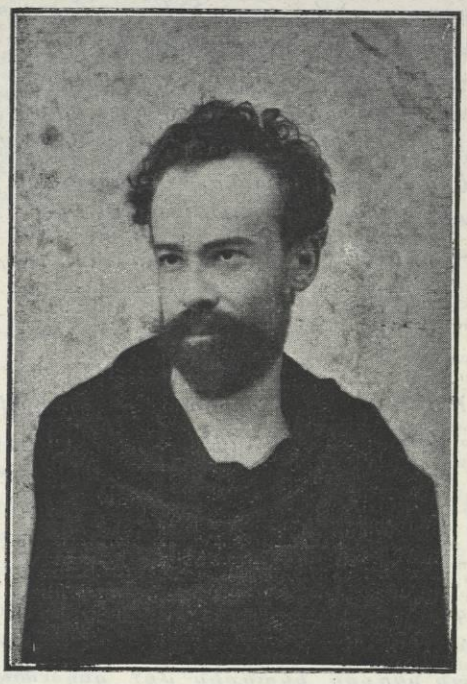
Նոյն օրն իր դէմքին կիսաքօղ ժպիտը գիս աւելի հմայքակ կը դարձնէր, եւ ազատօրէն հարցումներ կ'ընէի գինքը շրջապատող գիրքերու մասին։

— Այս գիրքերը, ըսաւ, ցոյց տալով կողովին մէջինները, աստնք նետուելու համար են, հինցած հեղինակներ, որոնք կարդացած եմ. իրենց այժմէութիւնը կորսնցուցած են եւ ժամանակին հետ իրենց անուններն ալ պիտի կորսուին. գրադարաններուն մէջ, տեղ բացի նոր գիրքերու համար։

Սենեակը խիտ զուարթ էր, Մայիսի առաւօտը բաց պատուհաններէն ներս կը հեղեղէր իր բոլոր լոյսն ու աւիշը։ Պարտէզէն երկարած թզենի մը իր տերեւներուն սուսերներովը կը խաղար կիսաբաց գիրքերուն վրայ, տանը պատերն ի վար սողոսկող կլիսինները իրենց բոյրը եւ մեղրը կը ծորէին սենեակէն ներս, զրեթէ պատուհաններուն մինչեւ կէսը ծաղկեցնելով։

— Անա այսպիսի օր մը պիտի ուզէի մեռնիլ, Զարուհի՛, ըսաւ յանկարծ. այսպէս, երբ բնութիւնը իր ամբոր կը կատարէ, ես ծաղիկներու բոյրէն պինդված, արեւուն շողերէն առկայծ, պիտի ուզէի մեռնիլ Մայիսի առաւօտ մը։

Այն հիացումը որ ունէի հօրեղբօրորդւոյս հանդէպ, իր գրածները որոնք աւետարանի մը շունչը կը սփռէին մեր տան մէջ, այս մարդ առեղծուածը որ, իր ազդած վարանումներուն մէջ, միշտ զօրաւոր եղած էր պահելու մեր համարումներու դատանանքը, ինծի ենթադրել կուտային՝ թէ ամէն զգացում որ իր հոգիէն կը բղխէր, կրօնքի մը պէս նուիրա-

ԵՂԻԱ ՖԱՓԻՐԻ ՏԱՐԱՁՈՎ

կան էր, եւ բանաստեղծութեան մը պէս հեշտալի թուեցան ինծի իր խօսքերը։

— Եկած եմ կարդալու համար գիրքեր ուզելու, ըսի։ Կանացի նազանքով մը իր նրբակերտ մատները պարզուց սիրուն արկղիկի մը մէջ, եւ գեղակազմ «Վերթեր» մը հանեց մէջէն։

— Անա քեզի ցոյց կուտամ, ըսաւ, 19րդ դարու սիրոյ աւետարանը, զոր իր լեզուով կարդալու եւ հոգին ըմբռնելու համար գերմաներէն սորվեցայ։ Կուտայի քեզի «Վերթեր»ը, բայց մօրմէդ կը վախնամ. չպիտի ուզէի որ դիտնար թէ ես քեզի տուած եմ զայն։

Յլեցի ձեռքէն «Վերթեր»ը եւ ձեռքերուս մէջ պահեցի զայն։

Fonds A.R.A.M

— Քանի որ ձեռքդ անցուցիր, կարգա՛, ըսաւ, ու Պայրընի պատկերն ալ ինծի երկարեւով, կ՚ուզեմ որ ասիկա սենեակդ պատին վրայ կախես, եւ խաչ մըն ալ դիմացը:

«Վերթեր»ն ու Պայրընը առի եւ վար վազեցի սանդուխներէն, վախնալով որ վերջէն չյայտնած իր վարանումներուն մէջ եւս կ՚առնէ ձեռքէս: Գիշերը կանուխ սենեակս քաշուեցայ, դուռս գոցելէ վերջ՝ մէկ շունչով կարդացի աւարտեցի «Վերթեր»ը, եւ ապրուած ու դերագրգռուած իմ դարուններուս բոլոր ափունով, նամակ մը գրեցի Եղիային, որ կը սկսէր սա տողերով. «Ինչո՞ւ տուիր ինծի «Վերթեր»ը որ կարդամ եւ կամ ինչո՞ւ պիտի չտայիր»: Ու գրքին մէջ ծրարելով իրեն դրկեցի:

Երկար առեն կ՚ըսէր թէ տեսակ մը խըղճահարութիւն կը զգար «Վերթեր»ը ինծի տուած ըլլալուն համար:

Բ.

Մեր տան մէջ սակայն մտահոգութիւնները կը շատնային Եղիայի մասին: Չակառակ որ խիստ ներոզամիտ եւ համբերատար հոգի մը ցոյց կը տրուէր սիրելի հօրեղբօրորդւոյն առեղծուածային նորերեւոյթ դէպքերուն, անոնք երբեմն այնքան տարօրինակ հանգամանքներու մէջ կը ներկայանային, որ անոնց ազդեցութիւնը եւ խռովքը մեր ընտանեկան ներքին կեանքին մէջ ցնցումներ եւ յուզում առաջ կը բերէին շարունակ:

Եղիան հետզհետէ սկսած էր հետաքրքրութիւնը դառնալ իր բնական խաղին. հայ եւ յոյն համեստ ու պարզուկ տանտիրուհիներ, որոնք անըմբռնելի անբնական էակ մը, բարի, քնքոյշ, մեծ և ազնուական հոգի մը կը դատանէին անոր մէջ, համակրելով անոր շարժումներուն, կը մտահոգուէին անոր առանձնակեաց կեանքին նկատմամբ եւ ինքզինքնին շնորհապարտ կը զգային այն դեղեցիկ նուէրներուն համար, որոնցմով կը փոխադարձէր այդ բարի դրացուհիներուն իր մասին ունեցած հոգատար մէկ շարժումը:

Այսպէս, Զատկի առաւօտ մը կանուխ, իր հայ դրացուհիներէն տարիքոտ կին մը՝ խեղճ երեւոյթով մեր տան դուռը զարկաւ: Կը լսէի անկողնոյս մէջէն որ վարը ձայները կը բարձրանային, ծառաները զարմացումի աղաղակներ կը հանէին. եւ յետոյ լսեցի մօրս ձայնը որ կը խօսէր հայ բարի պառաւին հետ:

— Եղիա էֆէնտին, կը պատմէր կինը, կանուխ, անդրաւարտիքը մինչեւ ծունկերը զարձուցած, հին ցեխոտ կօշիկներով, վերարկուին պատառը բզիկ բզիկ վար կախուած, երեսը անճանաչ, ձեռքը թիթեղէ ծոած պնակ մը, իր տունէն դուրս ելաւ. Տիկի՛ն, խեղճի մը պէս էր խեղճ Եղիա էֆէնտին:

Այս կինը հինաւուրց վարժուհի մըն էր, որ ա՛լ գործէ քաշուած, ինքզինքը իր կալուածներուն մէջ կը կարծէր՝ զրագէտներու եւ անոնց գործերու մասին իր ունեցած համակրութիւնները յայտնած պահուն, թէեւ ինծի այնպէս կը թուէր թէ հազիւ կարդացածը կը հասկըներ, եւ Եղիան իրեն զրացի ունենալը իր ամենէն մեծ փառասիրութիւններէն մէկը կը նկատէր: Այսպէս, զարմացման, զորովի, մտահոգութեան խառնուրդ արտայայտութիւններ եւ աղմուկներ կը հանէր: Մայրս ստիպուած էր հանդարտեցնել նախ այս կինը: Թէեւ տան մէջ ամէն մարդ արթնցած էր, եւ մեծ ու պզտիկ յուզման պահեր կ՚անցընէինք: Ո՞ւր դիմէին, ո՞ւր կրնար զացած ըլլալ Եղիան այդ երեւոյթին տակ: Լոյս մը, ձայն մը պիտի զար անշուշտ տեղէ մը, քանի որ հանրածանօթ դէմքի մը շուրջ կը դառնար այս արտասովոր դէպքը: Ու իրաւ ալ քիչ վերջը եկեղեցւոյ պաշտօնեաներէն մէկը եկաւ, ու մանրամասնօրէն պատմեց՝ թէ Եղիան առաւտուն կանուխ, մուրացկանի երեւոյթի տակ ծպտուած, պնակ մը ձեռքը զացեր էր Ս. Թագաւոր եկեղեցւոյ դրանը դուրսը դիրք բռներ էր միւս այր ու կին մուրացիկներու կարգին, եւ եկեղեցիէն ներս մտնողներուն իր պնակը կ՚երկարէր զլխիկոր ու ամօթխած: Պառաւ բարեպաշտուհի մը, քանի մը բոկեղ ձեռքին մէջ կոտրտելով բաժնած էր աղքատներուն: Եղիան ալ ունեցած էր իր բաժինը, եւ քովի մուրացիկները որ նշմարած էին այս արտասովոր արհեստակցին ազնուականութիւնը, խոժոռ նայէր էին իրեն, մանաւանդ որ այս նորեկը պակասեցուցած էր իրենց առանալիք ողորմութեան քանակը: Յաւտար աղքատ մը խնդրած էր որ իրեն տայ բոկեղին կտորը, քանի որ ինք չէր ուտեր, միւս մուրացիկները վրան յարձակած էին ցաւագարին, եւ կռիւ մը ամենուն մէջ: Եկեղեցի եկողները կը կենան դադրեցնելու համար կռիւը, անոնցմէ մէկը

Fonds A.R.A.M

կը ճանչնայ Եղիան, իսկոյն ներս կը մտնէ եկեղեցիէն, Աբիկ էֆ. Ունճեանի հետ, որ Գաղարդիւղի մեծահարուստ ջոջն էր, համակիր պրակական դէմքերու, իր հովանաւորութեան տակ առած Գաղարդիւղի կրթական եւ կրօնական գործերու ընթացքը։

Աբիկ էֆ. իսկոյն եկեղեցւոյն յարակից սենեակներէն մէկը տանիլ կուտայ Եղիան, և յետոյ լուր կը դրկէ մեր տունը։ Աբիկ էֆ. յետոյ կը պատմէր՝ թէ ի՞նչպէս առաւօտուն մուրացկանի երեւոյթով Եղիան կէս օրուան իր ճաշի սեղանին հիւրը եղած էր, մաքուր, սեւ պաշտօնական հագուստներովը, խնամուած ֆիզիքովը, եւ բազմած առանիրոջ աջ կողմը։ Ուրիշ հիւրերու ներկայութեան, իր ամենէն զեղեցիկ բաժակաճառը խօսած էր նոյն օրը, Յիսուսի խոնարհութեան, սիրոյ, ընկերվարութեան ներքոյն ընելով, եւ հրաւիրելով ներկաները որ ձգեն փառասէր մտայնութիւնը, եւ ապրին Քրիստոսի վարդապետած օրէնքին մէջ։

Իր ճառը, ա՛յնքան հմայիչ ու ազդեցիկ, ներշնչուած էր առաւօտեան ապրած կեանքովը, ոգեւորութիւն ստացող մէկու մը կրած տառապանքներովն եւ տարտնջներովը իր հոգին թրթռալով, լացեր ու լացուցեր էր սեղանի հիւրերը։ Եղիա իր Զատկի այցելութիւնը դեռ չըրած մեզի, իր գործին ու ճառին համբաւը եկած եւ մտած էր մեր տունէն ներս։ Այնպէս որ մեր տան մէջ առաւօտեան դրգռութիւնները հանդարտած էին, եւ իր մասին զգացուած արամադրութիւնները տեսակ մը գգուանքի եւ հիացումի փոխուած։ Որովհետեւ Եղիային հետ, նոյն օրը իր վրայ հիացողներու խումբեր կուգային մեզի այցելութեան, կը շնորհաւորէին դինքը Զատկի առաւօտով Յիսուսի խոնարհութեան օրինակը բերած ըլլալուն համար, կ՚ողջագուրուէին իրեն հետ, իբրեւ խաչուած Մեսիայի մը։ Իրեն այցելողներուն մէջ կային, գիւղին ծանօթ դէմքերէն զատ, Մխիթարեան Վարժարանի վարպետներէն ոմանք։

Անցած էին քանի մը ամիսներ, Եղիայի մուրացկանութեան դէպքը հետզհետէ համակիրներու շրջանակ մը կը սեղմէր իրեն շուրջ, մանաւանդ գիւղին երիտասարդ աղջիկներուն մէջ, որոնք Եղիային մօտենալը, իրեն մէկ ժպտին արժանանալը տեսակ մը փառասիրութիւն կը նկատէին։ Եւ ինքն ամէն իրիկուն, Չերմ երկրպագու ընութեան ու ծովուն, Մոտայի ձայրն էր գլխիկոր, և իր ներքակերտ իրանը թերասուտերի մը պէս կը խուսափէր Մարմարայի հորիզոնին վերջալոյսներուն քողին տակ։

Առանձնակեաց եւ յոռետես իմաստասէրի իր համբաւը խոտոր կը համեմատէր լաւատոյն տեղեր մասնաւոր կարուած իր հագուստներուն եւ իր ձայրայեզօրէն խնամուած ֆիզիքին, այնպէս որ հայ բարեկեցիկ ընտանիքի աղջիկներ շատ անգամ, այն պահուն ուր Եղիան կ՚երթար, եւ ֆրանսական եկեղեցւոյն անձկիւսի զանգակը մեռնող օրուան մահերգը կ՚ողբար, իրենց (1) տան դաստիարակուհիներուն հետ կ՚երթային Մոտայի ափերուն վրայ, ու իրենց համար փառք մը կը նկատէին անոր մէկ նայուածքին արժանանալ, որ շատ անգամ այդ օրիորդներուն ձօնուած բանաստեղծութիւնով մը կը վերջանար, մաքուր եւ պզտատոնական սէր մը, որ այն օրերուն ու տարիներուն յատուկ էր, եւ որոնց որակն ու չարքը անձամօթ է այսօրուան երիտասարդութեան։

Մոտայի հրուանդանի այդ յարատեւ այցելութիւնը, տեղէն էր սիրային վէպ մը անոր սրտին մէջ, գիւղին հարուստ, գեղեցիկ և զարգացած աղջիկներէն մէկուն հետ։ Իր բանաստեղծ հոգին խանդավառող այդ սիրոյ բոցը շաբթի մը պէս հզօր ու այրող եղաւ իր սրտին համար։ Անիկա դերբնական պահեր ապրեցաւ, երջանկութեան ու ջղային վայրկեաններու նազանքներ ունեցաւ, որոնց բնոյթը երկար տարեն անձամօթ մեզի։ Եղիան կ՚երգէր, մխամխա ու ազէտ մարդոց գուարթ ու դիւրին նկարագիրն ունէր, ու ամէն տարեկէտ աւելի առատաձեռն էր դարձած այդ օրերուն։ Շատ անգամ մայրս յանկարծ վրայ հասած էր, երբ իր տան պաշարներէն շաքար, կարագ, օճառ ու զանազան պարէններ իբր ողորմութիւն կը բաժնէր փողոցէն անցնող մուրացիկ կիներուն, եւ դեռ ամիսը չլրացած, արդէն իր գրպանները նիհարցած կ՚ըլլային, եւ կը պատահէին իրիկուններ, ուր զաւակ մը մաձունով կ՚ընէր իր ընթրիքը։

Եւ լուռ էր իր մէջ եռացող զգացմանը

---

(1) Ա՛յն տարիներուն նորաձեւութիւնն էր աղջիկները դաստիարակել տան մէջ, եւրոպացի դաստիարակուհիներով։

Fonds A.R.A.M

մասին. իր աչքերը կը բոցավառէին, իր շրթունքը՝ որ արիւնոտած երեւնալու աստիճան կարմիր էին, աւելի կը բորբոքէին. գաշտերը գացած աեւոնիս, տղու մը պէս կը խայտար ու կ'ոստոստէր: Իր լուրջ ու պատկառելի երեւոյթը կը կորսնցնէր ան շատ անգամ, երբ կ'երթայինք Ջանարաքիի մարզերուն մէջ, գարունին թարմաբոյր օդը եւ խոտերուն գովելիքինը շնչելու: Մայրս կ'ըսէր՝ թէ Եղիան նոր մտահոգութիւն մը կը պատրաստէր, իր զուարթութիւնը եւ յանկարծ ինքն իր մէջ ամփոփուիլն ու տխրիլը փոթորիկի մը մօտալուտ պայթումը գուշակել կուտար իրեն:

Կէս օրէ մը վերջ, անակնկալօրէն, եւ այցելութեան անյարմար ժամու մը, հարուստ զարդացած եւ գեղանի օրիորդին մայրը, ծրարիկ մը թեւին տակ մեր տունը եկաւ: Տիկինը անմիջապէս առանձնանալ ուզեց մօրս հետ.— Երիտասարդներու առջեւ ըսուելիք խօսքեր չեն, ըսաւ, որոշ ցաւումով մը, զոր չէր կրնար զսպել, հակառակ ճիգ մը դնելուն որ մօրս հետ տարիներու բարեկամութեան և յարգանքի երեւոյթները փրկուին:

Մայրս անմիջապէս հիւրասրահը առաջնորդեց տիկինը եւ յանձնարարեց մեզի որ ներս չմտնենք: Դիւրին էր գուշակել թէ սենեակին մէջ յուզում մը կ'անցնէր, որովհետեւ տիկնոջ ձայնը հետզհետէ կը բարձրանար, և յայտնի էր որ մայրս ճիգեր կ'ընէր զայն հանդարտեցնելու:

Մեկնելէն վերջ հետաքրքրութիւնս լարուած էր եւ աչքերս ծրարին վրայ կեդրոնացած: Մայրս կանխեց զիս եւ ըսաւ.

— Ես չէի՞ ըսեր որ Եղիան նոր փորձանք մը կը պատրաստէ մեզի. աղջկանը սիրահարուեր է, անպղիերէն բանաստեղծութիւններ, նամակներ, ոսկեզօծ կազմով Պայրըն մը և ոսկի փեռուր գրիչ մը նուիրեր է:

Ծրարը բացի եւ կարօտախտի մղձաւանջով մը աչք անցուցի այդ ամէնը երիտասարդ հոգիիս բոլոր թափովը: Յետոյ ծրարը կղպանքի տակ դրուեցաւ, եւ իրիկունը՝ երբ Եղիա դէպ ի Մոտա ըրած իր սովորական պըտոյտէն վերջ մեզի կը հանդիպէր, մայրս առանձնացաւ անոր հետ սենեակ մը, և մինչեւ ճաշի ժամը վուվուի մը պէս ականջիս մէջ կը հնչէր Եղիային ձայնը որ արտասուագին էր ու տանջուած:

Մէկ քանի ամիսներ անցած էին այս դէպքէն վերջ. օր մը կրկին անակնկալօրէն ընդունեցանք այցելութիւնը նոյն տիկնոջ, ծրարիկ մը ունէր նորէն թեւին տակ:

Այս անգամ խստասիրտ էր եւ անհեղոդ, բարձրաձայն կը խօսէր. կ'ըսէր՝ թէ մենք էինք վերջապէս Եղիային տէրը, թէ իր աղջիկը պատուաւոր էր: Մայրս խիստ համոզկեր լեզուով մը կը խնդրէր որ աղջիկը չղրկէ Մոտա, եւ թէ ինք չի կրնար արգիլել Եղիան որ չերթայ հոն, քանի որ ան Գատըգիւղ կը բնակէր՝ մխիթարեան Մոտա Պուրնուի եւ Մարմարայի հրապոյրներուն համար:

Ծրարին մէջ նամակներ եւ Ջաքիրի հագուստով մահատիպ եւ արտասովոր Եղիային պատկերները կային:

Օրիորդին համար սիրոյ վէպը փակուած էր, բայց Եղիային հոգիին մէջ չսիրուած ըլլալու ցաւը իր սեւեռամտածումը դարձաւ օրերով. սկսաւ բոլորովին մութ ու խաւար տեսնել շուրջը: Կը յիշեմ որ կուգար պատուհանին առջեւ, բազմոցին եղերքը նստած գլխիկոր եւ աչքերը կիսափակ, արցունքները կը սրբէր: Այդ սէրը հիմա տանջանքի յաւիտենական գետին մը դարձած էր իր հոգիին մէջ, ամիսներով իբրեւ հրաշագեղ երազ մը փայփայելէն վերջ: Այդ հոգին որ երբեմն ամենուն հանդէպ բարեացակամ ու ներող էր եղած, յանկարծ դաժան ու խստասիրտ կը դառնար, եւ ճակատագրական կամ աստուածային պատուհաս կը նկատէր իր սիրած անձերուն կեանքի անախորժ պատահարները: Ու հետզհետէ իր անձին թշնամի մը սկսաւ դրտնել իր է'ն սիրած անձերուն մէջ:

Օր մը զայի իրեն, եւ տեսայ որ ապաղայ խոսաացող իր շատ սիրած մէկ աշակերտին դէմ բորբոքած, անոր հասցէին խիստ խօսքեր կ'ուղղէր, որոնց վրայ մտածելու անգամ պիտի ամչնար իր մարքի բնական վիճակին մէջ:

Ուրիշ օր մը, յուզուած կուգար, կամուրջին վրայ կեդծ դրամ մը ուրած եւ ձերբակալուած ըլլալուն համար, եւ կը կարծէր որ հակառակ իր անմեղութիւնը ապացուցուած ըլլալուն, ամէն մարդ զինքը կը հալածէր ամբոխային երգերով եւ թէ լանթերնայի մը առջեւնորդութեամբ երկու պինոիներ կը հետեւէին իրեն:

Ուրիշ օր մը դառնացած էր դրացուհիի մը, որ մերկ դաստակով լաթ փռած առեն գինքը պատուհանը տեսած ըլլալուն համար

Fonds A.R.A.M

ներս էր քաշուած. ի՛նք որ տարիներով ապրած էր այդ տան մէջ առանձին, յարգելով պարկեշտութեան ամենէն տարրական կէտերը:

Եւ այսպէս կը շարունակէին իր մտաեւեւումները անդոյ թշնամիներու եւ հակառակորդներու հանդէպ, մինչեւ որ կարգը եկաւ հասաւ մեր տանը, ուր այլ եւս ցանցառ կը դառնային իր այցելութիւնները:

Մայրս, որուն համար մասնաւոր յարգանք կը տածէր, օր մը խրատչեցուցեր էր Եղիան, ճիշդ անոր ներկայութեան հարցնելուն համար սպասուհին՝ թէ ասա՞ծ էր արծաթ դպալներէն մէկը, որ մէջտեղ չկար: Ուրիշ օր մը սասաիկ ցաւած էր ինծի՝ Ծանտառաքի դաշտասեղանի մը միջոցին իրեն հարցուցած ըլլալուս համար թէ պայաճ հացին հայերէնը ի՞նչ է:

— Դո՞ւն ալ սկսար, Զարուհի, հարցափորձել դիս, զեռ Կիրակի օրը ձեր սեղանին վրայ զործածեց այդ բառը Սրուանձտեանց Եպիսկոպոսը:

Նոյն օրը նաւակով կը վերադառնար ընտանիքին մէկ մասը Ծանտառաքիէն, մայրս եւ ես ալ հոն էինք, իսկ միւս մասը կառքով կ'երթար Գատըգիւղ. Եղիան որ ծովուն սիրահար էր, զարմացեր էինք յամաքը նախընտրելուն: Մեր նաւակը ծովուն բացերը ակռաւ չուր առնել, վտանգի մէջ էինք. թէեւ Ապրիլի վերջին օրերն էին, խոնաւութիւն կ'իջնէր. մութը կը թանձրանար ծովուն վրայ. օդնութիւն կը կանչէինք, երբ նշանաւոր Պետօն, որ յետոյ Եղիային կեանքը պիտի ազատէր. հասաւ իր մակոյկովը և ողջ ելանք ցամաք: Մեր յապաղումը բնական է մտահոգութիւն պատճառած էր տունը, եւ հայրս նաւամատոյց իջած, նաւակներ ղրկած էր Ծանտառաքիի ուղղութեամբ՝ անխուսափելի վտանգի մը առաջքն առնելու համար: Եղիան չկար նաւամատոյցին վրայ. այս բանը գարմանք պատճառած էր մեզի: Յաջորդ առաւ պահրանի մը մէջ երկու երկար նամակ ղրկած էր Եղիան, մօրս եւ ինծի համար: Առաջին էջերը գեղեցիկ էին, եւ գարունի ծաղիկներուն չափ գունագեղ ու թարմ, բայց վերջին էջերուն մէջ, Եղիա կը թօթափէր իր բանաստեղծի պատմուճանը եւ կը գառնար խիստ անխորհուրդ, հիւանդագին եւ յուսահատ մարդը, զոր ուղղելու եւ բուժելու համար ա՛նքան շունչ եւ ա՛նքան զորով թափած էր հէք մայրս:

«Դո՞ւն ալ, Բերուզէ՛, կը զրէր մօրս, դուն զոր բարութեան տիպարը կ'ընդունէի, եւ որուն համար մեծ էր եղած իմ հիացումս, դո՞ւն ալ անարգեցիր զիս, դո՞ւն ալ զող ու կեղծաւոր անուանեցիր զիս:» Եւ այսպէս կը շարունակէր իր զառնութիւնը, իր հոգիին թոյնը թափել, եւ հասնիլ հոն, ուր անձնասպան ըլլալու որոշումը կը յայտնէր.

«Մայիս մէկի առաւօտը մեռած պիտի գտնէ զիս, վաղը շատ ուշ պիտի ըլլայ արդէն, վաղը Եղիան ծաղիկներու մէջ մեռած պիտի գտնէք»:

Նամակը առաւօտուն կը հասնէր, գրեթէ ժամ մը վերջը իր ծովամոյն ըլլալու լուրէն: Մոտայէն քանի մը նաւաստիներ առտուն եկած էին իմացնելու թէ մեր ազգականը անձնասպան ըլլալու համար ծովը մտած էր, եւ իրենք նշմարած էին հրուանդանին վրայ մարդկային առուեր մը որ քայլ առ քայլ կ'իջնէր վար, ու յետոյ կամաց կամաց ծովափէն քալելով առաջացեր էր ծովուն մէջ: Հեռուէն նշմարեր էր Պետօն մարդկային այդ առուերը, իր առագաստանաւով հասեր ու ազատեր էր Եղիան, որուն գլուխը ծածկած են եղեր չուրերը: Կիսամեռ վիճակի մէջ, նախնական գարմանները տարած էին անոր, իրենց արուեստին գիտութիւնովը: Քիչ յետոյ կառք մը կեցաւ մեր տան առջեւ, ու Եղիան ժժգոյն, մեռելային, չուրերը հագուստներէն վազելով, բերին վեր ու անկողնին մէջ տարածեցին: Աւիկա անձնասպանութեան իր երկրորդ փորձն էր, որուն առաջինը, մայրս կը պատմէր թէ՝ պատահած էր ճիշդ իմ ծնած իրիկունս. մայրս երկունքի ցաւերուն մէջ տառապած պահուն, Եղիան անդին ծովամոյն ըլլալ կը փորձէր, հորէն Գատըգիւղի օրիորդի մը սիրոյն:

Յուզումը այս անգամ բնական է աւելի զօրաւոր կերպով պարուրած էր իմ երիտասարդ հոգիս, բժիշկներ կը մտնէին ու կ'ելլէին մեր տունէն, եւ մեծերը կը զգուշանային զիս խօսակցութեան մէջ պահելու հիւանդ հօրեղբօրս պատճառ տեսնելով, որովհետեւ մահուան գաղափարը զոն բայց հեշտագին թոյնով մը արբեցուցած էր զայն: Մեզ մայրս, այսօրուան պէս կը յիշեմ, կարգ մը հակազդեցութիւններու ներքեւ էր. կը սիրէր հօրեղբօրոր-

Fonds A.R.A.M

դին, բայց միեւնոյն ատեն կը դողար իր զաւակներուն վրայ, եւ պատրաստ էր ամէն զոհողութիւններու՝ իր զաւակներուն բնազդները, զգայնութիւնները լաւագոյն ուղղութիւնով վարելու։ Ես՝ ա՛նքան դեռատի, անած էի Եղիային եւ իր սիրած դրագէտներուն ազդեցութիւնով, հոգիս պատրաստ խանդավառուելու ամէն յուզուած զգայնութեան առջեւ. մայրս գիտէր թէ օրուան գրականութիւնը, երկարատեւ ու հեծեծագին երգի մը պէս՝ քաղցր տխրութիւնով մը պատած էր էութիւնս, կը վախնար որ Եղիային սիրոյ ու մահուան այդ անդադար ու տարտամ իղձերը, տարափոխիկ հիւանդութեան մը պէս վարակէին զիս, ուստի առաջին վայրկեանէն պատուիրեց ինծի չմտնել Եղիային սենեակէն ներս։

Այդ բանը տանջանք մըն էր ինծի համար. Եղիան զարձած էր նորէն օրուան դիւցազնը. իր մասին առասպելական բաներ կը պատմէին. ծանօթ գրագէտներ գինքը տեսնել կուգային. Մխիթարեան վարդապետներէն Հ. Բասքանտիլեան Համերսէն դիւցազներգական կտորներ կ'արտասանէր, սենեակը գոռացնելու աստիճան. մաքի եւ գրչի մարդիկ իրենց կարելին կ'ընէին Եղիան սթափեցնելու համար մահուան երազանքէն։ Եւ ես չէի կրնար մրատնել ներս իր սենեակէն...։

Մահուան փորձին նախորդ իրիկունը, գրացուհիները տեսած էին որ Եղիան իր պարահէզը մերկացուցած էր ծաղիկներէն եւ իր ննջասենեակը զարդարած էր անոնցմով։ Եղիան ալ վերջը լալով ատիկա պատմած էր մօրս, ուզած էր ծաղիկներու բոյրովը գինովնալ, թունաւորուիլ ու մեռնիլ, բայց երբ արշալոյսը ծագած էր ու ինք իր զգայութիւնները կորանցուցած չէր տակաւին, վախցած էր որ Մայիս մէկի առաւօտը կ'անցնի եւ ինքը չի կրնար մահը աղջունել, ու հագուած դուրս խոյացած էր տունէն, մեռնելու համար միւս իր սիրած տարրին մէջ, իր պաշտած բնութեան այդ ծայրը, Մարմարայի ջուրերուն մէջ, ուրկէ տարիներով դիտած էր վերջալոյսներու անոահմանելի սխրութիւնը, եւ խանդաղատանքով փարած էր անէացող երազներու հեշտանքին։ Օր մը նոյնպէս, կոյտ մը պէս ամօթխած, պատմեր էր մօրս՝ թէ մահափորձէն քանի մը օր առաջ, գիշեր մը լուացուցած էր իր պաշտած աղջկանը սեմին վրայ, համբուրելով անոր ոտքերուն հետքերը եւ հակելով պատուհանին առջեւ, որուն դոյ վարագոյրին վրայ իր սիրելիին սուուերն էր շարժած՝ անկողին մտնելու պատրաստութենէն առաջ։

Մահափորձի դէպքէն քիչ վերջը Զօհրապ կը գրէր Փասիսի մէջ յօդուած մը կանանց նորաձեւութեան մասին, զոր Մուսա կ'անուանեն մեր կողմը.

«Ոչ այն Մուսան ուր Եղիան կ'երթայ ու Պեռճն կը սպասէ։»

Աւելի անհանգոյ ակնարկութիւն մը թուած էր ինծի, քանի որ լաւ կը ճանչնայի Եղիայի հոգին ու մտայնութիւնը եւ իր անձնասպանութիւնը դերասանական փորձ մը չէր, այլ դժբաղդ մտասեւեռում մը, զոր աւա՛ղ իրագործեց վերջապէս, ա՛նքան դրական կերպով, ոճրագործ մարդոց սպանութեան ձեւովը, ինքզինքը կախելով։

Գ.

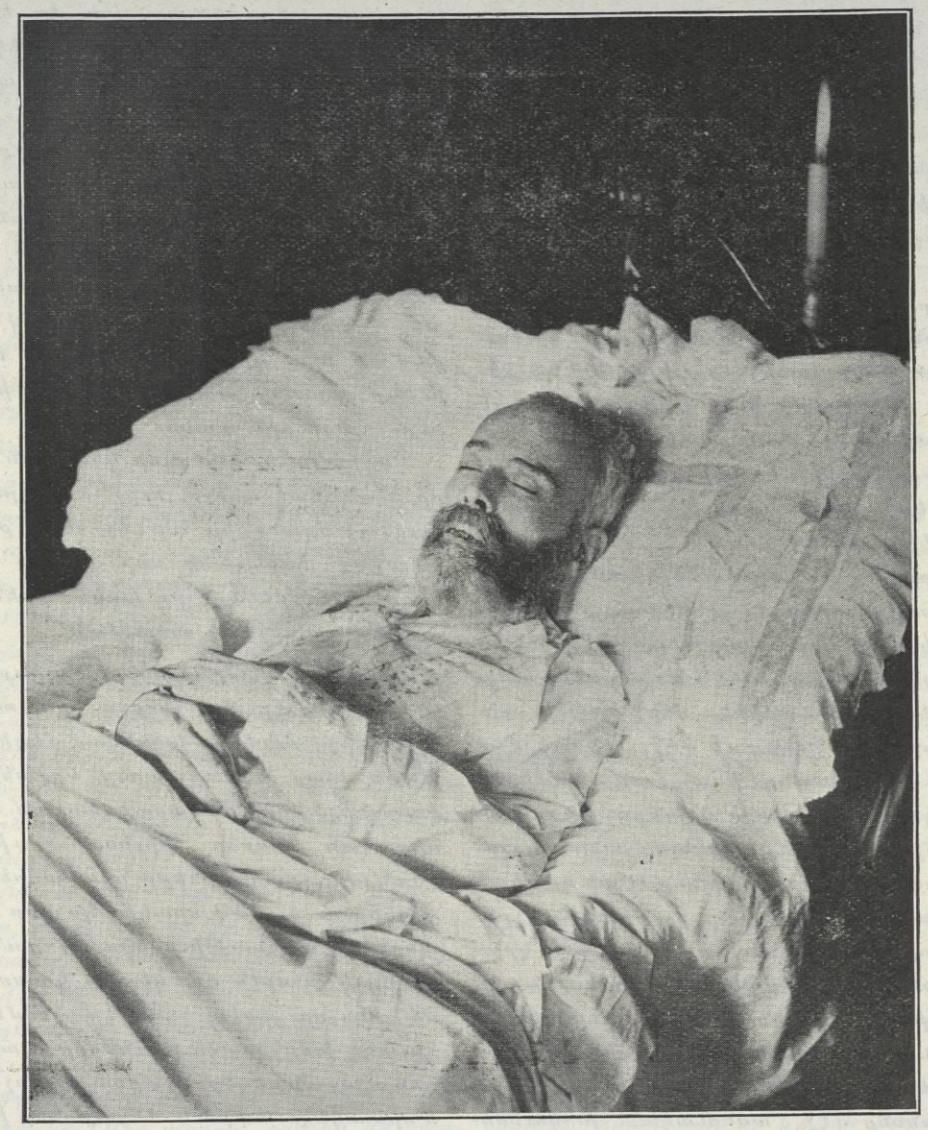
Անձնասպանութեան փորձէն քանի մը ամիս վերջ, աշնան թախծոտ իրիկուն մը, իր Մուսայի սովորական այցելութենէն յետոյ մեզի կը հանդիպէր Եղիա։ Տրտում էր, եւ հոգիին բոլոր դառնութիւնները խտացեր էին աչքերուն մէջ։ Մեռնող աշունին բոլոր հեծկլտուն հոգեվարքները սրտին մէջ, անձկութիւնով մայրս փնտռեց, եւ անոր ձեռքերուն փարելով, ըսաւ.

— Որոշեցի, Բերուզէ՛, որոշեցի որ մեկնիմ Գատըգիւղէն, տարիներով վայելեցի բնութեան հրապոյրները, անոր ծոցին մէջ գինովցայ եւ ախտաւոր վիճակ մը ունի հոգիս, պիտի մեկնիմ Գատըգիւղէն, եւ պիտի երթամ Բերայի մայթերուն վրայ դեգերիլ։ Հոն ալ գեղարուե՛ստը կայ, կը դգամ որ սիրտս կը տենչայ անոր։

Նորութիւնները անակնկալ մը չէին Եղիայի կեանքի մէջ, ամէն օր կը սպասէինք իրմէ նոր յայտնութեան մը. իր այս որոշումը տրամեցուց մեզ. կը սիրէինք Եղիան, իր տարօրինակութիւններովը, անակնկալներովը, իր բոլոր մտահղութիւններովը. ունէր իր հոգիին մէջ կանացի քաղցրութիւն մը, արուեստագէտի ազիքնող հրապոյր մը եւ չեմ գիտեր ինչ մը իր վարուելակերպին մէջ, որ իրմէ բաժնուիլը դժուար կուգար մեզի։

Fonds A.R.A.M

Մայրս չկրնաց համոզել զինքը. գիւղին առաւելութիւնները բացատրեց իր փափուկ առողջութեանը համար, որ հակամէտ էր միշտ արեան հեւք մը ցոյց տալու շրթունքին եզերքը։ Ոչինչ կրցաւ անոր որոշումը փոխել։ Ամուսինը, որ ամէն ինչ կը գիտնար, ոչ մէկ խօսք ըսաւ։ Ան ամէն ինչ կը թողուր կնոջ կամքին։ Ան ամէն ինչ կը հաւնէր կնոջ համար։ Ան ամէն ինչ կը սիրէր կնոջ համար։

ԵՂԻԱ ԻՐ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՆԿՈՂՆԻՆ ՄԷՋ

Ամուսինը կը հաւնէր ամէն ինչ, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։ Ան ամէն ինչ կը հաւնէր, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։ Ան ամէն ինչ կը հաւնէր, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։

Ան ամէն ինչ կը հաւնէր, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։ Ան ամէն ինչ կը հաւնէր, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։ Ան ամէն ինչ կը հաւնէր, որ կնոջ կամքին ենթարկուելով կը կատարուէր։

Fonds A.R.A.M

ներու մասին. բայց մանաւանդ մանաւոր դուրգուրանք մը, եղբայրական համակրութիւն մը կը տածէր տանտիրուհւոյն համար, որուն անունը, ծագումը եւ տարիքը մինչեւ վերջը պահեց մեզմէ։

Տիկին Նիսբն, Նորվեկիայի հպատակ, Եղիայի պահապան հրեշտակը, օր մը ստիպուած եկաւ գոռալ մեր տունը, որովհետեւ պէտքն էր զգացեր անոր ազգականներուն խորհուրդին։

Եղիայի հոգին հետզհետէ կը մթագնէր, հիւծախտաւոր ու ջղայնոտ. կը տանջուէր մանաւանդ անոր համար որ իր գրական արժանիքները կասկածի ներքեւ կ'իյնային նոր հասնող քննադատներէ ոմանց համար. անոնք խիստ եղան իրեն մասին չնայելով որ ան հիւանդ հոգի մըն էր այլ եւս։ Սակայն Եղիայի համար համաշխարհային գրականութիւնը, իմաստասիրական հին եւ նոր դպրոցները, փիլիսոփայական բոլոր տեսութիւնները գաղտնիք չունէին. եւ իր առողջ օրերուն ինք եղած էր բարի ու ներողամիտ ամէն գրիչ շարժողներու մասին, ու կը յիշեմ թէ ամենէն ոամիկ կնոջ խօսակցութեան մէջէն բանաստեղծական սլացք մը նշմարել կը կարծէր։ Իր մեռնելէն տարիներ վերջ, ինծի այցելող բոլոր գրագէտներուն մէջ, մինակ մեր ողբացեալ Վարուժանը եղաւ, որ ժամերով պատմել կուտար Եղիայի կեանքը, անոր ապրելու, գրելու, զգալու, խորհելու, տառապելու բոլոր գաղտնիքները։ Ուրիշներ անոր գրական արժանիքներուն վրայ քօղ կը նետէին, չընդունելով որ ան եղաւ նահատակ մը հայ գրականութեան։ Իր «Գրական շարժում»ները, ժամանակին եւ օրուան հոգիովը բաբախուն, սիրուեցան ամէն դասակարգէ եւ ամէն տարիքէ, ամենուն սրտին եւ մտքին խօսող բան մը կար անոնց մէջ, ազնուական խոկումներով, ըլլալով միեւնոյն ատեն ժողովրդական։ Եղիա քննադատուեցաւ մանաւանդ անոր համար որ իր տաղանդը չկեդրոնացուց որոշ երկարաշունչ գործի մը վրայ, ինչ որ կը պահանջուէր իր գրական խորունկ հմտութենէն եւ իր գրական բնածին կոչումէն։ Աւա՛ղ որ շատ երիտասարդ կորսնցուց իր մտքի հաւասարակշռութիւնը։ Մեզպուրեան աղջկանց վարժարանի մրցանակաբաշխութեան մէկ օրը, իր արտասանած «Աւելին ճառը» որ հայ գրականութեան գլուխ գործոց մըն էր, յետոյ՝ դրքոյկի ձեւով՝ տուներու մէջ օրերով կարդացուեցաւ. եթէ այսօր գոնուի օրինակ մը անկէ, նորէն կոչուած է իր պատկերալից ոճովը, իր գունագեղ դասաւորումովը, անգամ մը եւս անմահացնելու Տէմիրճիպաշեանը։ Եթէ Եղիա ապրէր ուրիշ ազգերու եւ երկիրներու ծոցը եւ չունենար նիւթական անձկութիւնները, իր գործերն ալ իր անունին պէս անմահացած պիտի ըլլային այսօր։ Ո՞ւր են այն գեղեցիկ նամակները, որոնք այնքա՜ն առատօրէն գրած է մօտաւոր ու հեռաւոր ազգականներու, բարեկամներու։ Բոլորն ալ կորսուած են հաւանաբար իրենց հետ. մեռած են այդ ամէնը. իր ընտանիքի անդամներէն շատեր, քաղաքական պատճառներով, ոչնչացուցած են այդ գիրերէն շատերը, երբ կ'ապրէինք բռնաւոր տարիներու, Համիտեան սուրերու շողիւնին տակ։

Եղիայի արտասովոր կեանքին արկածները հետզհետէ աւելի լուրջ ուշադրութեան առարկայ եղան, իր հօր եւ մօր ընտանիքին կողմէն, մանաւանդ երբ անոնք բոլորովին ախտաւոր երեւոյթ մը առին, իրեն հետ ապրողները տանջելու աստիճան։

Նոր ամուսնացեր էի, ինքզինքը պարտաւոր զգացեր էր գալ շնորհաւորել ամուսինս ու զիս. ճիշդ ժամ մը խօսեցաւ մեզի ամուսնութեան վրայ եւ բացատրեց երջանիկ ըլլալու գաղտնիքները, բանաստեղծական և իմաստասիրական բարձր փիլիսոփայութեամբ մը կեանքին հրապոյրները նկարագրեց, երբ սըրտակից ու գաղափարակից զոյգեր սիրտ սրտի անցնէին դառնութիւններով լեցուն այն ընդարձակ ճամբէն զոր կեանք կ'անուանենք։ Ամուսինս որ ստէպ լսած էր ինձմէ Եղիային հիւանդ խորհրդածութիւնները, զարմացաւ անոր այսքան գեղեցիկ, ազնուաշունչ խօսքերուն և սրտազեղութիւններուն, և յայտնեց ինծի թէ չէր կրնար հաւատալ որ այս անձը կրնար մտային ո եւ է խանգարում ունենալ։ Լուսնի փառաւոր գիշեր էր. ճաշէն վերջ Մոտա գացինք. Եղիա երջանիկ կ'երեւար այնքան, որ իրրեւ թէ ինք եղած չըլլար Մոտա Պուռնուի հերոսը, եւ չեմ գիտեր ի՞նչպէս կրնար դիմադրել այնքան սրտայոյզ յիշատակներու, եւ տղու մը պէս կ'ոստոստէր մարզագետիններուն մէջ, եւ կը խօսէր, կը խօսէ՛ր գեղեցիկ բաներու վրայ։ Նիրվանայի փառքը կ'ոգեկոչէր, եւ երջանիկ կ'երեւար։ Ինքնաբերաբար փափաք

Fonds A.R.A.M

յայտնեց ինձ մեր մօտ քանի մը օր, Մայիսի լուսնի լրումը վայելելու համար լիովին։

Առաւօտուն կանուխ սպասուհին սենեակիս դուռը զարկաւ. Եղիան արշալոյսին հետ ելեր, հագուեր ու վարը հիւրասրահը կը սպասէր մեզի։ Աչքերը արցունքներէն քամուած, յոգնած ու տանջուած, դիս տեսնելուն պէս,

— Զարուհի՛, ըսաւ, առաջին շոգենաւով պիտի մեկնիմ. այդ կինը մինչեւ լոյս թող չտուաւ որ քնանամ. դրկից պատշգամին մէջն էր. կը սուլէր, կ՚երգէր, դիս կը կանչէր. ա՛լ չդիմացայ, ելայ անկողնէս ու ես ալ պատշգամը գացի. ուզեց անցնիլ պատուհանէն, ուզեց որ բանամ պատուհանը եւ հետը խօսիմ. ամէն տեղ, ամէն տեղ կը հալածէ զիս։

Ամուսինս զարմացեր էր ու ինծի գաղտնի ակնարկներ կը նետէր. բայց ես հասկցած էի որ մտային զառանցանքի մէջ էր, ու կ՚աշխատէի հանդարտեցնել զինքը, ինչպէս որ կ՚ընէր հէք ողբացեալ մայրս։ Բայց ինք զերբագրդռուած վիճակ մը ունէր, կնոջը հասցէին խիստ ու անախորժ խօսքեր կ՚ուղղէր. մինչեւ որ ստիպուեցայ իրաւունք տալ իրեն եւ թոյլ տուի որ մեկնէր։ Գիտէի որ խնդիրը կը դառնար իր բնական տան վարձակալուհիներէն դեղանի կնոջ մը մասին, որուն համար կը կարծէր համակրութիւն ունենալ, եւ յետոյ օր մը Տիկին Նիսըն պատմեց ինծի՝ որ ամէն կերպով աշխատած էր այդ համակրութիւնը փոխադարձել տալ կնոջը, Եղիան երջանկացնելու համար միայն։

Բժիշկներու խորհուրդով Եւրոպա մեկնեցաւ Եղիա. բայց հոն ալ իր ցաւը անբուժելի մնաց. վերադարձին ա՛յնքան արտասովոր բաներ պատմեց ինծի իր մասին, Տօն Քիշոտական, ասպետական պատմութիւններ, որոնց բնական է չէի կրնար հաւատալ, որովհետեւ ոչ իր առողջութիւնը եւ ոչ իր նիւթական վիճակը կը ներէր։ Այս անգամ որոշեց իր հայրենի տունը Խասգիւղ հաստատուիլ։ Օր մը գացինք զինքը տեսնելու։ Ծերուկ հօրեղբայրը, Արթին աղան, որ հին նահապետական տիպար մըն էր, ազնուական երեւոյթով, ու հակառակ իր ութսուն տարիներուն՝ արքենի հասակով, գեղադէմ, փայլուն սպիտակ մօրուքով, ընդարձակ պարտէզին ծայրէն դիմաւորեց մեզ, եւ առաջին խօսքը եղաւ՝ զարմանքը այդ արտասովոր եղբօրորդւոյն մասին, որ կիսաւերակ դարձած Տէմիրճիպաշեան ընդարձակ տան բաղնիքի յարկը ընտրած էր իբրեւ բնակարան, որ մինչեւ իրիկուն մոայլ ու թախծոտ կը մխուէր գիրքերուն մէջ, որ կաթ ու մածուն կ՚ուտէր միայն, եւ սպիտակ թաւ պուտնուզ մը հագած, կատուներու պէս արեւու լոգանք կ՚առնէր պարտէզին պատին վրայ նստած, եւ մատովը ցոյց տուաւ Եղիան, որ հեռուն իր արեւու լոգանքը կ՚առնէր հօրեղբօրը նկարագրած դիրքովն ու ձեւովը։

Երկար չէր կրնար մնալ Եղիա Խասգիւղ։ Գացած էր հոն՝ փնտռելու իր մանկութեան յիշատակները. իր ծննդավայրին ու հայրենի տան գրկաբաց ընդունելութիւնը բաւական չէր դարմանելու իր հիւանդագին զգայնութիւնը։ Ինծի ըսաւ նոյն օրը թէ Ներսէս վարժապետեանի յիշատակով լի և իր կուրծքը խանդավառ Հայութեան լաւագոյն մասին բացած Խասգիւղը, սեւ անդունդի մը պէս ամայի ու ահաւոր թուած էր իրեն։ Ամէն բան աւերակ դարձած էր հոն իր սրտին պէս. ինք հաւատացած էր որ հայրենի կտուրը իրեն պիտի վերադարձնէր այն ամէնը զոր սիրած էր. ան կարծած էր գտնել իր դպրոցը, իր մօրը, հօրը, իր սիրելի եղբօրը ձայնին արձագանգները՝ պահուած հայրենի ընդարձակ պարտէզին դարաւոր ծառերու խոռոչներուն մէջ։ Մինչդեռ աւուերներ եւ ուրուականներ կը հալածէին զինքը։ Այս չէ՞ր վախճանը ամէն բանի. եւ դեռ ինչո՞ւ ինք կը յամառէր ապրելու. յիշատակները տանջանքներ էին իրեն համար, դիւային երեւոյթներ կ՚իջնէին ամէն իրիկուն իր բնական բաղնիքին պատերէն վար, եւ բոլոր գիշերը կը լողար պաղ քրտինքներու մէջ։

Մօրաքոյրը՝ մեծահարուստ Տիկին Ներսէսեան մինչեւ վերջը սառար կեցած էր իր քեռորդւոյն, հակառակ որ ինքը մեծ կակիծներ ունեցած էր կորանցնելով իր լաւագոյն մանչ զաւակը, նորէն խորունկ ցաւ ունէր Եղիայի մասին, որուն համար կ՚ըսէր միշտ. — Եթէ Եղիան ինքզինքը չտար գրքի ու գրականութեան, եւ մնար Բ. Դրան իր նախկին պաշտօնին մէջ, այսօր պետական կարեւոր դէմք մը պիտի դառնար Սէրվիչէններու, Նուրեաններու եւ Նորատունկեաններու պէս, մինչդեռ գիրքերը իր առողջութիւնը փճացուցին։

Սակայն տարբեր ճակատագիր գոյութիւն չունէր Եղիային համար. գրականութեան սէրը իր մէջ բռնազբօսիկ նուիրում մը չէր, այլ գերագոյն կոչում մը։ Արժանաւոր ընա-

Fonds A.R.A.M

բեալ մըն էր անիկա, որ հոգիով ու սիրտով նուիրուեցաւ իր դիրքերուն եւ գրագարանին. փառքի եւ հարստութեան ո եւ է հեռապատկեր տարբեր ասպարէզներու մէջ չէր կրնար հրապուրել զինքը: Անիկա մինչ վերջ առեց փառք եւ դրամ, թէ՛ հօր եւ թէ՛ մօր կողմէ հարուստ ազգականներէ շրջապատուած, անոնց հետ իր յարաբերութիւնները այնքան անշահախնդիր պահեց որ, շատ անգամ իր հպարտ վերաբերումը գայրոյթը գրգռեց իր հօրեղբօրորդիներուն, որոնցմէ ոմանք պատրաստ անկիւն մը ունէին իրենց տան մէջ Եղիային համար, մանաւանդ մօբարս Լեւոն Տէմիրճիպաշեանը, որ արտաքոյ կ'ընդունէր զինքը եթէ հաւանէր բնակիլ միասին: Անիկա տեսակ մը խղճահարութեամբ կը մօտենար իր մօրաքրոջ ամսականին, որուն հնչուն գոյութիւնը ապահով եմ որ իր ձեռքերուն մէջ չէր զգացած, որքան առեն որ Պոլսոյ մէջ արուեցաւ իրեն. այլ Տիկին Նիսըն այդ դրամով կը հոգար մաս մը անոր պէտքերուն, իսկ մնացեալ ծախքերը այդ անձնուէր կնոջ միջոցներով հոգացուեցան: Եղիային ծախքերը սովորական հիւանդի մը ծախքերէն խիստ աւելի էին, որովհետեւ իր վերջին տարիները ա՛յնքան յամառօրէն հետապնդեց մահուան գաղափարը, որ այլ եւս սկսաւ անունդ չառնել: Տօքթ. Սեդրոսեան եւ Տօքթ. Բաբամաճի, որ իր երիտասարդութեան ալ դարմանած էին զինքը իր հիւծախտաւոր օրերուն, իր ծերութեանը կանոնաւորապէս իրեն կ'այցելէին անդադար ներարկումով իր կեանքը երկարելու: Տօքթ. Պօղոսեան, ծանօթ յիմարաբոյժը, եղբայրական գորովով խնամած է զայն երկար առեն:

Օր մը Տօքթ. Բաբամաճի յայտնեց ինծի թէ զարմացած էր իր հիւանդին յամառութեանը մասին: Անշա՛փ տանջանք անանելու համար եւ ա՛յնքան յամառութիւն մահուան բաղձանքին...

Վերջապէս օր մը ինքնաբերաբար ուզած էր խմել կաթը, բայց առիկա իր փրկութիւնը չէր: Տիկին Նիսըն, որուն այցելութիւնը կ'ընդունէինք սակայ այդ շրջանին, լալով եւ յուսահատ կը պատմէր իր սիրելի հիւանդին հոգեկան տագնապները եւ չդայլին մղձաւանջները: Այդ կնոջ մտահոգութիւնը արտասովոր էր: Պզտիկ, նիհար, ժժգոյն և տարեց կին մը, որ Եղիայի վրայ խօսած պահուն, ինծի կը թուէր թէ շաքարի պէս պիտի հալէր իր վրշտին մէջ: Անիկա կը պատմէր թէ ի՛նչպէս Եղիան օրն ի բուն մոայլ ու խոժոռ կը նըստէր, միակ մտասեւեռում մը ունենալով, Մահը: Անոր դանդուր եւ երկարած մօրուքը որ այլ եւս սպիտակ թելերով ծածկուած էր, ամէն օր ինքն իր ձեռքով կը սանտրէր, և տղու մը պէս կը լուար անոր ձեռքերն ու երեսները: Իր բացակայած պահերուն, հուժկու այր ծառայ մը կը հսկէր անոր ամէն քայլերուն, եւ պատյտներուն ժամանակ՝ Տիկին Նիսըն չվըստահելով միայն կանացի իր փափուկ կազմուածքին, այդ ծառան միշտ կը հետեւէր իրենց երկու քայլ հեռուէն: Կը վախնար որ իր սիրելի հիւանդը փողոցը կը փախչէր կ'երթար ձեռքէն, ինքզինքը հորի մը, անդունդի մը մէջ նետելու: Իր քով չէին ձգեր ոչ զմեխի, ոչ չուանի կտոր և ոչ իսկ սուր առարկայ մը:

Երկար առեն զգոյշ եղած էի գոհացնելու համար իմ հետաքրքրութիւնս, բայց օր մը հարցուցի Տիկին Նիսընի թէ ի՞նչպէս ճանչցած էր Եղիան:

— Աշնան անձրեւոտ իրիկուն մը, պատմեց անիկա, դրանը զանգակը զարնուեցաւ երկչոտ: Տեսայ որ խիստ ազնուական երեւոյթով, նիհար եւ դողդոջուն օտարական մը, թեւին տակ պզտիկ ծրարիկ մը, վարձու սենեակ մը կ'ուզէր: Իր արտասպին նայուածքը, իր խնամուած գեղեցիկ ձեռքերը, իր լաւ կարուած հագուստները ուշադրութիւնս գրաւեցին: Խորհեցայ որ անիկա սխալ դուռ կը զարնէր գուցէ. բայց մութը կոխած էր եւ անծանօթին նայուածքը խիստ պաղատագին: Առաջին անգամ չէր որ գրպանը առանց դրամի ազնուական տիպար մը պիտի ճանչնայի. մանաւանդ որ ասոր նայուածքը խորունկ էր եւ իր ձեռքերը անկարելի էր որ չխօսէին ինծի անոր ազնուական և գեղարուեստական խառնուածքին վրայ: Ներս առի զինքը և սենեակ մը առաջնորդեցի: Դուրսի ակուեցայ ու բոլոր դիշերը ձայն եւ շշուկ չլսուեցաւ իր սենեակին մէջ. յաջորդ առաւօտ նախաճաշի չիջաւ և ոչ ալ փողոց ելաւ՝ մինչև կէս օրը երկու ժամ անցած: Մեկնելուն պէս սենեակը զացի և շուրջս քննեցի. ո եւ է բան ձգած չէր հոն. պահարանը բացի եւ թղթի մէջ չորցած հացի կտոր մը գտայ. ապահովաբար նախորդ իրիկուան ծրարիկն էր թեւին տակ: Բոլորովին համոզուեցայ՝ թէ ազքատ ազնուականի մը հետ

Fonds A.R.A.M

էր գործս. կարծեցի թէ ա՛լ չպիտի վերադառնար. բայց քիչ վերջ եկաւ. ձեռքերը պարապ էին: Իրիկունը դացի սենեակը եւ ատիպեցի որ սեղան իջնայ. նախ մերժեց, եւ երբ յամառեցայ, դէմքին վրայ ցաւալի ժպիտով մը յայտնեց թէ վճարելիք դրամ չունէր քովը: Ըսի թէ զինքն իբրեւ հիւր կը նկատեմ, մինչեւ որ դրամ ունենայ: Ամսոյն վերջն էր: Հասկցայ որ տեղէ մը դրամի կը սպասէր: Եւ յետոյ սիրեցի ես զինքը, եղբօր մը պէս, զաւկի մը պէս գուրգուրացի վրան, որովհետեւ սովորական մէկը չէր. անիկա իր նկարագրովը, իր մեծ հոգիովը, իր շարժումներովը շատ կը նմանէր ամուսնոյս, զոր խիստ կանուխէն էի կորսնցուցեր, պաշտումը սրտիս մէջ: Մեծագիր պատկերը որ կախուած է սրահին մէջ, այդ նշանաւոր նմանութիւնը ցոյց կուտայ, եւ շատ անգամներ տառապելով կը նայիմ սիրեցեալ հիւանդին ձեռքերուն, որոնք կարծէք նոյն ձեւին վրայ են կաղապարուած: Ես ամուսինս անակնկալօրէն կորսնցուցի. պիտի ուզէի որ ինծի ւնար անիկա, տարիներով ըլլար հիւանդ ու անկարող, բայց ձեռքերուս մէջ ունենայի զինքը, ամոքէի իր ցաւերը, հակէի անոր տքնութիւններուն, սրբէի անոր հիւանդագին քրտինքները այտերն ի վար, տանջուէի անոր հետ, վառէի հատնէի անոր հիւանդութեան մէջ: Եւ հիմա որ բախտը իմ դէմս կը հանէր ուրիշ հիւանդ հոգի մը նոյնքան արժանաւոր, նոյնքան մեծ, որ ֆիզիքով ալ կը նմանէր անոր, հոգիով սրտով նուիրուեցայ իրեն:

Ա՛լ աւելորդ էր Տիկին Նիսբնի ցաւին մէջ մխուիլ. տեսակ մը խղճահար հիւանդ էր ինքն ալ, զոր բախտը հանած էր Եղիայի դիմաց:

Եւ այսպէս տարիներով տանջուեցաւ այս օտարական կնոջ մօտ, տանջելով զինքն ալ քոյր հոգիի մը պէս, իր բարոյական, ֆիզիքական եւ նիւթական բոլոր զոհողութիւններուն առարկան ընելով այդ անձնուէր կինը: Գիշերներով հակած էր անոր տքնութիւններուն, փոխն ի փոխ վարձուած ծառայի մը հետ, որպէս զի զառանցանքի նոպայի մը մէջ ո եւ է ձեւով վերջ չտայ կեանքին:

Եղիա չէր դադրեր ո՛չ կարդալէ եւ ո՛չ գրելէ, ամէն կողմ բարեկամներու եւ ազգականներու կը գրէր նամակներ, որոնք սակայն բոլորովին անկապակից էին եւ վիրաւորիչ ամենուն հասցէին, եւ խորհիլ՝ թէ Եղիային պէս մէկը, որուն առողջ օրերուն՝ մրջիւնի մը վրայ կոխած ըլլալու կասկածը զինքը օրերով պիտի խղճահարէր, այդ դաժան ու խիստ հոգին կը կրէր հիմա, իր բարեկամները, իր եւ սիրած ազգականները, յանցաւոր, գող եւ անգութ անուանելու աստիճան: Այլ եւս ան ոչ ոք կ՛ուզէր տեսնել իրենները, իր կրած բոլոր տառապանքներուն հեղինակը նկատելով զանոնք:

Օր մը երազի պէս կը յիշեմ տեսած ըլլալ զինքը, երբ Թաքսիմի պարապէզին քովի փողոցէն կ՛իջնէր Տիկին Նիսբնի հետ. իր գանգուր մօրուքը ճերմկած ու երկարած էր, գալկահար իր դէմքը մեռելներու չորութիւնը ունէր եւ աչքերը այնքան խորասուզուած էին, որ իբրեւ թէ աշխարհի չնայէին այլ եւս. իր երկարած սպիտակ եւ գանգուրներով ուռած մազերուն վրայ պզտիկ կ՛երեւար ֆէսը, եւ մարմինը փետուրի պէս թեթեւ ու դիւրաշարժ: Տիկին Նիսբն ինքն ալ ստուերի մը պէս էր անոր քովէն. իր մանր ու պզտիկ մարմինը սեւ հագուստներուն մէջ կը հալէր. անիկա ալ ամուսնոյն սուգը կը կրէր երիտասարդ տարիներէն ի վեր: Իսկ երկու քայլ հեռուէն կը հետեւէր պահապանը, ջրհանկրի երեւոյթով մէկը: Ես կը բարձրանայի զառիվերէն. այդ երրորդութիւնը տեսնելուս, սիրտս ուժգին սկսաւ բաբախել. ի՞նչ դիրք բռնելու էի Եղիային առջեւ, որ հիմա իր բոլոր ազգականները ոխերիմ թշնամիներու պէս կ՛ատէր. ապահով էի որ ինքը նշմարած չէր զիս, որովհետեւ երեւոյթն ունէր մէկու մը, որ իրեն ճամբու ընկեր, խօսակից, խորհրդակից միակ բան մը ունի, իր մտասեւեռումը, իր մղձաւանջը: Տիկին Նիսբն իբրեւ պահապան հրեշտակ մը կը հետեւէր միայն, առանց իսկ համարձակելու հետը խօսիլ: Տիկնոջ ակնարկը յանկարծ իմ վարանքս հանդարտեցուց, հասկցայ որ պէտք չէր մօտենալ իրենց, եւ տարիներ վերջ՝ տեսլերեւոյթի մը պէս Եղիային այդ այլակերպած դէմքը դեռ սրտաբեկ ու տրտում կ՛ընէր զիս:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման նախորդ օրը, վերջապէս, իր տարիներու մտասեւեռումը գործադրեց եղեռնական ահաւոր վախճանով մը: Ա՜հ զգ Եղիա, ինքն ա՛յնքան սիրահար գեղեցկին, մահերու ամենէն սարսափելին վիճակեցաւ իրեն: Ինք որ դալկա-

Fonds A.R.A.M

հար մեռելին դէմքին վրայ իսկ շնորհ ու քաղցրութիւն, մահուան մէջ իսկ բանաստեղծութիւն կը փնտռէր, եւ իր բոլոր միւս մահա փորձերը ծաղկին ու ծովուն պաշտամունքին էին նուիրուած, այս վերջինը աւա՛ղ նուիրուեցաւ բուրդէ զօտիի մը, այնքան հասարակ, որ իր առողջ օրերուն չպիտի ուզէր տեսնել իսկ տանը մէջ ու անոր գործածութիւնը իր մէջքին վրայ խիստ դեհնիկ պիտի գտնէր: Եւ այդ զօտին, որ Տիկին Նիսըն պըլլած է եղեր խեղճ հիւանդին մէջքին, ցրտառութեան մը պատճառով, այդ զօտին իր փըրկութեանը, իր խէալին իրագործմանը ծառայեցուց խեղճ Եղիա:

Տիկին Նիսըն արցունքներու մէջ պատմեց ինծի թէ՝ նոյն օրը ծառան դուրս ղրկած էր եւ ինք կը հսկէր հիւանդին քով, երբ յանկարծ դուռը կը զարնուի և կը սոխպուի վար իջնել, Եղիան սանդուխին գլխէն կը լսէ իր բարեբարուհւոյն՝ կաթնավաճառին հետ խօսիլը, եւ օգտուելով անոր յապաղումէն, արագօրէն կը քակէ մէջքի զօտին, աթոռով մը կը բարձրանայ դէպ ի սենեակին դուռը, որուն մէջտեղ գտնուած երկաթէ կեռին կ'անցընէ զայն և յետոյ վզին, ու ոտքովը կը տապալէ աթոռը: Եւ երբ Տիկին Նիսըն իր գործը աւարտած վեր կը բարձրանայ սանդուխներէն, ահաբեկ կը տեսնէ Եղիայի մարմինը որ կը ճօճի դրանը մէջ, լեզուն դուրս: Մահը վայրկենական եղած էր: կը պոռայ, վարձակալները կը հասնին, կ'օգնեն անձնասպանը վար առնելու, բայց արդէն դիակ մը կ'ունենան ձեռքերուն մէջ: Տիկին Նիսընի ողբուկոծը չափ ու սահման չ'ունենար: կ'ընէ այն բոլորը, որ կարելի է ընել ամենասիրելիի մը մահուան պարագային: Փառաւոր եւ ժանեկազարդ մահճակալի մը մէջ կը հանդչեցնէ անոր մարմինը, ծաղիկներով կը զարդարէ սենեակը եւ անկողինը, մոմեր կը վառէ անոր շուրջ եւ զանազան դիրքերով լուսանկարել կուտայ անոր մահուան պատկերը: կը հրաւիրէ ազգական ու բարեկամներ, եւ թաղումը կ'ըլլայ փառաւոր:

Օսմանեան Սահմանադրութիւնը ճիշդ իր թաղման օրը հռչակուած էր. Պոլսոյ փողոցները եւ բոլոր շոգենաւները՝ ուրախութեան, խրախճանքի, հուրրաններու ազմուկներով խճողուած, գրեթէ անկարելի կը դարձնէին կիներուն հեռաւոր տեղերէ քաղաք իջնելը: Ես Բրինքիբօ կը գտնուէի այդ շրջանին, ցաւելով չկրցայ ներկայ ըլլալ իր յուղարկաւորութեան: Օրուան բոլոր ծանօթ գրագէտները հոն գտնուած էին: Շիշլիի գերեզմանատան մէջ համակրանքի շատ արցունքներ թափուած են անոր դադաղին վրայ. խօսած են դամբանականներու շարք մը. լուսանկարուած են բացուած գերեզմանին առջեւ հաւաքուած ծանօթ դէմքերը, շրջապատելով սիրելիին դագաղը, սգակիր եւ գլխէն մինչեւ մէջքը սեւ քօղին տակ ծածկուած Տիկին Նիսընի ազեկտուր կոծերուն եւ հեծեծանքներուն մէջ իջեցուցած են դագաղը մահուան փոսին մէջ:

Ինչպէս կը գրէր Զերազ Եղիայի նուիրած ուսումնասիրութեան մէջ, իր մարմինը կրօնական տեսակէտէն՝ իբրեւ անձնասպան՝ գերեզմանատան պատին ներքեւ թաղուեցաւ, սակայն Տիկին Նիսըն դժբաղդ էր այդ բանին համար, եւ ամէն օր կ'այցելէր անոր հողակոյտին արցունքներ ու ծաղիկներ տանելով: Ինծի պէս շատերուն համար գուցէ գաղտնիք մը կը մնար՝ որ Մինաս Զերազ անոր մարմինը այդ տեղէն հանելով գերեզմանատան պատուաւոր մէկ կողմը թաղել տալու աշխատած ըլլայ, անշուշտ Եղիային բոլոր համակիրները շնորհակալութեան զգացում մը ունեցան մեր յարգելի գրագէտին հանդէպ:

Յետոյ շատ գրագէտներ այցելութեան կ'երթային Եղիայի դամբանին, զոր Տիկին Նիսըն իր ծախքովը հիմնեց, զարդարելով գեղեցիկ դամբանաքարով մը, շրջափակելով երկաթէ վանդակներով, անոր շրջանակին մէջ մշակել տալով եղանակին յարմար ծաղիկները եւ այցելելով շաբաթը երկու անգամ այդ գերեզմանին: Հակառակ որ ինք Հրեայ էր, կը յարգէր Եղիային կրօնքը, եւ ամէն տաղաւարի քահանային օրհնել կուտար անոր շիրիմը: Անմատչելի սրբութեան մը պէս փայփայեց անոր յիշատակը, ահաւոր դառնութիւն մը պահելով հայ ազգին դէմ, որ իր ամենէն մեծ գրագէտին, իր է'ն մեծ իմաստասէր բանաստեղծին նկատմամբ անտարբեր վարմունք ունեցաւ, արհամարհեց անոր հիւանդութիւնը, եւ նոյն իսկ հրապարակային հրատարակութիւններով հեգնեց անոր տառապանքները, երբ կրնար աւելի լրջօրէն վերաբերուիլ անոր հանդէպ, եւ հիւանդանոցի մը մթնոլորտին մէջ, աշխարհի խռովքէն հեռու, խաղաղութեան մէջ անցընել տալ իր հիւանդութեան տառապանքը:

Fonds A.R.A.M

ԵՂԻՇՏԱՅԻ ՔԱՀԱՆԱՅՔ

Եղիային հակայ մատենագարանը իր թանկարժէք գիրքերով, ինչպէս կարեւոր ձեռագիրներ, կը մնային Տիկին Նիսբնի քով, որ մինչեւ իմ Պոլսէն մեկնիլս, չէր ուզած զանոնք յանձնել եւ ոչ իսկ անոր հօրեղբօրորդւոյ, պարզապէս սրբապղծութիւն նկատելով ո եւ է Հայ մօտեցնել այդ նուիրական բաներուն։

Եղիայի մահուան հետ Տիկին Նիսբնի մտասեւեռումն ալ մնաց իր տածած հակակրութիւնը Հայերու մասին, որ չկրցան, կ'ըսէր, տէր դառնալ իրենց մեծ դրագէտին։

ՋԱՐՈՒՀԻ ԴԱԼԼԱՄԲԵԱՐԵԱՆ

Նիւ Եորք, 1926

ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԻՒՆ

Այսքան մինա՜կ, մեկուսի՜ ինքզինքս երբե՛ք չեմ զգտած։
Յուսացի երազներս զէթ քիչ մ'երկայն կը տեւեն,
Բայց թողուցի՜ն, հեռացա՜ն։ Մենարանիս ալ յանկարծ
Դրռներն ամէն փակուեցան՝ մէկը միւսինետեւէն։

Հիմա՝ դուրսի բաներէն, ծաղիկներէն, ծառերէն,
Աղբիւրներու կարկաջէն, երգէ՛ն անգամ ծիտերուն,
Ես բաժնուած եմ իսպառ, ու զիս հրլու կը վարեն
Տրղմուտներու մէջ ցրկնած խեղ տենչանքներ վատանուն։

Նիրհող ուժերըս սակայն պիտի զէնքի կանչեմ ես,
Ու ոգորի՛մ, մաքառի՛մ, մինչեւ դիակը փրտեմ
Բընազդիս խորթ ծագերուն ու զիս մաքրեմ կեղտերէս։

Պիտի կամքիս ու մըտքիս յաղթ մուրճերուն զարկին դէմ՝
Փականքները խորտակեմ ճրգնարանիս դրռներուն,
Ու արեւի՛ն վազեմ ես՝ կեանքի սիրով պատարուն։

Պէյրութ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԵՀԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿ ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐԻ (1)

ԳԸՆԱԼԸ, 2 Մայիս 1922

Սիրելի բարեկամս,

*Մեծ հաճոյքով ստացայ վերջին նամակդ զոր սովորական փութկոտութեամբդ գիրս ընդունելուդ պէս պրկած էիր։ Ես քիչ մը կ'ուշացնեմ պատասխանս, որովհետեւ, ինչպէս գուշակած էիր, թաղուած էի Բարօսիի գրքին մէջ զոր անհուն հաճոյքով կարդացի՝ ամէն վայրկեան զայն յանձնարարողը յիշելով։ Այս ընթերցումը, մի՛ զարմանար որ կը խոստովանիմ ասիկա (գիտեմ որ զարմանք ազդեմ՝ պիտի քեզ այս խոստովանութեամբը), կեանքիս ամենէն հաճելի ընթերցումներէն մէկը եղաւ, այնքան եւ աւելի թերեւս որքան երիտասարդութեանս երբ կը կարդայի Ֆլօպէռի Տիկին Պովարիի կամ Տօաէի Ֆռօմօն ժեօն եւ Ռիպեռ էնեն։ Վէպի մը ընթերցումէն շատ աւելի դժուար ընթերցում մըն էր անշուշտ, բայց աւտր համար իսկ աւելի հաճելի եղաւ ինձի, որովհետեւ հիմայ դիւրին ընթերցումները այլ եւս չունին ինձի համար նախկին հրապոյրը ու չեն ազդեր առաջին օրերու հեշտանքը։ Դժուար ընթերցումները շատ խորհիլ կուտան եւ ասիկա տեսակ մը հրահանգ կ'ըլլայ մտքիս համար, որ տարիքէն ներգած՝ պէտք ունի մարակումի ու մարզանքի։

Բարօսիի գիրքը յայտնութիւն մը եղաւ ինձի համար։ Անիկա նոր հորիզոններ մատնանշիշ ըրաւ ինձի, ֆրանսական վերջին քառասուն տարիներու յեղաշրջումը ճանչցուց ինձի, եւ շատ սիրեցի զիս որովհետեւ համապատասխանեց այն ինքնաբեր ներքին զնապդներուն որոնք զգալ ու խորհիլ սկսած օրէս վարած են զիս։ Ես թէեւ սիրող մը գիտութեան, թէեւ հիացող մը բանապաշտ (rationaliste) վարդապետութեանց, թերահաւատ այն վարդապետութեանց որոնք ի յառաջագունէ ընդունուած «առաջին սկզբունքներ»ու վրայ հիմնուած են, եւ սակայն ներսիդիէս միշտ պէտք մը զգացած եմ Աստուծոյ եւ հոգւոյ գոյութեան հաւատալու, ու մանաւանդ հաւատալու բարոյականի գերագոյն օրէնքներուն՝ որոնք պէտք է վարեն մարդկային արարքները եւ ընկերութեան կարգապահութիւնը ապահովեն։ Պիւխների Ոյժ եւ Նիւթը զոր ժամանակին կարդացած եմ, ինչպէս նաեւ Օկիւսթ Գոնդի դրսպաշտ գպրոցին անհաւատի քարոզութիւնները, որոնց արձագանգ կ'ըլլար մեր մէջ Եղիա, —թէեւ առանց վերլուծելու եւ բացատրելու դանոնք իր ընթերցողներուն,— պարզապէս կը սխրեցնէին զիս և կ'ուզէի կառչիլ սկզբունքի մը որ իմ մանկութեանս Աստուծուն կապէր զիս եւ չհեռացներ հոգեկան կեանքի հաւատքին հեշտանքներէն,

(1) Մեր բարեկամ Տիգրան Կամսարականի թոյլտուութեամբ կը հրատարակենք այս երկու շահեկան նամակները զոր մսիւըմնէն քանի մը տարի առաջ իրեն՝ իբր իր վաղեմի ընկերոջ ու գրական աշխատակցին՝ կ'ուղղէր Շրանտ Ասատուր եւ ուր ողբացեալ գրագէտին սիրուն նկարագիրն ու նուրբ հոգեբանութիւնը հարազատօրէն կը ցոլանան։ Այդ նամակներէն կ'իմանանք որ «Գիմասատուերներ» վմայլելի հատորին հեղինակը ձգած է անտիպ գործեր զոր մեծապէս ցանկալի կը գտնենք հրատարակուած տեսնել։ Ը. Խ.

Fonds A.R.A.M

զոր մխիթարական կը գտնէի, Գրիգոր Օտեանի խորհրդապաշտ (mystique) խօսակցութիւններէն ազդուած, ու քիչ մըն ալ իմ բնական բերումովս։

Վերջին տարիներս, ինչպէս գրեցի արդէն, կարդացի Փօլ Ժանէի Իմաստասիրութիւնը, Պրասաքի վերջին գործը որ կը ճառէ իմաստասիրական շարագրութեանց վրայ, եւ Ֆուլյէի Իմաստասիրութեան Պատմութիւնը, որոնք Վիքթօր Կուզէնի Իմաստասիրութեան Պատմութեան ընթերցումէն եառքը (պատանեկութեանս տարիներուն կարդացած եմ Կուզէնը՝ Մխիթար Զերազի յանձնարարութեամբ) եկան հաստատ պահել պիս իմ հոգեպաշտ ձգտումներուս մէջ։ Ժանէ, Ֆուլյէ եւ Պրասաք, երեքն ալ ներշնչուած քիչ մը Կուզէնի ընտրողականութենէն (eclectisme), հին բնազանցագէտներուն կառուցած շէնքերուն առջեւ յարգանքով կեցած կ'ընդունէին անոնց եզրակացութիւններէն ինչ որ բանաւոր կ'երեւար իրենց, եւ նիւթին տիրապետութեան դէմ կ'ոգորէին։ Բայց միշտ աչքիս առջեւ էին Հօպս եւ Պիւխնէր, եւ Օկիւսթ Գոնդի դրապաշտութիւնը հրապոյրէ եւ մանաւանդ բանաւորութենէ (raison) զուրկ չէր ինծի համար, ես որ, քեզի պէս բարեկամներու հետ, գրականութեան մէջ դրապաշտ սիրող մը եւ հետեւող մը էի եղած։

Ու այսօր, երբ կը կարդամ Բարօաի մէջ այն նոր յեղաշրջումը որ կուգայ լաստի հարուածը իջեցնել Գոնդի և ուրիշ նիւթապաշտ վարդապետութեանց, երբ կը կարդամ թէ էմիլ Տիւրքհէյմի ընկերաբանական դպրոցը անհրաժեշտ կը նկատէ չհեռանալ ընկերութեան հիմքը կազմող աւանդապաշտ (traditionaliste) կարգերէն եւ բարոյականի սկզբունքներէն, երբ էմիլ Պուտրուի De la contingence des lois de la natureը վեր ի վայր կը շրջէ գիտութեան անսխալականութեան հաւատքը եւ մեքենականութեան (mécanisme) սկզբունքին վրայ իրաւամբ տարակուսելու տեղի կուտայ, երբ Պերկսոնի յայտնատեսութեան (intuition) դպրոցը կուգայ ընդունիլ, ինչ որ գործապաշտ (pragmatiste) Ուիլեամ Ճէյմս ալ կ'ընդունի, թէ միայն փորձապաշտութիւնը (empirisme) չէ որ պէտք է ուղղէ աշխարհը վարողները, այլ Միտքն ալ ունի իր իրաւունքը, Միտքը զոր կը վարէ ներքին անսահմանելի բնազդ մը, երբ Անգիտակիցի գոյութիւնը նոյն իսկ Գիտութենէն կը հաստատուի քնածական (hypnotique) փորձերով, ճշմարիտ հերճուանքով մըն է որ կ'ողջունեմ այս նոր տեսութիւնները եւ անոնց առջեւ զմայլանքով կը խորհրդածեմ, կը վերանամ ու կ'ազնուանամ։ Մարդը, սիրելի Տիգրանս, միայն նիւթէ բաղկացած չի կրնար ըլլալ։ Յիշողութիւնը նիւթէ վեր բան մըն է եւ սխալ է կարծել թէ նիւթին մէջ քանդակուած լուսանկար պատկերներ են յիշատակները։ Յիշատակները բոլոր ուղեղին մէջ են, ուղեղին ամէն բջիջներուն մէջ եւ պզտիկ ճիգ մը բաւական է մեզի տարիներ առաջ զգածուած հոգեկան հաճոյքի մը, մտածուած գաղափարի մը վերյուշումը ընել բոլոր մանրամասնութիւններով։ Կը հասկնամ որ նիւթական հաճոյքը զգայարանքներուն շնորհիւ ազդէ մեր ջիղերուն ու անոնց միջոցաւ մեր ուղեղին, եւ ուղեղին մէջ հետք մը ձգէ որ տարիներ եառքը մնայ, բայց բարոյակա՞ն հաճոյքը, առաքինութի՞ւն մը, բարութեան մը յիշատա՞կը, անիկա ո՞ւր է որ գացած եւ խառնուած է նիւթին։ Բնախօսները գտան զգայարանքներու կեդրոնները ուղեղին մէջ, տեսնելու, լսելու, համ առնելու, հոտ առնելու ջղային կեդրոնները որոնց խանգարումը այդ կարողութիւնները կը տկարացնէ եւ երբեմն կը ջնջէ նոյն իսկ. բայց մտածելու կեդրո՞նը, յիշելու կեդրո՞նը։ Ի՞նչպէս է որ ուղեղային ամենէն խոր ցնցումներէն ալ եառքը, նոյն իսկ կաթուածէ եառքը, մարդ կը յիշէ միշտ իր անցեալը եւ երբեք չի մոռնար իր եսը։

Մօտերս ձեռք պիտի բերեմ Պերկսոնի Matière et Mémoireը զոր շատ կը գովէ Բարօտի, իբր գրական գեղեցիկ ձեւով գրուած։ Հաւանական է որ հոն այս խըն-

Fonds A.R.A.M

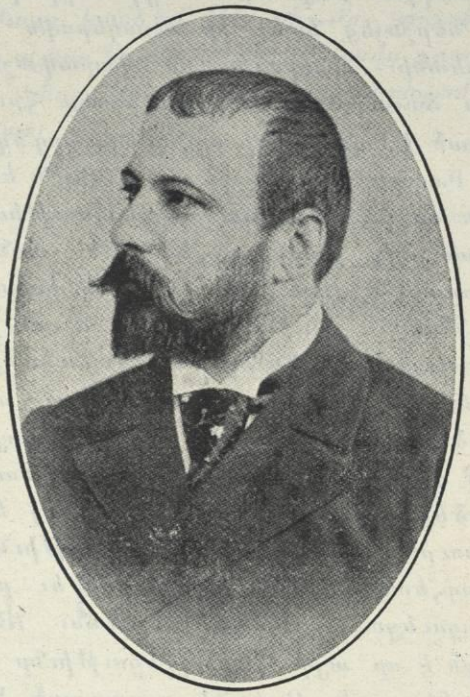
դիրներուն վրայ աւելի յամառամտան խօսուած ըլլայ։

Սակայն կը տեսնեմ որ կը ճանճրացնեմ զքեզ իմաստասիրական մտածումներով, — քիչ մըն ալ ոչ օգտապաշտ (utilitaire) հնհատողութիւններով, որոնք թերեւս ժամանակի կորուստ նկատուին, ինծի համար այնպէս չեն թէեւ։ Ասոր յանցանքը, եթէ յանցանք կայ, Բարօտիինն է, եւ քիչ մըն ալ քուկդ որ յանձնարարեցիր զայն։

. . . . . .

Գալով Միսաքեանի աշխարհաբարի մասին գրածիդ, վերջերս կրցայ աչքէ անցընել բոլոր ինչ որ Միսաբեան հրատարակած է 1848էն 1872, եւ տպաւորութիւնս այն եղաւ թէ Միսաքեան իրաւամբ կրնայ գերաւել, Սեւփան Ոսկանէ եաքը, գեղապաշտ գրագէտի երկրորդ աթոռը մեր գրականութեան մէջ ժամանակագրական կարգով։ Ինք աւելի ճոխ լեզու մը ունի քան Ոսկան, բայց նուազ մեթոտաւոր։ Աշխարհաբարը կը գրէ շատ պարզ երբ կամի, բայց յաճախ կ'ուզէ ցոյց տալ իր գրաբարի հմտութիւնն ալ, եւ այսպէս, հակառակ իր ճշմարիտ գրագէտի խանդաւածքին, երբեմն չի յաջողիր։ Մութ են իր նախադասութիւնները, երբեմն հանելուկներ երեւալու չափ մութ։ Իր քերականութիւնը շատ որոշ կանոններու վրայ հիմնուած չէ։ Ականջով կը գրէ. հետեւելով վենետիկի աշխարհաբար գրողներուն, եւ քիչ մըն ալ փէշտիմալճեանին եւ այն ատենուան Պոլսոյ մէջ աշխարհաբար գրողներուն։ Բայց իր գրագէտի բնազդէն վարուած, անոնց ամենէն ալ վեր կը սաւառնի, եւ, ինչպէս ըսի, իր ատենը միայն Ոսկանն է որ կը գերազանցէ զայն շնորհիւ իր յստակութեան, ու եւրոպական մտքի յստակ պայծառ պարբերութիւններուն, զորս գիտցած է ճուլել իր կանոնաւոր աշխարհաբարով։

Մեր սերունդը լեզուի տեսակէտով քան մը չհնարեց։ Արդէն լեզուն չի հնարուիր։ Ինչ որ գտաւ առաւ հինէրէն, բայց ճաշակ դրաւ, ու կանոնի հետեւեցաւ։ Այդ կանոնները Ասուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ մտածուած եւ գործադրուած են մեծ մասամբ, և Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանի երեւելի պատուելին, Անդրէաս Փափազեան, որ Ասուածաշունչի գլխաւոր թարգմանիչն է, գործադրած է զանոնք՝ հաւանօրէն օգտուելով Ամերիկացի Միսիոնար Րիկզի խորհուրդներէն։ Սեւփան Ոսկան աշակերտն էր Փափազեանին, եւ իր

ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

Ակեւելիին ու Ակեւմուտիին մէջ գործածած լեզուն օրինակելի է իր ժամանակին համար։ Յետոյ եկան Միսաքեան, Օտեան, Իւթիւճեան։ Այս վերջինը, 1850էն 1860 գրած է բոլորովին պարզ աշխարհաբար մը, որ շատ կը նմանի արդի աշխարհաբարին. նոյնպէս Ալամճեանի Մեղուն, Վիենայի Եւրոպան, եւ Բագմավէպը 1843էն 1860։ Միայն թէ այս գրողներուն ամենամեծ մասին մէջ գրագէտի սլացքը կը պակսէր, սլացք զոր ունի Միսաքեան իր Կոյրերուն, Գերեզմանիին ու Մանաւանդ Դավուրին մէջ։

Երկրորդ հարցումիդ պատասխանը շատ

Fonds A.R.A.M

պարզ է. «Ինչո՞ւ Միսաքեանի աշխարհաբարը ne s'est pas imposé կ'ըսես, եւ ինչո՞ւ Պէրպէրեանի պէս գրողներ գրաբար-աշխարհաբար hybride լեզու մը lancer ըրին»։ Առաջ պատճառը պարզ է։ Գարագաշեան Վիեննայի մէջ Ոսկեդարեան հայերէնի գիւտը ըրած էր եւ երազն էր վերադարձնել մեր լեզուն իր հին փառաւոր անցեալին։ Ինք սկսաւ այդ ուղղութիւնը զոր ներշնչեց նաեւ իր աշակերտին՝ Պէրպէրեանի։ Գուրգէն, որ Գարագաշեանի հետ ձուռակ Ոսկեդեղ Դպրութեանը հրատարակած է, անոր աշխարհաբարը որդեգրած էր։ Բազմավէպ և Մասիս ալ, 1860էն եւաքը, նոյն ոգիով գրաբարէն փոխառութիւններ սկսան ընել, բառերու հետ ոճեր առնելով գրաբարէն։ Երբ քերականական փոխառութիւններու յանդուգն փորձը սկսաւ, երբ Գարագաշեան ջնջեց սահմանականի կր մասնիկը, գրաբար հոլովումները սկսաւ գործածել ամէն տեղ և նոյն իսկ բայերու մէջ գրաբարի կանոնները ուզեց նուիրագործել, երբ ը յօդը ուզեցին ջնջել եւ ամենուրեք ն գործածել, փոփոխութիւնները հեզհեզէ անոանելի դարձան եւ պէտք զգացուեցաւ հակազդեցութեան։ 1888էն եւաքն է որ այդ հակազդեցութիւնը երեւան եկաւ։ Եւ Օտեանի սրբագրած Աբբայ Ծօնսթանթինեի թարգմանութիւնը որ հին աշխարհաբարի գլխաւոր տարրերը կը նուիրագործէր, իբր նախատիպ ծառայեց նորերուն որոնցմէ շատեր կ'անգիտանայինն 1840էն 1860ի առհասարակ գրուած գրական աշխարհաբարը։ Իսկ թէ «Ինչո՞ւ այդ առաջին գրողները չկրցան տիրապետել եւ մե՛ր շարժումը արմատ բռնեց», այս երրորդ հարցումին պատասխանն ալ պարզ է։ Նախ՝ նոր շարժումը հասարակաց էր գրեթէ բոլոր նորերուն եւ երկրորդ՝ օճան ունէր իրեն տաղանդը, գրական տաղանդը, որ պակասած էր 1840էն 1860ի գրողներէն ամենամեծ մասին։ Յետոյ, քերականութիւն մը եկաւ տարածել նոր կանոնները, աշխարհաբարը աւանդուեցաւ մեր բոլոր դպրոցներուն մէջ եւ նոր գրողները միօրինակ լեզու մը գործածեցին որ վերջնապէս նուիրագործուեցաւ եւ զոր նոր սերունդը այսօր պատրաստ կը գտնէ, ճկուն, գեղեցիկ, ճոխ նոյն իսկ՝ եթէ ուզուի, կարող բացատրելու ամենէն դրական գաղափարները եւ ամենէն բնազանցական վերացումները, հաւասարապէս յարմար արձակին եւ բանաստեղծութեան, գիտութեան եւ իմաստասիրութեան։

. . . . . .

Աննուէրդ յաւէս

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

* * *

ԴՆԱԼՔ, 14 Յունիս 1922

Սիրելի բարեկամս,

. . . . . .

Ժ. դարու կէսէն եաքը՝ աշխարհաբարի բնաջնջման վրայ պզտիկ ուսումնասիրութիւն պիտի ընեմ, զոր ներշնչեց ինծի Միսաքեանի առթիւ գրածիս մասին ըրած դիտողութիւնդ։ Շարունակութիւնն է Դիմասուէրեներու ներածութեան։ Այդ ուսումնասիրութիւնը թերեւս կազմէ ներածութիւնը նոր հատորիս, զոր գրեթէ աւարտեցի վերջին օրերս եւ որուն տիտղոսն է Դրուագներ եւ Յուշեր։ 300ի մօտ էջերէ բաղկացած է Դիմասուէրեներուն պէս։ Գրչախաւորաբար հայ թատերագիրներ կ'երեւան անոր մէջ, Պէշիկթաշլեան, Հէքիմեան, Թէրզեան, Թոլեան, Նարպէյ, Դուրեան, Ռշտունի, Ռոմանոս Սէմէֆճեան, Սրապիոն Մալխասեան, Էմմանուէլ Եսայեան, եւայլն։ Նոյնպէս գլխաւոր դերասաններն ու դերասանուհիները, Արուսեակ, Հրաչեայ, Ե. Գարագաշ, Աստղիկ, Սիրանոյշ, Մաւի Նուարդ, Մաղաքեան, Էքշեան, Ֆասուլեա-

Fonds A.R.A.M

ճեան, եւ անոնց մէջ բացառիկ տեղ գրաւող՝ Պետրոս Ադամեան։ Յիսունէ աւելի մանրավէպեր ունիմ այս հատորին մէջ, մեծ մասը անձնական նօթերէ քաղուած եւ անտիպ, ուր կ'երեւան նաեւ Ճէճիզեան, Զերագ, Քէչեան, Ալփիար, Ծերենց, Տիգրան Զուհաճեան, Գալուստ Կոստանեան, եւ ուրիշներ, համառօտ ուրուագիծներով եւ անցողակի։ Էջեր ունիմ «աշակերտին յուշատետրէն» եւ «ուսանողին յուշատետրէն», «դարավերջի տարիներէն», ուր առիթ ունեցայ նորէն խօսելու Անցեղին վրայ, զոր չեմ ուզեր շփոթել Նեսին հետ, եւ Մասիսի գրական գործունէութեան վրայ, 1884էն 1891։ Ահա՛ ամբողջ նիւթը. որուն մաս կը կազմէ նաեւ մանրամասն պատմութիւնը Ազեւելեան Թատրոնին եւ Օրթագիւղի ներկայացմանց (1850—1875) 100ի մօտ էջերով։ Հատորին կը կցեմ 1850էն մինչեւ 1875 հայ լեզուով ներկայացուած եւ հատորիս մէջ յիշուած թատերախաղերու ցուցակը՝ առաջին ներկայացման թուականներով եւ հեղինակին կամ թարգմանիչին անունով, 130էն աւելի թատերախաղեր որոնցմէ շատեր իրենց պատմութիւնն ունին, յաճախ շահեկան եւ ժամանակին թատերական բարքերուն տեսակէտով յատկանշական։

Բայց կարծեմ մէկ քիչ մը շատախօս եղայ այսօր նորէն, եւ ինքզինքս զբաղիլ տուի քեզ։ Կը յուսամ որ ներողամիտ կ'ըլլաս։

Սիրով ու կարօտով կը մնամ
Միշտ անձնուէր
ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ԷՋԵՐ

Ջիաւո՛ր աղջիկ քար ու կածանի,
Մուխին արեան մէջ կարմիր կը ծլնի.
Այդ վարդավառ պատկերըդ նորէն,
Երբ կը թրուչիս վեր խորունկ ձորերէն:

Գեան ալեզարդար երգեց քեզ օրօր,
Շաւաչուն լեզուովն իր գիշերն քոլոր.
Քոյնդ անոր ափին ամրակուռ կոթող,
Երկինք տա՛ր հոգիդ, քոցի մէջ կայծող:

Քաղիքէ Թեզան, պատմուճանըդ հին,
Դատափ բանուածքով, մուխին մի՝ նայիր.
Բաշին հետ ձիիդ Թող ծաղկոտ սարերն
Վայրի ձեռքերով ճամբադ բուրվառեն:

Կնքէ՛ ձայները, արեւներուն տա՛ր
Թօսքը անդունդին, ես տունէս օտար
Գարձած քեզ նայիմ երազ աչքերով,
Քարերուն հոգին յոյսով մաշելով:

Բլուրնկզուր հազար մացառ՝ կայծերէն
Ջոր կը ցանցրնես երբ ձիդ սիգալէն
Կը սլանայ վեր շաւագոյն բարձանց,
Գէպ ի կատարներն լերանց լուսապանծ:

Ջիաւո՛ր աղջիկ, երկնայի՛ն աղջիկ,
Թող հասնի շընչիատ հեւքն իսկ հաստաձիգ
Թուխ մայրիներուն, ամպին ու ձիւնին.
Շո՛ւտ, շուտ հասիր դուն արծաթ համբոյրին:

Ֆիլատելֆիա ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԱՇԱՆԻ

Fonds A.R.A.M

ԳՈՐԳԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

(Բ. եւ վերջին մաս)

Մինչեւ 1907, հայկական գորգերու վրայ ոչինչ գիտէինք: Գորգերու մասին եղած ուսումնասիրութեանց մէջ հայկական գորգերու տեսակի մը գոյութիւն ունենալն անգամ չէր յիշուեր, թէեւ կ'ընդունուէր թէ «շատ պայմանագրական ոճով զարդարուած (stylisé) վաղնջական» (1) գորգերու տեսակ մը կար, եւ սակայն անոնք կը մնային անհայրենիք, եւ իբր առեղծուած մը՝ հեղինակներուն կամայ համաձայն՝ այս ու այն օտար երկրին արտադրութիւնը կը նկատուէին: Իրերու այս վիճակին մէջ առաջին անգամ Ֆ. Ռ. Մարթին (2) 1908ին որոշ կերպով կուգար յայտարարել թէ այդ գորգերը Հայաստանի եւ Հայոց արտադրութիւններն էին, եւ եւ ասկէ վերջ հայկական գորգերը արագ կերպով շահեցան համբաւ եւ ուշադրութիւն:

Տիար Ա. Սագըզեան կը գրէ հայկական գորգերու մասին. «Այս տեսակին պատկանող ծանօթ առաջին գորգը՝ որ նախապէս կը պատկանէր Վիեննայի Պ. Կրաֆի հաւաքածոյին՝ այժմ Պերլինի Ֆրետերիք Թանգարանին մէջ կը գտնուի: Պ. Քուբասչէք զայն կը վերագրէր հիւսիսային Սուրիոյ՝ ըստ արաբական արձանագրութեան մը, եւ Մ. Րիկլ դեպ ի Չինաստանի սահմանները կը տանէր զայն. ընդհանրապէս կ'ըսուէր թէ այս գորգերը Քուպայի մէջ ծագում առած էին: Այսու հանդերձ յաջողեցայ ստուգել թէ ամենքն ալ բերուած են Հայաստանի ամենէն անմատչելի գաւառներէն, ուր՝ եկեղեցիներու եւ մզկիթներու մէջ կամ հինաւուրց ընտանիքներու քով կը գտնուէին: Անոնց վանի եւ Սեբաստիայի կողմերէն գալը կը բացատրէ Եւրոպա դեռ նոր հասնելնին, քանի որ գորգի վաճառականներ՝ յիշեալ գաւառները շահագործել սկսած են միայն վերջին տարիներու մէջ:» (3)

Բայց աւելի առաջ չերթանք եւ տեսնենք թէ հնագոյն գորգերը, որ այժմ մեզի հասած են, իրապէս ո՛ր երկրին արտադրութիւններն ըլլալու յատկանիշներն ունին: Պարսկական արտադրութիւն սեպուող եւ Սելճուգեան շրջանէն ոչինչ հասած է: «Բաջալերիչ պատճառներ ունինք ինքզինքնուս հաւաստելու որ դեռ քանի մը կտորներ կը մնան, որոնք հիւսուած էին Պարսկաստան ԺԴ. կամ ԺԴ. դարերուն, իրապէս չենք կրնար վերջնականօրէն համոզուիլ թէ կրօնական մոլեռանդութեամբ պահպանուած գորգի մասունքներ չդտնուին մնացած Սելճուգեանց շրջանէն, որոնք Պարսկաստանի տիրեցին մինչեւ 1150 (4):» Թողունք որ մեծայարգ հեղինակը Ու. Ա. Հաուլի ապագային եւ բաղդին վստահելով այդպիսի գիւտի մը սպասէ, եւ մեւնոյն ատեն նկատի առնենք իր խօսքերով իսկ մեզի ծանօթացած գորգ մը (5): Գորգը «է նաեւ ամենահետաքրքրականներէն մին. անոր մէջ կը գտնուին պարսկական, հայկական, կովկասեան, մոնկոլեան յատկանիշներ, որոնք կը ծառայեն որոշելու շրջանը ուր գորգը հիւսուած է, նաեւ ենթադրել կուտան տարին (6):» Նկատելու է որ այս ծանօթ

(1) Գ. Սիմոն Manuel d'Art Musulman, 1907.

(2) Dr. F. R. Martin «A History of Oriental Carpets before 1800», 1908.

(3) Հայկական Գորգերը, «Շանթ» շաբաթաթերթ, կ. Պոլիս 1919, էջ 417:

(4) Oriental Rugs, by Walter A. Hawley, New York, 1927, էջ 77:

(5) Գորգիս այժմու տէրն է C. F. Williams, Noristown, Pa, իսկ գորգը այժմ կը գտնուի New York Metropolitan Museum of Art:

(6) Oriental Rugs by Walter A. Hawley, New York. 1927, էջ 78:

Fonds A.R.A.M

«ՊԱՄՊՈՉՀԻԱԹԱ», Նկար Տօսսօ Տօսսիի, 1479—1542, Ֆիրենցէ, Կալրէի Փիթթի

պարսկական հնագոյն գորգն իսկ ունի հայկական յատկանիշեներ: Արդարեւ զուգադիպութիւն չէ երբ կը տեսնենք թէ մինչեւ ԺԶ. դարու պարսիկ Շահերու օրերը Հայաստանի մէջ բազմարդիւն գորգաքինութեան գեղարուեստը գրեթէ յանկարծ կը դադրի եւ Պարսկաստանի մէջ ծայր կուտայ գորգաշինական բարգաւած արուեստ մը: Այս կէտը զարմանալի է անոր համար որ ճիշդ այդ օրերուն կը պատահին մեծաքանակ ճանօթ եւ անճանօթ հայկական բռնագաղթեր դէպ ի Պարսկաստան: Պարսկահայ գաղութը իր անցեալով մեծապէս օգտակար կրնայ ըլլալ մեզի, բայց յատկալի է որ չէ ուսումնասիրուած կարող ուժերէ: Անտարակոյս գեղարուեստի, գրականութեան եւ արհեստներու մէջ Հայք եղած են նոյնքան՝ եթէ ոչ աւելի՝ արդիւնաւոր որքան վաճառականութեան մէջ: Ժամանակն է որ ինչ որ մնացած է մեր եկեղեցիներուն մէջ եկեղեցական առնթներէ, սպասներէ եւ հին հիւսուածեղէններէ, մեր ձեռագիրներուն նման՝ ցուցակագրուի եւ հրատարակուի, եթէ ոչ անխտիր, գոնէ գատուած (7):

---

(7) Պատերազմի ատեն բազմաթիւ Թանկագին իրեր փճացան. Ա. Պոլսոյ մէջ շատ հին եւ Թանկարժէք վեց կտորէ բաղկացեալ վարա-

Fonds A.R.A.M

Պարսկաստանի մէջ Զին, Մոնկոլ եւ Հնդիկ գեղարուեստին հետ խառնուած հայկական մշակոյթի ստեղծագործութիւնները ալ իրենց ըրջանները ունեցած են անտարակոյս, բայց կը մնայ ուսումնասիրել զանոնք. ես մասնաւորապէս կ'ակնարկեմ գորգի գեղարուեստին: Արժէ կասկածիլ որ մասնակի եւ հատւածական բռնագաղթերէն վերջ Հայք յարաբերեցան իրենց հիացումը վայելող միջին Ասիական գեղարուեստական աշխարհներուն հետ, պիւրաւ ներըշընչուելով եւ սակայն իրենց ուրոյն ինքնութիւնը պահելով, եւ Եւրոպայի գեղարուեստական շարժման արդէն ծանօթ (8) հայ գորգագէնը Պարսկաստանի մէջ զարկ տուած է Պարսիկ Գորգագիտութեան Գեղարուեստին վերածննդեան ԺԶ. դարուն:

Վերը խօսեցանք Հայկական յատկանիշներով գորգերու մասին, Տիար Ա. Սազըզեան սակէս կը պարզէ՝ «Թէեւ գարդերը շատ պայմանագրական ոճով գծագրուած վաղնջական գորգերու տիպարը՝ այսօր ընդհանուր կերպով իբր հայկական ընդունուած է, սակայն եւ ոչնպէս կարծեմ պէտք է հոս յիշատակել Կ. Պոլսոյ Էվգաֆի թանգարանին հայթայթած յատկանշական ապացոյցը: Հոն գտնուող 54, 58 եւ 59 թիւ հայկական տիպարով երեք գորգերէն վերջին երկուքը Էրզրումցի Զիվլիք ձամիէն կուգան, 58 թիւին վրայ ալ բոլորովին յատկանշական չորս խաչեր կը գտնուին: Մինչդեռ՝ Պ. Մարթին կենդանիները պայմանագրական ոճով գծագրուած հայկական գորգերու ծագումը կը վերագրէ 13րդ կամ 14րդ դարուն, թիւ 59 գորգը որ շատ պայմանագրական խիստ մեծ բոյսերով եւ ոչ թէ կենդանիներով զարդարուած է՝ 17րդ դարու (9) արտադրութիւն կը նկատէ: Գործուածքի եւ գոյներու տեսակէտէն՝ այս գորգին բացայայտ խնամութիւնը թիւ 58ին հետ, որ պայմանագրական ոճով գծագրուած կենդանիներով զարդարուած է, առանց իսկ նկատի առնելու մեծութիւնը՝ որ փոքր կ'ըլլայ՝ մեզի ճօտ ժամանակները, 17րդ դարուն սոյն վերագրումը արդէն անհաւանական կը դարձնէ: Կ'երեւայ թէ՝ 1684 թուականին Գոհարի (ասիկա պէտք է ըլլայ 1700) ստորագրութեամբ հայերէն արձանագրութիւնը կրող գորգը՝ որուն վրայ խօսեցանք վերեւ, կը ներկայացնէ այս վերագրումին մեկնութիւնը՝ առանց սակայն արդարացնելու:»

«Արդարեւ՝ պայմանագրական ոճով կենդանիներու պակասը եւ երեք մեծ զարդերը, որոնք երկայնութեան վրայ գորգին մէջտեղը կը գրաւեն, կը զանազանեն այս երկու գորգերը, ուսկից առաջ կուգայ իրենց թուականներու մերձեցումը: Այսու հանդերձ պէտք է դիտել թէ՝ Փրոֆ. Ֆ. Սարէ, որ Միւնիխի ցուցահանդէսին գորգերը ցուցակագրած է, դասական տիպարով հայկական գորգերը իբր 16րդ եւ 17րդ դարերէն կը համարէ: Պ. Ա. Րիկլ, որ կ'ենթադրեր թէ այս գորգերը Օքմուս գետին արեւելեան հովտաձաւէն ծագում առած էին, հաստատած է նաեւ վերոյիշեալ կարծիքը, սակայն ասիկա բնաւ պաշտպանելի չէ եթէ Գոհարի 17րդ դարու վաւերական թուականը կրող գորգը ի նկատի առնուի:»

«Հայկական գորգերը յատկանշելու համար, կարելի է ըսել թէ անոնք՝ motif ներուն կենդանական եւ բուսական ծագումը մեզի գուշակել տալու աստիճան պայմանագրական ոճով գծագրուած կենդանիներով եւ ծաղիկներով զարդարուած գորգեր են: Այս գորգերը նշանակելի են իրենց վեհութեամբ եւ մեծ ոճով, եւ ուժի ու մեծութեան այս յատկութիւններէն ազդուող անձերը անոնց մասին հիացում մեզի կրնան տածել (10):»

Փրոֆ. Ֆ. Սարէի, Պ. Ս. Րիկլի եւ Պ. Կրաֆի օրերէն հայկական գորգերը երկրորդական գործեր

գոյքի մը մասին մեծ հիացմունքով եւ բազմիցս իմացած եմ վերահաստուներէ, պատերազմի ատեն իբր թէ գերմանիա տարուեցաւ: երկրնկայի շրջանին մէջ կային ժգ. դարէն յիշատակներով թանկագին մանուածուփեր եւ ուրիշ հայ ոսկերչական թանկագին յիշատակներ, այժմ ո՞վ գիտէ ուր հալուած, ջնջուած են: Շարկ կա՞յ երկարել սիրտ կոտրտող այս վերյիշումները:

(8) Հոս կ'արժէ իբր փաստ կէտ մը յառաջ բերել. հին ձեռագիրներու համեստ հաւաքածոյիս մէջ ունիմ մագաղաթեայ աւետարան մը ծաղկուած եւ գրուած *Փոքր Շահապսի* (Շահ Աղպասի) օրով *1666*ին էջմիածին. ունի ցովհաննէս Աւաքելոյն մէկ նկարը որ կատարեալ իտալական արուեստի նմոյշ մըն է: (Տես նաեւ իմ ցուցակիս հրատարակուած մասին մէջ, «Հանդէս Ամսօրեայ» *1929*, էջ *209*):

(9) «Էվգաֆի թանգարանը այցելած միջոցին՝ Պ. Մարթէնին տուած տեղեկութիւններուն հետեւանքն է ասիկա»: Ա. Ս.

(10) *Հայկական Գորգերը*, «Հանդէս» շաբաթաթերթ, *1919*, էջ *419-420*:

Fonds A.R.A.M

ԳՈՀԱՐԻՆ ՏԻՊԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳ ԺԷ. ԴԱՐՈՒ (JEKYLL Collection, Londres)

Fonds A.R.A.M

համարելու սովորութիւնը փոխուած է և հայկական գորգերը թէ՛ հնութեամբ եւ թէ՛ գեղարուեստական տեսակէտով առաջնակարգ աստիճանի մը հասած են, թանգարաններու, մեծամասնս հրատարակութեանց, անձնական հաւաքածուներու մէջ անոնք ստացած են իրենց արժանի բարձր աստիճան մը: Ու. Ա. Հաուլի հայկական գորգերու մասին կ'ըսէ. «Հաւանաբար մնացած հնագոյն կտորներ են, այսպէս կոչուած վիշապ-գորգերը, որոնք կը կարծուի արտադրուած են ԺԴ.էն ԺԷ. դար և գուցէ աւելի առաջ ալ: Ընդհանրապէս երկայնքը գոնէ երկու անգամն է լայնքին, շատ նեղ շրջանակը ընդհանրապէս կը բաղկանայ մէկ գօտիէ, եւ կեդրոնը ծածկուած է ցանցակերպ գծագրութեամբ նեղ եւ համաձեւ տերեւներով, որոնց մէջեւ կան գծազարդեր, վիշապներ եւ ճոխ ծաղիկներ: Ցատակի գոյնը ընդհանրապէս տեսակ մը կարմիր է, շրջանակինը՝ ճերմակ եւ տերեւները դեղին, կապոյտ կամ կանանչ: Անոնցմէ շատերուն շրջանակներուն մէջ կ'երեւայ Տ ձեւը, որմէ անտարակոյս յառաջացած են ներկայիս Փոքր Ասիա շինուած շատ մը գորգերու մէջ գործածուած զարդերը:»

«Նիւ Եորքի Metropolitan Միւզէն ունի ԺԵ. դարէն գորգ մը(*), որ հակառակ լայն կերպով տարբերելուն այս կտորներուն ընդհանուր ձեւերէն, այնքան ծանիկ կը նմանի անոնց կենսական յատկանիշներուն՝ հիւսուածքի եւ գոյներու, որ անտարակոյս պէտք է պատկանի նոյն դասակարգին: Կեդրոնը զրաւուած է համակեդրոն աստնեաւոր կողմերով ադամանդաձեւ: Շրջապատող երեզները՝ գլխաւորաբար կարմիր, դեղին եւ մանիշակագոյն. անկիւնները որ ճերմակ են՝ կը պարունակեն կորացած կերպարանքներ, օրինակ՝ ծաղիկներ, ծառեր, թռչուններ և կենդանիներ: Կան նաեւ բազմաթիւ եռաճեղք տերեւներ, այնքան հասարակ Զէրքէզ եւ Սումաք գորգերու, եւ ճառագայթաձեւ եղերքներով կեդրոնական շեղանկիւնը, նաեւ չորս ծաղիկները որոնք տեղաւորուած են անոր վրայ, կը յիշեցնեն ծագումը փայլուն աստղերուն Տաղիսթան եւ Դաղիսթան գորգերուն: Ճիշդ մը Հղած է հաւասարապէս նման վարդերը համանուն մասերուն մէջ սփռելու, թէեւ իր կեդրոնը մէկ կողմին իննկած է ադամանդաձեւին երկրաչափական առանցքէն: Ծաղիկները գոյգ կուտան պարսկական ուժեղ ներշնչում, իսկ կենդանիներու ձեւերն ալ գոյգ կուտան թէ գորգը շինուած էր կրնար ըլլալ Արեւմտեան Փոքր Ասիայի աղանդաւոր մահմետական Սիւննիէ մը (11):» Ու. Ա. Հաուլի մեղի կը ներկայացնէ ուրիշ գորգ մըն ալ որ է «մասը արտակարգ գորգի մը, բերուած Արեւելեան Փոքր Ասիայի մէկ կողմէն, որ կը գտնուի Kaiser Friedrich Museumը Պերլինի: Հետաքրքրական պլխաւոր կէտը սա է որ շատ հին է եւ իր ծագումը տարիքը յայտնուած, Սիէնայի (Իտալիոյ) Հիւանդանոցին մէջ նոյնօրինակ գորգ մը ներկայացուած Domenico di Bartoloի մէկ նկարին մէջ, Wedding of the Foundling, գծուած 1440ի տեսիլները, որով ասիկա նպաստաւոր է որոշելու թէ այս մասնաւոր կտորը ասկէ քիչ վերջ հիւսուած է, եւ փաստ է որ յատկանիշները գոյգ կուտան թէ այս կամ ասոր օրինակը աւելի հին էր: Իւրաքանչիւր ծագումորակէս քառակուսի բաժանուածը կը պարունակէ ութանկիւն մը, որուն մէջ դեղին յատակի վրայ կը ներկայացուի աւանդական կտիւը վիշապին եւ փիւնիկին որ ընդունուած է իբր Միհնկ պինանշան: Հետաքրքրական է պիտել որ շղթայակերպ գծագրութիւնը թխադոյն սեւ պլխաւոր շրջանակին վրայ անօրինակ չէ, և կը տեսնուի նորագոյն կտորներու մէջ ալ, բայց շարունակական կեռի ձեւերը անկիւններուն, և պզտիկ Տ ձեւը, բացառապէս կարծր են: Այս յատկութիւնը ընդունուած գծագրութեան, որ կ'երեւայ գորգին ամէն կէսերուն վրայ, գոյգ կուտայ կողմնակերը որոնք ծիսական ամենահին գորգերու յատուկ են (12):» Գորգը, զոր ես ալ անձամբ տեսայ Պերլինի թանգարանին մէջ, մեծ կտոր մը չէ, եւ ոչ ալ շատ նրբօրէն բանուած կամ գծուած, որոշ կերպով ունի վիշապի կերպարանքը: Հոս յարմար կը գտնեմ քանի մը տող նուիրել Վիշապ-Գորգերու գծագրութեանց մասին: Տիար Արմենակ Սազըլեան կը գրէ. «Պ. Մարթինի այն հաւատքը թէ այս գորգերը ծիսական օրինակներէ ներշնչուած են՝ լիակատար երկբայելի կը թուի: Զանոնք զարդարող կենդանիներուն չափազանց պայմանագրական ոճէն կը հետեւի թէ՝ երբ վիշապի խօսք կ'ըլլայ, ենթադրութիւն մրն է այդ (ընդ-

(*) Ա.յս գորգին լուսանկարը հրատարակեցինք «Ազատիտ»ի Յրդ Թիւին մէջ: Ծ. Խ.

(11) Oriental Rugs. by Walter, A. Hawley, 1927, New York, էջ 91:

(12) Oriental Rugs by W. A. Hawley, էջ 92:

Fonds A.R.A.M

Գոհարեվան տիպարի հայկական գորգ ժէ. դարուն (JEKYLL Collection, Londres)

Fonds A.R.A.M

գծումները իմս են), որոնց պիտի անդրադառնամ. իսկ գալով փիւնիկին՝ ասիկա ինձի երեւակայական կը թուի, ինչպէս նաեւ մեծագոյն մասը անասուններուն, զոր անոնց մէջ տեսնել կը կարծեն։ Բայց եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ սոյն հայկական գորգերուն վրայ կարելի է դանազանել, այս կերպով Չինաստանի ուղղակի ազդեցութիւնը հաստատուած չ'ըլլար, քանի որ պարսկական արուեստը, ճանաւանդ մոնկոլեան շրջանին, իբր միջնորդ ծառայած կրնայ ըլլալ։ Գալով զոյգ առ զոյգ շարուած եւ չինական ոճով կենդանիներուն, պէտք է դիտել թէ բոլոր արուեստներէն չինականը ամենէն անհամաչափը եւ ամենէն բնապաշտն է, եւ թէ սոյն զոյգ առ զոյգ շարուածքը իբրեւ զուտ արեւելեան աւանդութիւն մը նկատելու է։ Յետոյ անպատշաճ կերպով արմաւենական կոչուած զարդին գալով որ ուրիշ բան չէ այլ պայմանագրական ոճով գծագրուած չինական լուտասը, (ինչպէս որ թուրք ծաղկողներուն մինչեւ հիմա պահպանած խարայի (13) անունը կ'ապացուցանէ) վիշապի եւ փիւնիկի մասին նախընթաց դիտողութիւնը անոր եւս կարելի է պատշաճեցնել(14)։»

Տիար Սաղըեան, ինչպէս տեսանք, չի հաւատար թէ հայկական գորգերը չինական օրինակներէ ներշնչուած են եւ երբ վիշապի խօսք կ'ըլլայ՝ եզրակացութիւն մը կը նկատէ զայդ։ Իրապէս չափազանցութիւն է մերժել այն գաղափարը թէ չինական ազդեցութիւն չկայ գորգերու կամ ուրիշ գեղարուեստական արտադրութեանց մէջ. եթէ բացարձակ նմանութիւն մը չկայ, ստիպուած ենք սակայն ընդունիլ որ ներշնչման հետքեր կան հոն։ Բայց ես կարծիքս կ'ամփոփեմ վիշապին ի Հայս ունեցած հաճբաւին վրայ։ Վանեան կամ Ուրարտական քաղաքակրթութեան մէջոցին ինչպէս եւ այժմու Հայաստանի մէջ (Քրիստոսէ Ը.—Ժ. դար առաջ) գոյութիւն ունէր Ապուպա կամ ջրհեղեղի վիշապը։ Ը. դարուն Քրիստոսէ առաջ Սարգոնի Ուրարտուէն գրաւուած հարստութեանց մէջ կը գտնուէր «ոսկեձոյլ կերպը Ապուպա (Abuba) կամ ջրհեղեղի-վիշապին, ճարտուկ ձեռքի մը վրայ նստած, ասիկա կը հսկէր գուռը, ուրիշ երկու ոսկի բանալիներու հետ, որոնք Հիթիթ աստուածուհիներու պէտս պահպանակներուն պէս ձուլուած էին։ Ճաճարէն առնուած ուրիշ առարներու հետ միասին կային նաեւ 12 արծաթ վահաններ զարդարուած առիւծի եւ վայրի ցուլի գլխիներով, նաեւ Ապուպայով (չինական ջրհեղեղի-վիշապին համաչափ կերպարուրթիւն մը)։» (15) Յիշենք նաեւ վիշապական աւանդութիւնները ի Հայս, Վահագնեան ևայլն։ Իսկ քրիստոնէութենէն ալ վերջ վիշապը դարձեալ ներշնչած է հայ գեղարուեստը։ Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանին գրադարանին մէջ ի պահ կայ, 1197ին Սկեւռայի մէջ գրուած աւետարան մը որուն առաջին նկարին մէջ երկու անկիւնները կը պարունակեն կատարեալ գալարուն երկու վիշապներ (16)։

Իսկ Մամիկոնեան աւանդութեան մասին ոչինչ կը յայտնուի. անշուշտ խնդիր է թէ որքան իրականութիւն կը ներկայացնէ։

Այս պիտողութեանց նպատակը սա է որ չեմ կարծեր թէ պարսկական միջնորդութիւնը եւ թարգմանութիւնը կենսական է Միջին Ասիական գեղարուեստին Հայաստան կամ Փոքր Ասիա անցնելուն համար։ Թող որ պատմութիւնը առատ փաստեր ունի ապացուցանելու համար թէ Հայք իբր վիճուր եւ իբր վաճառական գտնուած են ամէն տեղ ամէն ժամանակ, առանց միջնորդի։

Հայկական գորգերը գեղարուեստական արժէք մը կը ներկայացնեն մասնաւոր յատկանիշներով, որոնք որոշ կերպով ցոյց կուտան անոնց ինքնութիւնը։ Եւ սակայն կան ալ որ կը տարբերին եւ առանձին նկարագիր մը ցոյց կուտան։ Ու. Ա. Հաուլի մեղի կը ներկայացնէ գորգի մը տեսակը որուն մէկ նմոյշը կը գտնենք George Gyzeի նշանաւոր դիմանկարին մէջ որ կը գտնուի Պերլինի կալերիին մէջ. ներկայացուած գորգը տեսակ մըն է որ յաճախ կ'երեւայ Hans Holbeinի միւս նկարներուն մէջ ալ, որով ճանչցուած է իբր Հոլպայնի գորգ։ Նախապէս նկարագրուածներուն հետ ունեցած նկատելի տարբերութիւնը ենթադրել կուտայ թէ ասոնք արտադրուած են տարբեր պայմաններու տակ՝ եթէ ոչ տարբեր տեղեր։ Ոչ գորգին մէջը եւ ոչ ալ շուրջը կայ ո եւ է հետք պարսիկ կամ մոնկոլ ազդեցութեան, և

---

(13) Catayէն, այսինքն Միւսիսային Չինաստան։ Ա. Ս.

(14) *Հայկական գորգերը*, «Շանթ» շաբաթաթերթ, կ. Պոլիս, *1919*, էջ *420*։

(15) Տես անգլ. թարգմ. գրութիւնս, «Բազմավէպ *1928* *(«Վանեան Թագաւորութիւնը»*, էջ *283)*։

(16) «Հանդէս Ամսօրեայ» *1930*, էջ *98*, նաեւ լուսանկարը։

Fonds A.R.A.M

ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ԽԱՉՔԱՐԸ (ՍԱՆԱՀԻՆ) ԺԳ. ԴԱՐ

պակասը ծաղիկի, տերեւի կամ կենդանեայ ձեւերու որոնք հասարակ են հին գործերու մէջ, նկատելի է։ Իրապէս, այն փաստը որ կենդանակերպը շատ հազուագիւտ է Սիւնիի մահմետական արուեստին մէջ, կ'օգնէ որոշելու աստղ սկզբնավայրը։ Անոնք կուգան Փոքր Ասիայէն կամ արեւմտեան Հայաստանէն. ընդհանրապէս կարծուած էր որ անոնք հիւսուած էին արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ, որովհետեւ հոն գնուած են անցեալ դարերուն եւ անկէ ներս բերուած, սակայն անոնք ունին շատ յատկանիշներ որոնք խորհիլ կուտան թէ պէտք է աւելի Արեւելք շինուած են, ուրկէ դիւրութեամբ շատեր փոխադրուած են Արեւմուտք կարաւաններու միջոցաւ։ Աստղ շրջանակները կը պարունակեն լաւ ճանչցուած ձեւերը յատաջացած Քուֆի գրաձեւին, աւելի սովորական կ'երեւան վերջի տարիներու Գապիսթան, Ծաղիսթան կամ արեւելեան

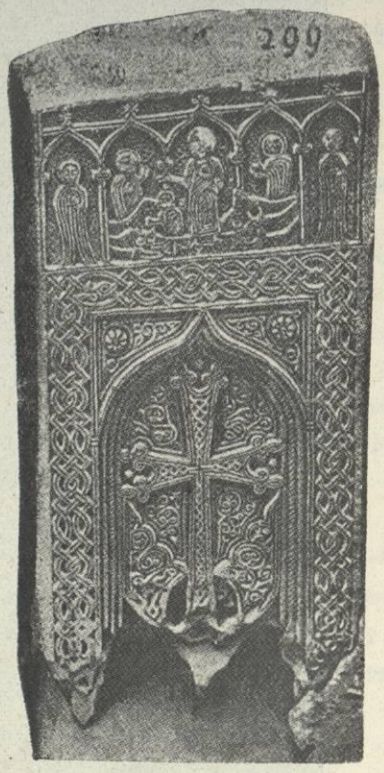
Fonds A.R.A.M

Կովկասի գորգերուն մէջ: Առնց մեծ մասը կը կրեն փոքր ութանկիւն սկաւառակը եւ աւելի մեծ ութանկիւն ձեւեր, կեդրոնին մէջ յունական խաչով, որ ազդու կերպով ենթադրել կուտայ հարաւ-արեւելեան կովկասեան դծագրութիւնները: Նեղ շրջանակներ ժապաւէնի եւ շղթայակերպի, շաւերու մէջ գտնուած, նոյնպէս շատ հասարակ են կովկասեան գորգերու, որով անհատականակ չ'երեւար թէ Հօլպայի գորգերը շինուած են Մեծ Հայքի սահմաններուն մէջ իսկ, որ իր մէջ պարփակելով վերին Միջագետքի հովիտը, կը տարածուի արեւելեան մասին վրայ Փոքր Ասիոյ եւ հարաւային մասին այժմու Կովկասի:»

«Այս գորգերը ուշադրութիւն գրաւեցին ոչ միայն հետաքրքրական ծագմամբ շրջանակներ ունենալնուն համար, այլ որովհետեւ հիւսուելու տարին կարելի էր որոշել: Նկատելով որ Հօլպայի ապրեցաւ 1497—1543, եւ նման ուրիշ գորգեր կ'երեւան ուրիշ խաալացի և փլատան կանխագոյն գործերու մէջ, իրաւացի կերպով կարելի է եզրակացնել թէ ասոնցմէ ոմանք շինուած էին նախ քան ԺԵ. դարը:» (17)

Հոլպայնի խնդրոյ առարկայ նկարը(*) կը հրատարակեմ. նկարին մէջ որոշ կ'երեւայ գորգը, ձըգուած սեղանին վրայ. մանաւանդ գորգին շրջանակը պայծառ է: Հեղինակը ընդունելով որ գորգը իրապէս միայն հայկական գորգ մը կրնայ ըլլալ, կը յայտնէ թէ շրջանակը քուֆի դրերու ձեւերուն ազդեցութիւնը կը կրէ, այսինքն հայ գորգաշէնը իրեն ներշնչման աղբիւր ընտրած է մահմետական սրբացած այդ գրաճեւը: Հեղինակը անծանօթ ըլլալով հայ հոգեբանութեան, մանաւանդ հայ գեղարուեստի անցեալին, այդ ենթադրութիւնը կ'ընէ, որ սխալ է: Նախ տեսնուած գործերը լաւ մը դիտելով կը նկատենք թէ շարունակաբար կրկնուած խաչաձեւեր են, կատարուած հայկական ժապաւէնաձեւ արուեստով: Բազմաթիւ հին հայկական գեղարուեստական նմոյշներ, խաչքարի կամ ձեռագիրներու ծաղկազարդերու ձեւով, տեղի հասած են շատ հին ժամանակներէ: Հոս կը հրատարակեմ խաչաքանդակներ իբր նմոյշ եւ աւելորդ կը սեպեմ ձեռագիր հատորներու նկարազարդերէն նմոյշներ ալ վկայութեան կանչելու:

Հարեւանցի ակնարկ մը իսկ ցոյց պիտի տայ թէ հայկական գեղարուեստը, Թ. դարէն վերջ՝ երբ արաբատեր Բագրատունիներու հարստութիւնը կը տիրէր Հայաստանի վրայ, այս յատկանիշով արուեստ մը կը ներկայացնէր: Անշուշտ չեմ կրնար ըսել որ այդ կերպ գծագրութեան մը ճաշակը ասկէ առաջ ալ Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունէր. ամենայն հաւանականութեամբ շատ աւելի հին ժամանակներու մէջ փնտռելու է այդ ձեւ արուեստի ճաշակը ի

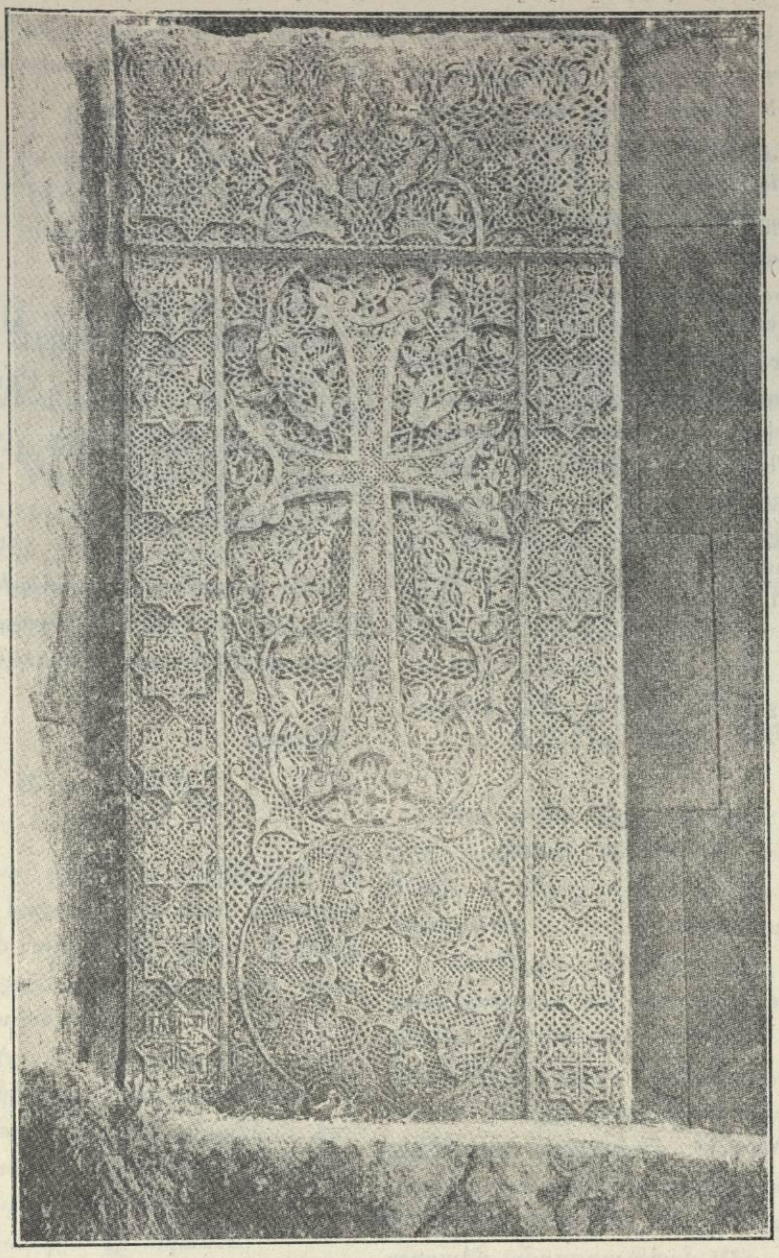
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԽԱՉՔԱՐ

Հայս: Ուրեմն աւելի հաւանական է որ հայ գորգաշէնը, փոխանակ օտար և ճնշող կրօնքի մը սուրբ նկատուած գրութիւնէն ներշնչուելու, նախընտրէր իր հին ազգային արուեստը եւ գործածէր զայն գորգաշինութեան արուեստին մէջ: Զարմանալի է դիտել որ Ե. դարուն իսկ, երբ Հայք իրենց քրիստոնեայ այբուբէնը կազմեցին, իրենց հնագոյն գրաճեւերը (Մեսրոպեան երկաթագիրը) այնքան սերտ նմանութիւն մը ունի ժապաւէն հիւսկէնկարներու հետ, որ ոմանք միչեւ դարու հայկական արուեստի յատկանիշը կը կազմեն փորագրութեան եւ ձեռագրի ծաղկեգործութեան մէջ, ասիկա գուցէ իւրէ ապագայի ո եւ է յոյս՝ «արապէսք»էն՝ ժապաւէն-հիւսկէնկարի նախատեղծիչը ըլլալու:

(17) Oriental Rugs, W. A, Hawley էջ 93:

(*) Տեսնել այդ նկարը «Անահիտ»ի 3րդ Թիւին մէջ:

Fonds A.R.A.M

ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ՀՐԱՇԱԿԵՐՏ ԽԱՉՔԱՐԸ

1929ին Եւրոպա կատարած ճամբորդութեանս առեն մասնաւոր կերպով փնտռեցի հին նկարները ուրոնց մէջ գորգեր ներկայացուած ըլլային, եւ կարելի եղաւ պէտք եղածէն աւելի խմբել։ Իտալիոյ Ֆլորէնս քաղաքի Pitti Կալերիին մէկ նկարը Dosso Dossi, Bambocciata, սեղանին վրայ ունի գորգ մը որ որոշ կերպով ցոյց կուտայ բոլոր այն յատկանիշները որոնք անվերապահօրէն հայկական են։ Գորգը շատ ու շատ կը նմանի այժմու ծանօթ Տալխանի տեսակին։ Ծատակը ծածկուած է հին բայց կարմիրով, ունի կանանչ եւ կապոյտ եւ փղոսկրագոյն։ Դիտել կ'արժէ որ արտաքին վերջին երիզը, որ կախուած կ'երեւայ նկարին մէջ, խմբ եւ խմբ կը նմանի Հոլպայնի գորգին (18)։ Վերոյիշեալ

(18) Հոլպայն գորգերու լաւագոյն մէկ նմոյշը կը գտնուի Metropolitan Museum of Art, New York. գորգը կը պատկանի Mr. C. F. Williamsի։ 5 ոտք երկար, 3 1/2 ոտք լայն։

Fonds A.R.A.M

նկարը գծուած է 1479—1542ին: Կ'արժէ պիտել տալ թէ մինչեւ ԺԶ. դար գծուած բոլոր հին նկարներուն մէջ ներկայացուած գորգի նմոյշները հայկական արուեստի նմոյշներ են, երկրաչափական գծերով, կեռերով, խաչերով եւ գոյներով: Այն նկարներուն որոնք ուշադրութիւնս գրաւեցին և որոնք գծուած են ԺԶ. դարուն կամ անկէ առաջ, ցանկը ստորեւ կուտամ. հետաքրքրական եւ օգտակար պիտի ըլլար ինչ որ կարելի է ատենօք հրատարակել, տուած ցանկս մեր ինձի ձանօթներէն կազմուած է:

Louvreի թանգարանը.

Թիւ 2220 La Vierge et l'Enfant (École Flamande) Gérard David 1460—1523:

Թիւ 2714 Guillaume Verhem, Hans Holbein 1497—1543:

Պերլինի Միւզէն.

Թիւ 1205, գծուած 1440ին:

Թիւ 585, George Penez Nurnberg, 1500—1550:

Թիւ 1909, Werner Van Velckert (Amsterdam) 1580—1630:

Թիւ 1665, 1590էն:

Այս անգամ այսքան. կ'արժէ որ աւելի ըրջութեամբ հայ բանասէրը հետաքրքրուի հայ գեղարուեստի գրեթէ մոռցուած այս տեսակով:

Ուիճիթա Ց. ՔԻՒՐՑԵԱՆ

կեդրոնի յատակի գոյնն է նիհենուոյ կանանչ եւ գլխաւոր երիզը կարմիր: իսկ ամբողջութեամբ երկրաչափական գծանկարներով, գլխաւոր գոյները՝ կապոյտ, կանանչ եւ փղոսկրագոյն: «Այս գորգերը, ընդհանրապէս պզտիկ չափերով, քիչ մը քառանկիւն են: Ըմանք ունին կանանչ յատակ, եւ դեղինը մեծ մասամբ գործածուած է նկարազարդերուն մէջ: Բանուածքը թոյլ է, եւ բաղդատելով պարսիկ բանուածքներուն հետ, իւրաքանչիւր քառակուսի ինչէզի մէջ աւելի սակաւաթիւ կապեր կան:» /Ընդ, էջ 93/:

Fonds A.R.A.M

ԱՐՁԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

ԳԱՐՈՒՆ

Ու գարնան մեղմ անձրեւի մը քաղցրալուր երգէն յետոյ, խաղաղութիւնը օրհնութեան պէս իջեր է մեր ճամբուն երկայնքին։

Ու լուսինն ալ իր արծաթ շողերով անագեր է այսօր երէկի խաւար գիշերը, որ՝ իր ճերմակ գրկին անդորրութեան մէջ գիս հանգչեցուցած՝ ապագայ քաղցրանոյշ օրերու մեղրը կը թափէ հոգիիս երազկոտ բիւրեղ բաժակներուն։

ՍՊԱՍՈՒՄ

Սաղարթախիտ ծառերու հովանիին ու քու տարփատենչ նայուածքիդ տակ, միեւնոյն րոպէին փայլեցան արցունքի վճիտ կաթիլը աչքերուս, եւ յիշատակի մարգարիտ հովծփուն դեղձան վարսերուս մէջ։

Ու դուն գացիր... ու դեռ կուլամ ես։

Կարօտիդ կակիծովը լճացած աչքերս, ի զո՞ւր կ'որոնեն քեզ հեռաւոր ճամբաներու երկայնքը ու հրատապ շունչդ կը փնտռեն, թողուած՝ հոգւոյդ չափ վճիտ մարգարտիդ մէջ։

Ու կուլամ... ու դեռ կը սպասեմ։

★ ★ ★

Եւ այսօր հեռաւոր ակնարկի մը քաղցրութիւնը կ'իջնէ հոգիիս բոլոր աչերուն, իր պարիկի տեսլացած մականով. ու շուրջս կը տժգունին կարծես սա լուսաւոր քաղաքին բոլոր գեղեցկութիւնները, վերջալոյսի մը վերջին շողերուն նման։

Ու մշտարթուն երագի պէս լուսաւոր ու դողացող այդ սիրոյ վերստաւութեան առջեւ, վաղնջական գունագեղ իղձեր կը մարին երազներու կէս ճամբին, ինչպէս վարդեր կը թօշնին վարդերու գրկին։

ՃԵՐՄԱԿ ԵՐԱԶ

Այս գիշեր ճերմկցեր էին երազներս նորէն, սպիտակ վարդերու վարդաստանի մը նման, ու սիրոյ արեւը հոն կը լայննար իր է'ն համարձակ ու բարկ շողերու գեղումով։

Համբոյրը լոյսի պէս չէր դողար շրթնեռուս վրայ, ու նայուածքիս հուրը՝ անստուեր գեղեցկութիւններու անգայտ ու սուրբ խորհուրդներուն վրայ անվերապահօրէն կը հոսէր։

Ու խօսքը՝ խունկի պէս խնկաւէտ ու հոլաթեւ ու տարածուն՝ երազներու երազը կը սրսկէր, պարիկներու գիրկն հանգչած այդ աննանուն աշխարհին, գաղջ ու արեգակնափայլ ոլորտին անդորրութեան մէջ։

Ես կ'ըղձայի որ վաղը գիշեր ալ՝ երազներս ճերմկնային, սպիտակ վարդերու վարդաստանի մը նման...։

ՆԱԶԵՆԻ

Fonds A.R.A.M

ՄԱՏԹԷՈՍ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Ռուսահայ նորագոյն գրականութեան մէջ ուրոյն եւ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում Մ. Դարբինեանը: Ծնուել է նա 1889 թուին Շամշադին գաւառակի Թովուզ (Տաուշ) գիւղում: Հայրը, չքաւոր գիւղացի արհեստաւոր (դարբին), ուսման չափազանց սէր ունեցող, ամէն չանք գործ է դնում որ որդին ուսում ստանայ Թիֆլիսում:

1900 թուին Դարբինեանը մտնում է Ներսիսեան դպրոցը, որի լիակատար դասընթացն աւարտում է 1908 թուին: Բազմանդամ ընտանիքի հոգսը հնարաւորութիւն չի տալիս բարձրագոյն ուսում ստանալու եւ Դարբինեանն ստիպւած է լինում պարապելու ուսուցչութեամբ մինչեւ 1915 թիւը: 1918 թուին նրան յաջողւում է մրտնել Անդրկովկասեան Համալսարանի պատմա-լեզւաբանական ֆակուլտետը, բայց չի աւարտում՝ ֆակուլտետը փակելու պատճառով:

Դարբինեանն իր գրական փորձերն սկսել է դեռ եւս դպրոցական հասակից: 1907 թուին Թիֆլիսում հրատարակւող նաթաբալա երգիծաբանական շաբաթաթերթում տպագրւում են նրա մի քանի ֆելիետոն-հումորեսկները, իսկ 1908 թուին Թիֆլիսում լոյս տեսնող մանկական Հասկեր ամսագրում տպագրւում է նրա առաջին մանկական պատմուածքը — «Արամի տղան ու Հայկանուշի տիկնիկը»: Դարբինեանը նաթաբալայում գրել է «Ջնդանեան» կեղծանունով, իսկ Հասկերում «Մատթէոս» ստորագրութեամբ: Այս առաջին փորձերը խրախուսում են պատանի Դարբինեանին, որ նա աւելի ուշք դարձնի իր վրայ, լրջօրէն պարապի գրականութեամբ: Բացական զգալի դադարից յետոյ, Դարբինեանը 1916 թուից հանդէս է գալիս Թիֆլիսում հրատարակւող Պայքար թերթում, որպէս երգիծական-ֆելիետոնիստ «Ալան» ծածկանունն տակ, ապա գրում է մի շարք առակներ, իսկ 1923 թուականից սկսած գրում է, գրեթէ բացառապէս, պատմուածքներ գիւղական կեանքից: Դարբինեանը մինչեւ այժմ էլ շարունակում է այդ ուղղութեամբ, միաժամանակ գրելով մանկական պատմուածքներ, հէքեաթներ, լեգենդներ, առակներ ու ոտանաւորներ: Դարբինեանը գրում է նաեւ դրամատիքական գրւածքներ: Նրա առաջին պիէսը — Մինիատիւրներ, ուր ծաղրւում են Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների նախկին «տէրերը» — մենշեւիկները, դաշնակցականները և մուսաւաթիստները,— ամէն տարի մի քանի անգամ բեմադրւում է դպրոցներում, մանկական թատրոններում եւ ակումբներում եւ կարելի է ասել՝ բեմից չի իջնում: Տպագրւում է նրա մի ուրիշ պիէսը — Կոմսոմոլ, եւ ունի ձեռագիր պիէսներ — երեք հատ:

Դժբախտաբար Դարբինեանի պատմուածքների ժողովածուն առանձին գրքով դեռ եւս հրատարակւած չէ (չհաշւելով մանր բրոշիւրները): Այդ պատմուածքները, որոնք արտացոլացնում են Նախ-Հոկտեմբերեան, ինչպէս եւ յետ-Հոկտեմբերեան Հայ գիւղը, տակաւին ցիւռւմ են մեր պարբերականներում ցրւած: Պէտք է նկատել, որ այդ պատմուածքներից շատերը մտել են դասագրքերի մէջ, ինչպէս Վլասը, Սպեց Աւագը, Դեպի Կարմիր Բանակ, եւայլն, որոնք մեր մատաղ սերնդի ընթերցանութեան սիրելի նիւթերից են:

Fonds A.R.A.M

Այստեղ հնարաւոր չէ մի առ մի կանգ առնել եւ վերլուծել այդ պատմուածքները: Կ'ասենք միայն, որ նրանց ընդհանուր բովանդակութիւնը վերաբերում է Յունաստանի հասարակական շինարարութեանն է վերաբերում: Յուսանք, որ մօտ ապագայում հրատարակչական մարմինները լոյս կ'ընծայեն այդ ժողովածուն, որ մի պատկառելի ծաւալ ունեցող գիրք է լինելու:

Աւելորդ չենք համարում յիշելու, որ Դարբինեանի պատմուածքներից մի քանիսը թարգմանուած են օտար լեզուներով, ինչպէս — Վլաստր, Նազանի Խատր եւ Փարսադաներ (*ռուսերէն*), Թշնամիներ, Փարսադաներ և Դեպի Կարմիր Բանակ (*վրացերէն*), Սալմաստեցի Վռոնցովը (*թուրքերէն*):

Դարբինեանի աշխատութիւններից անշուշտ ամենախոշորն ու արժէքաւորը նրա Կիկոս վիպակն է, որի երկու մասը լոյս տեսաւ Նորք ամսագրում, իսկ ամբողջը լոյս տեսաւ Խորհրդային Հայաստանի Պետհրատի հրատարակութեամբ, առանձին գրքով: Այս գրուածքում հեղինակը տալիս է Հայաստանի գիւղի մինչ-խորհրդայնացման, քաղաքացիական կռիւների եւ խորհրդայնացման առաջին տարիների պատկերը: Նոյն պետհրատը շուտով տպագրելու է նաեւ Դարբինեանի մէկ ուրիշ վիպակը — Ջաղացպան Աճոռը, որի նիւթը վերցուած է ընդյատակեայ աշխատանքների կեանքից:

Դարբինեանի պատմուածքների բնորոշ և առանձնայատուկ կողմն է՝ պարզ լեզուն, համեմուած ժողովրդական դարձուածքներով, առածներով ու սրախօսութիւններով, որով հարուստ է Դարբինեանի շուրմարանը, ինչպէս վկայում են գրական քննադատները:

Մինչեւ այժմ, չհաշուած փեղեակոնները, առակները, մանկական պատմուածքները, հէքեաթները, ռոմանտիզմներն ու պիէսները, լոյս են տեսել Դարբինեանի հետեւեալ պատմուածք-վիպակները.— Վլաստր, Կումդեզր, Քոթոթր, Դեպի Կարմիր Բանակ, Ընկեր Խոզոռածր, Ալոյի Զուռնեն, Փարսադաներ, Ակտիվն ու Հեյդարը, Սպեց Աւագր, Պապր, Ինվալիդը, Սալմաստեցի Վռոնցովը, Սոլոթր, Դրաստի. Կես խան կոռեկր, Սկզբունքային հարց, Թշնամիներ, Տէր Փոշտաներ, Սուրբ Սարգսի Ղուլր, Դենկի՞ց քէ Դինկենց, Վասավայ Գրակլատի, Պրաշենցի, Սեմիչկա, Կապիտալը, Սեպարատորը, Նազանի Դատր, Կռնատր, եւայլն:

Այս աշխատութիւններից զատ, Դարբինեանը թարգմանել է ռուս եւ օտար հեղինակներից պատմուածքներ ու վէպիկներ — քանիից աւելի, և երկու պիէս:

Այս րոպէիս Խորհրդային Հայաստանի Պետհրատը ապագրութեան է յանձնել Մ.

ՄԱՏԹԷՈՍ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Դարբինեանի հետեւեալ գրքերը.— Ջարբնող Գիւղը (պատմուածքների ժողովածու) և Ջաղացպան Աճոռը (վիպակ): Առաջին գրքի մէջ ամփոփուած են հեղինակի մինչ եւ յետ-Հոկտեմբերեան հայ գիւղի կեանքից վերցրած կենցաղային պատկերներ: Իսկ երկրորդ գրքոյկը պատկերացնում է Հայ գիւղը յեղափոխական ընդյատակեայ աշխատանքների ժամանակ: Սա Կիկոսի նախորդող շրջանն է:

Դարբինեանը ներկայումս ապրում է մի մի հայ գրական աշխատանքով, ոչ մի տեղ չի ծառայում եւ չունի որ եւ է կողմնակի եկամուտ: Հիմնադիր անդամներից է Վրաստանի պրոլետգրողների հայկական սեկցիայի, որի մէջ ակտիվ կերպով աշխատում է եւ այժմ:

Թիֆլիս ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԹԻԹԵՌՆԵՐՈՒ ԵՏԵՒԷՆ

Պըզտիկ աղջիկ, պարի՞կն ես
Թիթեռներու Թրփայած,
Որ իրենց շուրջ կը վազես,
Մազերդ հովին փոխ տըւած:

Հազիւ հըլած մատերուդ,
Կամ շըւարուն՝ մազերէդ,
Կայծերու պէս բոցանուտ՝
Կը խուսափին հովին հետ:

Հոտ կարմիրին ճիշդ քովն ես,
Կապոյտներն ալ Թրուան ցած.
Ձերմակներուն կը վազես,
Ափերդ օդին մէջ բացած:

Ու ես յոյզով կը խորհիմ
Թէ օր մը քու, պըզտի՛կ քոյր,
Մանուկ իղձերդ այս ուշիմ
Պիտի խամրին կեանքէն կոյր:

Դէմքիդ վարդերն առտըւան՝
Պիտ՝ ցըրուէ սէրն առեղծուած,
Վիճեր աչքիդ մէջ խորնան՝
Նոր Թեւերովդ լո՜ւռ պեղուած:

Մոռցած լեզուն բընութեան,
Ա՛յլ եւս ականջ երբ չըտաս
Թըռչուններուն նըրբաձայն,
Պիտ՝ այն ատեն դուն զըղջաս...:

Ո՛հ նոյն իսկ ես կը վախնամ
Թէ խօլ բոցով մը այրիս,
Գուցէ գիշեր մ՝ուժաքամ՝
Լնհուն լացով մարմըրիս...:

Ո՛չ, չեմ ուզեր ըլլաս ծեր.
Դէմքիդ վըրայ լուսեղէն
Քաշէ արցունքն իր գիծեր՝
Կաթած սիրտիդ երկինքէն:

Թող քըղանցքէդ շըղարշէ,
Փոխան սա նուրբ բոյրերուն,
Հոտն ալ քոլին չըբուրէ
Ցայգաւոնէ մը խընկուն:

Ջըլլաս ըմպակ մը միսէ,
Ջոհը յոգնած սէրին դուն,
Շըրթներուդ երգը չմարէ
Շըրթունքը պիղծ մարդերուն:

Կ՝ուզեմ որ մի՛շտ քու կիւսի
Սէրդ ըլլայ Թուփ մը ծաղկած,
Կապոյտը Թող սիրտդ հոսի
Ափէդ երկինք երկարած:

Ա՛ռուակին մէջ կաթի պէս
Կաթած շողին հետ խաղաս,
Թըռչուններուն պէս երգես,
Թիթեռներդ հոս չի մոռնաս:

Իբեն ճամբուն մէջ անկեղտ՝
Թիթեռն ափէդ խուսափի,
Ու մարդն ալ քու ետեւէդ՝
Քեզ մօտենայ՝ չըհասնի...:

Շ. ՍԱՀԱՆՔ

Ժիլատելֆիա

Fonds A.R.A.M

ՀԱՍՕԻՆ ՄԱՀԸ

Ծանըշինգ տարիներու երկար շղթայ մըն է անցեր անկէ ի վեր, սակայն Հասօին վերջին պատկերը իմ աչքերուս առջեւ կենդանի կը մնայ մինչեւ այսօր:

Ցիշատակներ կան՝ որոնք աւանդ ժժգունելու՝ մինչեւ դերեզման կ'ընկերանան մեզի:

* * *

Երկրորդ անգամն էր որ կը տեսնէի զինքը: Հովիւ մըն էր Հասօն: Բարձրահասակ, հզօր քսանըշինգնոց հուժկու երիտասարդ մը: Ան գլխուն կը դնէր սեւ թաղիք մը՝ որուն եզերքին փաթթուած «քէֆիյէ»ին ծայրէն՝ թանձր յօնքերու տակէն ի վար՝ խուրձ մը մազեր գալարուելով կուգային խառնուելու հովիւին պլորուած պեխերուն՝ իրեն տալու համար գիծ մը որ հէքեաթի կորիճներուն յատուկ է մեզի:

Կարմիր գօտի մը մէջքին, որուն վրայ հովիւը փայլուն մետաղներով զարդարուած կաշիէ երկրորդ գօտի մըն ալ կ'աւելցնէր, զոր գեղացիները «Սիլահլըխ» կ'անուանէին: Միշտ ժպտուն եւ ուրախ երեւոյթ մը ունէր ան. հասա ու յղկուն գաւազան մը ամէն քայլին քարերուն զարնելով անդադար կը սուլէր՝ երբեմն զուարթ, արագ վեմավտումներով եղանակ մը, եւ երբեմն ալ երկա՜ր, երկա՜ր կորուածքներով տխուր խաղ մը կ'արձակէր ան՝ շրթներուն կլորութենէն դուրս:

Ամէն օր, երբ՝ արեւը երկինքի կապոյտին մէջտեղը հասած՝ մեր շուքերուն հասակը մատ մը մեծցնել կը պատրաստէր, Հասօն իր հօտը ջրխոտի կ'իջեցնէր:

Ես այդ պահուն կը սիրէի դիտել ոչխարներուն կարաւանը:

Բլրակի մը կուշտին ճերմկցող նեղ ու երկայն ճամբու մը վրայ կը ցցուէր հասակը հովիւին՝ որուն եսին ոչխարները մէկ գծի վրայ կարգի եկած, տուն վերադարձող զպրոցականներու նման, զլխահակ կ'իջնէին փոսի մը մէջ նետուած գիւղակին մէջքին խրուող գետակի մը ծոծ:

Խենթ վազք մը չունէր գիղին գետակը: Երկու կողմերուն թումբերով սեղմուած՝ օձի մը սողոսկումով՝ անաղմուկ, կը սահէր ան՝ քիչ հեռուն ջաղացքի մը երկար խողովակին մթութեան մէջ նետուելու համար:

Առուակին եզերքին կը բարձրանար շարանը կաղամախիներուն, որոնց փոշոտ տերեւները՝ խանձած արեւուն տաքութենէն՝ կը կախուէին պայծառ ջուրին վրայ, գաղջ հովի մը խաղերուն հետ՝ լեզուի համբոյրներ տալով անոր երեսին:

Ծառերուն արմատներէն վար կը սկսէր կանանչը մարգագետիններուն՝ ուր ճիւղերու շուքին տակ, ջրխոտէ ետք կը մակաղէին Հասօին ոչխարները իրենց աղուորիկ կզակները երերցնելով:

* * *

Այն օրը —չեմ յիշեր օրուան անունը, գիւղային ո՛չ օրերուն եւ ո՛չ ալ թուականներուն կարեւորութիւն կուտայ — «ախշա»ս (Զէր-քէղներու լեզուով՝ ծօրաքոյր) գոյնզգոյն բուրդերով հիւսուած խուրջին մը ինծի երկնցնելով՝ զժուարահակնալի թուրքերէնով մը ըսաւ՝ — Մանչս, ասիկա Հասօին ուտելիքն է, շուտ ըրէ իրեն հասցուր: Խեղճը անօթեցած ըլլալու է: Լաւ հովիւ է Հասօն, ան ալ քեզի պէս ճշմարիտ կրօնքը նոր ընդունած է...:

Պառաւը խօսքը չաւարտած՝ խուրջինը ուսերուս անցուցի: Բայատրութեան ի՞նչ հարկ՝ Հասօն ալ Հայ մըն էր ուրեմն, ան ալ ինծի պէս կրօնքն էր ուրացեր... գլուխը փրկելու համար:

Գոյնս նետե՞ր էր թէ կաս կարմիր էի կարեր, չեմ գիտեր. սակայն ծունկերէս վեր՝ մինչեւ մազերուս արմատները դող մը կ'անցնէր ներսիդիս: Ինձ-

Fonds A.R.A.M

չո՞ւ, պժուար է այդ բացատրութիւնը։ Ես կը կարծէի թէ մեր շրջաններուն ինճմէ զատ հայ երիկամարդ չէր մնացեր, բոլորը սուրէ էին անցեր։ Չէ՞ որ Քեղէրի կոտրածին՝ հրամանատարը կը պոռար՝ «Արուներուն արմատը չորցուցէք»։

Ու կը քալէի։

Ուրախութե՞ն, տխրութե՞ն, վախի՞ թէ ոգեկոչումի տրոփիւններուն տակ դողդողացող քայլերս խոշոր կը բացուէին. հակառակ ձախ անութիս վերքին ցաւերուն՝ ժամ առաջ Հասօին քով հասնելու կը ճգնէի։

Ճամբան՝ լացի պէս խղդող բան մը կոկորդիս կենալով՝ շունչս ա՛լ աւելի անկանոն կը դարձնէր։ Ծիծաղելի չէի՞, ո՛չ, չէի լար։

Զափազանց ուրախութիւնը տխրեցուցեր էր զիս, ու աչքերէս արցունք կը բերէր...։ Խենթի մը պէս կ'ուրախանայի. կարծես թէ ընտանիքիս բոլոր անդամներուն ողջ մնացած ըլլալը իմացուցած ըլլային ինծի։ Հասօն՝ առանց ճանչնալու՝ հօրս, եղբօրս չափ կը սիրէի արդէն։

Ու կը քալէի։

Ողբուրին անկիւնը դառնալով՝ մղկիթին առջեւն էի հասեր, որուն հատ ու բարձր պատերը՝ և անկէ անդին մուտքի դրան խորհրդաւոր կամարը՝ մահուան չափ պաղ բան մը ունէին ինծի համար։ Դռնէն ներս՝ մութին՝ այլանդակ ոգիներ կը գծուէին աչքերուս... ու յաճախ այդ տարօրինակ ոգիները կանանչ փաթթոցատոր Տէրվիշներու մարմինները հագնելով, երկայնակոթ ու երկբերան կայինները (քեպիր) օդին մէջ ճօճելով, բարձրաձայն՝ երեսիս կը պոռային կարծես «Դուն դեռ կեավո՛ւր ես, պլուխդ պիտի առնենք»։

Մանկութենէս ի վեր կը վախնայի ես մղկիթներէն...։

Վախը շատ աւելի ծօտէն ճանչցեր էի արդէն, երբ՝ քանի մը օր առաջ, ընդարձակ ու փոշոտ պաշտի մը վրայ՝ ծունկի եկած ծօրս վղին փաթթուելով՝ մերկ՝ սպասեր էի յառաջացումին խումբ մը ջարդարարներու, որոնք կայիններով քիչ յետոյ մեր վրայ էին խոյացեր...

Անոնցմէ մէկը թմրութեանս մէջ դանակի հարուած մըն էր տուեր ինծի...։

Այդ սարսուռը վախին՝ կ'ապրէի ես հիմայ ամէն լուռ վայրկեաններուս...։ Քանի՛ հեղ, գիշեր ատեն, ահաբեկումով մը՝ «Մա՛յր» պոռալով անկողինէս դուրս էի նետուեր։

Ու կը քալէի։

Դիմացս՝ ծերացած ծառի մը հատ ճիւղերուն բարձրութեան վրայէն՝ արագիլ մը՝ փուշերով շինուած բոյնին կեդրոնը մէկ սրունգին վրայ կանգնած՝ ձիւնի պէս ճերմակ գլուխը վեր վար շարժելով՝ կարմիր կտուցները իրարու կը զարնէր։

Թռչունին կափկափումը սթափեցուց զիս։ Շուրջս ո՛չ ջարդարարներ եւ ո՛չ ալ Տէրվիշներ կային։

Արտերու ճամբուն տակ ու կակուղ փոշիներուն մէջ ոսկորի չափ կարծր արեւներս թաղելով՝ կը յառաջանայի դէպ ի հանգստավայրը Հասօին։ Հո՛ն, դիմացի ծառերուն տակ։

Ու կը քալէի։

Մօտեցեր էի հօտին։ Աչքերս չորս բացած՝ հովիւին ճերմակ ապան կը փնտռէի։

Ցանկարծ կեցուցի շնչառութիւնս։ Սրինգի մեղմ ձայն մը կուգար հեռուէն։ Ծուցամատս պլխուս մօտեցնելով ճակատս կը սրբէի, պուտ պուտ աչքերուս կաթող քրտինքի կաթիլները հեռացնելու համար։

Անշարժ էի։ Սրինգին ձայնը կ'երկննար պարապին մէջ, երբեմն սո՛ւր, թրթռուն, երբեմն թաւ ու մելամաղձոտ, ձայն մը որ, լուսընկայով գիշերներուն, տանիքներուն մէջտեղը, քառակուսի լուսաբացներէն ներս, հարսնյու աղջիկներուն սրտերը կ'արիւնէ։

Ու բոլոր ուժովս «Հասօ՛, Հասօ՛» պոռացի։ Ձայնիս արձագանգը, ժայռէ ժայռ զարնուելով, կտոր կտոր՝ ձորերուն մէջ կ'իյնար, սօ՛ սօ՛, կրկնելով։

Ահաւոր գամփռ մը ոռնալով դէպ ինծի վազել սկսաւ, բայց յետոյ խոռոչի մը մէջէն ոտքի կանգնող հովիւին ձայնը իմանալով՝ ծոյլ քալուածքով մը տիրոջը մօտ կը վերադառնար։ Կարծես թէ շունը ըսել ուզեր. «Խերդ անիծեմ, տղայ, զիս պարապ տեղը անհանգիստ ըրիր»։

Քովն էի Հասօին։

Ան, խոշոր ու բիրտ ձեռքերովը վար առնելով խուրջինը ուսերէս, իր սովորական ժպիտովը կ'ըսէր.

— Նայինք «ապլա»ս (քոյրիկ) ի՞նչ ղրկած է ինծի. փորս շատ անօթեցաւ։

Առանց բան մը արտասանելու, Հասօին շարժումներուն կը հետեւէի, որ քաղցած ծրարիս հացն ու պանիրը մէկ պատառով լափել կը փորձէր։ Երբեմն երբեմն շերտ մըն ալ կը նետէր իր շանը, որ

Fonds A.R.A.M

իր վիճացը կայնած, պոչը շարժելով, դուրս լնկած խոնաւ լեզուովը իր դունչիկը կը լզէր։

Ճաշէն վերջ վեր ցատքեց Հովիւը։ Ան ծռելով առուակին եզերքին՝ կը խմէր կուշտ ու կուռ վաղող ջուրէն, ուր՝ քիչ առաջ իր շունն ու ոչխարներն ալ իրենց ծարաւն էին յագեցուցեր։

Չէի գիտեր ինչպէս սկսիլ թելը խօսակցութեան։ Կը սպասէի որ Հասօն սիկառը փաթթէր։ Ան ծխախոտը այնքան ուժով կը քաշէր՝ որ արտաշնչումովը դուրս ժայթքող մուխի կոհակներուն տակն իր դէմքը հազիւ թէ կ'երեւէր։

Անիկա իմացած էր արդէն թէ Չէքերիէ պէյը՝ որ իր պաշտպանութիւնը յանձն էր առեր՝ հայ տղայ մըն ալ բերեր էր տունը։

Երկրորդ շունչին՝ խօսքն ինքը կը բանար.

— Ո՞ր տեղացի ես դուն։

— Եօղղատցի եմ, պատասխանելով կարճ կապեցի։ Իմ պատմութիւնս գիտէի արդէն. իրենը կը հետաքրքրէր գիս։

Ու Հովիւը՝ արհամարհոտ ուրախութենէ աւելի, ջիղերու քաշքաշումէն յառաջ եկող ծիծաղ մը շրթներուն՝ սկսաւ։

«Ես ալ Սարը-Համզացի եմ. (գիւղ մը որ բոլորովին հայաբնակ էր եղած. Չէրքէզներու գիւղին գերեզմաններուն վրայէն՝ կ'երեւէին Սարը-Համզայի աւերակները՝ մշտական կապոյտ ու յաճախ գորշ մշուշի մը մէջ ծածկուած)։

Ու Հովիւը կը շարունակէր։

«Ինշաաթ Թաղուրու»ի մէջ գինուոր էի, իմացայ թէ Հայերը կը ջարդէին։ Մերիններէն վերջին անգամ մըն ալ տեսնել ուզեցի։ Գրպանս քանի մը ղրուշ էր մնացեր. այդ ղրամով «պաշը-պօղուք»ի հագուստներ գնեցի. ծպտուեցայ։ Քիւրտերէն լաւ կը խօսիմ. Արամը Հասօի փոխելով, գիշեր մը գիւղին ճամբան բռնեցի։

«Հո՛ն, մեր գեղը, մայր մը,—հայրս մեռած էր շատոնց, երանի՛ հոգուն — քու հասակիդ չափ եղբայր մը, հարսնցու քոյր մը ու ... ճէլրանի պէս նշանած մըն ալ էի ձգեր...»։

Արամ կաշկէ գօտիէն քուրջի կապր մը քաշելով՝ աչքերուն մօտեցուց գայն...։

Արեւը կապոյտ ադեղէն վար կ'իյնար այլեւս։ Մառերուն շուքերուն հասակները՝ ահաւոր համեմատութեամբ կ'երկննային։

Հօտին չարաճճի այծերը սկսեր էին հեռուները քաշուիլ՝ իրենց եաեւէն քաշելով է'ն խելօքներն անգամ ոչխարներուն։

«Երեք գիշեր ճամբայ եմ կտրեր։ Յոգնկները հասած տեղս՝ փոսի մը մէջ քուն կը քաշէի. հէ՛, հէ՛, քունը ո՞ւրկէ ուր, կը հանգչէի։ Երբեմն ալ եայլաները կ'իջնէին, քիւրտ վրաններէն հայ ուզելու համար։ «Իպինըլի եմ, մամօ, երկիր կ'երթամ, անօթի եմ» կ'ըսէի։ Գիտեմ, Քիւրտը իր վրանը մտնող ճամբորդ հիւրին հայ չի մերժեր բնաւ։ Անոնք շատ անգամ ճածուն կամ թանապուր կը բերէին առջեւս. փորս լաւ մը կշտացնելէ վերջ՝ քանի մը լաւաշներ ալ մէջքիս փաթթել կուտային ճամբան ուտելու համար։

«Ուղեւորութեան ճանճի մը չհանդիպեցայ. լաւ եղաւ տարին։ Ո՛չ, երանի թէ հանդիպած ըլլայի ժանտարմայի մը՝ որ ինձի «վէսիքա» տարցնէր։ Հաւատա՛, ճեռներուս անունովը երդում կ'ընեմ՝ որ սա լսխտս կը տեսնե՞ս — ճամբորդութեանս ձիակ ընկերս եղած է— գայն շան գնկին կ'իջեցնէի, կը զարնէի՛, կը զարնէի՛, մինչեւ որ ուղեղը ժայթքէր... Սա՛նկ, սիրտս պաղչկած կ'ըլլար։

«Մահէ՞ն պիտի վախնայի. «Սատկած էշը գա՛յլէն չի վախնար», կ'ըսէ առածը։

«Երրորդ գիշերն էր. արշալոյսին, հազիւ թէ թռչունները կ'արթննային, ես մեր հողերուն հասայ։ Առաջին անգամ չէ որ ճամբորդեր էի այն կողմերը։ Ամէն ինչ, ծառերը, լեռները, ջուրերը մատ մը հասակէս ի վեր ծանօթ էին ինծի։ Պատանութեանս հօրս հետ որսի կուգայինք այդ ըրջանները. երանելի՛ օրեր...։

«Զառիվերէ մը յետոյ, ցածուկ բլրակի մը կըռնակէն՝ սիրտ կրնայի տեսնել գիւղը. կ'աճապարէի, սրտիս զարկը կը սաստկանար։

«Հասեր էի վերջին բլուրը։

«Աստուած իմ, ի՞նչ էր տեսածս. գիւղը կ'այրե՛ր . . . ։

«Ընչքերս կը շփեի, երազ չէ՞ր արդեօք տեսածս։ Մռնկերս ուժ չունէին գիս ոտքի վրայ բռնելու։ Քիչիկ մը նստայ ճամբուն եզերքը։ Նայուածքս հեռո՛ւն բոցերուն մէջ կ'իյնար։

«Ընշալոյսին՝ գեռ լաւ մը չլուսցած՝ մեծ հրդեհ մը տեսա՞ծ ես կեանքիդ մէջ։ Ահռելի էր այդ տեսարանը. թանձր մուխ մը, բոցերուն հետ, տուներուն վրայէն, ծառերուն կանանչութեան մէջ կը խոյանար։

Fonds A.R.A.M

«Ու մէկէն ի մէկ բոցին լոյսը ա՛յնքան մեծցաւ, այնքա՛ն մեծցաւ որ, մեր գոմը բացէ ի բաց կրցի որոշել։ Տուներնիս սեւ ու մութ կոյտի մըն էր վերածուեր. հապա մերիննե՛րը...։»

Արամին ղէմքը այլայլած էր։ Ան մատներովը գետինը ճանկռտելով՝ բուռ բուռ խոտեր կը փրցնէր ու ափերուն մէջ զանոնք փշրելէ յետոյ՝ օդին մէջ կը ղրկէր։

Յուզումի այս վայրկեանին՝ հովիւին սկրդուած ձեռքը մազերուս մէջ զգացի. «Խե՛նթ, խե՛նթ, կուլա՞ս նէ», կ'ըսէր ան...։

Իրաւունէ այտերուս վրայ գաղջ ու խոնաւ բան մը զգացեր էի ես։

Ոչխարները բաւական հեռացեր էին արդէն։ Անոնք դանդաղ տեղափոխումով մը՝ իրենց մարգարտէ ակռաներովը խոտերուն է՛ն համովներուն վրայ կը վազէին։

«Լուսցեր էր արդէն։

«Ոստումով մը վեր կանգնեցայ։ Ծունկերուս դողը քիչիկ մը կեցեր էր։ Ու սկսայ խենթի մը պէս դէպ ի գիւղը վազել։

«Հեռքիս մէջ կը տեսնէի բոլոր ծանօթները, աղգականները, եղբայրս, վերջապէս կիները ու աղջիկները՝ որոնք դոյլերը ձեռքերնին՝ խուճապով մը ջուր բերելու կը վազէին։ Գիւղը կ'այրէ՛ր...։

«Կ'իմանայի մահուան աղաղակները անասուններուն՝ որոնք հաստ չուաններով կապուած բոցերուն մէջ կորսուած ախոռներու անկիւններն էին մնացեր . . .։

«Մէկ շունչով գիւղին ստորոտը հասայ։

«Կարմիր-Ջայ»ը (մեր գեղին փոքրիկ գետակը այսպէս կը կոչէինք) հանդարտ ու անտարբեր կը վազէր։ Ջուր կրելու եկող ոչ ոք տեսայ հոն։ Մարմնէս ներս սոսկում մը կը մտնէր...։

«Վազքէս թոքերս այնքան ուռեցեր էին որ՝ ձախ կողէս սուր ցաւ մը քայլերս կը կեցնէր։ Վերջին ճիգով մը՝ ոստում մը ըրի գետակին վրայէն անցնելու համար. ճիշդ ջուրին մէջտեղը ինկայ, մինչեւ ծունկերս թաղուած, ուր՝ քանի մը դորտերու ցատկոտուքին հետ, անոնց կռկռոցը միայն կ'իմանայի։

«Հո՛ն, աւաջին անգամ վախը ճանչցայ ես...։ Ի՛նչ մեղքս պահեմ. լուսթիւնը, այս ամայութիւնը, կրակը, մահը կը սոսկացնէին զիս... կը վախնայի...։

«Ու ոտքերս ուժով մը գետին զարնելով՝ ծունկերուս ջուրերը կը թօթուէի, տեսայ՝ երեք խոշոր շուներուն դէպ ինծի խոյանալը։ Գաւազանս պինդ բռնած ճամբուն մէջտեղը կեցայ։ Շուները ոռնալով կը յառաջանային, իրենց հեռաւորութիւնը հազիւ թէ տասը քայլ մնայն էր մնացեր, անոնցմէ ամենէն հսկան՝ իր մարմինը չորս ոտքերուն վրայ կը հաւաքէր վրաս իյնալու, զիս կտոր կտոր ընելու համար։

«Գաւազանս օդին մէջ վերցուցի, մէկ հարուածով գազանը գետին պիտի փռէի, ու... ու՝ ի՛նչ տեսնեմ. ճանչցայ, իմ շունս, «Եավուզ»ն էր։ Պատառ մը մսի նման, աչքերը դուրս ուռած բերեր, ոչխարի կաթով էի մեծցուցեր զայն։ Հակառակ մօրս բարկութեան՝ ճաշին իմ բաժինէս մաս մըն ալ իրեն կը հանէի միշտ։

Ձեռքս առաջ երկնցուցած՝ Եավո՛ւզ, Եավո՛ւզ, գոչեցի։ Ջայնս ճանչնալով, շունը՝ տեսակ մը աղաչական կանչով մը մօտեցաւ ինծի։ Ան թաթերը կուրծքիս նետած, ձեռքերս, դէմքս կը լզուըռտէր։»

Ու խօսքը կտրելով, Արամ «Եավո՛ւզ, Եավո՛ւզ» բացագանչեց։ Հո՛ն, այն ատեն, ես մօտէն տեսայ հովիւին քիչ առաջ բացատրած պատկերը։ Խոշոր շուն մը անոր մէջքին նետուելով՝ իր միակ տիրոջը կարօտի հազար համբոյրներ կուտար...։

Արեւը լերան գագաթն էր կախուեր։

Ոչխարները, հեռո՛ւն, կանանչ դաշտերուն վրան՝ ճերմակ ու շարժուն կէտերու էին վերածուեր։

Արամ կը շարունակէր։

Չէ՞ որ ամէն մարդ կը սիրէ իր ցաւերը մէկու մը պատմել։ Լսողին դէմքի յուզուած շարժումները դիտելը՝ պատմողին սրտին բեռը չի թեթեւցներ յաճախ։

«Ըսի թէ լաւ մը լուսցեր էր։ Այն առտուն արեւը կ'ուշանար երեւալու. ան գիրար հալածող սեւ ամպերու տակ կը պահուըտէր։

«Կրակը գեղին վարի ծայրն էր հասեր. մնացած քանի մը տուները բոցերուն մէջէն կորսուեր էին արդէն։

«Կալին վրայ դիզուած չկամնուած յարդերը տուներուն վրայ լեցնելով, կրակ էին տուեր։ Մինչեւ կէսը այրած սիւները, քարի, հողի սեւցած կոյտերը, փլատակներուն ա՛լ աւելի ահաւոր երեւոյթ մը կուտային։

«Մեր տունը հասնելու համար, երբ Կարապետ Քեահեայենց փլած տան անկիւնը դարձայ (Քեահ-

Fonds A.R.A.M

եայլին երկու մանչերուն հետ եղբօր պէս էինք մեծցեր) արկւնս պուխս ցատքեց: Տունը չէի կրնար ուրոշել, քարէ, փայտէ պատ տախտակի կտոր մը անգամ չէր երեւար հոն...: Ցեղ տեղ քուլայ քուլայ մուխեր կը բարձրանային դէպ:

«Քիչ անդին՝ կխափուլ գոմը մխայն բոցերէն հեռու մնալով՝ կռնակին վրայ բացուած, խոշոր ու մութ աչքերով՝ գեղին մահը կը նետէր...:

«Դէպ ի այրող տուները կը մօտենայի, պիակ մը բզքտող խումբ մը շուներու հանդիպեցայ: Ճամբան շարունակեցի: Եավուզ քովէս անհետացեր էր. ու շատ չանցած կողկողձիւններ ականջիս եկան, քիչ յետոյ շունս ինծի կը մխանար: Բերնին մէջ... երեխայի բազուկ մը կը բերէր ան: Մարմինս փուշ փուշ էր կտրեր...:

«Քաղցը շուները գազան էր դարձուցեր: Առանց Եավուզիս դուցէ ես ալ բզքտուած ըլլայի այն օրը:

«Նշանածիս տունը կը հասնիմ: Ո՛չ մէկ շունչ. փլած պատեր, ծուռուած երկաթի քանի մը կտորներ ու ածխացած դուներ...: Թոնիրին ծխնելոյզին մէկ անկիւնը, երկար ու ողորկ բան մը աչքիս զարկաւ. ճապկեցելով քաշեցի զայն, սրբեցի. ապագայ աներձագիս սրինգն էր, որուն ձայնը քիչ առաջ կ'իմանայիր:»

Սոսկալի երազէ մը յետոյ՝ խորունկ քունէ մը արթնցողի պէս.

— Այո՛, ի՛նչ ազուր էր այդ եղանակը, ըսի:

— «Ղարա-ղօյուն հավասը» կ'ըսեն այդ խաղին. նշանածս հոգի կուտար անոր համար:

Ու անգամ մըն ալ, զապանակի մը պէս, հովիւը ճերմակ ու ողորկ գաւազանի մը նման սրինգը շրթներուն տանելով՝ մահերգի մը չափ տխուր եղանակ մը սուլել սկսաւ:

Ուշացեր էի: Տունէն չէին ապասեր ինծի:

Պատմութեան վերջը բերելու համար՝ «Հապա հոս ի՞նչպէս եկար», ըսի Արամին:

Ան սրինգը գօտիին հրելէն վերջ՝ պատասխանեց.

«Զէքերիէ պէյը լաւ կը ճանչնայի. շատ անգամ մեր տունը գալով մեր տղն ու հայրը կերած է: Հօրս հետ լաւ բարեկամ էր ան: Զէրքէզներուն շատերը աղ ու հացի իրաւունքը չեն մոռնար:

«Կէսօրը անցած, ձգեցի գեղը իր աւերակներուն հետ, ու Եավուզիս հետ մխասին հոս եկայ. եւ հոս՝ իմացայ թէ մեր գեղացիները դուրս հաներ և Փէօհրէնկի բէնկկիներուն հետ ջարդեր էին... (Փէօհրէնկն ալ Պօղազլեանի ըրջաններուն հայաբնակ փիւղ մըն է եղած՝ որուն մօխրացած մնացորդներուն՝ անգամ մը ճամբորդութեանս՝ ականատես եմ եղած):

«Պէյին խօսքէն Պուրուն-Էօրէնի Զէրքէզները դուրս չեն ելլեր. ան իմ կեանքս խոստացաւ ինծի. ես ալ իր ոչխարները կ'արածեմ: Իմացա՞ր հիմայ:»

* * *

Հասօին հետ տեսակցութեանս յաջորդ օրն էր, Եօզղատի Միւթեսարըֆէն եկած խիստ հրամանի մը վրայ՝ պէյը իր քսանեւհինգ ձիաւորներովը Զաթ ղրկուեցաւ, հոն՝ Ազտաղի անտառներուն մէջ ապաստանած հայ ֆէտայիներուն ինքնապաշտպանութեան ճիգը չախչախելու համար:

Դացողներէն հինգ հոգի մխայն վերադարձան: Պէյը ամենէն առաջ զարնուեր էր...:

Զէրքէզները կատղեր էին: Հայ անունը իմանալ չէին ուզեր այլեւս...:

Անէն ընտանիք լացի, սուգի մէջ էր: Գիւղին մէջ ձիաւոր ոստիկաններ անդադար կ'երթեւեկէին:

Իրիկուան մօտ էր, երբ Մուէզզինը «Ալլահ ու էքպէր» կը պոռար, գոմին անկիւնը կծկտած տեղէս տեսայ ոչխարներուն բակին մէջ խուժելը:

Զարմանալի էր այս անժամանակ մուտքը հօտին: Ո՞ւր էր արդեօք Հասօն. ինչո՞ւ այս առեն ոչխարները գիւղ էր բերեր. աղ տալու օր ալ չէր այն օրը:

Զարմանքիս մասին ոչ մէկ բացատրութիւն տուին տունէն:

Հետեւեալ առտուն, ծրար մը ուտելիք տալով ինծի, ըսին թէ հօտը արածելու տանիմ: Հնազանդեցայ:

Այծերը լաւ կը ճանչնային արօտատեղիները: Դանդաղ քայլերով՝ ոչխարներուն առենէն ծայլերուն կը հետեւէի մխայն:

Հասօին վերջին օրուան պատկերը տեսողութենէս չէր հեռանար բնաւ. «Փախած ըլլալու է» կ'ըսէի ինքնիրենս:

Գեղը շատ ետիս էի ձգեր, զայն չէի տեսներ այլեւս: Ու յանկարծ՝ խումբ մը շուներու կուռի հաջիւնները ականջներուս ինկան: Շունչս կտրելով մոխկ կ'ընէի...: Քանի մը քայլ անդին՝ խումբ մը սեւ ագռաւներու փոսէ մը վեր թռչիլը տեսայ...:

Fonds A.R.A.M

Այս նշանները անճանաչ չէին այլ եւս ինծի։ Քիչ հեռուն դիակ մը կար։

Հետաքրքրութիւն մը, որ վախ, դող, սարսուռ մըն էր պարզապէս, քայլերս ազատներուն իջած կէտը կը քշէր։

Փոսին եզերքն էի...։ Օ՜հ, սարսափելի՜ տեսարան...։ Երամին մարմինը պլուխէն զատուած, շուներուն եւ գիշատիչ թռչուններուն առջին բզիկ բզիկ կ'ըլլար...։

Ալիքներու կոյտի մը մօտ՝ ճանչցայ դիակը Եավուզին ալ...։

Ջեմ գիտեր դէմքս ինչ գոյն էր առեր. մեայն լաւ կը յիշեմ թէ՝ ծունկերս իրանէս կը քակուէին կարծես։ Ոտքերուս տակ, քարերը, հողը, աւազի հատիկները տարօրինակ ճռնչոց մը կ'արձակէին...։ Պաղ քրտինք մը ճակտէս վար՝ աչքերուս մէջ կ'իյնար։

Վերադարձիս՝ օրերով՝ կիսամեռ մարմին մը մեայն պատցուցի խարխլած սրունգներուս վրան...։

Փարիզ

Ա. ԿԱՊԵՆՑ

ԼՈՒՍՆԱՅԻՆ ԱՍՈՒԼԻՍ

— Այս գիշեր ի՜նչ հոծ մըթութեան կոյտ է։
Կո՛ւպր է, անդո՛ւնդ է։
Խաւարին բախող կոյր մը կը թըւիմ...
Կուրութեանըս հետ պիտի հաշտուի՞մ...։
— Կախարդ պըտոյտ է...
Լուսնի մ'ըսպասող փոսին կը նմանիմ,
եւ երեսներուդ լոյսը ես ունիմ...
— Օ՜, լըռէ՛...։ Ո՞ւտ է...։
— Կուրծքիս մէջ ցաթէ՛...։

— Հրդե՛հ կայ, հրդե՛հ...
Հո՛ն, հորիզո՛նը դիտէ...։
Խարո՞յկ մը արդեօք կատարը լերան...։
— Քիչ մ'ալ ըսպասէ՛, եւ պիտի տեսնես
Գալուստն հըրակէզ...։
— Լուսընկա՛ն... լուսընկա՛ն...։
Մըտեր է կապելան
Ո՞ր այգեստանին.
Ըմպեր է գինի։
Սի՛րտ մը կ'արիւնի...։
— Քի՛չ մ'ալ...։ Մեղմաձա՛յն...։
— Օ՜, կը բարձրանայ եւ կը վարդագնի...։
Ի՜նչ թեթեւոտն է.
Լեռնէն կը զատուի՝
Երկինք կը նետուի։
Սըլացքէ սըլացք՝
Ան կ'ելնէ՜, կ'ելնէ՜
(Ի՜նչ թեթեւոտն է...)
Ու կը փոքրանայ՝
Քանի հեռանայ,
Ու կը ժժգունի՜
Փոքրանայ քանի...։
— Ըսկուտեղն էր ան պըղինձէ՝
Արեւին գլո՛ւխը կըրող,
Արդ պարպըւած արոյր ափսէ՝
Աստղերուն գա՛նձը սփռող...։

— Ինչո՞ւ լըրիւ չէ.
Այդ կէսը քիչ է...
— Երէկ գիշեր
Բակն որոշ էր,
Կը՛սկըլոր...
Պիտի խըլուի քիչ մ'ամէն օր,
եւ ամէն օր քիչ մ'ուշ մընայ,
Մինչեւ որ հատնի, փերթ փերթ լըմընայ...
Այլ, ամէն ամիս,
Նո՛րը կը ծաղկի, հըրեշտակամի՛ս...։
Երէկ գիշեր

Fonds A.R.A.M

Ան ամբողջ էր,
Բայց քիչ մ'այսօր պիտի շիջէ՛ր...։

— երէկ գիշեր՝
Հոգիս մենիկ կը շրջէր
Ճամբուն վրայ ուր բարտիներն են պահակ։
Աստղ մ'երկրէն իր կը փախչէր,
Գլխահա՛կ,
Եւ անհունին մէջ ժամը մէկ կը հնչէր...
Ցանկարծ, կըտուցն էր սոխակին՝
Մորենիին մէջ պարփակ...։
— Անտես կըտո՛ւցը սոխակին՝
Որ մաղին վրայ իր լուսնակին,
Մետաքսանուրբ թելերով,
Արաբարուեստ ոլորով,
Սիւզէնի՛
Կը բանի։

— Հիմակ՝ աւելի, աւելի՛ բարծր է,
Քիչ մ'ալ դէպ ի աջ.
Եւ՝ ոսկեթո՛յր է...
Մենք՝ շարժուն շուքով սեւապատկերած՝
Փոշիին, թուփին, խոտին վրայ տարած,
Խրամին մէջ կոտրած...։
Սակայն, ունկնդրէ՛...
— Ծղրիդնե՛րն են սիրերգակ,
Ցայգաթրթիռ, ցայգէակ։
Ծղրիդներն են ցայգալեզու,
Կ'երգեն խայտանքն ապրելու։
— Անոնք կանչեցին լուսինը պաշտպան՝
Մութին դէմ վհան.
Ու, հաւատարիմ իր ժամադրութեան,
Եկաւ ան։
— Ու հիմակ իր փա՛ռքը կ'օրհնաբանեն։
Կը խըմեն անոր մեծ դաշխուրանէն...։
Հիմակ՝ ա՛լ գիշերն է հարսանեկա՛ն...։
Լուսընկան՝
Կը հակի անոնց, համայնանըւէ՛ր...։
Իրրեւ հարսնեդրամ՝ նետուած ափերով,
Աստղե՛ր, աստղե՛ր...։
Կ'ըլլայ անոնց երգին ծնծղան՝
Լուսընկա՛ն...
— Պիտի երգե՞ն մինչեւ լոյս...։
— Մինչեւ որ մեզի գայ լոյսն արեգէն՝
Պիտի հարսներգե՛ն...

Ու, երբ ա՛լ հնչէ ժամն հըրաժեշտի,
Ե՛րգն է դեռ
Ողջերթի,
Երգն՝ անմեռ
Կարօտի...։

— Հիմա մէջտեղն է երկնքին։
Հիմա ճերմակ է։
Ու ինչքա՛ն մերկ է...
Ամբասիր ինչքա՛ն՝
Իր ընծայումովն աստուածածնական...։
— Արծաթ կըծիկ է.
Հովը կը քակէ
Ու կ'ոստայնանկէ՝
Երկինքէն երկիր՝ թելերն իր անծայր։
Իրմով կը շղարշէ, իրմով կը ներկէ
Քաղաքն ու ճամբան,
Օդն ու ծառաստան,
Ուսերը գորտին ու միսը լըճին...
Եւ անմեղ կ'ընէ, անմե՛ղ՝ ամէն բան...
Ու տեսանելի՝ կլա՛փը մըթուլթեան...։

— Եւ սակայն, ի՞նչպէս,
Այս լուսատուիղ ամբաւին ներքեւ՝
Զղջիկը ի՞նչպէս
Կրնայ մըլաւել
Ու սեւաթեւել...։
Քե՛մ սիրեր զայն ես...
Քեմ սիրեր ըստուերն իր՝ Լուսնին վըրան։

— Ըսպասենք, կ'ուզե՞ս,
Մինչեւ որ առնէ հուսկ երանգն իր ան,
Մինչեւ որ դառնայ անգիծ, աներանգ,
Ապա հեռանանք։
Լուսընկան լոկ դիտենք՝
Անբարբառ ադօթե՛նք...։
— Օ՛, հիմա կ'օրհնէ՛...։
Եւ Աղուորն ի՛նքն է...։
Օրհնէ՛նք կը ձիւնէ...։
Սի՛րա մ'արիւնաքամ՝ որ արդ անապակ...։
Սի՛րա մ'է որ կ'ապրի, մեծ սիրտ մ'ըսպիտակ...։

Կ'ամրչնա՛մ...։ Երթա՛նք...։

Փարիզ ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒԼ

Fonds A.R.A.M

ՏՕՔԹԷՕՐ ՔԵԱԹԻՊԵԱՆ

Յորժամ զաներեւութէն եւ զնորին զմշտնջենաւոր զօրութենէն ձառիցէ ոք... պարտի զմիտս յստակել եւ զխորհուրդս սրբել:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Ամէն ճանապարհորդ կը վկայէ թէ ապակեակներ եւ պաճուճանք վայրենի գրոհներու մէջ բամպակեղէններէ եւ հաստ չուխաներէ հարիւր անգամ աւելի դիւրութեամբ կը ծախուին:

ՀԷՐՊԷՐԹ ՍՊԷՆՍԷՐ

Քիչ ու շատ ընդունակ ազգի մը մէջ դժուար չէ գտնել տաղանդներ՝ գիտութեան եւ արուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջն ալ, ինչպէս եւ բնածին բարի սրտեր՝ ազգին ամէն դասակարգերուն մէջ. բայց այսօրուան ամենէն մեծ եւ զարգացած ազգերու մէջն անգամ դժուար է շատ գտնել նկարագիրներ՝ որ կազմուած ըլլան խորո՛ւնկ համոզումներու անխախտ ու անսասան հիմունքներու վրայ. ե՛ւ սակայն ազգի մը իրական ու ճշմարիտ մեծութիւնը բացարձակապէս կախուած է միմիայն իր այս կարգի զաւակներուն համրանքէն ու համեմատութենէն, ու չէ թէ տաղանդներու բազմութենէն:

Տաղանդը՝ առանց այսպիսի նկարագրի մը՝ ինքնին մեծ բան մը չ'արժեր, եւ չի կրնար իրական ու օգտակար ծառայութիւններ մատուցանել մարդկութեան. իսկ բնածին բարի սիրտերուն գալով՝ անոնք քնաւ չեն դիմանար փորձի, որով անկարելի է վստահիլ ու ապաւինիլ անոնց:

Տօքթ. Քեաթիպեան, որ գրութեանս նիւթը կը կազմէ, էր մին այն եզական անձնաւորութիւններէն, որ արտասովոր տաղանդի մը միացուցած էր այսպիսի չքնաղ նկարագիր մը, որով, ան՝ մինչեւ իր եղերական մահը՝ բարոյապէս ու նիւթապէս ծառայած է մարդկութեան եւ իմանալորի իր ազգին, շատ աւելի՝ քան այն մեծանուն բարերարները, որոնց անունները ոսկետառ կը վայլէն ազգային հաստատութեանց ճակատները, եւ որոնց հոգւոյն համար ամէն տարի պատարագ եւ հոգեհանգիստ կը մատուցուին: Անոր նիւթական ծառայութիւնները՝ որակով ու քանակով՝ շատ աւելի եղած են քան շատ մը հռչակուած բարերարներունը. գալով բարոյական ծառայութիւններուն՝ անոնք անհաշիւ են. ան՝ իր գործնական դասերով՝ նկարագիրներ կերտած եւ Հայ անունը օտարներու առջեւ բարձրացուցած է. մէկ խօսքով իր ժամանակի բարոյականի դաստիարակներուն կատարել չկրցածը ան լռելեայն կատարած է իր ծառայութիւններով:

Ընթերցողին տալու համար պզտիկ գաղափար մը իր նկարագրին ու տաղանդին մեծութեանը մասին, նախ մէջ պիտի բերեմ այն հիացական գրութիւնս որ ասկէ քանի մը տարի առաջ նուիրած էի իր յիշատակին. յետոյ պիտի տամ հատուածներ այն դամբանականներէն, զորս իր գագաղին վրայ արտասանեցին նոյն ժամանա-

Fonds A.R.A.M

կի երկու նշանաւոր Հայեր՝—Ռ. Պէրպէրեան եւ Գ. Օտեան— անկէ վերջ պիտի թուեմ օտար անուանի անձնաւորութեանց վկայութիւնները, այն յոյսով որ պիտի յաջողիմ վերջապէս թելադրել ու մղել ձեռնհաս անձնաւորութիւնները կամ մարմինները որպէս զի գծեն այս մեծ մարդուն վսեմօրէն գեղեցիկ հոգւոյն գրաճկար ու զայն նուիրեն ազգերնուս իբր ներշնչարան վսեմ զգացումներու եւ բարձր գաղափարներու։

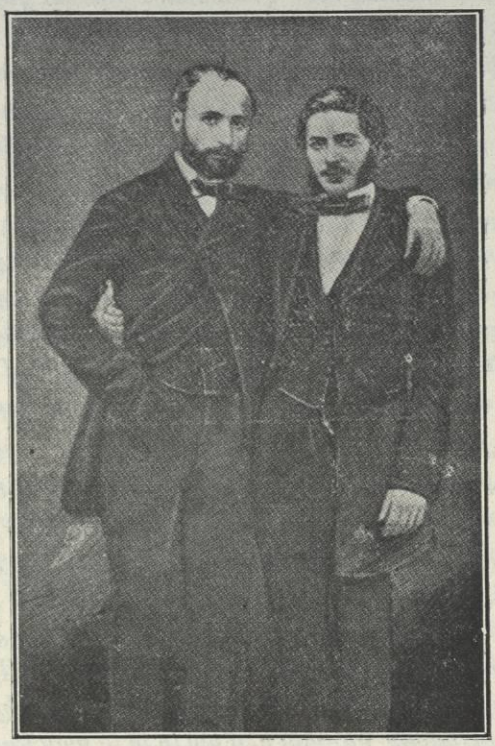
Ինչպէս որ կլին մը ֆիզիքական գեղեցկութիւններով զարդարուն տան մը մէջ է որ կը տպաւորուի եւ ֆիզիքապէս գեղեցիկ զաւակներու ծնունդ կուտայ, միեւնոյն բնական օրէնքով է նաեւ որ ազգի մը անհատները, ազգին տան բարոյական գեղեցկութիւններէն տպաւորուելով, ծնունդ կուտան բարոյական գեղեցկութիւններով օժտուն զաւակներու։ Եւ ի՞նչ աւելի աչքառու գեղանկար ազգին բարոյական տան համար՝ քան Քեամթիպեանի հոգւոյն գրանկարը։

Գիտե՛մ, ներկայ սերունդին ընթերցողները, կարդալով իր յիշատակին նուիրած այս և յետագայ տողերս, իրաւամբ պիտի հարցնեն ինձ թէ՝ Քեամթիպեան եթէ այսպիսի բարձր արժանիքներու տէր չքնաղ անձնաւորութիւն մըն էր, ինչո՞ւ հապա իրեն համար յիշատակարան մը չէ կանգնուած ցարդ, եւ ինչո՞ւ նոյն իսկ պարզ տապանաքարով մը անգամ չէ որոշուած իր հողակոյտը, որուն տեղը ոչ ոք գիտէ այսօր... եւ թէ ինչո՞ւ իր հոգւոյն համար պատարագ չեն մատուցաներ, երբ անգին պատկեր մը նուիրողին համար շռայլօրէն կը կատարուին տոռնք։

Ընթերցողներու այս շատ բանաւոր ու տրամաբանական հարցումին ի պատասխան հոս մէջ կը բերեմ Սբէնսէրի մէկ գործին հետեւեալ տողերը.

«Ամէն ճանապարհորդ կը վկայէ թէ ա-
«պակեակներ եւ պաճուճանք վայրենի գը-
«րոհներու մէջ բամպակեղէններէ եւ հաստ
«չուխաներէ հարիւր անգամ աւելի դիւրու-
«թեամբ կը ծախուին։»

Թող ներուի ինձ ըսել թէ բարոյական արժէքներ գնահատելու մէջ, չէ թէ մեր ազգը այլ նոյն իսկ այս օրուան ամենամեծ համարուած ազգերն անգամ, մէջէն ըլլալով նաեւ Ամերիկան, Սբէնսէրի այդ վայրկեան գրոհներէն շատ քիչ կը տարբերին, և ահա ասոր համար է որ ի՛նչ բարձր

ՏՕՔԹ. ՔԵԱՄԹԻՊԵԱՆ՝ ԲԱՐԵԿԱՄԻ ՄԸ ՀԵՏ

հոգիներ անգռնուած եւ ի՛նչ միջակութիւններ փանթէոն առաջնորդուած են ամէն ազգերու մէջ ալ՝ սոսկ իրենց տաղանդը նկատողութեան առնելով։

Հոս այլ եւս տեղ տանք մեր նախկին հիացական գրութեան։

«Քառասուն տարի մը կայ որ Տօքթ. Քեամթիպեան մեռած է։ Այդ բաւական երկար ժամանակամիջոցին մէջ. հայ հոգիզոնին դանդաղ կողմերուն վրայ ազգին դանդաղ դաստակարգերուն մէջ աւելի կամ նուազ շողով փայլեցան աստղեր, հարազատ ծնունդը այն գժբաղդ մօր, որ իր դարերու տառապանքին մէջ պահելով իր

Fonds A.R.A.M

էական ու ազնիւ հանգամանքները, արտադրած է զաւակներ, որոնք ոչ միայն ազգի մը այլ ընդհանուր մարդկութեան մէջ խելքի, տաղանդի, բարուքեան, վեհանձնութեան եւ անհաշիւ անձնուիրութեան կողմէ կրնան պարծանքներ համարուիլ։ Եւ սակայն 40 տարիներէ ի վեր քիչ անգամ տեսնուած է աստղ մը ա՛յնքան վայլուն, ա՛յնքան մաքուր ու անբիծ՝ որքան եղած էր Տօքթ. Քեաթիպեանի աստղը։ Քեաթիպեանի էութեան, այսինքն իր հզօր տաղանդին, իր անստգիւտ հոգիին ու սրտին մէջ՝ բիւրեղացած էր բուն հայ մարդը։ Ապահովաբար կարելի է ըսել որ Քեաթիպեան իբրեւ մեծատաղանդ բժիշկ, իբրեւ եզական նկարագիր ու բարձր հոգի՝ մարմնացումն էր այն տիպար անհատին, որուն հայ ազգը ձգտած է անցեալին մէջ, կը ձգտի ներկային եւ պիտի ձգտի ապագային՝ որքան ալ ապրած ըլլայ արհաւիրքներու ու կրակի կեանք մը, եւ որքան ալ առած ըլլայ դառն ու տխուր դասեր որ մերթ ստիպմամբ կը մղեն, կ՚առաջնորդեն զինք դէպի անյուսութիւն։ Ահա՛ թէ ինչու նշանաւոր Ֆրանսացի մը ըսած է. «Հայ ազգը մեծ ապագայ կը խոստանայ»։ Մեծ ապագան՝ այն մեծ քաղաքակրթութիւնն է, որ պիտի կերտուի միայն այն ազգերուն ձեռքով, որոնք բարձր իտէալներ ունին, դէպի ուր կը ձգտին անդադար, ինչպէս կողմնացոյցին սլաքը դէպի բեւեռները։ Հայ ազգը այդ հազուագիւտ ազգերէն մին է, որուն համար մարդկային երջանկութիւնը կը կայանայ այն ներդաշնակ զարգացումին ու բարձրացումին մէջ, զոր հոգին ու սիրտը պէտք է ունենան. միտքին ու մարմինին ներդաշնակ ու միակողմանի զարգացումը այլանդակութիւններ միայն կ՚արտադրէ, որուն ցայտուն օրինակը տեսանք Գերմանիոյ մէջ՝ պիզմարքօ-Քայզերեան դաստիարակութեան շնորհիւ, որ յաջողեցաւ՝ կէս դարու ընթացքին Գերմանի ժողովուրդը իջեցնելու վայրի, գիշատիչ գազանները աստիճանին։

«Ազգ մը կամ երկիր մը կրնան իրացնել քիչ ժամանակի մէջ գիտութեան եւ արհեստներու դարաւոր արդիւնքները։ Բայց դարերու դժուար գործ մըն է ազգի մը համար իւրացնել հոգիի ու սրտի վեհութիւնը, նկարագրի ազնուութիւնը, որոնց մէջ կը կայանայ սակայն ազգի մը ճշմարիտ ու յաւիտենական մեծութիւնը։

«Զարմանալի է որ 40 տարիներէ ի վեր, երբ յոբելեաններ կը տօնուին ու յիշատակարաններ կը կերտուին՝ ողջ ու մեռած, աւելի կամ պակաս միջակ անձերու համար, դեռ ձայն մը չբարձրացաւ ճշգրտօրէն գծելու դէմքը այն Հայուն, որ պարծանքներէն մեկը կրնայ համարուիլ իր ազգին։

«Քեաթիպեան, ինքնին՝ միամիտակը բարեգործական մեծ ու գեղեցիկ հաստատութիւն մըն էր։ Բացի այն սովորական ամենօրեայ բարեգործութիւններէն, զորս ան կը կատարէր իբր տարրական պարտականութիւններ, հիւանդանոցի վերածած էր Ֆընտըքլըի իր բնակարանը, ուր տասնեակ մը հիւանդներ կը պահէր ամբողջովին իր ծախքովը՝ առանց բարեգործի յաւակնութիւններու։

«Քեաթիպեանի ազնիւ նկարագիրը պարզելու համար՝ յառաջ կը բերեմ մէկ քանի դրուագներ.—

«Չ. Մ., ծանօթ անձնաւորութիւն մը, Ռուսճուք, սրճարանի մը մէջ, օր մը յուզմնալից շեշտերով պատմեց ինծի թէ ինչպէս հանդիպած էր Քեաթիպեանի՝ երբ ան կառքով կ՚անցնէր Հարուստի ծառայի մը հետ՝ հարուստ հիւանդի մը այցելութիւն տալու։ Եւ ահա աղքատ կին մը ելաւ անոր առջեւ ու սկսաւ աղաչել.

«—Տօքթէ՛ օր, Տօքթէ՛ օր, զաւակս ձեռքէ կ՚ելլէ կոր, ճա՛ր մը։

«Քեաթիպեան անմիջապէս կառքը կեցնել տուաւ եւ ըսաւ Հարուստի ծառային՝

«— Ձեր հիւանդին համար նշանակութիւն մը չունի ժամ մը առաջ կամ վերջը գալս. ուստի դուք ելէք գացէք, ես յետոյ կուգամ։

Fonds A.R.A.M

«Աղքատ կինը կառքին մէջ առաւ ու սրարշաւ ընթացաւ հիւանդին բնակարանը։

«Այս տեսակ ամենօրեայ գեղեցիկ ու վսեմ գործերով՝ Քեալթիլեան ո՛չ միայն փրկած է բիւրաւոր անժառանգներ սուղագ մահէ, այլ եւ այդ կերպով բարուքեան, համերաշխութեան մաքուր զգացումը սերմանած է ուղեղներու մէջ։

«Իր հզօր տաղանդը, վճիտ նկարագիրը եւ թշուառներու նկատմամբ ունեցած իր անսահման անձնուիրութիւնը երեւան կուգան հետեւեալ դրուագին մէջ, որ պատճառ եղաւ իր այնքան բեղուն եւ հանրօգուտ կեանքին եղերական վախճանին։

«Քեալթիլեանի ժամանակ կ՚ապրէին բաւական թիւով եւրոպացի, հայ. յոյն բժիշկներ։ Բայց Քեալթիլեան իր եզական տաղանդովը, իր բժշկական առասպելային կարողութեամբը զոր ցոյց տուած էր ամէն տեղ եւ ամէն ազգի ու ամէն դասակարգի հիւանդներու վրայ՝ ստացած էր այնպիսի մեծ համբաւ մը, որ գինքը դարձուցած էր միակ հեղինակութիւնը բժշկական աշխարհին մէջ, որով սկսած կայսերական պալատէն, դեսպանատուներէն մինչեւ յետին աղքատին տունը՝ Է՛ն ծանր ու նեղ պարագաներու մէջ՝ իր ներկայութիւնը անհրաժեշտութիւն մը դարձած էր։ Այսպէս օր մը, սուլթանուհիներէն մէկը ծննդաբերութեան պարագային հիւանդանալով խիստ գէշ ու վտանգաւոր վիճակ մը կը ստանայ. պալատէն բժշկապետը, դողահար՝ պատահելիք աղէտէն իրեն գալիք պատասխանատուութեան առջեւ, Տօքթէօր Քեալթիլեանի կը դիմէ եւ Քեալթիլեան ճարտար գործողութեամբ մը մայր ու երախայ միասին կը փրկէ. աւետիսը անմիջապէս կը հաղորդուի Ապտիւլ Համիտին, որ իր ներկայութեան հրաւիրելով Քեալթիլեանը՝ իբր վարձատրութիւն իր ճարտարօրէն մատուցած ծառայութեանը կ՚ըսէ. «Ձգեզ պալատին բժշկապետը անուանեցի»։ Տիտղոս մը՝ որ այն տեսնները Քեալթիլեանի պէս մեծատաղանդ բժիշկի մը՝ փարթամ, հանգիստ ու ճոխ կեանք մը ապահովելէ զատ հարստութեան ալ մեծ աղբիւր մը կրնար դառնալ. բայց Քեալթիլեան ա՛յնքան կը սիրէր անժառանգները որ այդ բոլորը զոհեց եւ իրեն երջանկութիւն ու սրբազան պարտականութիւն համարեց օրն ի բուն աշխատիլ ժողովուրդին ֆիզիքական ու բարոյական ցաւերը դարմանելու, եւ իր շնորհակալութիւնը յայտնելով կայսեր՝ ըրած պատիւին համար, մերժեց զայն ընդունիլ՝ յայտարարելով որ ինք աղքատներու բժիշկն էր և կը փափաքէր միշտ այդպէս մնալ։

«Ահա այս մերժումը եղաւ պատճառ իր եղերական մահուան, որովհետեւ մէկ կողմէն Ապտիւլ Համիտ առնուած էր այդ մերժումէն, իսկ միւս կողմէն՝ Շէրիի համաձայն՝ սուլթանուհիին մարմինը տեսնող ու անոր վրայ գործողութիւն կատարող մէկը պէտք էր որ պալատի բժիշկ դառնար։

«Այս դէպքէն քիչ մը ժամանակ վերջը, Քեալթիլեան կը հրաւիրուի բժշկական այցելութեան մը՝ ծովեզերեայ ապարանքը այն տեսնուան վէզիրներէն մէկուն որուն անունը այժմ չեմ յիշեր. Քեալթիլեան իր սեփական կառքովը վիշայկին ապարանքը հասնելով ներս կ՚ընդունուի եւ քանի մը վայրկեան յետոյ ծառայ մը դուրս ելլելով Քեալթիլեանի կառապանին կ՚ըսէ. «Տօքթէօրը վիշայկին կառքովը պիտի երթայ տուն»։ Ծառան կը վերադառնայ, բայց Քեալթիլեան ա՛լ չի դառնար եւ իր դիակը կը գտնուի ծովէն։ Իր եղերական մահուան գուժը ամէն տեղ հեռագրուած էր լինչպէս եւ Փարիզ, ուրկէ բժշկական համալսարանին անօրէնը հեռագրաբ խնդրած էր կշռել իր ուղեղը զոր է՛ն մեծ հանճարներու հատասար ծանր գտաւ։

«Այդ օրերը բոլոր թերթերն ալ—հայերէն, յունարէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն—մեծ բժիշկին եղերական մահուան պարագաները, անոր բժշկական կարողութեան առասպելային դրուագները եւ ծածուկ գործած վիպային բարիքները պատմելով

Fonds A.R.A.M

ու խորհրդածութիւններ ընելով զբաղած էին՝ երբ բարձրագոյն բանասիրական հրամանի մը մէկին զոլորն ալ լռեցուց։

«Իր մարմինը դրուած էր Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, որ այդ պատճառաւ միջազգային մեծ ուխտատեղի մը հանգամանքը առած էր, ուր կը գիմէր Պոլսոյ ամէն թաղերէն, ամէն ազգի եւ ամէն կրօնի բիւրաւոր երկսեռ բազմութիւն՝ ճշմարտապէս յուզուած վիճակի մը մէջ։

«Մեծ բժիշկին եղերական մահը Պոլսէն մինչեւ Պաղտատ — գիւղ, քաղաք — ամբողջ երկիրը իր այլազան, այլասեռ ու այլակրօն բնակչութեամբ խորունկ սուգի մէջ ձգած էր, որովհետեւ իր բժշկական մեծ կարողութիւնը եւ անհամար բարիքները ամէն տեղ ալ իր վրայ հիացողներու եւ գինք պաշտողներու լեգէոններ ստեղծած էին։

«Քեաթիպեանի ժամանակակից սերունդը բոլորովին անհետանալու վրայ ըլլալով՝ քիչ ժամանակ վերջը անկարելի պիտի ըլլայ գծել այս եզական Հայուն բարոյական ու մտաւորական դէմքը. որովհետեւ մինչեւ ցարդ իր վրայ շատ քիչ ու կցկտուր բաներ գրուած են, որոնք անբաւական են գինք ներկայացնելու պէտք եղածին պէս։ Ուստի շատ երջանիկ պիտի զգայի ինքզինքս եթէ այս քանի մը տողերը զոր իր յիշատակին նուիրած եմ, թեթեւագրանք մը ըլլային եւ Քեաթիպեանի ժամանակակից եւ զայն ճանչցող անձերը իրենց գիտցածներովը ի վեր հանէին այս եզական Հայուն դէմքը՝ իր բոլոր գծերովը։»

Գանք այժմ դամբանականներէ քաղուած հատուածներու։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԷՆ

«Ո՞վ ինձ բարեկամ, ո՞վ ինձ մտերիմ, ո՞վ եա պիտի տայ ինձ իմ մտերիմ բարեկամս։

«Ո՛հ առնն։

«Քան զպատմական անձինս աւելի կ'արժէր նա. իրեն նմանը բիւրաւոր մարդոց մէջ մէկ հատիկ կը ծնի. շատ մը վատերու փոխարէն Աստուած երբեմն այսպիսի ոմն կը ստեղծէ որ մխիթարուին մարդիկ։

«Աբի արանց էր նա, բնաւորութեամբն աբի, աբի հանճարով, սրտովն ալ աբի։

«Մեծ եւս էր. բարութիւնն էր անձնաւորեալ, աղքատին ու հիւանդին բարեկամ, բարեկամ մեծատանց եւ ամենուն բարերար։

«Պարտաւորութեան ձայնը իր պատգամն էր եւ ուրիշ ձայն չուզեց լսել. առաքինութիւնը իր բնութիւնն էր, և օր մը չթուլացաւ իր սիրոյն . . . . . .

«Դարձի՛ր, եա դարձի՛ր, տակաւին պէտք ունինք այն ազնուական գլուխդ տեսնելու՝ որ երբեք վատ խորհուրդ մը չէր յղացած։»

Ռ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԷՆ

«Աւելի քան ութ օր է որ աչերդ վակեցիր այս աշխարհի լուսոյն, ո՛ Քեաթիպեան, եւ դեռ չցամքեցան զքեզ լացող արտասուք եւ քանի՛ քանի՛ շաբաթներ, ամիսներ ու տարիներ պիտի անցնին շիրմիդ ու յիշատակիդ վրայէն, եւ շիրիմդ պիտի լինի զարդարեալ երախտագէտ մարդկութեան աչաց ցօղերով, եւ յիշատակդ պիտի մնայ մշտադալար համայնից սրտին մէջ, եւ անջինջ աշխարհի տարեգրոց մէջ։

«Ծնիլ հանճար, ուսանիլ անխոնջ, թեւակոխել գիտութեան բարձունքն ու թափանցել բնութեան գաղտնեաց, գերագահ բազմիլ այն արուեստի տաճարին մէջ ուր այնքան դժուար է մուտքն, վշտաչարչար մարդկութեան համար լինել բարութեան ոգին մարմնացեալ, տիրել գրեթէ մահուան եւ կենաց, յար արթուն՝ թոչիլ հոն ուր կը հեծէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հալածել ցաւն՝ իբր իշխանաբար հրամայելով նմա, ոգեսպառ կուրծքերու

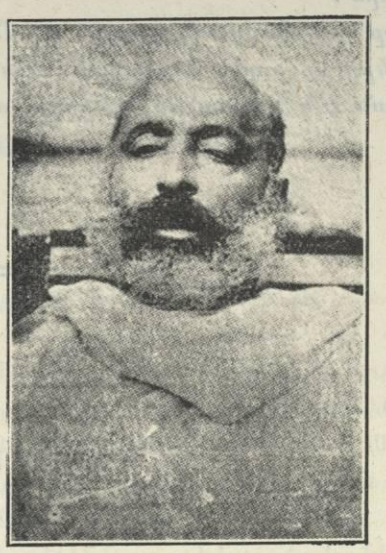
Fonds A.R.A.M

մէջ վերակոչել կենդանութիւն, ուրախութիւն ճառագայթել ուր ան յուսութիւնն էր տիրած, յաջէն յահեակ սիրել բարիք անդադար, աստ ախտացելոյն տանելով դարման, անդ նօթիին տալով հաց եւ այլուր որբին ու այրուհւոյ ջնջելով արտասուքն աղի, համակրանաց եւ սիրոյ մի բարձրագոյն ազգայնութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, հանրայինն երախտապիտութեան համատարած ալեաց մէջ լուծել նախանձն և գահէն ցնորճիճն հովուին՝ ամէն վիճակ եւ պայման ընդխառնել բարեկամական ընկերհաշտութեան մի մէջ, եւ լինել ամենուն տարփել ի, ամենուն պաշտել ի, ամենուն օրհնել ի. ո՛հ, ի՛նչպիսի խոէալ մի ազնուական եւ վեհ կեանքի:

«Եւ այս եղաւ քո կեանքը, ո՛ Քեաթիպեան, դու մե՛ծ հանճար, դու մարդասէ՛ր ոգի, դու պսա՛կ գիտութեան, դու թա՛գ Աբուեսաին, դու փա՛ռք Հայութեան, դու պատի՛ւ մարդկութեան . . . . . .

«Երբ մահուանդ բօթն, իբրեւ շայիւն մի ահեղ շանթի որ կ՛իյնայ հարուածել մի քաղաք, տարածուեցաւ կայծակնընթաց այս անհուն մայրաքաղաքի անհամար խորշերուն մէջ, ամէն հոգիք խռովեցան վըշտակոծ եւ ամէն սիրտք արիւնեցան կարեվէր. արցունք ընթացան արքունի պալատէն մինչեւ յեաին անակն աղքատին, եւ մէն մի ընտանիք համարեցաւ կորուսեալ լինել իւր մի սիրելագոյն անդամն: Ակլակերպեցիր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մատուռն ուր պաշտել ի մարմինդ քնակեցաւ ութ օր. թուէր իմն այնպէս թէ դարեր անցեր էին իբր հրաշիւք եւ անկած էին այն պատուարք որք կը բաժնեն տակաւին ազգերն ու կրօնքներն, և թէ ծագած էր այն դար ուր անձկաւ կը սպասէ համատասիրութիւն և զոր պուշակած է Քրիստոնէութեան վսեմ հիմնադիրն, եւ թէ մանաւոր եկեղեցիներու եւ մանաւոր բագիններու բեկորից վերայ կանգնած էր խորան մի սիեզերական եկեղեցւոյ, եւ նորա առջեւ կը հանդչէր մարմինդ սիրելի, որ համախմբած էր իր շուրջ համայն կրօնքներն ու համայն դաւանութիւնները, որք յիրեար կը խառնէին իւրեանց արտասուքն եւ միահաղոյն կ՛ողբային ի քեզ իւրեանց գաւակն . . . . .

«Նոքա որք պաշտօն կը մատուցանեն սրբոց նշխարաց, եւ նոքա որք կը ծիծաղին նոցա վերայ, հաւասարապէս զգածեալ

ՏՕՔԹ. ՔԵԱԹԻՊԵԱՆ ԴԱԴԱՂԻՆ ՄԷՋ

կրօնական յարգանօք, մատեան միահամուռ քո ճեացորդաց իբրեւ նուիրական ի-միք. եւ նոքա որք մախաղ յուս՝ քոկոան՝ կտրելով երկայն եւ տաժանելի ուղիներ՝ կ՛երթան յայց մի սրբազան դամբարանի, եւ նոքա ոյց շրթանց վերայ ծաղր կը գրգռէ կրօնային ուխտապնդութեան գաղափարն. ամենքն գունդ գունդ եկին յայց քո գագաղին, իբր այն թէ Ս. երրորդութեան մատուռն յանկարծ կերպարանափոխուած լինէր յուխտատեղի սրբազնասուրբ:»

50 տարի առաջ Օտեանէ եւ Պէրպէրեանէ արտասանուած դամբանականներուն վերոգրեալ հատուածները մէջ բերելէ յետոյ, որոնք՝ ուշադիր ընթերցողին շատ բան կ՛ըսեն Տօքթ. Քեաթիպեանի տաղանդին ու նկարագրին մեծութեանը մասին, աւելցնեմ սա իրողութիւնն ալ թէ 50

Fonds A.R.A.M

տարիներ է ի վեր ամբողջ Թուրքիոյ մէջ չէ եղած մահ մը, որ այդքան համազգային վիշտ պատճառած եւ այդքան միջազգային յարգանքներու արժանացած ըլլայ։

Խիստ շատ են օտար գնահատանքները իր տաղանդին ու նկարագրին մասին, որոնցմէ իբր նմոյշ հատ մը բաւական կը համարիմ։

Երբ իր մահուան լուրը ռումանական թերթերը կուտան, Պուքրէշի այն ժամանակուան է՛ն նշանաւոր բժիշկը, որ Քեմալեանի ընկերը եղած է՝ կը յուզուի չափազանց, ու կը բացագանչէ հետեւեալը.

«Քեմալեանի պէս բժիշկ՝ հազար բժիշկներու մէջէն հատ մը, իսկ Քեմալեանի պէս մարդ՝ հարիւր հազարաւոր մարդերու մէջէն հատ մը հազիւ թէ գըտնուի։»

ԳԱՌՆԻԿ Գ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

Կ. Պոլիս

ՀԻԽՂԱԿՍ

Ջիս հողմն առեր կը տանի...
Դէպ ի հիւղակս հայրենի.
Աղբիւրն հէքեաթ հիւսելով
Ջայն ցնծութեամբ կ'օճանէ։

Ալգն է տնակս որ կը բացուի,
Շարսի մը պէս սիրատարփ,
Տիեզերքին մէջ հոգւոյս,
Ընջրպետին մէջ սիրոյս։

Հիւղա՛կս, հուրի՛ մ'ես դիւթիչ,
Ցոյս ու երազ մեղանուշ
Դուն գերազօր արարիչ,
Որ միշտ կ'ապրիս հոգւոյս մէջ։

Ահա կեցած ես իմ դէմ՝
Քեզ կը գրկեմ.— բայց աւա՛ղ,
Թեւերս ընդմիշտ դատարկ են,
Բայց քեզմով սիրտս է խաղաղ...։

1931 Յ. ՋՈՒՐԻԿԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 1914ԷՆ ԱՌԱՋ ԵԻ ՎԵՐՋԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մեծ պատերազմը ցոյց տուաւ նոյն իսկ ամենակոյրին թէ ինուորական ուժ եւ տնտեսական կարողութիւն սերտիւ շղթայուած են, թէ պատերազմները կը շահուին եւ կը կորսուին ո՛չ միայն ռազմադաշտին վրայ այլ նաեւ հանքերու, գործարաններու եւ քիմիարաններու մէջ: Կը հետեւի ուրեմն թէ պատերազմին բախտը կախուած չէ բացառապէս զօրավարներէ եւ ծովակալներէ այլ նաեւ քիմիագէտներէ, փրօֆէսէօրներէ, մասնագէտներէ եւլն.: Ի մի բան, երբ ազգ մը մտած է մահու եւ կենաց պայքարի մը մէջ, իր փրկութեան պէտք է գործակցին ղինքը կազմող բոլոր անհատները: Կա՛մ հաւաքական գործակցութիւն կա՛մ հաւաքական անկում: «Ես իմ զրպանս կը ճանչնամ, թքեր եմ հայրենակիցներուս վրայ» ըսող ազգը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հիւր մը աշխարհացոյցի քարտէսին վրայ:

Ածուխ, երկաթ եւ քարիւղ.

Ահա՛ պատերազմները շահեցնող երեք ուժերը: 40—50 տարի առաջ Մեծն Բրիտանիա գերակշիռ դիրք մը կը գրաւէր քաղաքական եւ տնտեսական աշխարհին մէջ. ինչո՞ւ. որովհետեւ չկար մէկը որ կարենար ասպարէզ կարդալ իրեն ածուխի եւ երկաթի տիրապետութեան մէջ: Ծովուն եւ յարատեւ աշխատութեամբ՝ աստիճանաբար Գերմանիա հասաւ Անգլիոյ: 1900էն ի վեր պետական ականաւոր մարդիկ եւ հրապարակագիրներ ազդարարեցին Անգլիոյ թէ երկաթի, արոյրի եւ ածուխի արտադրութեան մէջ, Գերմանիոյ հակայագայլ յառաջդիմութիւնները, հետզհետէ սրելով ռազմիկ ազգի մը փառասիրութիւնները, ուշ կամ կանուխ պիտի վտանգէին Անգլիոյ դիրքը թէ՛ խաղաղութեան եւ թէ՛ պատերազմի ժամանակ: Բայց Անգլիա, յղփացած իր վայելած երկարատեւ բարգաւաճումէն, անխոհեմութիւնը ունեցաւ արհամարհելու այս ազդարարութիւնները: Իր թուլամորթութիւնը չքմեղացնելու համար, Անգլիա կը յոխորտար թէ բամպակի եւ նաւաշինութեան ճարտարարուեստները ոչ միայն շատ աւելի ծաղկեալ վիճակ մը ունէին այլ աւելի շահաբեր էին: Այս հեղգ մտայնութեան հետեւանքը այն եղաւ որ երբ ընդհանուր պատերազմը պայթեցաւ, Գերմանիա Անգլիայէն կրկնապատիկ երկաթ եւ արոյր կրցաւ արտադրել: Ուրիշ խօսքով եթէ Անգլիա 1872էն 1900 իր շահած գերակշռութիւնը պահելու փոյթ տարած ըլլար, հաւանաբար Գերմանիա չհամարձակէր ղէնքի դիմելու:

Ուրեմն այն ազգերը կրնան յաջողիլ զէնքերու բախտախաղին մէջ որոնք առանձնաշնորհեալ դիրք մը ունին երկաթի, ածուխի եւ քարիւղի արտադրութեան միջոցներուն մէջ: 1914ին Գերմանիոյ ածուխի պահեստը Անգլիոյ կրկինն էր: Այս առաւելութիւնը չխաբեց սակայն ղինքը: Կարելի եղածին չափ ազդու եւ արագ կերպով Դաշնակիցները բարոյալքելու հաշուով, Գերմանիոյ առաջին հոգը եղաւ գրաւել Պելճիքայի, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ ածխահանքերը որոնք իր սահմաններուն մօտ գտնուելու առաւելութիւնը ունէին: Ահա ինչու Գերմանիա նախ շահեցաւ եւ յետոյ յաջողակէս պիմպղրեց չորս տարի: Երբ կարգը եկաւ վերսայլի դաշնագիրը կերտելու, Դաշնակիցները չմոռցան այս դառն ճշմարտութիւնը: Սիլեզիա կը հայթայթէր Գերմանիոյ

Fonds A.R.A.M

ածուխին 100ին 50ը, մինչ Լօռէն կը պարունակէր Գերմանիոյ գործածած երկաթին 100ին 75ը: Թուղթի վրայ հողային բաժանումները կատարուելոյն ազգութեան սկզբունքի դիմակին տակ. Սիլեզիոյ եւ Լօռէնի անդամահատութիւնը պերճախօս թարգմանն է դիւանագիտութեան հետապնդած բուն նպատակներուն:

Տկարամիտ խէալիստներ կը պնդեն թէ պատերազմները մէշտ քանդիչ են եւ իբր ապացոյց մէջ կը բերեն սա պարագան թէ Անգլիա, որ իբր մեծ պատերազմին գլխաւոր դերակատարը չպիտի Դաշնակիցներուն գլուխը կը գոնուէր, ուժասպառ դուրս եկաւ կռիւէն. նոյն իսկ ըսողներ կան թէ ան չահաչախուելոյ որովհետեւ անոր պատերազմի պարտքը կը հաւասարի ազգային հարստութեանը: Թէ որքան անհեթեթ են այս տեսակ ենթադրութիւնները, կը բաւէ հաստատել թուանշաններու վկայութեամբ: Անգլիոյ պատերազմական պարտքը ներկայիս կլոր հաշուով 1,000,000,000 սթերլին է, մինչ ազգային հարստութիւնը կը հասնի 15 միլեառ սթերլին պատկառելի գումարին: Աւելցնենք թէ դար մը առաջ Անգլիոյ ազգային հարստութիւնը 1,500,000,000 սթերլին էր, այսինքն հարիւր տարուան մէջ Անգլիոյ պետական հարստութիւնը տասնապատկուած է. իսկ եթէ նկատի առնենք բրիտանական կայսրութեան ծաւալման կարելիութիւնները, չափազանցութիւն չպիտի ըլլայ ըսել թէ անկասքսոն աշխարհի այս մայր ազգին հարստութիւնը անսպառ է: Արդէն պատմութիւնը ցոյց կուտայ թէ յաջող պատերազմները որքան ալ մեծածախս ըլլան, դարձեալ չեն աղքատացներ ազգ մը, այլ ընդհակառակն կը վերակենդանացնեն եւ նոյն իսկ կը հարստացնեն զայն, պայմանաւ որ այդ ազգը ունենայ ուղեղ եւ միջոց օգտագործելու համար պատերազմի դասերը: Նափոլէոնեան պատերազմները Անգլիոյ մեծութեան հիմնաքարը կազմեցին, իսկ քաղաքային պատերազմները Ամերիկան շինեցին:

Խաղաղութիւն եւ դիւրակեցութիւն թուլութեան եւ ծուլութեան մայրերն են. կռիւ եւ մրցում կը սաեղծեն կորով եւ յառաջդիմութիւն: Կորովն է որ կ'աւէլէ կը սրբէ խոչընդոտները եւ կը բանայ նոր հորիզոններ: Ամերիկա մարմնացումն է այդ կենսատու կորովին: Մէկ օրինակ կը բաւէ: Հողային տարածութեամբ բրիտանական կայսրութիւնը Ամերիկայի քառապատիկն է բայց Ամերիկա հիւսած է երկաթուղիներու ցանց մը որ կրկինն է Անգլիոյ ունեցածին, եւ ինչ որ աւելի կարեւոր է՝ ամերիկեան երկաթուղիներու փոխադրութեան ծախքերը անգլիականէն 100ին 50 աւելի թեթեւ են: Կարելի՞ է ուրանալ երկաթուղիներու դերը երկրի մը թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին առեւտրական զարգացմանը մէջ:

Անգլիա արդէն իսկ որդեգրած է Ամերիկեան մեթոտները: Անգլիացի հեղինակաւոր տնտեսագէտներ հաշուած են թէ ամերիկեան մեթոտներով Անգլիա կրնայ եռապատկել իր արտադրութիւնը: Եռապատկել ճարտարարուեստական ուժը կը նշանակէ եռապատկել ազգային եկամուտը: Եւ եռապատկել ազգային եկամուտը կը նշանակէ եռապատկել դանձային հասոյթները: Բայց քանակին հետ որակն ալ պէտք է:

Ազգերու նիւթական յառաջդիմութեան վրայ կեդրոնանալով պէտք չէ անտեսել անոնց մտաւորական զարգացումը. մին միւսը կ'ամբողջացնէ: Երկուքին իրականացման համար անհրաժեշտ են երեք պայմաններ: Առաջինը՝ բնական կարողութիւններ. երկրորդը՝ ստացական կարողութիւններ. երրորդը՝ բարոյական եւ գործնական կրթութիւն: Ամերիկայի շլացուցիչ յառաջդիմութիւնը արդիւնք է իր կրթական հիանալի ոգիին: Կրթութիւն ըսուածը կ'ըլլայ կա՛մ պարտադրական կա՛մ ազատ. անգլիական կրթական սիստեմը հիմնուած է բրուսիական պարտադրական կաղապարին վրայ, մինչ Ամերիկեանը զերազանցօրէն դեմոկրատական է:

Ճարտարարուեստական ազգ մը կրնայ ածիլ եւ բարգաւաճիլ երբ գործարանատէր եւ գործաւոր կարենան համերաշխ ապրիլ: Կարելի չէ սպասել գործաւորէն բաւարար աշխատութիւն մը երբ ան չի ստանար գոհացուցիչ վարձատրութիւն մը: Գործաւորին աղքատութիւնը ազգի մը աղքատութեան չերմաչափն է: Գիտենք ընկերվարականներուն նշանաբանը —կարելի եղածին չափ քիչ աշխատիլ կարելի եղածին չափ բարձր վճարումով: Գործաւորական խաւերու տգիտութիւնը բաւական սաստարած է այս հիւանդ քարոզին ծաւալման. անգլիացի գործաւորն ալ ընկերվարական այս թունաւորումէն զերծ չէ կրցած մնալ, քանի որ ան կը շարունակէ ընդլիմանալ թիւ զեղչող բայց արտադրութիւն բազմապատկող արդիական մեքենաներու մուտքին ճարտարարուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ: Ճիշդ հակառակն ըրած են Ամերիկացիք եւ եռապատկած են թէ՛ շահ

Fonds A.R.A.M

եւ թէ՛ արտադրութիւն: Այսպէս՝ օրինակի համար հոն ուր երեք անգլիացի գործաւորներ կ'արտադրեն մէկ թօն ապրանք օրական 30 շխլինի վճարմամբ, մէկ ամերիկացի գործաւորը կը սոսկայ 30 շխլին՝ արտադրելով երեք թօն, պարզապէս եւ միմիայն կատարելագործուած մեքենաներու շնորհիւ:

Գործաւորին բարեկեցութիւնը կը չափուի ո՛չ թէ իր սոսկած ռոճիկով, այլ այդ ռոճիկին ապրուստի գնոյն հետ ունեցած յարաբերականութեամբ, այն պարզ պատճառաւ որ դրամը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ պարզ միջոց մը մեր պէտքերը հայթայթելու: Որքան որ բարձր ըլլայ ազգի մը արտադրութեան քանակը, այնքան նաեւ բարձր կ'ըլլայ անոր սպառման ուժը: Ամերիկացի գործաւորը անգլիացի գործաւորէն եռապատիկ աւելի արտադրելով եռապատիկ աւելի կը սպառէ: Անգլիոյ Trade-Unionները վերջապէս համոզուեցան թէ պարզապէս անձնասպանութիւն է արուեստական միջոցներով Անգլիոյ արտադրական թափը ջլատել՝ գոհացում տալու համար գործաւորներու քմահաճ եւ կարճատես եսասիրութեան, եւ խօսքէն գործի անցնելով արդէն իսկ ձեռնարկած են կառավարական աջակցութեամբ հիմնովին արդիացնել մեքենական կազմածքը ամերիկեան ուղղութեամբ:

Անգլիական ներկայ ընկերվարական կառավարութեան օրերը համրուած են, ինչ որ կը նշանակէ նաեւ թէ Free Tradeի օրերն ալ համրուած են: Պիզմարք ըսած է. «Անգլիա այսօր կը պաշտէ Cobdenը, դար մը վերջը պիտի անիծէ զայն»: Պատմական ճշմարտութիւն մը ունէին իրենց մէջ այս խօսքերը: Ազատութիւն բառը Անգլիացիին համար հաշիւի հրապոյրն ունի: Richard Cobden այն Անգլիացին է որ 1850ին Free Tradeի, այսինքն ազատ առեւտուրի, երազը երազեց կարճելով թէ Անգլիա միշտ պիտի հարստանայ եւ զօրանայ անոր շնորհիւ. մինչեւ 1900 այսպէս կը կարծէին գրեթէ բոլոր Անգլիացիք. 1930ին, այսինքն 30 տարի վերջը, Անգլիա չարաչար տուժելէ յետոյ ըմբռնեց վերջապէս թէ իր հարստութիւնը եւ զօրութիւնը կը պարտի ո՛չ թէ Free Tradeի, այլ Պոնաբարթեան պատերազմներուն եւ կամ գերմանական, ամերիկեան, ֆրանսական եւ ճափոնական մրցակցութեան բացակայութեան:

Վերջին քառորդ դարու ժամանակամիջոցին, Ամերիկա, Գերմանիա, Ֆրանսա եւ Ճափոն, ներքնապէս ամուր կերպով պաշտպանուած՝ բարիֆներու հսկայ պատնէշներուն ետեւ, խուժեցին անգլիական անպաշտպան հրապարակներուն վրայ եւ իրենց Ալպիոնի միջնաբերդին հիմերը սարսեցին այն աստիճան որ Trade Union, Federation of British Industries, Bankers, Association, Անգլիոյ առեւտուրի եւ ճարտարարուեստի այս երեք սիւներն ալ, ստիպուեցան ընդունիլ Cobdenismի վերջնական անանկութիւնը: Անմիջապէս որ պահպանողականները գործի գլուխ անցնին, Մեծն Բրիտանիա ալ պիտի ըրջապատէ ինքզինքը բարիֆներու անանցանելի պատուարով մը: Թէ որքա՜ն խորապէս Անգլիոյ Protectionismը պիտի ցնցէ տնտեսական աշխարհը, այդ կրնանք մասամբ կռահել սա իրողութենէն թէ գերման եւ ամերիկեան ղրամատէրեր հիմակուընէ հոգ կը գնեն Անգլիոյ մէջ:

Ազգային յառաջդիմական կամ յետադիմական մարզերուն մէջ ոչ նուազ էական կարեւորութիւն ունի թիւը, այսինքն ածումի կարողութիւնը: Դիժբախտ ճշմարտութիւն մըն է թէ 1872էն վերջ Ֆրանսայի թուական տկարացումը հետզհետէ աւելի կը շեշտուի: Նոյնքան աչքառու հանգամանք մը կ'առնէ գերման ժողովուրդին թուական զարգացումը: Դժուար չէ նախատեսել որ եթէ Ֆրանսայի բնակչութեան անընդատ կացութիւնը շարունակէ այսպէս, 50 տարի վերջը Ֆրանսա երրորդ կարգի պետութեան մը վիճակին պիտի հնթարկուի: Որով կարելի է եզրակացնել որ գերման եւ ֆրանսական ժողովուրդներու ածումը կամ անկումը տնտեսական բնոյթ ունի: Գերման թիւը անհամեմատօրէն ուռճացած է ճարտարարուեստական այսինքն երկաթի եւ ածուխի կեդրոններուն մէջ: Այս երեւոյթին ճիշդ հակառակը կը ներկայացնեն հողագործական վայրերը ուր գիւղացին ո եւ է ձգտում ցոյց չիտար դէպ ի թուական ածում: Սոյն տեսարանը կը պարզեն Ֆրանսայի հողագործական վայրերը:

Վերսայլի պաշնագրով Ալզաս-Լօռէնի Ֆրանսայի փոխանցումովը գերման գերակշռութիւնը հակակշռուած կը նկատուի թէ՛ քաղաքականապէս եւ թէ՛ զինուորականապէս: Ընթերցողին ծանօթ են անշուշտ Ալզաս-Լօռէնի երկաթի, ածուխի, բօթասիօմի եւլն. անսպառ հարստութիւնները: Հարկ է նաեւ ընդունիլ որ եթէ Ալզաս-Լօռէն գլուխով գերման է, սրտով ալ Ֆրանսայի է. 1870ի աղէտէն վերջ մօտ երեք քառորդ մլիոն Ալզասցիներու դէպ ի Ֆրան-

Fonds A.R.A.M

սա գաղթը կը հատատէ այն խոր համակրանքը զոր Ազգասիները կը տածէին Ֆրանսայի հանդէպ։

Քաղաքակիրթ աշխարհի տնտեսական պատկերը թերի պիտի մնայ եթէ անտեսենք նաեւ Իտալիան։ Ցանթէի այս գեղեցիկ երկիրը աղքատ է որովհետեւ աղքատ է իր ճարտարարուեստը բաղդատմամբ Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի։ Ամայի լեռներ անկարելի կը դարձընեն հողագործութիւնը, մինչ դաշտերը ճահիճներէ զատ շատ բան չեն պարունակեր. Իտալիան ընդլայնող ծովերը աղքատ են նաեւ ձուկի արտադրութեան մէջ. բայց ի մասնաւորի ծանրակշիռ հանգամանք մը կը ստանայ իր աղքատութիւնը հանքային նկութերու նուազութեան տեսակէտով. Իտալիոյ ունեցած երկաթը գրեթէ ոչինչ է, իսկ ածուխ բնաւ չունի։ Այս պայմաններուն տակ, երբ ըսենք թէ քառակուսի մէթրի հաշուով Իտալիոյ բնակչութիւնը գրեթէ կը հաւասարի Անգլիոյ, յստակ գաղափար մը տուած պիտի ըլլանք իտալական աղքատութեան չափին եւ բնութեանը մասին։

Այս երկիրը, զրկուած ամենակենսական նախնական նկութերէ, յաջողած է իր գոյութիւնը պահպանել իր արտածած նարինջով, լեմոնով եւ ձիթապտուղով։ Անուրանալի է որ Մուսոլինիի հանճարը էլեկտրականացուց երկիրը աննախընթաց խանդավառութեամբ մը եւ մասամբ վերակենդանացուց իտալական հողագործութիւնը եւ ճարտարարուեստը։ Բայց մերկ իրականութիւնը կայ ու կը մնայ. քսաներորդ դարու մէջ մեծ ազգի մը գոյութեան հիմերը կը կազմեն երկաթ, ածուխ եւ քարիւղ — երրորդութիւն մը որ կը պակսի Իտալիոյ տարաբախտաբար։

Այս հակիրճ յառաջաբանին մէջ շօշափուած նկութերը պիտի չանանք յառաջիկային ընդարձակ կերպով լուսաբանել իրենց բոլոր երեւոյթներուն մէջ մեր յաջորդական յօդուածներով, յենլով պաշտօնական տուեալներու եւ թուանշաններու վրայ։

ԶՕՐԻԿ

Փարիզ

Fonds A.R.A.M

ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՍՊԵԼ

Ա.

Երազիս մէջ տեսայ Սէլմա Լակէրլօֆը, առասպելներու գեղեցիկ թագուհին։

Երիտասարդ, բարձրահասակ, խարտեաշ մազերով, հիւսիսային աղջիկ էր։ Մինչ կը քալէ վեր ու վար դասարանին մէջ, ես կը դիտեմ իր մարմինը... զարմանալի՛ բան, այս երիտասարդ աղջի՛կն է ուրեմն այնքան խորունկ բաներու սիրալը։

Բայց խնդիրը այստեղ չէ։ Խնդիրը այնտեղ է որ Օրիորդ Սէլմա չէր ուզած ծաղիկը նուիրել դպրոցի երիտասարդ սպասուհիին։

Եւ ահա, խորհրդաւոր ծաղիկը դրած անտեսանելի բաժակի մէջ, մեզի կը բացատրէ —իր շուրջ բոլորուած աշակերտներուն— թէ ինչո՛ւ չէ ուզած նուիրել ծաղիկը դպրոցի երիտասարդ սպասուհիին։

Ինչպէս՝ յաճախ՝ երազի մէջ, տարտամ է ամէն ինչ, ես որոշ չեմ լսեր իր բառերը. մանաւանդ դեռ տարուած եմ դիտելով իր շքեղ գեղեցկութիւնը ... Ըսես անբնական ըլլար՝ ա՛յնքան խորունկ հոգի, այդքան գրաւիչ մարմնի մէջ։

Բայց որոշ էր՝ որ ծաղիկը անսովոր ծաղիկ էր։ Ոչ ջուրի մէջ, ոչ արեւի տակ պէտք էր խնամել զայն։ Այս ծաղիկը սովորութիւն ունէր լալու եւ իր արցունքներով կը անանէր... ո՞վ պիտի կարենար մշակել զայն։

Ես մատս վերցուցի եւ կ'ուզէի ըսել, թէ սպասուհին, որ արցունքներով խնդրած էր ունենալ ծաղիկը, անշուշտ տեղեակ էր գաղտնիքին եւ պիտի կարենար մշակել զայն։

Բայց զանգը տուին եւ աշակերտները եղան. դասը աւարտած էր։ Արթնցայ։

Հիմա կը մտածեմ այս տարօրինակ երազին վրայ, եւ առասպելը չէ աւարտած։

Որովհետեւ Օրիորդ Սէլմա իրաւացի էր։ Ամէ՛ն մարդ կրնայ խնամել երկրի ծաղիկները։ Բայց այն ծաղիկը որ դրուած էր անտեսանելի բաժակի մէջ, Օրիորդ Սէլմա պէտք չէ որ յանձնէր երիտասարդ սպասուհիին։

Բ.

Խումբ մը մարդիկ կ'ըսէին վերջին խօսքերը։

Որովհետեւ Մահը, անդունդին վրայ, ժայռի մը նստած, անհամբեր կը սպասէր։

Խումբ մը մարդիկ, որ բարձր ճակատներ ունէին, կ'ըսէին իրենց վերջին խօսքերը։

Մէկը յորդառատ արցունքներ կը նուիրէր։ Մէկը կը հանէր իր մատանին եւ կը ղրկէր հեռաւոր սիրելիին։ Մէկ ուրիշը, անծկագին մատներով, կը գրէր փոքրիկներուն...

Եւ Մահը, անդադար ժայռին նստած, անհամբեր, կը սպասէր։

Դո՛ւն չհանեցիր մատէդ կապոյտ մատանիդ։ Դուն տարիր մէկ րոպէ ձեռքդ ծոցիդ... եւ շարժումը մնաց անաւարտ։ Դուն բառ չարտասանեցիր։

Ես կը ճանչնա՛մ այդ թախծալի աչքերը եւ գիտե՛մ ինչ որ անցաւ այդ ազնուական ճակատին տակ։

Մահը, հրակէզ ժայռին նստած, անհամբեր, կը սպասէր։

Եւ հերոսական լռութեան մէջ անցնող կեանք մը... անցաւ հերոսական լռութեան մէջ։

Աստղե՛րը կը հսկեն անծանօթ շիրիմի մը վրայ։

Փարիզ ՌԱՖԱԷԼ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԱՐԵԳՆԱԶ

Արեգնազը որբ էր։

Նրա ծնողները վաղուց մեռած էին եւ նա ապրում էր իր անզաւակ, այրի մօրաքրոջ մօտ։

Վերջինս մի հիւանդ, պառաւ կին էր, որ շաբաթներով պառկած էր լինում անկողնում եւ համարեա երբեք դուրս չէր գալիս անից։

Տնային բոլորը հոգսերը ընկած էին Արեգնազի վրայ։

Նա հայթայթում էր իր եւ մօրաքրոջ ապրուստը կար ու ձեւ անելով։

Գիւղի բոլոր կանայք նրան էին տալիս կարելու իրենց նոր տարազի շորերը, վերնազգեստները եւ մուշտակները։

Արեգնազը ունէր կարի մեքենայ եւ մօտակայ քաղաքից առնում էր կանացի տարազի նկարներ եւ օրինակներ։

Նա արդէն քսաներեք տարեկան էր։

Հասարակ դէմքով, երեսի խոշոր գծերով, թուխ կաշւով, մսալից հաստ շրթներով, մի քիչ դուրս ցցուած ճակատով, նա դիտողի վրայ ներգործում էր իւր առողջութիւնով, իւր ուժեղ կազմուածքով. նրա բնաւորութեան բնորոշ գիծը, նրա առանձնայատկութիւնը— նրա անմիջականութիւնը, նրա հաստատակամութիւնը եւ բարութիւնն էր։

Եւ այդ պատճառով գիւղը սիրում էր եւ յարգում Արեգնազին։

* * *

Գարունը նոր էր բացուել։

Մօտակայ սարերի լանջերը ծածկուել էին նորածիլ, զմրուխտեայ կանաչով։

Գիւղացիք արդէն քշել էին տաւարը սարերը եւ սկսել էին հերկել պարարտ հողը, որի քրտինքի գոլորշին հազիւ հազ նկատելի ստուերներով բարձրանում էր վերեւ. ճնճղուկները ուրախ ուրախ ոստնում էին ճիւղից ճիւղ եւ լցնում էին օդը անվերջ ճվճվոցով. ծանրակշիռ կռունկը բուն էր դրել Արեգնազի յարդեայ, սեւացած կարին։

Արեգնազի մօրաքոյրը երկու շաբաթ էր ինչ վեր չէր կենում անկողնից։

Նա ջերմում էր եւ մի սուր ցաւ էր զգում կրծքում։

Երբ Արեգնազը մի առաւօտ մօտեցաւ նրա մահճակալին, նա թոյլ ձայնով դարձաւ նրան։

— Աղջիկս, ես... ես, երեւի, այլ եւս չեմ վեր կենալ... մահս մօտ է։

— Թո՛ղ այդ, դու դեռ կ՚ապրիս։

— Ո՛չ, ո՛չ, այստեղ սաստիկ ցաւ եմ զգում, և նա ցոյց տուեց կուրծքը, մայրս էլ մեռաւ սրտացաւից։

Եւ պառաւը առաւ իր չոր ու ցամաք ափի մէջ Արեգնազի ձեռքը, յառեց աչքերը նրա աչքերին եւ արտասանեց.

— Ես կը մեռնեմ եւ դու կը մնաս մենակ։ Աստուած քեզ բաղդաւոր անէ, լոյս օրեր տեսնես... Է՛հ... կեա՛նք... կեա՛նք։

Մի րոպէ անցաւ ծանր լռութեան մէջ։

— Իմ մնաուկում գուլպայի մէջ դու կը գտնես մի փաթեթ փողով. երբ մեռնեմ, վերցրիր այնտեղից հարիւր րուբլի և ուղարկիր Սուրբ Էջմիածին, թող աղօթեն հոգուս փրկութեան համար եւ մէկն տարի Սուրբ Հռիփսիմէի տնկին պատարագ.

Fonds A.R.A.M

հասկացա՞ր. մնացածը ա՛ռ քեզ. դա քո օժիտն է...

Եւ պառաւի շունչը կտրուեց։

— Տարիքդ արդէն հասել է, աղջիկս, ընտրիր քեզ համար մի ամուսին. դու ինքդ աշխատասէր ձեռքեր ունես. քո մասին ես միամիտ եմ։

Արեգնազը ծնկաչոք ընկած էր պառաւի մահճի մօտ եւ, խրած երեսը բարձի ծալքերի մէջ, լալիս էր։

— Մի լար, զաւակս, մարդս մահկանացու է։ Լաւ պահիր մտքումդ խրատս. ընտրիր քեզ համար պատուական ամուսին... Թող չլինի հարուստ... ոչինչ... բա՛ց լուսամուտը, շունչս կտրւում է։

Այդ գիշեր Արեգնազը անքուն անցկացրեց պառաւի անկողնի մօտ։

Լուսադէմին հիւանդը փչեց իր հոգին, փչեց հանգիստ, առանց տանջանքի, այնպէս, ինչպէս մեռնում են գիւղացիները...։

* * *

Անցան ամիսներ։

Ամառը վերջանում էր եւ օդում արդէն փչում էր աշնան հոտը։

Արեգնազը նորոգել էր մօրաքրոջ սրճարանը, բակում շինել էր տուել ախոռ եւ գնել էր մի կով։

Կռունկը վաղուց հեռացել էր կտրից և սեւացած յարդի փոխարէն տնակի կտուրը ծածկած էր տաշած տախտակներով։

Պատուհաններից կախ էին տուած սպիտակ, մաքուր վարագոյրներ, որոնց արանքներից երեւում էին ծաղկամաններ և քաղաքից բերած սեւ աթոռներ։

Բակում կռկռում էին հաւերը եւ անվերջ լսւում էր աքաղաղի յաղթական ծուղրուդուն։

Մութը ընկնում էր գեամին։

Արեգնազը կանգնած էր տան շէնքում, երբ բակ մտաւ մի երիտասարդ։

— Բարեւ, աղջի։

— Աստծու բարին քեզ։

Եւ Արեգնազը հետաքրքիր աչքերով նայեց եկւորին։

Երիտասարդը բարձրահասակ էր, չոր, լաւ կազմուածքով, թուխ, մի քիչ դուրս ցցուած կզակով, խիտ բեխերով. նրա կլոր ակ, սեւ աչքերը ամօթխած յառած էին գետնին։

— Հրամմէ՛ ներս։

— Չէ՛, կօշիկներս ցեխոտ են... դաշտից եմ գալիս։

— Ի՞նչ կ՚ասես։

— Չա՛, լսողաց եմ, որ քեզ հողաբաժին ունես։

— Ունեմ, ի՞նչ կայ որ...

— Եկայ խնդրելու, որ ինձ յանձնես։

— Քե՞զ... իսկ ո՞վ ես դու։

— Ինձ Արսէն են կանչում։

— Ի՞նչ Արսէն։

— Զաքարենց Արսէնն եմ, քոյրս քեզ մօտ կարուձեւ էր սովորել... յիշո՞ւմ ես...

— Չա՛... չա՛...

— Կըտա՞ս հողաբաժինդ... ինքդ հող վարելու չես։

— Կըտամ... ինչո՞ւ չէ։

— Ի՞նչ է վարձը։

— Երկու խուրձ ցորեն տարեկան։

— Կըտամ... խօսքդ խո՞սք է։

Եւ Արսէնը վերջապէս համարձակուեցաւ նայել Արեգնազի դէմքին. նրանց հայեացքները հանդիպեցին իրար։

Եւ ամէն մէկը նրանցից աշխատեց որքան կարելի է խորը թափանցել միւսի հոգու մէջ։

— Ես վաղը կը սկսեմ վար ու ցանքը։

— Բարի սհաթի։

Արսէնը քորեց վիզը, կարծես կամեցաւ մի բան ասել եւ լռեց։

— Մնաս բարով, աղջի։

— Ինձ Արեգնազ են կանչում. գնաս բարով, Արսէն։

Երիտասարդը դուրս եկաւ բակից եւ կորաւ երեկոյեան մշուշի մէջ։

* * *

Այդ օրից Արսէնը եւ Արեգնազը յաճախ պատահում էին իրար։

Fonds A.R.A.M

Արեգնազը թողել էր Արսէնի վրայ խոր տպաւորութիւն. նա հաւանեց այդ աղջկայ մէջ նրա աշխատասիրութիւնը, համեստութիւնը եւ պարզ, հասարակ վարմունքը:

— Չէ կտարաւում, լաւ աղջիկ է. նա կարող է լաւ կին դառնալ, լաւ ամուսին:

— Բայց ո՞ւմ համար, յանկարծ ծագում էր նրանում կրիտիկական հարցը:

Եւ Արսէնի շրթները ծամուռւում էին հեգնական ժպիտից:

— Ի հարկէ, ոչ քեզ պէս տկլորի համար:

Արեգնազը, կռացած կարի մեքենայի վրայ, յաճախ եւ սիրով մտաբերում էր Արսէնին:

— Շիտակ տղայ է, չի՛ չացուածծ:

Եւ նա յիշում էր մօրաքրոջ խօսքերը.

— Թող չքաւոր լինի, ոչինչ. միայն թէ լաւ մարդ լինի:

Եւ այդ բոպէներին կարի մեքենայի անիւը սկսում էր աւելի շուտ պտոյտ գալ յուզուած Արեգնազի ձեռքում:

— Ամաչկոտ է չափազանց. իսկ ես հօ առաջինը սկսել չեմ կարող...

Մի երեկոյ Արսէնը մտաւ Արեգնազի բակը, երբ վերջինս կթում էր կովը.

— Բարի իրիկուն, Արեգնազ:

— Աստծու բարին քեզ, Արսէն:

— Աշխատո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ արած... պէտք է ապրուել մի կերպ. ես չեմ սիրում նստել ձեռքերս ծալած. ես ո՞ր խանի աղջիկն եմ, որ անգործ, պարապ ուտող՝ թրեւ գամ:

— Ճիշդ է. ես էլ սիրում եմ աշխատել. հողին տալիս եմ ոյժս, քրտինքս եւ հողը ինձ տալիս է ապրուստ:

Արսէնը լռեց, յենուեց ախոռի պատին եւ վառեց չիբուխը:

Ախոռում սուս էր. միայն կովի կաթը սուր շշշոցով թափւում էր մեծ, փայտեայ կաթնամանի մէջ:

— Արսէն... կեանքդ ո՞նց է:

— Է՛հ... ռանչպարի կեանքը ինչացո՞ւ է որ... քոյրս մարդու գնաց, ճնացի մէն մենակ, չոր գլուխ:

— Ինչո՞ւ չես ամուսնանում:

Արեգնազը կարմրեց. նա ամաչեց իր հարցից:

— Ամուսնանա՛լ... շատ էլ կը ցանկայի. բայց ո՞վ է ինձ եկողը:

Ախոռում տիրեց մի ծանր լռութիւն:

Արեգնազը վերջացրեց կթելը, վերկացաւ. շտկեց մէջքը եւ ուղղակի նայեց Արսէնի վառուռն աչքերին:

Այդ հայեացքի մէջ նշմարւում էր այն ամենը, ինչ որ չարտասանեց նրա լեզուն:

— Թող... տանիմ կաթը... ծանր է...

Եւ Արսէնը բարձրացրեց ուսին կաթնամանը:

Երբ Արեգնազը տեղաւորեց կաթը նկուղում, Արսէնը դիմեց դռանը:

— Մնա՛... թէյ խմենք:

— Չէ... ուշ է:

— Ինքդ գիտես:

Եւ լապտերը ձեռին Արեգնազը ճանապարհ դրեց Արսէնին:

* * *

Վերջ ի վերջոյ նրանք ամուսնացան:

Ամբողջ գիւղը զարմացաւ, որ Արեգնազը ընտրել է Արսէնին:

Նրանց ամուսնութեան օրից անցաւ ութը ամիս:

Նրանք երջանիկ էին:

Արեգնազը յղի էր:

Արսէնը, օգտուելով գարնան գեղեցիկ օրերից, քշել էր եզները սար:

Նա այնտեղ տաւարի մօտ գիշերում էր:

Մի առաւօտ, երբ Արեգնազը հաւերին կորեկ էր ցանում, բակ մտաւ գիւղին քեօխվան (ռէսը):

Նրա հետ էր եւ հովիւ Սարգիսը:

Քեօխվայի դէմքը խոժոռ էր. նա մօտեցաւ Արեգնազին եւ երեւում էր, որ աշխատում էր չնայել նրա երեսին.

— Աստուած օգնական, աղջիկս:

Fonds A.R.A.M

— Բարեւ, Խեչո ապէր, այդ ո՞ր քամին բերեց ձեզ։

— Հըմ... հըմ... հազար քեօխվան, տեսնո՞ւմ ես, աղջիկս, կայ բարի սհաթ, կայ չար սհաթ... կեանք է... մարդ պէտք է որ...

Արեգնազը գունատուեց, ձգեց ձեռքից կորեկի տոպրակը եւ բռնեց սիրտը։

— Ի՞նչ կայ... ի՞նչ...

— Հը՛մ... հը՛մ... գիշերս սարերում աւազակները...

— Աբսէ՛նս... Աբսէ՛նս, ճչաց Արեգնազը և երերաց։

— Նրան վիրաւորել են, յանկարծ մէջ մտաւ Հովիւ Սարգիսը։

— Վա՛յ... սեւ հո՛ղը պվխիս, միայն կարողացաւ բացագանչել Արեգնազը եւ փռուեց գետին։

Նա ցնցւում էր ամբողջ մարմնով եւ այդ սաստիկ ջղային ցնցումների ժամանակ նա վիժեց մեռած երեխային։

Դրացիները լցուեցան բակ։

կանայք շրջապատեցին «լնկւորին»։

— Սեւ կտոր բերէք... պէտք է նրան ծածկել, կանչում էր մի պառաւ, խփելով երկար ձեռնափայտը գետնին։

— Ներս տարէք, ներս։

— Օրհնած չուր սրսկեցէք։

Տղամարդիկ շրջապատել էին Հովիւ Սարգսին։

— Հա... եղներին քշել, փախցրել են։ Աբսէնը, մահացու կերպով վիրաւորուած, սողալով մօտեցաւ վրանիս եւ խնդրեց լուր տալ կնոջը, եւ ես...

— Դու էլ յիմարաբար ամէն ինչ դուրս տուիր... տեսար, ինչպէս ես սկսեցի պատմութիւնը հեռուից, նկատեց քէօխվան։

— Ես ի՞նչ իմանայի...

— Քրդերն են... Քրդերը...

— Բաս ո՞վ։

Ուշաթափ Արեգնազին տարին տուն և ամբոխը կամաց կամաց ցրուեց։

* * *

Արեգնազը խելագարուեց։

Նրա կաթը խփել էր ուղեղին։

Երբ նա վերկացաւ մահճից, խելառ աչքերով նայեց շուրջը եւ սկսեց շտապ, անհամբեր մի ինչ որ որոնել։

— Ո՞ւր է զաւակս, ո՞ւր, հարցնում էր նա անդադար, ո՞ւր է ազիզ բալէս... բերէք նրան ինձ մօտ... շո՛ւտ, պէտք է կաթ տամ նա քաղցած է... նա լալիս է... լսո՞ւմ էք։ Եւ Արեգնազը երերալով, անհաստատ քայլերով պտըտում էր սենեակից սենեակ, զարկւում էր պատերին, հնոցին, աթոռներին։

* * *

Անցաւ քանի մը տարի։

Արեգնազի անակը քար ու քանդ եղաւ. նրա կահ կարասիքը, կովը, կարի մեքենան, ամէն ինչ թալանի տարին, գողացան։

Ցնցոտիները հագին, գլխաբաց, արձակած մազերով, անմիտ, խելառ հայեացքով, ամառ ձմեռ Արեգնազը ամբողջ օրերով շրջում էր գիւղի փողոցներով եւ խզճալի, սրտամաշ ձայնով հարցնում էր անց ու դարձ անողներից.

— Ո՞ւր է ազիզ բալէս... ո՞ւր... բերէք նրան ինձ մօտ... նա քաղցած է... նա լալիս է... լսո՞ւմ էք...

ԳԷՈՐԳ ԶՈՒԲԱՐ

Նոր Նախիջեւան, 1929

Fonds A.R.A.M

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Վարագուրեր է խաւարն համօրեն
Հորիզոնն անծիր հողին ու ջուրին,
Ու գոյնե՜ր, ձայնե՜ր՝ կախարդուած մութեն,
Գիշերի գաղջ գիրկն իրար կը ձուլուին...:

Խաւարի պես լո՜ւռ, անոր պես խոհուն,
Ովկեանի ափին կանգնած եմ մինակ.
Լոյսե յոգնաբեկ խոհերս ալ համակ
Ցանձներ եմ ծովու գինով խաղերուն:

Մեղկ հարսի նրման, տարփանփով մը հեծս,
Կը փռուի տամուկ աւազին վրայ
Ու շրթներով պաղ՝ համբոյրներ կուտայ
Ինծի որ իրեն սիրահարն եմ խեղդ:

Զեփիւռ մը թեթեւ՝ կը շոյէ անհուն
Պաստառը ծովուն ու կանանչն հողին.
Կը տարուբերուի ծովը անծկագին,
Մեղմ ու ներդաշնակ երգ մը շրթներուն:

Լուսինն այս գիշեր—երկչոտ պատանի—
Կը սիրաբանէ մութին հետ գաղտնի...:
Խաւարը տակաւ կ'երկնէ իմ չորս դին՝
Աւերը վաղուան, շարժումը կեանքին:

* * *

Գինով եմ ո՜հ ես, գինով՝ ուղիօրեն,
Բրնութեան դիւրող այս լո՜ւռ բարբառեն.
Կեանքէ որբացած հոգիիս վրայ
Անհունի երգին խորհուրդը կ'իյնայ...:

Նորմանտիա, 1919 Մ. ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՋԳԱՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

He who cannot argue is a fool
He who will not argue is a bigot
He who must not argue is a slave

Յիմար մրն է ան որ չի կրնար փաստել
Մոլեռանդ մրն է ան որ չ'ուզեր փաստել
Ստրուկ մրն է ան որ պարտի չփաստել:

(Անգղ. առած)

Թէ ժողովրդական առածները ազգերու իմաստութեան ոչ փոքր մաս խտացած կը պահեն իրենց մէջ՝ վերի առածը ատոր ապացոյց կրնայ համարուիլ: Կարդալով ան, մարդ հետաքրքրութիւն կը զգայ թէ առածին անանուն յօրինողը արդեօք ո՞ր դասակարգին մէջ պիտի դնէր անոնք որ ոչ փաստով այլ խոցուած զգացումով՝ գայրոյթ, անարգանք կը թափեն ամէն անոնց վրայ որոնք քննութեան կ'ենթարկեն աւանդութիւն, աւանդավէպ, պատմուածք, փաստեր մէջ կը բերեն ատոնց ինչ ինչ մասերը, գրութեան ժամանակը, հեղինակին ինքնութիւնը, եւլն., ընդունուածէն տարբեր դատելու համար: Արդեօք փաստելու այս հակառակորդներուն ալ պիտի չսահմանէ՞ր չորրորդ դասակարգ մը, «Ճշմարտութեան խափանիչ»ներու դասակարգը:

Խոովք, վիրաւորանք, ցաւ զգալ սիրական, փարելի համոզումներու՝ քննութեան, ճշմարտութեան լոյսին առջեւ ազօտանալը տեսնելով, ուրիշ բան չի նշանակեր եթէ ոչ գտնուիլ դեռ զգացականութեան տիրապետութեան տակ, կեանքի սկիզբին զգացական շրջանէն դուրս եկած՝ զարգացած չըլլալ, կամ բժշկական բացատրութեամբ՝ աճումի մէջ կասած ըլլալ, խուժանի մտաւորութիւնն ունենալ:

Երբ հարցայոյզ բանասէրներու երեսին կը պոռան գայրագին «Խորենացիին վրայ խօսողները նախ ծնկաչոք պէտք է գան մեր մեծ Խորենացիին առջեւ», մարդ կը կարծէ լսել Եփեսոսի խուժանին բարկացայտ գոռում գոչումը՝ Ս. Պօղոսի կուռքերու դէմ ճշմարիտ Աստուածը քարոզելէն զրգռուած՝ «Մեծ է Արտեմիս Եփեսացւոց», առանց ուրիշ խօսք կամ խօսող հանդուրժելու, այլ միայն սա աղաղակը անդադար՝ «Մեծ է Արտեմիս Եփեսացւոց»: Կռապաշտութիւնը կրօնքի ոլորտին մէջ չէ միայն, մատենագրական կռապաշտութիւնը կրնայ ոչ նուազ կատաղի ըլլալ երբեմն:

Այսպիսի պոռչտուքներու, զգացական մոլուցքներու առջեւ գիտուններու աշխարհը ժպիտ մը միայն կ'ունենայ, եւ անվրդով կը շարունակէ իր ծանր, յոգնաջան աշխատութիւնը, աւելի եւ դեռ աւելի լոյս, ճշմարտութիւն գտնել ծաւալելու:

Ուրեմն Խորենացիի գործին քննութեան, ուղիղ գնահատման շուրջ այսպիսի փոթորիկ յարուցանողները սովորական յետադիմականներէ տարբերութիւն չունին: Ո'չ, սխալեցանք, ունին տարբերութիւն մը, եւ մեծ: Սովորական յետադիմականները քանի մը դար միայն առաջ սիրող մտաւորութեան կը դիմեն ետ, իսկ միւսները հակայաքայլ կը յետադիմեն, տասնըհինգ դարերու վրայէն ալ կ'անցնին կ'երթան ետ: Ապացոյց՝ մեր Ե.րդ դարուն ունեցած ըլլալը Ղազար Փարպեցի մը որ լուսամիտ, քննասէր, խաղաղ ոգի մը կը ցուցընէ, ու բնաւ չի վարանիր քննութեան բովէն անցընել իրեն նախընթաց պատմա-

Fonds A.R.A.M

գիրները՝ իր պատմագրութեան սկսած ատեն, եւ սա խիստ դատապարտանը կ'ընէ Փաւստոս Բիւզանդացիի գրութեան վրայ՝ այնպէս ինչպէս ան հասեր էր իր ձեռքը՝ (գրուելէն հազիւ կէս դար եաքը)։ Ոչ միայն կը գտնէ գայն զուրկ «ճշգրտաբանութենէ», «անյարմար եւ անզէպ» խօսքերով լի, այլ կը չգնայ մեկնութիւնը որոնել. «Արդ, այդպիսի գիտութեան կեդրոն, իմաստութեան աղբիւր քաղաքի մը (Բիւզանդիոն) եւ ուսեալներու այնքան բազմութեան մէջ կրթուած Փաւստոս՝ իր պատմութեան մէջ՝ այդպէս ընդվզեցնող (անհաճոյ) խօսքեր մինչէ կրնա՞ր գնել։ Բա՛ւ լիցի։ Ուստի անհաւատալի կարծելով գայդ, կ'ըսեմ թէ ուրիշ յանդուգն կամ անուս մէկը լրբաբար ձեռք խառնեց անոր գործին, եւ իր քմահաճոյքին համեմատ ուզածը գրեց, եւ կամ յարմարը չկրնալով գրել, այլ ընդ այլոյ խօսքերով վնասեց գործին, եւ Փաւստոսի անունով ծածկել ուզեց իր յանդգնութեան սխալանքը... սակայն ընտրող միտքը յայտնապէս կը ճանչնայ գիտունին խօսքը ու անմիտին շաղփաղփութիւնները»։

Անհաւասիկ քննադատութիւն մը որ մեղմութեան կողմէ չի մեղանչեր, եւ աս՝ գրքի մը վրայ որ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր, եւ «Հայոց պատմութիւն» անունով յատկապէս կը ճանչցուէր թէ՛ մեր մէջ եւ թէ՛ օտարներու քով (Յունաց մէջ)։

Եթէ գրուելուն վրայէն կէս դար անցած գրութիւն մը՝ նուրբ քննադատի մը կողմէ այսքան խիստ քննադատութեան եւ ծանր սադտանքի կ'ենթարկուի, ո՛րքան աւելի արդարանալի է, մանաւանդ թէ պահանջելի է խիստ քննութիւն՝ երբ ոչ թէ կէս դար այլ տասնեւհինգ դարեր անցած են, եւ այդ բնադիրները երկարաձիգ ժամանակամիջոցին ընդունած են ամէն կերպ, ամէն դիտումներով ձեռնմխումներ, կերպարանափոխութիւն, յեղիւրուածք, եւայլն։

Եթէ քննութիւնն ու քննասէրները պահարակողները՝ փոխանակ թշնամանքներու երկարահիւս շարք մը աշխատասիրելու, մէջ բերուած փաստացի յայտնութիւններուն դէմ՝ հերքող մէկ ապացոյց մը, մէկ գոյդն փաստ մը գտնելու աշխատութիւնը յանձն առնէին եւ յաջողէին, շատ աւելի գովելի դիրք մը բռնած կ'ըլլային, եւ իսկական ծառայութիւն մը մատուցած թէ՛ ազգային մատենագրութեան եւ թէ՛ ճշմարտութեան, որոնք անբաժան պէտք է ընթանան միշտ։ Բայց, աւա՛ղ, երկա՛ր է քննութեան արուեստը, ու կարճ է լուսանքի ճամբան։

Բայց թերեւս ըսուի թէ Խորենացիի բնադրին քննութեամբ՝ անոր մէջ բանաքաղութիւն, անճշգրտաբանութիւն, պատմական իրողութեանց այլափոխում, յերիւրանք զրոյցներուն դէմ բուռն կիրքը, հակառակութիւնը լոկ զգացականութեան վերագրելու չէ, այլ կայ ատոր մէջ խորունկ միտք մը, իմաստուն դիտում մը, այն է թէ փառասէր ծագումի, անցեալին մէջ հերոսական գործերու, փառքի, մեծութեան աւանդութիւններ, որքան ալ ըլլան անհաստատ, անհաւասար կամ նոյն իսկ անհիմ, հոգեբանական մեծագին արժէք մը ունին՝ զանոնք ընդունողներուն վրայ, ներշնչման աղբիւր մը կը դառնան, իրենց բարձրութեան նկրտելու մղող ուժեր են, թէ ամէն ազգ ունի այս տեսակ անստոյգ կամ անստուգելի աւանդութիւններ, բայց չի վտարեր այլ երկիւղածօրէն կը պահպանէ, եւ թէ վերջապէս ի՞նչ է պատմութիւնը՝ եթէ ոչ Առասպել մը որուն հաւատք ընծայել կ'ընդունի հանրութիւնը, ինչպէս ըսած է Նափոլէոն։ Ուստի ներելի չէ խիզախօրէն անոնց դպիլ. այլ պէտք է զգուշանալ զանոնք խորտակելէ։

Այս առարկութիւնը թէպէտ բոլորովին անոտի չէ, բայց կարծուածին չափ զօրեղ չէ, կ'անտեսէ ժամանակին գնացքը, հետզհետէ ծաւալող մտաւոր զարգացումը ամէն դասակարգի մէջ, ճշմարտութիւնը՝ որքան ալ անսպասա՝ դիտնալու բուռն տենչը, ժողովուրդները յաւերժապէս բարեպաշտական, հայրենասիրական կամ այլ կեղծիքներով անուցանելու անկարելիութիւնը։ Եւ կարելի՞ է պնդել թէ ազգ մը այնքան զուրկ ըլլայ իր անցեալին մէջ մեծութեան, փառքի, հերոսութեան ճշմարիտ դրուագներէ, որ անհրաժեշտ պէտք ունենայ կեղծին ու ճարտարածին։

Արդէն անգամ մը որ ազգ մը գոյ է, ան ենթադրել կուտայ կարգ մը առաքինութիւններ, յատկութիւններ. կենսական ուժի չափ մը, որոնք ապահովեր են իր գոյութիւնը, եւ ա՛լ աւելի մեծ եղած պէտք է ըլլան ատոնք եթէ իր զարգացումն ալ պահեր է բարձր մակարդակի մը։ Մեր ունեցած մեծութեան, հերոսութեան, փառքի ճշմարիտ տիպարները

Fonds A.R.A.M

անդիտանալու արդիւնք է անոնց տեղ յերիւրուածներ ընդունիլն ու յարգելը:

Այսպէս, Խալդեան թագաւորներու մեծափայլ շրջանը ունինք, որուն մէջ ամենաշքեղ փառքը ունեցաւ Հայաստան ոչ միայն հնութեան մէջ երբեք չտեսնուած ամենէն ահեղազօր զինուորական ուժին՝ Ասորեստանի անդուլ յարձակումներուն դէմ դնելու, յաճախ մենակուիս՝ մենամարտ, եւ երբեմն իր առաջաւորութեամբ կազմուած Արեւմտեան Ասիոյ ուրիշ ցեղերուն խմբակցութիւն, այլ և նշանաւոր հանդիսացաւ խաղաղութեան արուեստներուն մէջ՝ ջրաբաշխութեան, ժայռափոր շինուածներու, երկաթի ճարտարութեան մէջ. մինչ անգիտանալով ասոնք (անոնց թողած բեւեռագիրները վերծանելու անկարող) ասոնց տեղ շինծու անուններով առասպելական Հայկազանց սատուերային մեծութիւնը յերիւրուած, անցուած է մեր պատմութեան մէջ: Ճիշդ այսպէս ալ մեր դրացի Պարսիկները՝ իրենց Աքեմենեան մեծ թագաւորներուն թողած բեւեռագիրները չկրնալով լուծել իմանալ եւ անոնց բովանդակ մեծութեան արարքներուն տեղեկանալ, տեղը դրած են հնագոյն, վաղնջական թագաւորներու՝ Պշդադեան հարբսատութեան մը՝ առասպելական պատմուածքը:

Ուրիշ ազգերու մէջ պահպանուած են, կ'ըսուի, առասպելական պատմուածք, աւանդավէպ, եւլն., եւ իրենց հնութիւնը յարգուած, քննութեան աւերքէն զերծ պահուած: Բայց քաղաքակիրթ զարգացեալ ազգերու մէջ չենք գտներ այդպիսի երկչոտ (երկիւղած պիտի ըսէին ուրիշները) ոգի: Տանեսեակներ, ո՛չ, հարիւրաւորներ են, այն գրուածները որոնք թէպէտ երկար ատեն հեղինակութիւն եւ պատիւ վայելած էին, քննութեան ենթարկուելով, կորնչուցին երկուքն ալ, եւ իրենց բուն արժէքին պատկանող նոր տեղ մը տրուեցաւ անոնց: Ցիշենք քանի մը ծանօթ օրինակներ:

Մօնմութցի Ճէֆրի (1110 — 1150) անուն անգլիացի պատմագրին «Պատմութիւն Բրիտանացւոց»ը որ ամենահին ժամանակներու (Տրովադայի պատերազմին առենէն իսկ) բրիտանական թագաւորներն ու անոնց գործքերը կ'աւանդէ, թարգմանելով, ինչպէս ինք կը հաւաստէ, հին բրիտանական լեզուով բնագրէ մը, որ՝ հակառակ փութաջան հետազօտութիւններու՝ երբեք չէ գտնուած բանասէրներէ: Վերջնականապէս հաստատուած է թէ այս գործը առասպելներու եւ աւանդավէպերու հիւսուած մըն է, զուրկ պատմական արժէքէ, որոնց մէկ մասը ժողովուրդին մէջ շրջող վէպերէ քաղուած է, եւ մեծ մաս մըն ալ մատենագիրը հանած է իր իսկ վաւրուն երեւակայութենէն. ճարտար յօրինողը ամբողջին բանաստեղծական հրաշալի հիւսուածք մը տուած է որ մեծապէս ազդած է անգլիական գրականութեան վրայ, եւ թարգմանութեամբ մինչեւ իսկ անցած է ուրիշ երկիրներ: Սակայն մինչեւ 17րդ դարու մէջ լրջօրէն կը նկատուէր ճշդրտարան, հաւաստի պատմական գործ, — իսկ հիմա գեղեցիկ վէպերու դասակարգն: Առնենք ուրիշ մատենագիր մը, Դիոնեսիոս Արիսպագացի, որուն գրքուածները, «Յաղագս երկնային Նուիրապետութեան», «Յաղագս Աստուածային անուանակոչութեանց» (հայերէն հին թարգմ. Պետրոս Սիւնեցւոյ եւ յետոյ Ստեփաննոս Լեհացւոյ) ահագին ազդեցութիւն ունեցած են միջին դարու աստուածաբանական իմացուածներու վրայ, գրականութեան եւ արուեստի վրայ: Արդարեւ հոյակապ, խորիմաց գործ՝ բարձր աստուածաբանական փիլիսոփայութեան եւ նոր-պղատոնական իմաստներու, ա՛յնքան որ կարդացողները տարած է հեղինակին ինքնութեան շուրջ առասպելներ հիւսելու: Մինչեւ անգամ գինքը առաջին դար հանելով նոյնացուցած են այն Դիոնեսիոսին հետ որ ուրիշ Աթենացիներու հետ Աթէնքի մէջ Ս. Պօղոսի քարոզութիւնը լսելով հաւատաց եւ քրիստոնեայ եղաւ (Գործք. Առաք. ԺԷ. 34) եւ յետոյ առաջին եպիսկոպոս Աթէնքի:

Բայց գրուածներուն ներքին քննութիւնը, եւ հեղինակին ինքնութեան մասին արտաքին վկայութեանց հետազօտութիւնները ցոյց տուին թէ 4րդ դարէն առաջ կարելի չէ տանիլ անոնց հնութիւնը: Իսկապէս, այսօր ընդունուած է թէ հաւասարապէս անկարելի է ճշդել թէ՝ հեղինակին ինքնութիւնը, թէ՝ գրուածներուն թուականը եւ թէ՝ ո՞ւր գրուած ըլլալը, ճիշդ մեր Մովսէսացիին պէս:

Աւելի վիճելի, բայց ո՛չ նուազ նշանաւոր է թուականը այն վաւերագիրներուն, որոնք ցոյց կը տրուին իբր չորրորդ դարէն (330ին) վկայութիւն Մեծն Կոստանդիանոսի Նուիրատուութեան (Donatio Constantiani) Պապա-

Fonds A.R.A.M

կան Աթոռին՝ աշխարհական իշխանութեան երկիրներու։ Այս անուանեալ վաւերագիրները խիստ քննութենէ անցընող քննադատներ վճռեցին թէ չինծու են, կեղծագրուած 8րդ դարու երկրորդ կէսին, երբ նման նուիրատուութիւն մը արդարեւ տեղի ունեցաւ Շարլըմանեի եւ իր հօր կողմէ Ս. Պապին։ Աւելի պատկառելի ընելու համար այս նուիրատուութիւնը, անոր աւելի մեծ հնութիւն տալ պատշաճ համարուեցաւ, եւ ճարտար զրիչներ չէին պակսիր յերիւրելու համար վաւերագրերը, իբրեւ Մեծն Կոստանդիանոսի ատենուան, այն կայսեր որ Քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ կայսրութեան պետական կրօնք հաստատեց, եւ 312ին հռչակեց Միլանի հրովարտակը Քրիստոնէութիւնը թոյլատրող։

Բայց սիրուն պատճառաբանութիւն մը եւս ունին ազատ քննութեան իրաւունք մերժողները։ Իրե՛նք են բուն պաշտպանները ճշմարտութեան, կ՚ըսեն. իրե՛նցն է զովելի հոգը սխալանքներու դէմ դուրս միանգամ ընդ միշտ փակելու։ Չի քննադատը՝ իր քննութեան առարկային մէջ նոյն իսկ սխալներ եթէ գտած ըլլայ, կրնայ ինքն ալ իր կարգին սխալած ըլլալ իր փաստերուն մէջ, մոլորիլ և մոլորեցնել, եւ թերեւս հետագայ աւելի խոր բազնին քննադատ մը գայ հերքել նախորդ քննողին փաստերը ու վերահաստատել բնագիրը։ Ի՞նչ հարկ ուրեմն այսպիսի վտանգի մը ընթանալ։ Գրուածը գրուած է։ Ընդունուեր է դարերով։ Աւելորդ է, անպէտ է, վտանգաւոր է քննութիւն։

Ակէ աւելի ակնյայտ չատագովութիւն կրնա՞յ ըլլալ խաւարամտութեան։ Բայց ճիշդ հոս է ազատ քննութեան մեծագին բարիքը, մեծագոյն առաւելութիւնը, որ բանաքննութեան որ եւ է յայտնութիւն անմիջապէս գիտուններու աշխարհին կը ներկայանայ իր կարգին ծանր քննութենէ անցնելու, եւ եթէ անարժէք է կամ անհեթեթ, կը խորտակուի, կը վտարուի, իսկ եթէ ունի լուրջ փաստ, արժէք, նկատողութեան կ՚առնուի, կը կշռադատուի եւ կ՚որդեգրուի ճշմարտութեան այն մասը կամ չափը զոր կը պարունակէ։ Ամէն պարագայի մէջ, թեր ու դէմ արտայայտուելէ, փաստ փաստի դէմ բախելէ յետոյ, յաղթանակը կը մնայ աւելի զօրեղ փաստին, աւելի առողջ խորհողին։ Բայց դարձեալ վերջնական չէ վճիռը։ Ասպարէզը միշտ բաց է նորագոյն քննողի մը՝ բերելու աւելի հզօր պնդեր փաստի, եթէ գտած է, եւ վերստին քննութեան ենթարկելու ընդունուածը։ «Ամէնքդ քաջաց զէնք իւրեանց» ըսուած է երկրակալներու համար։ Նոյնն է մատենաքննութեան մէջ։ Յարաժամ պատրաստ ըլլալու է յարձակման։ Այս գնով միայն կրնայ պահպանուիլ ճշմարտութիւնը, ինչպէս ազատութիւնը, ինչպէս ամէն թանկագին բարիք զոր մարդս ունի։

Ի՞նչ, միթէ Կոպերնիկոսը լռեցնե՞լ պէտք էր, որովհետեւ յաջորդներ, կեպլերը կամ Նեւտոն, պիտի օր մը թերի գտնէին իր տեսութիւնը, եւ ասոնք ալ՝ իրենց կարգին՝ արհամարհուելո՞ւ էին որովհետեւ տարիներ յետոյ Այնշթայն մը պիտի գար անդոհացուցիչ գըտնել իրենց վարկածները, եւ լաւագոյն բացատրութիւն մը տար տիեզերքի յօրինուածին, յեղաշրջէր ֆիզիքը։

Ո՛չ, կրնանք տարակոյս յայտնել ամէն նոր տեսութեան առջեւ՝ թէ ամէն մասամբ ուղիղ չէ կամ վերջնական ստուգութիւնը չէ, թէ բոլորովին համոզիչ չէ՝ օրինակի համար՝ Հորենացին Ղեւոնդ Երէցի հետ նոյնացնել կամ Եղիշէն եօթերորդ դարուն առաջին կէսը փոխադրել, եւ եթէ ձեռնհասութիւն ունինք, եւ յօժարութիւն՝ ծանր աշխատութիւնը յանձն առնելու, մէջ բերե՛նք փաստեր մեր տարակոյսները արդարացնելու. բայց չենք կրնար՝ Փարպեցիի բացատրութեամբ՝ Հ. Ակինեանի պէս «ստուգահմուտ ճանաչող» ըլլալ նկրտողներու, «խուզող» մտքերու, քննասէր ոգիներու ղեկանալ պատշաճ դրուատիք։ Ժամանակի զննացքը այսպիսիներու հետ է, եւ զգացակատարութեան անձնատուր՝ ճշմարտութեան դէմ թմբիկներ կանգնելը ապաժամութիւն է լոկ։

Նոր գաղթակղութիւն աւանդամոլներու համար։ Քննութեան ջահը գեղարուեստի աշխարհին մէջ ալ պտըտցնել սկսած են, եւ նորանշան արդիւնքներ յառաջ կուգան հետզհետէ։ Պաշտելի վէնիւսը Միլոյի, որ ի սկզբան Պրակսիտէլէսի բուն իսկ գործը կը նկատուէր, այժմ Ն. Ք. երկրորդ դարու հելլենակիրթ արձանագործի մը հետաքրքրական բայց ո՛չ գերագոյն գործը կը դատուի։ Պէլվէտէրի Ապոլոնը, որուն չորս դար շարունակ պատիւ կը մատուցուէր իբր գերակատար օրինակը հելլէն արուեստի, այդ բարձունքէն

Fonds A.R.A.M

դանընկեց եղած է, եւ Հռոմէական սաորին ընդօրինակութիւններու մեծ խումբին մէջ դասուած է։

Հիմա ալ հելլէն արուեստի հրաշալիքը՝ Հէրմէս, կը սարսի իր գահին վրայ։ Վաւերական պրակսիտէլեան գործ ըլլալուն դէմ մեծակշիռ փաստեր մէջ կը բերուին ձեռնհաս մանուածոներու կողմէ։ Պերլինի Հնութեանց Մուսէոնին վերակացուն Տօքթ. Կարլ Բլիւմէլ է քննադատ-քանդիչը այն աւանդութեան որ իսկ եւ իսկ պրակսիտէլեան գործ կը հռչակէր զայն։ Պատուանդանը յունական չէ, այլ հռոմէական։ Թիկունքին նեցուկ դնելը նոյնպէս հռոմայեցի արձանագործներու սովորութիւնն էր, ո՛չ յոյն։ Ծառի կոճղը որուն կը կրթնի Հէրմէս, իբր «տեխնիկ» յարեւնմանն է հելլէն արձաններու հռոմէական ընդօրինակութիւններու մէջ տեսնուածին։ Ակէ զատ, Պաւսանիաս պատմիչը ասի տեսած ըլլալ կը պատմէ յետ Քրիստոսի երկրորդ դարուն Ոլիմպիա քաղաքը։ Մինչեւ այդ ժամանակ բուն Պրակսիտէլէսի ստեղծական գործերը շատոնց գնուած էին անոնց յարգը գիտցող եւ գմայլող հռոմայեցի աւազանիէն, հարուստներէն ու փոխադրուած Յունաստանէն հռոմէական հող։ Ուրեմն մնացած էին յունական ընդօրինակութիւններ, զորս իսկականը գնողները շինել տալով կուտային տաճարին թոյլ պահապաններուն՝ անոնց տեղը դնելու եւ յափըշտակութիւնը ծածկելու համար։

Ահա՛ քննութիւն, ահա՛ քանդում պինդ փարուած աւանդութեանց, տեղահանութիւն, փոխադրութիւն դարէ ի դար, դահաւրկում, բայց ո՛չ զարմանք, ո՛չ ցաւ, ո՛չ որ եւ է զգացում։ Դէմ ընդ դէմ փաստեր կը բերուին, կը բաղխին, եւ այդ ընդհարումէն՝ յաղթական դուրս կուգայ ճշմարտութիւնը աւելի հաստատուն քան առաջ։ Եւ ոչ ոք պէտք է տրտմի ասոր վրայ, այլ քիչ մը ձեւափոխելով լատին առածը, ըսենք «Երկինքն իսկ իյնայ կործան, թող հաստատուի ճշմարտութիւն։»

Փանչեսթր ԳԱՌՆԻԿ ՅՆՏԳԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ՏԱՂԵՐ

ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏԸ

Սա դիմացի կախարդական լեռներու անդունդին խորը լճակ մը կայ մութ ու երազուն։

Հովիւ ու մարդը առանց գլխապտոյտ ունենալու չեն կրնար լեռներու կատարէն խորխորատին եզրը մօտենալ ու դիտել անոր երազանքն առինքնող։ Միայն այծեաձիներն ու արծիւները են որ կը յանդգնին իջնել անդունդը եւ լճակին յատակ հայելիին մէջ դիտել գեղեցկութիւնն իրենց եղջիւրներուն ու թեւերուն։

Այդ լեռներու այծարածուհին ինծի ըսաւ թէ լճակին խորը ադամանդակուռ հէքեաթնակ պալատ մը կայ լուսանիւթ, որուն ոսկեթով աշտարակին կատարն է այդ ժայռը որ կանանչ մութ ջուրերուն մէջտեղ ցցուած կը փայլի։

Եւ աւելցուց նոյն իսկ թէ օր մը, մայրամուտին, ինք իր —այդ լճակին հէքեաթը ցոլացնող— աչքերովը տեսեր է քանի մը ջրանոյշ որ ջուրին մէջէն ելլելով այդ ժայռին վրայ են նստեր։

Ես հաւատացի իրեն։

ՍԻՐԵԼԻՍ, ՄԻ՛ ԿԱՐԾԵՐ

Սիրելիս, մի՛ կարծեր թէ հին քերթողները աստղն ու վարդը, գեղն ու սէրը երգելով՝ կրցած են քու աչքերուդ ինքնատպութեան վնասել։

Հինը նորին երազն է լոկ, բայց նորը երազուածն է, նորը նոր է, սիրելիս։

Ես պիտի երգեմ համայքը քու աչքերուդ որ չես գիտեր ո՛ր անդունդին խորը երազող մութ լճակին կախարդանքն են գողցեր։

Սիրելիս, մի՛ կարծեր որ հին հանճարեղ նկարիչները՝ ծիածաններ շատ նկարելով կրցած են քու դիւթական յօնքերուդ ինքնատպութեան վնասել։

Ես պիտի նկարեմ քու յօնքերուդ կամարը. որ չես գիտեր դեռ չեկած ո՛ր ծմեռուան ձիւներուն վրայ իյնալիք ո՛ր սեւ թռչունին փետուրին սատուերն է գողցեր։

Սիրելիս, մի՛ կարծեր որ քաղցրամոլ մանուկները մեղր ու շաքար շատ ծամելով կրցած են քու շրթներուդ հեշտանքն ըմբռշխնել։

Ես պիտի ծամեմ քու շրթներուդ մանանան, որ չես գիտեր ո՛ր երկինքի աստուածահրաշ կարասներուն գինիին համն է գողցեր։

Մուսուլ ՅՈՐԻ - ԱՐԱՄ

Fonds A.R.A.M

ԻՎԱՆ ԹՈՒՐԿԵՆԵՎ

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԸ

(Շար.)

Դ.

Վալերիան չկարողացաւ անմիջապէս քնանալ. իր արեան մէջ, նուագկոտ ու թոյլ մի տենչ կար, եւ իր ականջներում մի թեթեւ դռնչիւն... այն տարօրինակ գինիից, որպէս նա ենթադրում էր. եւ գուցէ նաեւ Մուձծիօի պատմութիւններից եւ չսպառուած նուագումից...: Աւաւօան դէմ նա վերջապէս ընկաւ քունի մէջ, եւ մի արտաքոյ կարգի երազ տեսաւ:

Նա երազեց, որ մտնում էր մի ընդարձակ սենեակ, ցած առաստաղով...: Մի այդպիսի, սենեակ, իր կեանքում ընաւ տեսած չէր. բոլոր պատերը ծածկուած էին քառակուսի վայլուն աղիւսներով որոնց վրայ գծեր կային: Բարակ քանդակուած ալաբաստրէ սիւները իրենց վրայ կրում էին մարմարեայ առաստաղը, առաստաղը լինքն իսկ եւ սիւները կէս - թափանցիկ էին թւում... մի գունատ վարդագոյն լոյս բոլոր կողմերից թափանցում էր սենեակի մէջ, նեռելով մի խորհրդաւոր եւ միօրինակ շող բոլոր առարկաների վրայ: Ոսկեհուռ ասեղնագործուած բարձեր դրուած էին մի նեղ դորգի վրայ, տախտակամածի ճիշդ մէջտեղում, որը ոզորկ էր ինչպէս մի հայելի:

Անկիւններում, դրեթէ անտեսանելի, ծխում էին բարձրաբերձ լամկամանոներ՝ հրեշային անասուններուի կերպարանքով: Ոչ մի տեղում պատուհան չկար. մի դուռ առկախ, թաւիշեայ վարագոյրով, անշարժ եւ լուռ ճնում էր պատի մի առանձնացեալ խորշում: Եւ յանկարծակի, այդ վարագոյրը կամաց կամաց սահեց, շարժուեց դէպի մէկ կողմ... եւ նրա միջից դուրս եկաւ Մուձծիօն: Նա գլուխ խոնարհեց, բաց արեց իր բազուկները, ծիծաղեց...: Նրա մոլեգին բազուկները գրկեցին Վալերիայի մէջքը, նրա խանձող շրթները կիպեցին նրա բովանդակ մարմինը...:

Նա ընկաւ դէպի ետ բարձերի վրայ:

. . . . . .

Երկար պայքարից յետոյ. սարսափից հեծելով Վալերիան զարթնեց: Տակաւին անիրապետ լինելով թէ ո՞ւր էր գտնւում և ի՞նչ էր պատահել իր հետ, նա անկողնի վրայ ելաւ նստաւ ու նայեց իր շուրջը:

Մի սարսուռ անցաւ իր ամբողջ մարմնի վրայից...: Ֆաբիօն պառկել էր իր կողքին: Նա քնած էր, բայց նրա դէմքը, պատուհանից ներս նայող վայլուն լիալուսնի լոյսով, երեւում էր դիակի նման գունատ...: Նա աւելի սխալուր էր, քան մի մեռած դէմք: Վալերիան զարթեցրեց իր ա-

Fonds A.R.A.M

մուտնուն։ Եւ ուղիղ նայեց նրան, «Ի՞նչ է պատահել», բացագանչեց Ֆաբիոն։ «Ես, ես, մի զարհուրելի երազ տեսայ», փսփսաց Վալերիան տակաւին ամբողջ մարմնով դողալով։ Բայց այդ վայրկեանին, տաղաւարի ուղղութեամբ, գալիս էին երերուն ուժեղ ձայներ, եւ Ֆաբիոն ու Վալերիան երկուսն էլ ճանաչեցին այն մեղեդին, որ Մուճճիոն նուագել էր նրանց համար, կոչելով նրան «երանաւէտ յաղթական սիրոյ երգը»։

Ֆաբիոն անձկութեամբ նայեց Վալերիային... վերջինս փակեց իր աչքերը եւ դարձաւ մէկ կողմ... ու երկուքն էլ իրանց շունչը բռնելով լսեցին երգը, մինչեւ վերջաւորութիւնը։

Մինչդեռ վերջին նօթը մեռնում էր, լուսինը անցաւ մի ամպի եռեւ, որից յետոյ, յանկարծակի, սենեակը մթագնեց...

Երկու երիտասարդ անձերը, իրանց գլուխները խորասուզեցին բարձերի մէջ, առանց փոխանակելու մի խօսք. և նրանցից ոչ մինը չնկատեց՝ ե՛րբ մխսը քնի մէջ ընկաւ։

Ե.

Յաջորդ առաւօտը Մուճճիոն նախաճաշի եկաւ։ Նա երեւում էր երջանիկ եւ ողջունեց Վալերիային զուարթօրէն։ Վալերիան պատասխանեց նրան շփոթութեամբ, գողունի մի ակնարկ ուղղելով նրան,—եւ ահաբեկուած զգաց իրան՝ տեսնելով նրա պայծառ, երջանիկ դէմքը ու նրա խորաթափանց, խուզարկու աչքերը։ Մուճճիոն սկսում էր նորից մի ինչ որ պատմութիւն ասելու... բայց Ֆաբիոն ընդհատեց նրան հէնց առաջին խօսքից։

«Ես տեսնում եմ, որ դու չես կարողանում քնել քո նոր կայանում։ Կինս եւ ես լսեցինք, որ նուագում էիր երէկ գիշերուան երգը։»

«Այո՛, լսեցի՛ք դուք, ասաց Մուճճիոն, ես, արդարեւ, նուագեցի այն կտորը, բայց դրանից առաջ, ես քնել էի, ու տեսել մի զարմանալի երազ էլ։

Վալերիան լարուած լսում էր։ «Ի՞նչ տեսակ երազ» հարցրեց Ֆաբիոն։ «Ես երազեցի, պատասխանեց Մուճճիոն, առանց իր աչքերը վերցնելու Վալերիայի վրայից. թէ մտնում էի մի ընդարձակ յարկաբաժին՝ արեւելեան ձեւով զարդանկարուած առաստաղով. քանդակուած սիւները պահում էին առիքը, պատերը ծածկուած էին քառակուսի փայլուն աղիւսներով, եւ թէեւ ոչ պատուհաններ ոչ էլ ճրագներ կային, ամբողջ սենեակը լեցուած էր մի վարդագոյն լոյսով, ճիշդ այնպէս, որ կարծես թէ ամբողջը կառուցունել էր թափանցիկ քարերից։ Անկիւններում, չինական խնկամաններ ծխում էին. տախտակամածի վրայ զետեղուած էին ոսկեհուռ ասեղնագործուած բարձեր, մի նեղ գորգի վերեւ։ Ես ներս մտայ մի դռնից, որ ծածկուած էր մի վարագոյրով, եւ դէպի մի ուրիշ, ճիշդ հանդիպակաց դռնից երեւեցաւ մի կին, որին ես աւետով սիրել էի։ Եւ նա այնքան գեղեցիկ էր երեւում ինձ, որ ես ամբողջութեամբ բոցավառուում էի իմ հինօրեայ սիրով...»։

Մուճճիոն նշանակալից կերպով ընդհատեց։ Վալերիան նստած էր անշարժ, եւ աստիճանաբար դառնում էր գունատ... ու քաշում էր շունչը աւելի կամաց։ «Ապա, շարունակեց Մուճճիոն, ես զարթնելով՝ նուագեցի այն երգը»։

«Բայց ո՞վ էր այն կինը», ասաց Ֆաբիոն։

«Ո՛վ էր նա։ Մի հնդիկի կինը։ Ես հանդիպեցի նրան Դելհի քաղաքում... Նա այժմ չի ապրում, մեռած է։»

«Եւ նրա ամուսի՞նը», ասաց Ֆաբիոն, առանց իմանալու թէ ինչո՞ւ տուաւ այդ հարցումը։

«Նրա ամուսինը, նոյնպէս, ասում են, որ մեռել է։ Ես շատ չանցած, նրանց երկուսին էլ հեռքը կորցրի։

«Տարօրինակ է, նկատեց Ֆաբիոն, իմ

Fonds A.R.A.M

կլինն էլ երէկ գիշեր մի արտաքոյ կարգի երազ էր տեսել...»

Մուճճիոն մի դիտաւորեալ ակնկառոյց նայուածք ուղղեց Վալերիան.

— «... Որի մասին նա ինձ ոչինչ չի ասել» — աւելացրեց Ֆաբիոն։

Բայց այս միջոցին, Վալերիան ոտքի ելելնով՝ սենեակից գնաց դուրս։ Նախաճաշից անմիջապէս յետոյ, Մուճճիոն նոյնպէս մեկնեցաւ, բացատրելով որ ինք գործով պէտք է Ֆէրրարա գնար եւ թէ երեկոյէն առաջ չի վերադառնայ։

Թարգմ. Պ. ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

(Շարունակելի)

ՔՈՒՉԱԿԵԱՆ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ

(Շար.)

Իմ եար, քեզ վատ չեմ ուզեր, դու ինծի էր՝ ես խըռովեր.
Զայդ սուտ խըռովըդ իսկի մարդ սրտէն չի հաններ (1).
Արեւն ի մօրէն ելնու՝ վերայ քո զէն եմ կամեցեր (2)։
Քո սէրն ի ծրծուում նըման հաւասար ոսկերքս է ցրուեր.
Զըղեղն ոսկրէն ո՞վ եհան, չոր (3) ոսկորն ի հողն է փտաեր,
Փտաի (4) ու թաւալ առնու, հասարաթն իւր սիրտն է մնացեր։

Ո՛վ իմ սիրելիս, քեզի երբեք գէշութիւն չեմ ուզեր, դու ինծի ինչո՞ւ ես սրղողեր.
Ատիկա սուտ սրղողիլ մըն է, սրտանց չի կրնար ըլլալ։
Ամէն հեղ որ արեւը մօրմէն ծագեր է, ուզեր եմ որ քո՛ւ վրադ ճառագայթէ։
Քու սէրդ ինչպէս ծուծ բոլոր ոսկորներուս մէջ տարածուեր է.
Ծուծը ոսկորէն ո՞վ կրնայ հանել. չոր ոսկորը հողին մէջ կը փտի,
Կը փտի ու կը թաւալի, նորէն սիրոյ տենչն անոր խորը կը մնայ։

---

(1) Այս վեցեակը կը գտնուի միայն Ա. օրինակին (ցԵվէցեանի) մէջ. ձեռ. այս տող ին մէջ երկու վանկ կը պակսի. ենթադրական թարգմանութիւն մըն է որ տուինք։

(2) ձեռ. կամեցել։

(3) ձեռ. ջորս։

(4) ձեռ. փթտի։

Այս վեցեակին մէջ առաջին տողը գրեթէ նոյնութեամբ կը գտնուի արդէն տպուած

Fonds A.R.A.M

Զըկայ ոչ տըղայ ոչ ծեր որ սիրոյ կայծըն (5) չէ կոխեր.
Զըկայ իմ խոցիս հաքիմ, այն որ կայ դեղըն 6) չէ գըտեր։
Կամ ըզպանգատս ո՞ւմ անեմ իմ եարոջ որ (7) չերթար չասէր.
Երթամ Սաեղճոզին ասեմ զինչ որ իմ ճակատս է գըրեր։

Ոչ ծեր կայ ոչ երիտասարդ, որուն զըլած չըլլայ սիրոյ կայծը.
Զկայ բժիշկ իմ խոցիս, այն որ կայ՝ դեղը չէ գտեր։
Որո՞ւն կայտնեմ իմ գանգատս, որ սիրելւոյս չերթայ չըսէ.
Երթամ Սատուճոյ ըսեմ, թէ ճակատս ինչ գաւ է գրեր։

Դեռ (8) գարունըն չէր եկեր, իմ կոզէլն ինձ վարդ էր ըրկեր (9).
Թելիկ մի վարսին մագէն ի բոլոր վարդին վաթուըեր։
Առի երեսիս դըրի՝ զիմ ելած հոգիս դարձուցեր.
Ես ըզվարդն ալ ի՞նչ անեմ, զիմ տընակն աւիրեր (10)։

Դեռ գարունը չէր եկած, իմ ազուորս վարդ մըն էր ըրկեր ինձի,
Թելիկ մըն ալ իր վարսէն վարդին շուրջն էր փաթթեր.
Առի երեսին դրի, որ իմ ելած հոգիս ինձի դառնայ.
Բայց ա՛լ վարդն ինչ ընեմ, քանի որ տնակս է աւերեր։

(Շարունակելի)

ուրիշ քառեակի մը մէջ /Նահ. ֆուչակի Դիւանը, էջ 69, ձԼ/, /«իմ եար, քեզ վատ չեմ ասեր, դու ինչի է՞ր ես խըռովել»/, երրորդը /նոյն գիրք, էջ 73, ձԽԹ/ ուրիշ վեցեակի մը մէջ՝ սա ձեւով. «Աբեւն որ ամէն ալամ է ծաթել, քեզ եմ կամեցել», չորրորդը՝ /նոյն գիրք, էջ 75, ձՇէ/ ուրիշ վեցեակի մը մէջ՝ սա ձեւով, «Քո սէրդ է արիւն եղել, հաւսար իմ երակս է մըտել»։ երրորդ տողը կընայ նաեւ սա իմաստն ունենալ. «Ամէն ինչ որ արեւն է ծագեր. քեզի համար նոյն բանն /այսինքն բարիք/ եմ կամեցեր /սիրոյ նոյն զգացումն եմ ունեցեր/։

/5/ Այս քառեակը կը գտնուի միայն Ա. օրինակին մէջ. ջեռ. կածն։

/6/ ջեռ. դեղ։

/7/ ջեռ. իմ եարն ոչ որ։ Հոս՝ Ա. օրինակն ունի սա երկու տողը,

Հուսկին ի ամպին ահուն շուտ ի երթամըն է արարեր.
Կոզէլն արեւուն ահուն շուքն ի մեր երդիքըն արեր,

որ պակասաւոր մէկ մասն են ինգեակի մը որ Բ. օրինակին մէջ կայ եւ զոր հրատարակեցինք մեր Հրդ Թիւին մէջ։

/8/ Այս քառեակը կը գտնուի Ա. եւ Բ. /Պ. յ. Փիւրտեանի/ օրինակին մէջ. Բ.ին մէջ չորրորդ տողը կը պակսի։

/9/ Բ. օրինակ. Գարունըն չէ եղեր, կիւզելն... է ղրկեր։

/10/ Այս տողին մէջ երկու վանկ պակաս է, Թերեւս պէտք է ըլլար՝ «...քանի զիմ տընակս...»

Fonds A.R.A.M

ՔՐՈՆԻԿ

ՄԱՀ ԳԵՐ. ԳՐ. Վ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆԻ, Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏԻԿԵԱՆՍ, ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ, ՄԱՐԿՈՍ ՆԱՔԱՆԵԱՆԻ. — ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԵՒ ԵԼԻՇԷԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾՆԵՐԸ ՈՒ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ.— ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ.— ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱՒՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ.

Այս վերջին ամիսներուն մէջ կորսնցուցինք մէկ քանի արժէքաւոր հայ դէմքեր, — Գեր. Գրիգոր Վ. Գովրիկեանը, Հ. Աղեքսանդր Մատիկեանը, Երուանդ Լալայեանը եւ Մարկոս Նաթանեանը։

Գերապայծառ Գովրիկեան կը վախճանի իննսունեւմէկ տարեկան խոր ծերութեան մէջ, իր գործը ամբողջապէս լրացնելէ յետոյ։ Իր խաղաղիկ հիշումի գեղեցիկ ու բեղմնաւոր կեանքի մը բնական վախճանին յարդալից արտմութիւնը կը ներշնչէ մեզի։ Ծնած Սամոշույվար, զաւակ հունգարահայ հին գաղութին, ան փոքր հասակէն մտած է Վիեննայի Մխիթարեանց վանքը. 1861ին քահանայ ձեռնադրուած, իր բարոյական ու մտաւոր յատկութիւններով ամբողջ Միաբանութեան սէրն ու համարումը գրաւելով՝ 1909ին միաձայնութեամբ ընտրուած է աբբահայր։ Լրջամիտ ու վարչապէտ մարդ, ազնիւ ու ազգասէր Հայ, ան աբբահայրութեան շրջանէն առաջ, իբր տպարանապետ, իբր Եղիսաբեթուպոլսոյ ժողովրդապետ, վարժարաններու վարիչ, եւլն., մեծապէս օգտակար հանդիսացած է։ Այդ շրջանի իր կարեւորագոյն գործն է հունգարերէն լեզուով Armenia *ամսագիրը գոր Պ. Ք. Սոնդոլթի հետ հիմնած եւ քանըմէկ տարի՝ հայ եւ հունգարացի աշխատակիցներու գործակցութեամբ՝ հրատարակած է, նպատակ ունենալով Հունգարիոյ օտարալեզու բայց դեռ հայ զգացումը չկորսնցուցած Հայերուն ինչպէս եւ Հունգարացւոց ծանօթացնել Հայաստանն ու իր հին ու նոր ազգային մշակոյթը։ Իր սփռած գաղափարներուն արդիւնքն եղաւ այն հայկական թանգարանը գոր կեղրա հայաքաղաքին մէջ հիմնեցին իր հեռանալէն յետոյ՝ ազգասէր Հունգարահայ անձնաւորութիւններ, հայասէր Հունգարացիներու աջակցութեամբ։ Ան տուած է նաեւ Շանդէս Ամսօրեայ նշանակելի աշխատակցութիւն մը, զանազան հմտալից յօդուածներով զոր կը ստորագրէր «Փիփաս», «Յովհ. Անեցի», «Թղթակից» կեղծանունով։ Իր հայերէն լեզուով աշխատասիրութեանց ամենէն ստուարն ու շահեկանը՝ երկու հատորներն են զոր նուիրած է հունգարահայ գաղութի դարաւոր պատմութեան. այդ պատմութիւնը կարենալու համար գրել, ան տարիներով՝ համբերատար աշխատութեամբ՝ ճգնած է «գրատուններու եւ դիւաններու փոշոտ ծրարները քակելու, ինչպէս կը գրէր Շանդէս Ամսօրեայի խմբագրութիւնը, հնամեայ դաշնագիրներ, հրովարտակներ, ազատագրեր հրապարակ հանելու, լոյս աշխարհ բերելու համար Տրանսիլուանիոյ հայ գաղթականներու կեանքը եւ ստացած առաւելութիւնները»։*

Ան եղած է մանաւանդ կորովի ու ճարտար, հայրախնամ եւ խմաստուն վարիչ

Fonds A.R.A.M

Վիեննայի Մխիթարեան Հայ բազմերախտ տան, որուն նոյն իսկ իբր փրկիչն ու վերականգնիչը կը պանծացնէ զայն Շանդէս Ամսօրեայ. «Իբր 22ամեայ վարչութեան ժամանակ, դիտցաւ մեր Հայրն՝ քաջալերել, սրբատպնդել եւ ազդու խրատներով ի ծանծաղ հանել Միաբանութեան նաւակը՝ խորտակելով խորտակիչ խութերը: Շատ ու երկար տարիներ պիտի յիշատակուի Միաբանութեանս մէջ Գեր. Գովրիկեանի խոհեմ վարչութիւնն, որով աղմկալից ու փոթորկալից ծովէ մը նաւահանգիստ գերծուց ա'յն նաւակը որ արդէն ծովամոյն կորուսեալ կը նկատուէր շատերէ...»: Որոշ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ խութերու և ի՛նչ փոթորիկներու է որ կ'ակնարկուի վերեւի տողերուն մէջ, բայց պետ մը որ իր անհետացած բոպէին իրենիներէն իբր այսպիսի ազատարար վարիչ մը կը ներբողուի, արժանի է մեր բովանդակ ժողովուրդէն ողբացուելու, որովհետեւ Տունը զոր ան վտանգներէ ազատեր է՝ Հայ մշակոյթի մեծագոյն Տուներէն մին է:

Հ. Ադեքսանդր Մատիկեանը Վիեննայի Միաբանութեան երիտասարդ ուժերու լաւագոյններէն էր, եւ անոր վաղաժամ մահը (քառասունևհինգ տարեկան հասակի մէջ) կսկիծալի կորուստ մըն է հայ բանասիրութեան համար: Հ. Մատիկեան լրջօրէն պատրաստուած միտք մըն էր. վանքի կղերանոցին մէջ աստուածաբանական ուսումները լրացնելէ յետոյ, յաճախած էր նաեւ Վիեննայի Համալսարանը եւ ստացած էր ակադեմական Տոքթորի տիտղոս: Հայերէնէ զատ, գիտէր լատիներէն ու հին յունարէն, գերմաներէն ու ֆրանսերէն: Շանդէսին մէջ հրատարակած է կարեւոր ուսումնասիրութիւններ, որոնց մէկ մասը հատորներով յետոյ ի լոյս տեսած են («Անանունը կամ կեղծ-Սեբէոս», «Արայ Գեղեցիկի» աւանդավէպի մասին համեմատական քննական ուսումնասիրութիւն մը, «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն ըստ համեմատական կրօնագիտութեան»): 1912էն 1920 խմբագրապետութիւնն ստանձնեց Շանդէսին, իր կեանքի վերջին տասը տարիներուն՝ վանքի կղերանոցին տնօրէն կարգուեցաւ, երկիցս անուանուեցաւ խորհրդական անդամ վանքի վարչութեան: Միաբանութիւնը որոշած ըլլալով իր Արեւելքի դպրոցներու կարգին՝ Սուրիոյ մէջ դպրոց մը բանալ, ատոր հնարաւորութիւնը տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար Հ. Մատիկեանը ղրկուեցաւ Պէյրութ. ամուսան մը միջոցին պատկանեալ իշխանութեան հետ բանակցելէ եւ ծրագրուած դպրոցին գետինը պատրաստելէ յետոյ երբ կը դառնայ մայրավանք, ժանտատենդէ վարակուած անկողին կ'իյնայ, եւ թոքատապն ալ վրան բարդուելով՝ անկարող կ'ըլլայ դիմադրել այդ երկու ծանր հիւանդութեանց:

Թէ Մխիթարեան երկու Միաբանութիւններն իրենց թէ՛ գրական թէ՛ կրթական գործով օգտակար եղած են մեր ազգին, ատիկա յայտնի է ամենուն. բայց սխալ մը չէ՛ եղած արդեօք գրական, գիտական բացառիկ կարողութիւններ ցոյց տուած միաբաններ իրենց բուն կոչումէն հեռացնել եւ կրթական գործին կապել. Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանի պէս մեծ ուժ մը եթէ իր այնքան շահեկան աշխատութիւններէն ընդհատելով զացած չըլլար Տրապիզոնի վարժարանին տեսչութիւնը կատարելու, թուրք եղեռնին զոհ չէր ըլլար եւ մինչեւ այսօր մեր գրականութիւնն ու բանասիրութիւնը կը ճոխացնէր նորանոր գործերով. Հ. Մատիկեանին տեղ եթէ ուրիշ միաբան մը անուանէին կղերանոցի տնօրէն կամ Պէյրութի դպրոցին համար բանակցող, Պէյրութ վաստկուած ժանտատենդէն այնպէս տարամերժօրէն չէր վախճանիր, եւ դեռ երկար ատեն մեր բանասիրութեան կարեւոր ծառայութիւններ կը մատուցանէր: Մեր գրականութիւնը եւ մեր բանասիրութիւնը —պատերազմի ատեն մեր ցեղին կրած անասուր կորուստներէն ի վեր մանաւանդ,— քիչ ունին այժմ կարող մշակներ. երբ այդ մարզերուն մէջ ուշագրաւ նոր ուժեր կը յայտնուին, Վիեննայի կամ Վենետիկի (կամ Երուսաղէմի) վանքերուն ծոցը, այդ վանքերու վարչութիւնները զանոնք պահելու են իրենց բուն կոչման կապուած, եւ կրթական գործը յանձնելու են ուրիշ վանականներու, որ կրնան հմուտ, վարչագէտ, լաւ ուսուցիչ ըլլալ, առանց արտադրելու արտակարգ ձիրք ունենալու:

Երուանդ Լալայեան, որ սրտի կաթուածով յանկարծամահ է եղեր Երեւանի մէջ, հայ ազգագրութեան ամենէն բազմավաստակ աշխատաւորն էր: Գործը զոր քառասուն տարիէ

Fonds A.R.A.M

ի վեր կատարած է այդ ա՛յնքան կարեւոր մարզին մէջ, ահագին է։ Ինչ որ Աբովեան, Սրուանձտեանց եւայլք սկսած էին բնագրով, ինք՝ իբր պատրաստուած մասնագէտ՝ շարունակեց մեթոտիկ, երկարատեւ, գիտակից ու տքնաջան ճիգով մը։ Իր կատարած գործին նուիրուած յատուկ յօդուած մը պիտի երեւայ Անահիտի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ. բայց այս քրոնիկիս մէջ, սգալով այդ մեծ կորուստը, կ՚ուզեմ դէթ լայն գծերով ցոյց տալ այդ թանկարժէք գործին նշանակութիւնը։ Լալայեան, 1864ին ծնած Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի մէջ միջնակարգ ուսումն աւարտելէ ետքը, շարունակած է իր բարձրագոյն կրթութիւնը Ժընեւի Համալսարանի հասարակագիտական բաժնին մէջ եւ յետոյ Փարիզի Համալսարանին մարդաբանական դասընթացքին հետեւած է. կովկաս դարձին, ինքզինքը նուիրած է ազգագրական հետախուզութեանց ու նաև ուսուցչութեան. 1906էն յետոյ՝ իր բոլոր ժամանակն եւ ուժերը յատկացուցած է ազգագրական աշխատանքներու։ 1896ին հիմնած է Ազգագրական Հանդէսը (տարեկան երկու տուրս հատոր, պատկերազարդ), զոր հրատարակած է մինչեւ 1917. հանդէսին մէջ երեւցած ուսումնասիրութիւններէն ոմանք իւրայ ընծայած է նաեւ հատորի ձեւով. այդ հանդէսին հաւաքածուն հայ ազգագրութեան անգին գանձարան մըն է։ Ջայն կազմելու համար ան պտըտած է կովկասեան Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը, — և 1909ին, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, նաեւ Թրքահայաստան՝ Վասպուրականի շրջանը, — եւ հաւաքած է անթիւ նիւթեր, որ առանց այդ անխոնջ՝ խուզարկուին պիտի կորչէին։ 1905ին հիմնած է Թիֆլիսի մէջ Ազգագրական Ընկերութիւնը, եւ քիչ յետոյ անոր կից՝ Ազգագրական-Պատմական Թանգարանը, որ բաղկացած էր գլխաւորապէս իր գտած, ի յայտ բերած իրերով։

1910էն յետոյ, ան՝ ազգագրական աշխատութիւնները շարունակելով հանդերձ, ձեռնարկեց նաեւ հնագիտական պեղումներու։ 1921ին, Թիֆլիսէն Երեւան փոխադրուեցաւ ու Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան չերմ աջակցութեամբ խրախուսուած, աւելի մեծ եռանդով շարունակեց իր աշխատութիւնները։ Երեւան փոխադրեց նաեւ իր հիմնած թանգարանը, որ, ինչպէս կը գրէ «Խորհ. Հայաստան» թերթը, դարձաւ մեր ներկայ Պետական թանգարանի ազգագրական եւ հնագիտական բաժիններուն հիմքը, եւ զոր մինչեւ իր մահը Լալայեան՝ ամենօրեայ անդադրում դատանքով՝ ճոխացուց նորանոր իրերով։ Արդէն իսկ ան պեղումներ կատարած էր Նոր Բայազիտի եւ մասամբ Լչմիածնի ու Դարալագեազի գաւառներուն մէջ. 1927ին եւ անկից ի վեր, Պ. Կասեանի աջակցութեամբ. Անդրկովկասեան Գիտական Միութեան տուած միջոցներով, ան պեղումներ կատարեց նաեւ Կոտայքի շրջանին մէջ. «Նա պեղել է, կը գրէ «Խորհ. Հայաստան», մօտ 1090 դամբան։ Նախապատմական շրջանին վերաբերեալ նրա պեղումները, թէ՛ քանակով եւ թէ՛ որակով, ականաւոր տեղ են գրաւում Անդրկովկասում այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքներում։ Յղկած քարի վերաբերեալ պեղումների ու յայտնաբերումների առաջնութիւնն Անդրկովկասում պատկանում է Լալայեանին։ Այդ պեղումների նկարագրութիւնների միայն փոքր մասն է տպագրուած, մեծ մասը տակաւին մնում է անտիպ։»

Լալայեան մտատիպար մըն էր իր կեանքն ու բոլոր ուժերը հոգեւին Գիտութեան նուիրած անշահախնդիր գաղափարապաշտ մը-տաւուր գործիչի։ 1909ին Թիֆլիս անձամբ ու մօտէն ճանչցայ զինքը, եւ սակաւապէտ, պարզուկ, խելքը միտքը իր հանրօգուտ գործին տուած յամառ ու անխոնջ աշխատաւորի նկարագրին հետ, զոր ազնչացմամբ հաստատեցի իր մէջ, գտայ նաեւ իր մօտ՝ ազնիւ, սիրալիր, անձնուէր ընկերակցի քնքուշ ու չերմ բնաւորութիւն մը որմէ լաւագոյն յիշատակը պահած եմ. ինքն է, որ, գրեթէ միայնակ, ամէն յոգնութիւն յանձն առնելով, յանուն Ազգագրական Ընկերութեան՝ կազմակերպեց հաւաքումներ, որպէս զի կատարէի Թիֆլիսի մէջ հայերէն եւ ֆրանսերէն քանի մը բանախօսութիւններ հայ բանաստեղծութեան մասին։

Այդ օրերուն է որ ան ի լոյս ընծայեց Կովկասեան Հայաստանի հին բազմաթիւ (եւ մեծ մասամբ անծանօթ մնացած) եկեղեցիներու եւ այլ շէնքերու ու անոնց քանդակազարդ մասերուն մեծադիր լուսանկարներու albomը։

Անոր աշխատասիրութիւնը կը հանէր ծայրայեղութեան։ Անցեալ տարի, կը գրէն

Fonds A.R.A.M

Հայաստանի թերթերը, հիւանդ պառկած էր, եւ սակայն այդ օրերուն իր մտերիմներուն կ'ըսէր. «Եթէ առողջանամ, այնքան պէտք է աշխատիմ որ նորից հիւանդանամ»: Եւ այդ հիւանդ վիճակին մէջ, նուրէն օրական ութ ժամ կ'աշխատէր:

«Երբ հայեացք ենք նետում, կը գրէ «Յորդ. Հայաստան», նրա ամբողջ գործունէութեանը որ բռնում է 46 տարւայ մի ահագին շրջան, թւում է թէ այդ ամենը մէկ մարդու անհատական ուժերից վեր է: Յիրաւի, Եր. Լալայեանը ծաւալել է մի այնպիսի էքսպանսիվ աշխատանք, դլուխ է բերել այնպիսի հսկայ գործ, որի նմանը թէ' արտասահմանի եւ թէ' Ռուսաստանի գիտական-հետախուզական ասպարէզներում կատարել են յատուկ ընկերութիւններ, ինստիտուտներ, կազմակերպուած հաւաքական ուժերով, կոլլեկտիվ ջանքերով, խմբական էքսպեդիցիաներով:

«Այսօր, Եր. Լալայեանը մեզ թողել է սոսկ իր անհատական ջանքերով, իր միանձնեայ գործունէութեամբ կատարած աշխատանքների մի ահագին ժառանգութիւն որ պատիւ կը բերէր ամէն մի գիտական կազմակերպութեանը կամ ինստիտուտի, եթէ այդ կատարուած լինէր վերջինիս նոյն իսկ հաւաքական ուժերով: Այդ ժառանգութիւնը հում նիւթերի' այնպիսի հարուստ եւ թանկարժէք մի պաշար է, որ ուսումնասիրութիւնների լայն ասպարէզ է բաց անում մեր երկրի կուլտուրայի պատմութեամբ զբաղող մարքսիստական ուժերին' մարքսիստական պատմաբանութեան համար եւ շահեկան նիւթ է մատակարարում այդ ուղղութեամբ կատարուելիք ամէն մի գիտական աշխատութեանը:»

Այսպիսի մարդ մը անհնար է խսկապէս մեռած համարել: Անոր գործը անջնջելի կոթող մըն է, որուն մէջ անոր անունն ու հոգին յաւիտեան կ'ապրին:

Մարկոս Նաթանեան, որ Փարիզի Ռամկ. Ազատական Ակումբին մշակութային մէկ հաւաքոյթին մէջ ուղեղային արիւնախտում ունենալով վախճանեցաւ, նուիրուած մըն էր ինքն ալ' Լալայեանի պէս, եւ նուիրուածի մը մահով իր կեանքն աւարտեց:

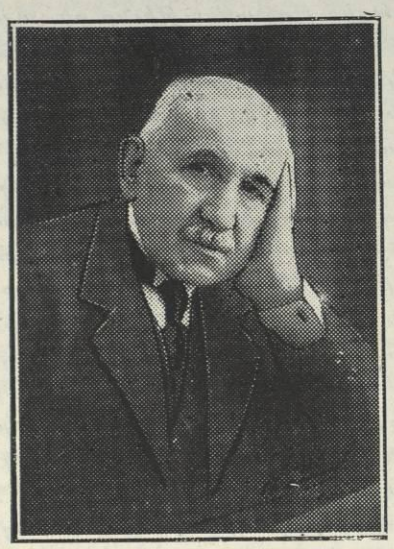
Գեղածիծաղ Վանի գեղահոգի զաւակ, ան' իր կրթութիւնն ստացած իր ծննդավայրին մէջ' երիտասարդ հասակէն նետուեցաւ ուսուցչական ասպարէզը, եւ մինչեւ մահը, քառասուն տարի ամբողջ, իր ուժերն ու սիրտը մաշեցուց այդ նուիրական ասպարէզին մէջ զոր նկատեց ոչ իբր պաշտօն մը, այլ իբր առաքելութիւն մը: Իր ընտրած ճիւղն էր պատմութիւնը, ընդհանուր պատմութիւնը եւ մասնաւորապէս Հայոց պատմութիւնը: Գիտնական միտք մը, պատմութեան մութ կամ շփոթ էջեր անձնական խուզարկութիւններով լուսաւորող բանասէր մը չէր ինքը, այլ պատմական դէպքերու եւ դէմքերու խանդավառ, ոգեւորեալ ու համեղ աւանդիչ մը ու մեկնիչ մը, պատմութեան տուած օրինակներուն ու դասերուն վրայ յենլով քաջութեան, հաւատարմութեան, անձնուիրութեան, գաղափարապաշտութեան, եւ է'ն առաջ' հայրենասիրութեան ջերմասիրտ ու զորովալից ուսուցիչ մը, բարոյական առողջ սկզբունքներ տարածող, նկարագիրներ կազմող մաքուր ու ընտիր դաստիարակ մը: Իր ծննդավայր Վանի մէջ իր այդ պատուական դերն սկսած, յետոյ գաչն շարունակած էր իբր Մշոյ Ս. Կարապետի վարժարանին տեսուչ, յետոյ ամբողջ Թրքահայաստանի մէկ ծայրէն միւսը գործած էր' իբր Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներուն ընդհանուր տեսուչ, յետոյ Պոլիս, ուր մէկէ աւելի վարժարաններու մէջ ուսուցիչ էր եղած, ու վերջապէս' մեծ աղէտներէն ետքը' Փարիզ, ուր հայ երիտասարդներու կազմակերպութեանց մէջ կ'երթար, մինչեւ իր վերջին օրերը, Հայոց պատմութեան դասեր տալու: Անհամար հայ պատանիներ, այդ քառասուն երկար տարիներու ընթացքին' այդ ազնիւ, անշահախնդիր, հոգեվից ուսուցչին շունչին տակ, լաւ Հայ ու ազնիւ մարդ դառնալու ճամբան սորված են:

Ան նաեւ, ու մանաւանդ, ուղղամիտ, յըսատակատես ու քաջասիրտ հայ քաղաքացի մըն էր, որ իր որոշ տեսութիւնն ունէր ազգային գործերու դեկավարման մասին, եւ հակառակ իր հեզահամբոյր ու քնքուշ նկարագրին, գիտէր անշեղ ու անվեհեր կորովով պայքարիլ այն ուղղութեան համար զոր ընդգրկած էր, այն սկզբունքներուն համար որոնց յարած էր, ան առաջին անդամներէն եղած էր Ռամկավար կուսակցութեան, եւ Ռամկավար ու Ազատական կուսակցութեանց միացու-

Fonds A.R.A.M

մէն յետոյ՝ այդ միացեալ կուսակցութեան ամենէն գիտակից ու հաւատարիմ անդամներէն մին մնաց մինչեւ վերջը: Իր նախասիրած այդ սկզբունքները ան քարոզեց ու պաշտպանեց Պոլսոյ Ազգային Ժողովին մէջ իբր եւ բեւփոխան, եւ հայ մամուլին մէջ՝ իբր հրապարակագիր: Բազմաթիւ են յօդուածները զոր հրատարակած է տարիներէ ի վեր զանազան թերթերու մէջ, յաճախ պատմական նիւթերու վրայ, մերթ առօրեայ ազգային ու քաղաքական խնդիրներու մասին, յօդուածներ յստակ ու սիրուն ոճով մը գրուած, համաշխարհային պատմութենէն դասեր քաղելով զանոնք պայծառօրէն մեկնաբանող, կամ մեր ազգային այժմէական հարցերուն վրայ ողջամիտ դատողութեամբ մը և ազնիւ ոգւով մը հանրօգուտ խորհրդածութիւններ ներկայացնող: Կ'արժէ որ այդ յօդուածներուն լաւագոյնները իր բարեկամներուն եւ ընկերներուն խնամքով օր մը հատորի մը մէջ ամփոփուին:

Իր ծաղկահասակ որդւոյն վաղաժամ մահը խորտակած էր զինքը, յառաջացեալ տարիքն ալ մաշեցուցած էր իր կազմը. բայց այդ ուժաքամ մարմնոյն մէջ, հոգին պահած էր իր երիտասարդական կորովն ու աւիւնը, ու միտքը՝ իր բեղմնաւորութիւնն ու պայծառութիւնը. կը գրէր, կը դասախօսէր, ամէն շահեկան հաւաքոյթի կ'ուզէր մասնակցիլ, կը յամառէր իր ազգասէր Հայու եւ հասմոզուած կուսակցականի պարտականութիւնները կատարել մինչեւ վերջը, հակառակ իր գորովագին ամուսնոյն ու աղջկան աղաչանքներուն որ խնայէր իր ուժերը, դիշերները մանաւանդ չյոգնեցնէր ինքզինքը՝ Փարիզի հեռաւոր մէկ անկիւնը գտնուող իր բնակարանէն երթալով մինչեւ հաւաքոյթներու սրահները: Իր մահուան նախընթաց իրիկունը եւ նախորդ իրիկունը գացած էր դասախօսել հայ պատանիներու և հայ սքաութներու խմբակցութենէնց, իսկ վերջին իրիկունը՝ եկած էր ներկայ ըլլալ հաւաքոյթի մը ուր ես ինքս հրաւիրուած էի բանախօսել՝ «Մեր ազգի պատմութիւնը եւ աւանդամոլները» նիւթին վրայ: Բանախօսութեան աւարտումէն յետոյ, առաջին խօսք առնողը ինք եղաւ. երեք կէտի վրայ կ'ուզէր իր կարծիքը յայտնել. հանդարտ ու յստակ ձեւով մը յայտնեց իր դատափարը երկու կէտերուն վրայ որ եղիշէի է. դարը փոխադրուելուն եւ անոր երգած վարդանին ոչ թէ մեծը, «կարմիր»ը, այլ 572ի Վարդանն ըլլալու Ակինեանական վարկածին կը վերաբերէին (ինք այդ վարկածը անընդունելի կը գտնէր). երրորդ կէտին երբ հասաւ, որ Փարպեցւոյ գրքին Ս. Սահակի տեսլիէն ժ. դարուն ներմուծուած էջ մ'ըլլալուն մասին Հ. կարապետ Տէր Սահակեանի առենով

ՄԱՐԿՈՍ ՆԱՓԱՆԵԱՆ

յայտնած վարկածին հետ կապ ունէր, խօսքին թելը կորնցուց, բառերը գտնելու համար սկսաւ յայտնի ճիգ մը ցոյց տալ, զգացինք որ անհանգիստ էր, բայց կարծեցինք որ մտքի յոգնութիւն մըն էր ունեցածը, եւ երբ նստաւ, մենք ոչ ոք մտքէն անցուց որ կաթուածին առաջին նշաններն էին արդէն որ իր վրայ կ'երեւային: Ունկնդիրներով լեփ - լեցուն փոքր սրահին տաք ու ծխախոտի մուխով լի ծանր մթնոլորտը արիւնախտնում յառաջ բերած էր իր ուղեղին մէջ: Քիչ յետոյ, մինչ ունկնդիրներու համախոհ կամ հակախոհ դիտողութեանց պատասխան կուտայի, յանկարծ տեսանք որ մեր բարեկամին գլուխը հակեցաւ ուսին վրայ. մեր ընկերները զրկեցին տարին գինքը սրահէն դուրս, պատուհան մը բացին, որպէս զի դրսի զով օդը սթափեցնէր գինքը. բայց ան ուշաթափութենէն չարթընցաւ. տարին հիւանդանոց մը, ուր բժիշկը հաստատեց անոր ուղեղային արիւնախտնում ունեցած ըլլալը եւ անյոյս վիճակի մը մէջ

Fonds A.R.A.M

գտնուիլը. նոյն դիշերն իսկ ան իր հոգին կ'աւանդէր։

Մեռաւ ինչպէս դինուոր մը կը մեռնի՝ պատնէշին վրայ, իր սիրած գաղափարները արտայայտելու համար իր ուժերուն վերջին մնացորդը վատնելով, եւ իր դերը կատարելու միջոցին՝ խաղաղիկ ու անշշուկ կեանքէն մահ անցնելով։

Փարիզէն Պոլսոյ Ազգաբարին դրկուած անսաորագիր թղթակցութիւնը որ այդ մահը կը նկարագրէր անաբեւակայելիօրէն սառոյց ձեւով մը, ամենէն զգուելի արարքներէն մին է որ գիտեմ։ «Ճշմարտութեան Թշնամի» մը այդ սրտաշարժ ու մաքուր մահն իսկ ուզած էր խեղաթիւրել, շահագործելու համար զայն պատմագրութեան եւ պատմական քննութեան մասին իրմէ տարբեր ըմբռնում ունեցող պաշտօնակցի մը դէմ։ Որպէս թէ յուզուեր է Նաթանեան լսելով որ Եղիշէն կ'անարգեն (!). և թէ հաւաքոյթին բանախօսը զայն ընդմիջեր, անոր դիտողութեանց պատասխաններ է այնպիսի կրքոտ կերպով, որ ան վիրաւորուեր է եւ աւելի եւս խոր յուզուեր, ու այդ յուզմունքն է եղեր կաթուածի պատճառ... Ներելի իսկ պիտի չըլլար հերքել վաթսուն հոգիի աչքին առջեւ անցած տխուր իրողութեան մը այս աստիճան այլանդակ խեղաթիւրում մը. պիտի դիտել տամ միայն որ մարդ այլ եւս բնաւ զարմանալի չի կրնար գտնել որ այդպիսի գրողներ ընդդիմանան մեր անցեալի պատմութեան վիպախառն էջերուն մէջ ճշմարտութիւնը որոշապէս երեւան հանել ճգնողներուն, երբ իրենց օրով պատահած դէպքերն իսկ ճշմարտութեան դէմ հայհոյող անճոռնի յերիւրանքներով ներկայացնելը բնական բան մը կը համարին։

* * *

«Ճշմարտութեան Թշնամիներու» մասին Անահիտի այս թիւին մէջ լոյս կը տեսնէ ազնիւ յօդուած մը մեր բազմահմուտ աշխատակից Գառնիկ Ջնտալեանէն, որ քննական առողջ ու ազատ ոգիին ամենէն կարող եւ ամենէն արդիւնաւոր ներկայացուցիչներէն մին է մեր մէջ։

Այն ամբողջ վկայուկը որ երեւան եկաւ մեր մամուլին մէկ որոշ մասին մէջ (ընդհանրապէս սուտ անուններու տակ ծածկուած պարոններու կողմէ) ապիկար է անշուշտ ո և է չափով կասեցնելու մեր պատմութեան ու մեր հին պատմագիրներուն արդիական անաչառ, լուրջ, ճշմարտախոյզ ուսումնասիրութեան շարժումը, զոր մեր մէջ սկզբնաւորեցին Գաթրճեան եւ Գարագաշեան եւ զոր շարունակած, ընդլայնած, զարգացուցած են ամբողջ հոյլ մը հմուտ գրողներ որ հայ բանասիրութեան պարծանքն են. բայց իսկապէս ապշեցնող եւ տխրեցնող երեւոյթ է, որ քսաներորդ դարու երկրորդ քառորդին սկիզբը, գտնուին ինքզինքնին «մտաւորական» համարող Հայեր որ Խորենացւոյն կամ Եղիշէին ե. դարու հեղինակ չըլլալը փաստող բանասէրներուն արարքը «արբաշպծութիւն», «ազգադաւ ոճիր» հռչակելու ելլեն։ Լափոնիայէն կամ Քամչաթքայէն (լաւ չեմ յիշեր) յանկարծ մէջտեղ ելած անծանօթ շոշորդ մը Պոլսոյ Ազգաբարին մէջ կ'աղաղակէր թէ «Խորենացիին ու Եղիշէին անունն իսկ արտասանելու համար պէտք է եղեր ծունկի գալ» եւ անոնց ամէն մէկ բառը իբր ամէն քննութենէ վեր ճշմարտութիւն փակ աչքով ընդունիլ. ուրիշ ցաւագար մը (կեղծանունով բնականաբար) Փարիզի ցառաջին մէջ չէր քաշուեր յայտարարել որ եթէ Խորենացին ու Եղիշէն ե. դարէն տեղափոխենք այս կամ այն դարը, այն ատեն պիտի կասկածի տակ դրուի մեր ամբողջ հին ու նոր հեղինակներուն ապրած թուականը (!!!) եւ կը թուէր քառասունի չափ անուն (Նարեկացիէն ու Շնորհալիէն մինչեւ Րաֆֆի եւ Վարուժան)։ Ուրիշ մը (միշտ՝ դիմակաւոր) Մարսէյլի Հայ Սիրտին մէջ սարսափով կը ճչար որ Եղիշէին վարդանի ժամանակակից եւ ականատես պատմիչ ըլլալուն աւանդութիւնը եթէ քանդուի, լմնցած է հայ ազգը, որովհետեւ ատով մեր ազգին գոյութեան հիմերն իսկ կը խախտին ...

Կ'ըմբռնեմ դիրքը զոր կը բռնեն Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեանի եւ Մարկոս Նաթանեանի պէս խանդավառ հոգիներ, որոնք, այդպիսի մեծատաղանդ հին հեղինակներու աւանդական կենսագրութեան գուրգուրանքով կապուած, կը դժուարանան զատուիլ այդ սիրելի աւանդութենէն. անոնք չեն հայհոյեր ճշմարտախոյզ մտքերուն, հանդարտ ու բարեկիրթ լեզուով մը կը յամառին կառչած մնալ աւանդութեան, կը ջանան փաստեր

Fonds A.R.A.M

փնտռել իրենց դիրքը բացատրելու համար։ Բայց չեմ ըմբռներ որ հայ գրականութեան ու բանասիրութեան ո եւ է լուրջ ծառայութիւն չմատուցանող տգէտներ կամ խմաստակներ ելլեն քամահրել ու նախատել Հ. Ակինեանի պէս գիտուններ՝ ճշմարտութիւնը փնտռելու նուիրուած իրենց բեղմնաւոր տքնութեանց համար, ինչպէս չեմ ըմբռներ նաև անշուշտ որ Խորենացւոյ եւ Ղեւոնդի պէս մեծատաղանդ ու բազմերախտ հեղինակներու ապրած թուականը ճշդել եւ գործին մէջ ճիշդն ու սխալը ջոկել աշխատողները զանոնք իբր հասարակ խաբեբաներ անարգեն (ո՛չ Գարագաշեան, ո՛չ Ակինեան, ո՛չ Ծնտրգլեան, ո՛չ Ադոնց այդպիսի բան ըրած են երբեք)։

Մեր անցեալի ճշդրիտ պատմութիւնը դեռ հազիւ ուրուագծուած է՝ ճշմարտութեան սէր եւ գիտական ոգի ունեցող քանի մը բանասէրներու ջանքերով. ան դեռ հեռու է լիակատար կերպով գրուած ըլլալէ։ Մեր հին մատենագրութեան մէջ կան խումբ «առեղծուածներ», որ անթիւ չեն, եւ որոնք ո եւ է վտանգ չեն ներկայացներ համաճարակի ձեւ առնելու (Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Խորենացի, Ղեւոնդ, Դաւիթ Անյաղթ, եւայն.)։ Այդ առեղծուածներուն լուծման աշխատիլը ոչ թէ յանցանք է, այլ ամենագովելի ծառայութիւն՝ մատուցուած հայկական գիտութեան եւ նոյն իսկ հայ ազգին, որովհետեւ ազգի մը գոյութեան հիմերը ճշմարտութեան գիտակցութեամբ է որ կը զօրանան, եւ ոչ թէ սխալին, առասպելականին, երեւակայականին կառչելով։ Վարդանանց շրջանի գեղեցիկ շարժումը, խղճի ազատութեան համար մղուած հայ պայքարին վեհութիւնը, ո եւ է չափով չեն ժժգունիր՝ եթէ ապացուցուի որ Ղեւոնդ ականատես չէ եղեր եւ ետքէն գրեր է իր դիւցազներգութիւնը. այդ շրջանը ունի իր ճշդրիտ պատմագիրը, Փարպեցին, որ վահան Մամիկոնեանի իրապէս ժամանակակից ու մտերիմ, գրած է թէ՛ վահանի հոյակապ կեանքին պատմութիւնը եւ թէ՛ անոր մեծանուն հօրեղբօր վարդանի եւ իր շրջանին պատմութիւնը, ամենաստոյգ ազբիւրէն քաղելով իր տեղեկութիւնները։ Անհնար է որ Փարպեցիի պէս պարկեշտ, լուրջ պատմագիր մը, որ իրմէ առաջ եղած հայ պատմագիրները կը յիշատակէ իր գործին սկիզբը, Ագաթանգեղոսին ու Փաւստոսին հետ չյիշատակէր նաեւ Եղիշէն, եթէ Եղիշէ իրմէ առաջ գրած ըլլար Վարդանի պատմութիւնը։ Բարգէն եպիսկոպոս Կիւլեսերեան իր Եղիշէի նուիրած մագիստրական հատորին մէջ, որ կոթողներէն մին է հայ բանասիրութեան, պայծառօրէն ապացուցած է՝ բազմապատիկ փաստերով՝ որ Եղիշէն Փարպեցիէն յետոյ գրած է իր գիրքը եւ անկից իր տեղեկութիւնները քաղելով Վարդանանց վկայաբանական դիւցազներգութիւնն է որ հիւսած է։ Եթէ Խորենացի Ե. դարուն գրած ըլլար հայ ցեղի ծագումէն մինչեւ Ե. դար եկող իր Հայոց Պատմութիւնը, ի՞նչպէս բացատրել որ ո՛չ Ագաթանգեղոս, ո՛չ Փաւստոս, ո՛չ Փարպեցի, ո՛չ Մեբէդոս և ո՛չ ալ անոնց յաջորդող պատմագիրներն ու ժամանակագիրները մինչեւ Ժ. դար՝ անոր անունն իսկ չեն յիշատակեր։ Եղիշէի լեզուն աւելի մաքուր է, աւելի մօտիկ Եղնկեան հայերէնին, բայց չէ դարձեալ զուտ մեսրոպեան ոսկի բարբառը։ Իրենց գործին մէջ գտնուած այն հատուածներն ուր իրենք իսկ կը յայտնեն թէ Ե. դարուն ապրած են, ապացոյց չեն ատոր. գրական հնարք մըն էր ատիկա հին ժամանակները. եւ կամ՝ այդ հատուածները կրնան ետքէն աւելցուած ըլլալ։ Հ. Ակինեանի առաջարկած լուծումները (Խորենացի եւ Ղեւոնդ պատմիչ նոյնացած, Եղիշէ Է. դարուն Սինա լերան վանքի մը մէջ իր դիւցազնաբերթուածը գրած) վիճելի են անշուշտ, եւ Ազգարարին չպատեհինք ատիկա ըսելու համար։ Խորենացի շատ մեծ գրագէտ մըն է Ղեւոնդի նիհար անձնաւորութեան մէջ սղմելու համար, եւ Եղիշէի լեզուն անհնար կը թուի որ Սինա լերան ճգնաւոր մը գրեր է. դարուն։ Ակինեանի մեկնակէտն է որ ճիշդ է, — այդ երկու հեղինակները Ե. դարէն չեն։ Ո՞ր դարուն ապրած են, ո՞վ են, ասիկա հարց մըն է վերջին ծայր շահեկան, որ իր վերջնական լուծումը չէ գտած, բայց որուն լուծման աշխատելնուն համար մենք շնորհակալ միայն կրնանք ըլլալ Ակինեաններուն, անոնց բերած լուծումը վայելչօրէն ու լրջօրէն քննադատելով հանդերձ։ Եղիշէի ու Խորենացւոյ արժէքը, — առաջինը իբր մեծ բանաստեղծ քրիստոնէական իտէալին համար մղուած պայքարի (եւ ոչ թէ հայրենասիրութեան երգիչ, ինչպէս սխալմամբ կարծողներ կան, հայրենիքի գաղափարը, բառն իսկ չկայ իր գրքին մէջ), երկրորդը՝ իբր գիտակից ու

Fonds A.R.A.M

Ջերմ հայրենասէր, հեղլէն մշակոյթով տոգորուած, ժողովրդական հին աւանդութեանց, հայկական հնագոյն անգիր դիւցազներգութեան հատակոտորներու հաւաքիչ ու պահպանիչ, հայ ազգի ամբողջական պատմութիւն մը հիւսելու իր ժամանակին համար այնքան դժուար գործը իր կրցած չափով փորձող խիզախ միտք, իբր քերթողաշունչ, ուժեղ, ինքնատիպ, սքանչելի դրագէտ, — ո՛եւ է չափով չի պակսիր երբ Ե. դարէն եռաքը ապրած ու գործած ըլլալնին հաստատուի: Յորենացւոյ Ե. դարէն չըլլալուն փաստերն անհամար են, եւ այսօր մարդ աչքը լոյսին կամովին փակելու է պնդելու համար որ ան Ե. դարուն է գրեր իր Պատմութիւնը. Եղիշէի պարագան դեռ յարաբերաբար քիչ քննուած է, — թէեւ՝ կը կրկնեմ՝ Բաբգէն եպիսկոպոսի փաստերը վճռական են արդէն անոր Վարդանի ժամանակակից չըլլալը ցոյց տալու համար: Կը բաւէ դուռ դրական տեսակէտով քննել իր Վարդանանց Պատմութիւնը, տեսնելու համար որ հեղինակը, խանդավառ քրիստոնեայ հաւատացեալ մը, Քրիստոսի համար անվեհերօրէն նահատակուող հերոսի իբր տիպար առած է Վարդանը եւ ուրացողի տիպար՝ Վասակը. եւ երգած է, ոչ թէ պատմագրած: Պարսիկ Արքունիքէն Հայաստան դրկուած զրադաշտեան հրովարտակը եւ հայ եպիսկոպոսներուն պատասխանը, Վարդանի, Ղեւոնդի ճառերը՝ Սուրբ Գրոց ճակատամարտէն առաջ, հոյակապ «շարադրութիւններ» են ապահովապէս, եւ ոչ թէ իրական տոքիւմաններու ամփոփումներ,— ինչպէս այն բոլոր ճառերը զոր Տիտոս Լիվիոս կը դնէ իր հռոմայեցի հերոսներուն բերանը՝ իր շարադրութիւններն են յայտնապէս, այդ հին օրերու մեծ մարդոց ոգին անշուշտ արտայայտող, բայց ոչ վաւերական տոքիւմաններ: Հաւանականագոյն կը թուի կարծիքը Բաբգէն եպիսկոպոսի, որ Եղիշէն կը համարի բանաստեղծ մը որ Փարպեցիէն անմիջապէս յետոյ, Հայաստանի հողին իսկ վրայ, Փարպեցիի պատմութենէն օգտուելով և մեսրոպեան լեզուին շատ մօտեցող գեղեցիկ հայերէնով մը, նոյն նիւթը աւելի կուռ ու բոցավառ ոճով ու աւելի ալ մոլեռանդ ոգւով երգած է: Լուրջ, համբերատար ու մանրակրկիտ քննութիւններն են որ պիտի ցոյց տան վճռապէս թէ ո՞ր լուծումն է լաւագոյնը, եւ ոչ թէ խուզարկու մտքերուն դէմ պոռչտուքը: Քննական բարերար ու բեղմնաւոր աշխատութեան դէմ խաւարի եւ անշարժութեան սիրահար մտքերու ընդվզումն է բուն «սրբապղծութիւնը», որովհետեւ ոչինչ աւելի սուրբ է քան ճշմարտութիւնը:

* * *

Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ, աւետար Սահակ Հայրապետը, Հալէպի մէջ (1), Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլեսերեանը կը ձեռնադրէ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ, իրեն աթոռակից, ու վաղը՝ յաջորդ: Ասիկա ուրախարիթ դէպք մըն է: Եւ ատոր համար շնորհապարտութեան մեծ հարկ մը ունինք Սահակ Կաթողիկոսին հանդէպ. ան է որ իր «կտակ» խորհրդատու ու յուզիչ տետրիկով Կիլիկեան Աթոռին ապագայի հարցը դրաւ հայ ժողովրդին առջեւ, որ իրեն խրախուսիչ ու դրական պատասխան տուաւ. ան է որ վճռեց, մեր հին պատմութեան բացառիկ րոպէներու մէջ ինչ ինչ իմաստուն հայրապետներու տուած օրինակին հետեւելով, կենդանւոյն նշանակել իր աթոռակիցը եւ ատոր համար ընտրեց հայ արդի եկեղեցականութեան ամենէն ազգասէր, գործացած ու գործունեայ ներկայացուցիչներէն մին, Բաբգէն եպիսկոպոսը. ան է որ իր անձին հմայքով եւ իր կատարել ուզած գործին սրտաշարժ զեղեցկութեամբ, իրեն աջակից յաջողեցաւ գարձընել Ամերիկեան Նպաստամատոյցը եւ Ամերիկայի հայրենասէր հայ մեծատուններէն Գարակէօզեան եւ Կիւլպէնկեան եղբայրները, որով եւ կարողացաւ Անթիլիասի մէջ հաստատել, հոգատար Ֆրանսային սիրալիր հաւանութեամբ եւ տեղացի սուրիական ժողովրդին եղբայրական համակրութեամբ, Կիլիկեան Կաթողիկոսարանը եւ Ընծայարանը, որ պիտի ըլլան Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ապաստանած հարիւր երեսուն հազար Հայերու (որ Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի եւ Թրքահայկական այլ նահանգներու հայ ազգաբնակութեան ւնացորդներէն են) կրօնական, տոհմային եւ մշակութային մեծագոյն կեդրոնն ու վառարանը. այդ գործն ի գլուխ հանելու համար, իր շուրջ համախմբ-

(1) Վերջին պահուն լրագիրներէ ուսանք հաղորդեցին թէ պէյրութի մէջ տեղի պիտի ունենայ այս ժողովը:

Fonds A.R.A.M

բեց Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ եկեղեցական բոլոր ուժերը եւ աշխարհական լաւագոյն տարրերը, հրաւիրեց Սահակիկայէն Շահէ վարդապետ Գասպարեանի պէս առողջ, ուժեղ ու անձնուէր մտաւոր ու կրօնական գործիչ մը գալ իր մասնակցութիւնը բերել այդ գործին, եւ այժմ կը հրաւիրէ Հալէպ (կամ Պէյրութ) Սուրիոյ եւ Լիբանանի բոլոր հայ եկեղեցականները, Կիպրոսի եւ Եգիպտոսի առաջնորդները եւ Երուսաղէմի պատրիարքական տեղապահը, մասնակցելու այն հանդիսաւոր արարողութեան ուր պիտի ձեռնադրէ իր աթոռակիցը եւ զայն օծէ կաթողիկոս Կիլիկիոյ, ու նաեւ թեմական եկեղեցական ժողովին որ նոյն առթիւ տեղի պիտի ունենայ եւ ուր սուրիահայ գաղութի հոգեւորական ու մշակութային հարցերուն վրայ խորհրդակցութիւններ պիտի կատարուին։

Թող երկնային գօրութիւնները դեռ երկար կեանք շնորհեն ձերունազարդ Հայրապետին, որ մեր ժամանակակից ամենէն ազնիւ, սիրելի ու պատկառելի դէմքերէն մէկն է։ Անոր կեանքը լի եղաւ ցաւերով, բայց ի՛նչքան գեղեցիկ՝ իր ժողովրդանուէր նկարագրով։ Անոր ողջամիտ ու հեռատես գործունէութիւնը, անոր գրչի ու խօսքի շնորհքը, անոր անձին բարձր ու պարզ հրապոյրը զինքը սիրելի դարձուցին Հայուն ու օտարին։ Ան պիտի կարենայ՝ երբ Նախախնամութիւնը զինքը կանչէ հանգստեան՝ խաղաղ սրտով փակել իր աչքերը։ Ան իր պարտքը լիովին կատարեց հանդէպ իր հօտին։ Եւ ան ունեցաւ գեղեցիկ կեանքի մը գմայլելի վերջին շրջան մը՝ ինչպէս քիչերն ունեցած են։

Հիմայ կը մնայ Էջմիածնի եւ Երուսաղէմի աթոռներուն պարապը լեցնել։ Մայր Աթոռի հանդուցեալ գահակալը իր մահուընէն առաջ ըրաւ ինչ որ պէտք էր որպէս զի իր յաջորդին ընտրութեան հարցը կանոնաւորապէս եւ անխափան կատարուի, եւ ատիկա այդ ազնուասիրտ եկեղեցականին կեանքին ամենէն գովելի գործերէն մին է։ Ան նախ ամենէն ուղղամիտ ու խոհեմ վերաբերմունքն ունեցաւ Հայաստանի նոր կառավարութեան հանդէպ, գնահատեց անոր վերաշինական գործը և հայրենիքի մէջ խաղաղութեան ու ապահովութեան հաստատման համար անոր կատարած դերը, եւ կոնդակներով հրաւիրեց ամբողջ Հայութիւնը, երկրին մէջ թէ դուրսը, օգնել կառավարութեան՝ այդ վերաշինական ազգօգուտ գործին մէջ։ Ան եկեղեցական ժողովի հրաւիրեց Հայաստանի մէջ գտնուող հայ հոգեւորականները, եւ իր յաջորդին ընտրութեան կանոնադրութիւնը՝ ներկայ բէժիմի պայմաններուն պատշաճեցնելով՝ բայց այդ ընտրութեան համազգային եւ ազատ հանդամանքը լիովին պահպանելով՝ շարադրել ու քուէարկել տուաւ։ Կառավարութիւնը յայտարարեց, Հայրապետին մահուընէն յետոյ, թէ յաջորդին ընտրութեան համար ոչ միայն ո՛եւէ արգելք պիտի չյարուցանէ, այլ ամէն դիւրութիւն պիտի տայ. ուրեմն կը սպասուի արտասահմանէն ընտրուած պատգամաւորներու վիզաներու հարցին կարգադրութեան, թուականի որոշման, որպէս զի Լուսաւորչի Աթոռն իր նոր գահակալն ունենայ։ Յարդ այդ թուականի որոշումը ծանուցուած չըլլալով, յուսալի չէ որ Եկեղեցական Համագումար ժողովը այս գարնան տեղի ունենայ, եւ Հայաստանի ամառուան ծանր տաքերուն զայն կատարել անյարմար ըլլալով, հաւանական է որ յառաջիկայ աշնան տեղի ունենայ ան,—ինչ որ, մեր Ազգային Եկեղեցւոյն իբր պետ արժանաւոր անձնաւորութիւն մը ընտրելու պարտականութեան կատարումէն զատ, պիտի ըլլայ գեղեցիկ առիթ մը արտասահմանէն գացող խումբ մը կրօնական եւ աշխարհական ազգասէր եւ հայրենակարօտ անձնաւորութեանց՝ մօտէն տեսնելու Հայաստանը այժմեան վերաշինական իր տենդոտ աշխատանքին մէջ եւ իրենց գարձին նոր գարկ մը տալու հայրենիքի վերաշինութեան օգնելու ձգտող գաղութահայ շարժումին։

Ո՛րքան ցաւալի է որ Դուրեան Պատրիարք, որ բազմապիսի բարձր յատկութիւններով զարդարուած մեծ հայ դէմք մըն էր եւ որ այնքան թանկագին ծառայութիւններ մատոյց հայ ազգին, հայ գրականութեան, հայ բանասիրութեան, հայ եկեղեցական բեմին, Արմաշի դպրեվանքին եւ Երուսաղէմի վանքին, աչքերը փակեց առանց ընդելու ինչ որ կրնար եւ պարտէր որպէս զի Ս. Յակոբեանց վանքը ունենար իր նոր կանոնադրութիւնը Պաղեստինի այժմեան կացութեան պատշա-

Fonds A.R.A.M

ձեռնարկած եւ այդ Պատրիարքարանի ազգային հանդամանքը հնարաւոր ձեւով ու չափով պահպանող։ Այս հարցին վրայ ընդարձակօրէն գրած ըլլալով վերջերս Պոսթընի պայքարին մէջ, հոս կ'ուզեմ մտածմանս ամփոփումը միայն տալ այդ մասին։

Ինչպէս յայտնի է, անգլ. հոգատար կառավարութիւնը հաւանեցաւ Դուբեան Պատրիարքի ընտրութեան համար որ ան կատարուէր ըստ Թրքահայոց Ազգային Սահմանադրութեան՝ Պոլսոյ Ազգային Ժողովին կողմէ՝ Երուսաղէմի Միաբանութեան ներկայացուցած ցանկին վրայէն, բայց ատոր հաւանեցաւ պայմանով որ վերջին անգամը պիտի ըլլար այդ ձեւով ընտրութիւն եւ թէ ապագային համար նոր կանոնադրութիւն մը պիտի հաստատուէր։ Ինը տարուան ընթացքին այդ նոր կանոնադրութիւնը հաստատելու ոեւէ փորձ կատարուած չըլլալով Երուսաղէմի պատրիարքին ու Միաբանութեան կողմէ, Դուբեան Պատրիարքի մահուընէն յետոյ, Միաբանութիւնը չկարենալով՝ առանց իր պետն ունենալու՝ այդ գործին վերջնական կարգադրութեան համար ինքն իսկ աշխատիլ, առաջարկեց հոգատար կառավարութեան որ յառաջիկայ ընտրութիւնը կատարուի Միաբանութեան կողմէ, ընտրելեաց ցուցակին մէջ դնելով Միաբանութենէն ու դրսէն եկեղեցականներ, և ընտրուածը ենթարկուի ամենայն Հայոց Հայրապետին հաստատման ու Անգլիոյ թագաւորին վաւերացման։ Միաբանութիւնը կ'ուզէր այս ձեւով՝ այս անգամուան համար՝ պահպանել Երուսաղէմի վանքին ազգային Աթոռի մը (եւ ոչ տեղական վանքի) հանդամանքը։ Հոգատար կառավարութիւնը ոչ միայն մերժեց այդ առաջարկը, այլ եւ ըրաւ տարօրինակ փոխ-առաջարկ մը, այն է որ Միաբանութիւնը պատրիարքական ընտրութեան համար անուանացուցակ մը ներկայացնէ անգլ. կառավարութեան եւ դաղթային նախարարը անոնց մէջէն ընտրէ պատրիարքը եւ ներկայացնէ թագաւորին հաստատման։ Բաղդատելով խորհրդային իշխանութեան եւ ֆրանսական հոգատար իշխանութեան թոյլատու վերաբերմունքին հետ Էջմիածին ու Հալէպ (կամ Պէյրութ) կատարուելիք հայրապետական ընտրութեանց հանդէպ, անգլ. կառավարութեան այս վերաբերմունքը աւելի եւս ցաւալի ու արտառոց կ'երեւայ։ Հոգատար կառավարութեան առաջարկը Միաբանութիւնը չէր կրնար ընդունիլ եւ չէ ընդունած։ Որպէս զի Աթոռը ընդ երկար թափուր չմնայ եւ նորընտիր պատրիարք մը կարենայ ազգին ու վանքին բաղձանքներուն եւ իրաւունքներուն դոհացում տուող նոր կանոնադրութեան մը հաստատման համար բոլոր կարելիին ընել, Միաբանութիւնը առաջարկած է որ՝ այս անգամուան համար՝ ինքն իսկ ընտրէ իր պետը (Ամենայն Հայոց Հայրապետէն հաստատուելու պայմանի հարցին լուծումը թողլով նորընտիր պատրիարքին) եւ Անգլիոյ թագաւորին վաւերացման ներկայացնէ զայն։ Անգլիական կառավարութիւնը դեռ ոեւէ պատասխան չէ տուած այս վերջին առաջարկին։ Ցանկալի է որ Անգլիոյ հայ ազգասէր գործիչները, որ անգլիական քաղաքացի ալ են, փութան ընել ինչ որ կրնան, իրենց դիմումներով եւ հայասէր անգլիացի անձնաւորութեանց միջոցով, հասկցնելու համար կառավարութեան որ՝ այս անգամուան համար՝ հայ ժողովուրդը եւ Երուսաղէմի Միաբանութիւնը չեն կրնար ընդունիլ ուրիշ ոեւէ ձեւ քան (առնուազն) ինչ որ իր վերջին պաշտօնագրով Միաբանութիւնը առաջարկած է։ Ուրիշ երկիրներու Հայոց կողմէ դիմումներ կրնան աւելի աննպաստ ազդեցութիւն ունենալ։ Կը յիշեմ որ երբ Միաբանութիւնը դեռ դատարանի չէր դիմած՝ պատերազմի ատեն Օրմանեան Պատրիարքի որպէս թէ կամովին Երուսաղէմի քաղաքապետութեան նուիրած թանկարժէք հողամասի ազատման խնդրոյն համար, եւ կը չանար որ այդ շատ պարզ հարցը լուծուէր հոգատար կառավարութեան արդարադատ մէկ վճիռով, թելադրուեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան որ դիմում ընէր Անգլ. կառավարութեան մօտ եւ խնդրէր որ ան ուղղակի արդար լուծումը տար այդ հարցին, փոխանակ զուր տեղ դատական գործողութեանց համար ծախք ու ժամանակ վատնուելու։ Հարցը շատ պարզ էր, կ'ըսեմ, որովհետեւ գտնուեցաւ նոյն իսկ — այն միջոցին ուր ես ինքս դեռ Երուսաղէմ էի—, Օրմանեան Պատրիարքի մէկ գրպանի փոքրիկ յուշատետրը, որուն մէջ օր առ օր, ազանչելի հեռատեսութեամբ եւ յանդգնութեամբ, նշանակած էր իրողութիւնները, որոնք յստակ ցոյց կուտային թէ ճէմալ փաշա դինք բռնադատած էր այդ հողամասը «նուիրելու»։ Այդ

Fonds A.R.A.M

հարցին համար կառավարիչ Պ. Սթորսին եւ բարձր քօմիսար Սըր Հերպերթ Սամուէլին հետ ես ինքս խօսեցայ, խնդրելով որ վարչական կարգադրութեամբ հոգատար իշխանութիւնը հաճի վանքին դարձընել բռնակալ իշխանութիւն մը յափշտակած այդ հողը. Պ. Սթորս յայտարարեց թէ ինք սկիզբը առաջարկած էր որ այդ հարցին լուծման համար իրաւարար ատեան մը կազմէ վստահելի եւ արդար անգլիացի անձնաւորութիւններով, բայց Միաբանութիւնը չէր համարձակած ընդունիլ, եւ այժմ գործը անցած էր Բարձր Հոմիսարութեան եւ դատարանով միայն կրնար կարգադրուիլ: Բարձր Հոմիսարը միեւնոյն պատասխանը տուաւ, յոյս յայտնելով թէ դատարանը անշուշտ արդար որոշում պիտի տար: Յետոյ, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Գ. Նորատունկեան պաշտօնական գրութեամբ մը դիմեց անգլ. կառավարութեան, Պ. Ճ. Մալքօլմ ալ իր անձնական դիմումներով այդ դիմումին չանաց ուժ տալ, բայց գաղթային նախարարը չոր ու հակիրճ պատասխան մը տուաւ ամբողջ Թրքահայութիւնը ներկայացնող Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին՝ «Այդ հարցը դատարանով միայն կրնայ լուծուիլ»: Եւ երկարատեւ ու բազմամսեայ աշխատութեամբ է որ Միաբանութիւնը դատարանի առջեւ շահեցաւ այդ դատը: Ասոր համար է որ ամենէն իմաստունը եւ ամենէն գործնականը կը նկատեմ որ Անգլիոյ Հայերը դիմում ընեն կառավարութեան եւ իրենց ինչպէս հանուր Հայութեան զգացումը յայտնեն՝ Ս. Յակոբեանց վանքի ազգային հանգամանքի մասին և հակկշռեն որ այս անգամուան համար եթէ Միաբանութեան առաջարկած ընտրութեան վերջին ձեը, որ մինիմումմըն է հայ ցեղին այդ վանքին վրայ ունեցած իրաւունքները պահպանող, չընդունուի կառավարութենէն, Աթոռը առանց պետի կը մնայ, ուստի կառավարութեան առաջարկը անընդունելի է: Յուսալի է որ կառավարութիւնը պիտի ըմբռնէ վերջ ի վերջոյ թէ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքի ընտրութիւնը Քէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսին ընտրութեան ձեւով կատարել առաջարկելով, սխալ մը գործած է (որովհետեւ Հայաստանեայց հինաւուրց Եկեղեցին Անկլիքան Եկեղեցիին բարեկամ է բայց անկից ո եւ է կախում չունի եւ իր պետը Էջմիածին կը նստի), պիտի ըմբռնէ նաեւ որ հայ ժողովրդի յայտնած բաղձանքը ոչ մէկ քաղաքական յետին միտք չի պարունակեր, առաքելական մեծ Աթոռի մը (որ երբեք քաղաքական դեր չէ ունեցած և ունենալիք ալ չունի) հայ ազգային նկարագիրը պահպանելու արդար պահանջին վրայ միայն կը հիմնուի, եւ պիտի ընդունի Միաբանութեան համեստ առաջարկը՝ այս անգամուան ընտրութեան համար, որպէս զի ի մօտոյ Ս. Յակոբեանց Աթոռն եւս ունենայ իր նոր գահակալը եւ ա՛ն կատարէ հարկ եղած բանակցութիւնները հոգատար իշխանութեան հետ՝ Երուսաղէմի Պատրիարքարանի նոր կանոնադրութեան հարցին վերջնական լուծումն ստանալու համար:

* * *

Շարունակելով ընդհանուր տեսութիւնս մեր գրականութեան այժմեան համապատկերին վրայ, ինծի համար պարտականութիւն մը եւ հաճոյք մը կը նկատեմ նորագոյն հրատարակութիւններէն է՛ն առաջ յիշատակել «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» խմբակցութեան ի լոյս ընծայած երկրորդ հատորը, որ քիչ օր առաջ երեւցաւ, եւ ուր ամփոփուած է Շրանդի «Պանդուխտի կեանքէն» էջերու շարքը: Հատորին առաջին մասը կը պարունակէ պանդուխտի կեանքէն նամակները, որ հրատարակուած են Պոլսոյ Լրասիս շաբաթաթերթին եւ Շայրենիք օրաթերթին մէջ 1888էն 1892, եւ երկրորդ մասը՝ պատկերներ ու վիպակներ՝ երեւցած Շայրենիքի, Ազատամարտի եւ Բիւզանդիոնի մէջ 1892էն 1913:

Մելքոն Կիւրճեան, որ Շրանդ ծածկանունով հանրածանօթ դարձաւ Լրասիս—Շայրենիքի շրջանին, Բալուէն Պոլիս եկած պանդուխտ պատանի մըն էր որ, իր ուսումը ստացած Սկիւտարի Ճեմարանին, յետոյ՝ նոյն թաղի Ս. Խաչ վարժարանին մէջ, ուր աշակերտած էր քալ հայկաբան ու տաղանդաւոր դրագէտ Խաչատուր Միսաքեանին, Պոլսոյ մամուլին մէջ իր սկզբնաւորութիւնն ընելէ յետոյ դրաբար յօդուածներով և թարգմանութիւններով, որ ուշադրութիւն չէին դրաւած, իր ճամբան գտաւ եւ իր անձնական գործը սկսաւ կերտել՝ ազդեցութեան տակ Արփիար Արփիարեանի: Այս վերջինը Արեւելք օրաթերթի իր աշխատակից, յետոյ իբր Լրասիս շաբաթա-

Fonds A.R.A.M

թերթի խմբագրապետ՝ իր յօդուածներով, քրոնիկներով, վիպակներով, եղաւ մին այն նորաբեր մաքերէն որ արեւմտահայ գրականութիւնը մղեցին դէպ ի իրապաշտ դպրոցը, դէպ ի դիտողութեան ու կեանքի գրականութիւնը, որ նաեւ մաքառեցան գրաբարի եւ գրաբարախառն աշխարհաբարի տիրապետութեան դէմ եւ աշխարհաբարին յաղթանակը վճռապէս ապահովելու նպաստեցին, որ վերջապէս գրողներու ուշադրութիւնը դարձուցին (ինչքան գրաքննական հետզհետէ խստացող պայմանները թոյլ կուտային) դէպ ի հայ ժողովուրդի, ու մանաւանդ թրքահայաստանի մէջ ապրող ժողովուրդին, արդի կացութիւնը, դէպ ի անոր վէրքերը, պէտքերը, յոյսերը: Արփիարեան է որ, տեսնելով Շրանդի առաջին գրական փորձերուն մէջ ներմ ու զգայուն խառնուածք մը որ իր ուղին կը փնտռէր, ուժգնապէս զայն մղեց դէպի աշխարհաբարը և դէպ ի իրեն՝ այդ պանդուխտ գրողին՝ այնքան մօտէն ծանօթ պոլսական պանդուխտներու կեանքին նկարագրութիւնը: Պանդուխտի կեանքի այդ առաջին շարքը Արփիարեանի ուղղուած նամակներու ձեւով գրուած է:

Անգամ մը իր ճամբան, իր սեղը, իր ոճը գտնելէ յետոյ, Շրանդ կառչած մնաց անոնց: Իր գանազան թերթերու տուած բազմաթիւ յօդուածներուն ամբողջութիւնը եթէ նկատի ունենանք, անշուշտ կը գտնենք հոն նաեւ էջեր —եւ մերթ շատ սիրուն— պանդուխտներու կեանքէն տարբեր նիւթերու վրայ, լեզուական, գրական, ազգային հարցերու նուիրուած. բայց իր գործին ընդհանուր մասը, և որ իր գանդուածովն ալ անոր տիրական բաժինն է, պանդուխտներու գառն ու տաժանելի կեանքին նկարագրութիւնն է, կամ ոգումը իր մանկութեան յիշատակներուն (հայրենի հողէն, միջավայրէն, աւանդութիւններէն վերյիշումներ), կամ վիպակներ ուր աղքատ, ճնշուած էակներու՝ պանդուխտներուն բաղդակից ու հոգեկից՝ մարտիրոսութիւնը կը պատմուի, բոլորն ալ նոյն լարին վրայ նուագուած եղանակներ: Մենալար էր ուրեմն, կամ գրեթէ, Շրանդի քնարը, բայց այդ լարին վրայ ան լսելի ըրաւ եղանակներ զոր ուրիշ մը, բացի Խրիմեան Հայրիկէն իր քարոզներուն մէջ, եւ Սրուանձտեանց Գարեգին Վարդապետէն՝ իր դրքերէն ոմանց մէջ, Արեւմտահայոց մէջ դեռ չէր հնչեցուցած այդքան անկեղծ, խոր, արտաքին շեշտերով եւ մանաւանդ այդպիսի երկարատեւ ու բազմազան ընդլայնումով մը միեւնոյն նիւթին: Շրանդի այդ էջերը, յուզմունքով հեւացող, արժանաւոր շարունակութիւնն էին մեր հին պանդուխտի երգերուն որոնց մէջ ա՛յնքան արտաճմլիկ շեշտեր կան եւ բազմաձեւ տառապանք մը արտայայտող ա՛յնքան ներուժ բանաստեղծութիւն մը: Ինքն ալ իր կարգին կուգար, աւելի մանրամասնութեամբ, մերթ նամակի մը կամ քրոնիկի մը անսեթեւեթ ձեւով, մերթ պատմուածքի ու նոյն իսկ նորավէպի ձեւով, նկարել կամ երգել հայրենիքէն մատաղ հասակի մէջ հեռանալ ստիպուող կարիճներուն եւ դանոնք երկար տարեկան համար կորսնցնող բնտանիքին սրտի անհուն մորմոքը, Պոլսոյ մէջ դժնդակ աշխատանքներով առողջութիւննին մաշեցնող, աղտոտ խաներու խցիկներուն մէջ առանց ընտանեկան գուրգուրանքի պատն ետեւին ապրող թշուառ Հայաստանցիներու ողբերգութիւնը, ու նաեւ անտանելի ուրախութիւնները իրենցմէ անոնց որ հայրենիք դառնալու բաղդը կ'ունենային եւ անմխիթարելի կսկիծը այն մայրերուն ու ամուսիններուն որ կ'իմանային օր մը թէ իրենց սիրելին՝ օտար հողի մէջ պառկած ընդմիշտ՝ այլ ևս չպիտի դառնայ իրենց ծոցը: Այս բոլորը և դեռ այնքան ուրիշ պատկերներ ու դրուագներ պանդուխտի կեանքէն, տառապող մարդոց կեանքէն, Շրանդ արտայայտած է ջերմութեամբ ու հրապոյրով լի էջերու մէջ, պատմելու պարզուկ, բնական ձեւով մը որ իրն էր, համեղ, դունալից եւ մերթ նոյն իսկ քնարերգական ոճով մը, որ լիովին իրեն յատուկ էր: Իր լեզուն, որ սկիզբները գրաբարի դեռ հետքեր կը պարունակէր, քիչ յետոյ դարձաւ ամենէն մաքուր ու հիւթեղ օրինակներէն մին արեւմտեան աշխարհաբարի, հին հայերէնի իր համութեամբ վայելչօրէն ճոխացած, ժողովրդական աստիճանց թրթռուն բոցով կենսաւորուած: Այսօր վերընթերցելով այդ էջերը, կը գտնեմ անոնց լաւագոյնները նոյնքան կենդանի, յուզիչ ու դեղեցիկ ինչքան պատանութեանս օրերուն երբ գանոնք գուրգուրանքով կը կարդայի: Թուլութիւններ, անխնամութիւններ, թափթփածութիւններ մերթ կան հոն, Շրանդ արեւմտեան ըմբռնումով անթերի արձակագիր մը չէ, կան այդ էջերուն մէջ որ արդէն հրապարակագրական առօրեայ

Fonds A.R.A.M

արտաղրութիւններ են, հայ կեանքի ցաւոտ մէկ երեւոյթին մութ մանրամասնութիւնները սեւեռող վաւերաթուղթեր քան զուտ գեղարուեստական գործեր. բայց իր ոճին ինքնատպութիւնը, իր յուզմունքին անկեղծութիւնը, իր զգայնութեան ջերմութիւնը եւ զայն արտայայտող պատկերներուն սուր շեշտերը կը յաղթեն յաճախ այդ թերութիւններուն՝ նոյն իսկ այդ հրապարակագրական էջերուն մէջ, եւ այդ թերութիւնները իսկ մերթ տեսակ մը յատկութեան կը փոխեն, — կարծես արդուզարդի անհոգ պարզութիւնը գիւղացի առոյգ աղուոր աղջկան մը որուն նայուածքը, ձայնը, խօսքը, շարժուածքը քեզ կը գրաւեն եւ որուն հագնուածքի պարզութիւնն ու անսեթեւեթութիւնը գեղջկական շնորհ մը կ'աւելցնեն անոր։ Իսկ իր պատկերներուն, վիպակներուն, մանկութեան յիշատակներու ոգուշներուն մէջ, կան որ գրական զմայլելի ու ինքնայատուն էջեր են ապահովապէս, նոյն արտայայտութեան պարզութիւնը եւ ուղղակի, արագ, ինքնեկ նոյն ոճը ունենալով, այլ եւ աւելի գեղարուեստական կառուցուածք մը ներկայացնելով, ոչ միայն դատի մը, այլ մանաւանդ գրականութեան համար շարադրուած գործերու յատկանիշը կրելով։ Ատոնք են որ, Խրիմեանի եւ Սրուանձտեանցի գործերէն յետոյ, բայց անոնցմէ աւելի անմիջական ազդեցութիւն գործելով, ճամբան հարթեցին արեւմտեան Հայոց մէջ Հայաստանեան գրականութեան մեծ վարպետին, Թլկատինցիին, որ իր մեկնակէտը գտաւ Շրանդի մէջ եւ արտադրեց գործ մը, նոյն ոգւով, աւելի բազմաձեւ, աւելի հզօր, գեղարուեստական աւելի մեծ արժէքով։

Շրանդի այդ գրուածքները իր մասին - Հայրենիքի գրական ընկերներուն, Արփիարեանի, Բաշալեանի, Զօհրապի, Կամսարականի, Շանթի, յօդուածներուն, քրոնիկներուն, վիպակներուն հետ, Պոլսահայոց նոր սերունդի մտքին մէջ յեղաշրջում մը յառաջ բերին, զայն մօտեցուցին Հայաստանցիին ու անոր ցաւերուն, որոնց աղբիւրը ազատ հայրենիքի մը մէջ ազատ աշխատանքի չկոյութիւնն էր, Հայաստանցի պանդուխտին վրայ ալ ազդեցին՝ մղելով զայն իր աստանդական կեանքէն փրկուելու միջոցներուն վրայ մտածելու — եւ այդ միջոցներուն է'ն արմատականը՝ ազատ, դէթ վարչապէս ինքնավար, կամ դէթ լրջօրէն բարենորոգուած ու եւրոպական քօնթրոլի տակ դրուած հայրենիք մը ունենալուն մէջ տեսնելու։ Շրանդի գրուածքները, Արփիարեանի շարք մը յօդուածներուն ու քրոնիկներուն հետ, այն ուժերէն եղան որ նախապատրաստեցին 1880էն յետոյ նոր ու վճռական զարկ մը առանալու սահմանուած Թրքահայ յեղափոխական շարժումը, զոր ազեցուցին ու զօրացուցին Բաֆֆիի վէպերը, Գամառ Քաթիպայի երգերը, եւ հայ յեղափոխական շարժման գերագոյն դեկավարութիւնն առանձնող կովկասահայ խումբ մը կրակոտ, անհամբեր ու անիրագեկ հրապարակագիրներ ու գործիչներ։ Շրանդ նոյն դերը կատարեց նաեւ իբր ուսուցիչ. անոր հայերէնի ու գրականութեան դասը՝ դաս էր նաեւ պայքարաշունչ հայրենասիրութեան։ Ան Բաֆֆիի կայծերէն կամ թենդէն էջեր կը կարդար կեդրոնականի իր աշակերտներուն, եւ իր աշակերտներէն է որ յեղափոխական յանդուգն տղաք ելան. մինչ այդ վարժարանի միւս բոլոր հայ ուսուցիչները աւելի զուսպ ու իմաստուն հայրենասիրութիւն մը կը ներշնչէին աշակերտներուն։

Օր մը նոյն իսկ՝ Համիտեան բէժիմի մը ոայլ օրերուն դպրոցին մէջ տիւամիթ գտնուելու՝ զոր այդ յեղափոխական տղոցմէ ոմանք հոն պահելու յիմար դաղափարն ունեցած էին, եւ վարժարանի հոդաբարձուները ձերբակալուեցան, տնօրէն Յ. Մոսատիչեան փախաւ Պոլսէն, եւ դպրոցին գոյութիւնն իսկ կրնար վտանգուիլ՝ առանց Օրմանեան Պատրիարքի ճարտար ու ազդեցիկ միջամտութեան։ Հոս՝ չեմ մտներ խորը այն ծանրակշիռ հարցին թէ այդ յեղափոխութիւնը առանց լուրջ պատրաստութեան, անժամանակ կերպով, առանց արտաքին ոեւէ իրական նեցուկի, առանց մեր ներքին անհուն տկարութեան եւ բռնաւորին ահեղ զօրութեան որոշ դիտակցութիւնն ունենալու, հապճեպով պայթելու մղելը խելացի՞ բան էր, կը ներկայացնէ՞ր ոեւէ հաւանականութիւն՝ գոյութիւն ունեցող ցաւերն եթէ ոչ արմատացի ջնջելու, գէթ մեղմացնելու։ Կը ներկայացնեմ Շրանդը իր զգայուն, խանդավառ սրտէն առաջնորդուող, միամիտ ու տաքգլուխ մարդու, զրագէտի եւ ուսուցչի կեանքին ու գործին ամբողջական պատկերով։

Անոր գրական գործը, ամէն պարագայի,

Fonds A.R.A.M

ունեցաւ տեւական օգուտ մը, Պոլսեցւոյ շաւերուն մէջ անգիտակից հայհոյանք մը կազմող «դուբսեցի» անունը՝ Հայաստանցի պանդուխտներուն տրուած, ընդունելով Պոլսեցին (որ բուն դրսեցին էր, ու «գաւառացին» (որ իսկապէս Հայաստանցին էր, նուազ զարգացած ու նրբացած, բայց աւելի լիակատար ու հարազատ Հայ), մօտեցան իրարու և այլ եւս ինացին միացած, խառնուած, «Հայ» միայն՝ բոլորն ալ։ Եւ այդ գործէն մեր մատենագրութիւնը շահեցաւ շարք մը աղուոր էջերու, որ պիտի միշտ պահպանեն իրենց սրտառուչ հրապոյրը եւ անձնական ջերմիկ շունչը։

Այս հատորին սկիզբը դրուած է Շրանդի կենսագրական մը՝ հակիրճ ու հապճեպ եւ ուր սխալներ չեն պակսիր (Հայրենիքը 1894ին չէ որ սկսաւ, այլ 1891ին, Շրանդ իբր կաթողիսական պատուիրակ Էջմիածին գնաց՝ մեր քառասուն պատգամաւորի համբաւաւոր կարաւանին հետ, ոչ 1910ին, այլ 1908ի աշնան, եւլն.)։ Այդ նիհար յառաջաբանը Շրանդի անձին ու կատարած դերին վրայ ընդհանուր գաղափար մը կուտայ, բայց շատ աղօտ, հարեւանցի, ու գրական գործին վերլուծումն ու արակումը գրեթէ բոլորովին կը պակսի։ Տպագրութիւնը մաքուր է. այս հատորն ալ՝ ինչպէս Զարդարեանինը՝ սիրուն երեւոյթ ունի, բայց տպագրական վրիպակները (մերթ շատ կարեւոր) չեն պակսիր հոն. «Մայրենի շիրմոտ գրկեր (փոխանակ ջերմոտի), ծերունի Ջատիկի վրայ (փոխանակ Հայրիկի), կը փերեւերատուի (փոխանակ կը փերեւեատուի), շատ տեղ՝ որդուոց, քարուոյ, եւլն. (փոխանակ որդւոցի, քարւոյի), «խնձորին պատմութիւնը, զոր... յօդուածիս գոնակն եղաւ (փոխանակ որի), եւլն.։ Ծանօթագրութիւններ քիչ կան, հազիւ 3—4, եւ անոնց մին՝ ակներեւ սխալ (բաղնիք բառին համար կը գրեն «հաւանականաբար հանրատուն ըսել կ'ուզէ», մինչ հեղինակը պարզապէս «բաղնիք՝ ըսել կ'ուզէ (ուր «թեզլաք»ները որ աւա՛ղ, յաճախ Հայ էին, հանրատան կիներու դերը կը կատարէին մերթ...)։ Ամբագրական մարմինը կը ծանուցանէ թէ պիտի հրատարակէ դեռ տասը հատոր՝ առաջին երկոտասնեակ մը կազմելու համար (յաջորդ հատորները պիտի պարունակեն Գեղամ Տէր-Կարապետեանի, Գեղամ Բարսեղեանի, Տիգրան Չէօկիւրեանի, Արտաշէս Յարութիւնեանի, Գրիգոր Զօհրապի, Արփիար Արփիարեանի, Երուանդ Օտեանի, Երուանդ Սրմաքէշխանլեանի, Ռուբէն Սեւակի, Տիրան Չրաքեանի (1) գործերու հաւաքածուներ)։ Ամենէն գովելի նախաձեռնութիւններէն մէկն է ասիկա, որ պատերազմէն ի վեր առնուած ըլլան մեր մէջ. եւ կը տեսնուի թէ ինչքան լաւագոյն է, փոխանակ տարիներով զուր սպասելու որ խոշոր Հրատարակչական մը հիմնելու համար երազուած մեկենասը մէջտեղ ելլէ կամ Բարեգործականը վերջապէս ի գործ դնէ իր «նպատակ»ին առաջին տողը, անձնական կամ խմբական նախաձեռնութեամբ փութացողներ գտնուին կատարուելիք անհրաժեշտ գործը գէթ մասնակի իրականացնել, — ինչ որ արգելք մը չէ որ վերեւ յիշուած արդար «յոյս»երուն մօտիկ ապագայի մը մէջ մարմնացումը շարունակենք բաղձալ։ Մեծապէս ուրախասիրթ է որ այս ձեռնարկին նիւթապէս օգնելու համար Նիւ Եորքի մէջ կազմուեր է, նախաձեռնութեամբ Տօքթ. Յովհ. Երկանեանի, մասնախումբ մը ծանօթ անձնաւորութիւններէ բաղկացած եւ որ բացած է հանդանակութիւն մը, այս հրատարակութեանց գործը տեւական դարձընելու նպատակով։ Յանկալի է որ Փարիզի մասնախումբը քիչ մը նուազ աճապարէ հատոր հատորի հետեւէ մէջտեղ նետելու, եւ աւելի խըղճամբ տանի իւրաքանչիւր հատորի փորձերու սրբագրութեան, յառաջաբանի եւ նօթերու խմբագրութեան։

Մեծ հաճոյքով կ'իմանամ թէ Նիւ Եորքի «Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը» որ արդէն իսկ Արփիարեան Հայրիկի գործերու ամբողջա-

---

(1) Այս խմբաւորումին մէջ ալ սխալ մը կայ. «նահատակ գրագէտները» միմիայն անոնք են որ պատերազմի ատեն խողխողուեցան Թուրք կառավարութեան հրամանով. Գեղամ Տէր Կարապետեան եւ Երուանդ Օտեան ատոնց մէջ չեն. Արփիարեան ինչպէս եւ Շահբարոնում Աւետիքեան զոհ եղան մեր ներքին տխուր պայքարներուն։ Պէտք է հրատարակութիւնները բաժնել երկու շարքի. 1. նահատակ գրագէտները. 2. մեր ճանգուցեալ գրագէտները, որոնց մէջ դեռ շատեր կան որոնց գրուածքները պէտք է հատորներու մէջ ամփոփել (Միսաքեան, Տէմիրճիպաշեան, Լամուրեան, եւայլն)։

Fonds A.R.A.M

կան հաւաքածուն հրատարակելու պատուական գաղափարն ունեցաւ, որուշեր է հանգուցեալ Փրոֆ. Մ. Անանիկեանի լաւագոյն գըրուածքներէն շարք մը հատորի մը մէջ ամփոփել եւ ատոր համար մանաւանդ հանգանակութիւն բացած է: Անանիկեան հմուտ ու ծաղկեալ միտք էր, ճշդագատ եւ գեղագրաց միանգամայն: Ան մեր լաւագոյն essayistներէն է, իր յօդուածներու եւ ուսումնասիրութեանց (գէթ ընտրելագոյններուն) հաւաքածուն հատորի մը մէջ հաւաքելով հասարակութեան տրամադրելը անհրաժեշտ պարտք մըն էր, ինչպէս կը գրէի իր մահուընէն անմիջապէս յետոյ, տարաժամօրէն վախճանած այդ թանկագին մտաւորականին հանդէպ: Ամէն անոնք որ առնուազն մէկ տոլար պիտի գրկեն Կրթական Հիմնարկութեան (Armenian Educational Foundation, 311, Fourth Avenue, New York, U. S. A.) պիտի ստանան օրինակ մը ի մտոյ լոյս տեսնելիք այդ հատորէն, որ հայ խոհուրդի գրականութեան զարդերէն մին պիտի կազմէ:

Հանգուցեալ հայ մտաւորականներու գործերուն հրատարակման այս ազնիւ երեւոյթին մաս կը կազմէ նաեւ երեւումը Համբարձում Երամեանի «Յուշարձան Վան-Վասպուրականի» երկհատոր ստուար գործին, քանի որ դժբաղդաբար Երամեան աչքերն ընդ միշտ փակեց վերջերս՝ այդ երկասիրութիւնը ապագրուած տեսնելէ առաջ:

Երամեան ամենէն հզօր ու արդիւնաւոր դէմքերէն էր զոր արտադրած է Վասպուրականի հինաւուրց եւ օժտեալ ցեղը: Ան պատանի հասակին մէջ աչքերուն լոյսը կորընչացուցած, հակառակ ատոր՝ շնորհիւ իր արտակարգ ուշիմութեան եւ երկաթեայ կամքին՝ շարունակելով ինքնօգնութեամբ իր մտաւոր զարգացումը յառաջացնել, յաջողած է, նախահաւեռնութեան ոգիի, հանրօգուտ գործունէութեան բուռն հրայրքի եւ կազմակերպական ու դաստիարակչական ձիրքերու հազուադէպ օրինակ մը հանդիսանալով, հիմնել իր անձնական ջանքով Վանի մէջ 1882ին որբանոց մը, զոր քանի մը տարի յետոյ վերածած է միջնակարգ կրթութեան վարժարանի մը որ իր անհատական անվհատ ճիգերով կանգուն մնաց մինչեւ մեծ պատերազմի պայթումը: Այդ վարժարանը եղած է լաւ կազմակերպուած կրթական յարկ մը, որ մտաւոր ջահ մը հանդիսացած է վասպուրականի համար երկար տասն եւ բազմաթիւ ուսեալ եւ հայրենասէր Հայեր հասցուցած է: Երամեան եղած է Վանի մէջ այն ինչ որ եղած է Ռեթէոս Պէրպէրեան Պոլսոյ մէջ: Օտարներ որ մօտէն ճանչցած են այդ վարժարանի կազմակերպութիւնը, գնահատած են զայն. Մուսուլի գերման հիւպատոսը, Հօլշթայն, տեսնելով այդ հաստատութեան մէջ տիրող կարգուսարքը, գրադարանը, գիտական հաւաքածուները, եւ քան զոգինոց ուսուցչական խումբը, որուն վեցը գերմանագէտ, յայտարարած էր. «Ես եւրոպական հաստատութիւն մը կը տեսնեմ այս վարժարանին մէջ»: Ամերիկացի միսիոնարուհի Միս Կրէյս Քէմպըլ Երամեանը անուանուած էր «Հայ Փեսթալոզզին»:

Եգիպտոսի մէջ ուր իր վերջին տարիները անցուց, Երամեան այս աշխատութիւնը յօրինած է, զայն տուն տալով ուսուցիչ եւ հրապարակագիր Պ. Կարապետ Նաւասարդի: Երամեանը յարգող անձնաւորութեանց երկու յանձնախումբեր, մին Ալեքսանդրիա, միւսը Փրէզնօ, հրատարակութեան գործն ստանձնած են եւ հրապարակ գրած են այս շատ շահեկան գործը, որ աւելի քան հազար էջէ կը բաղկանայ եւ ուր բազմերախտ դաստիարակը վասպուրականի հայկական ժամանակակից կեանքի (մանաւանդ 1878էն 1914) ընդհանուր պատկեր մը կը ներկայացնէ, եւ անոր հետ իր յիշատակներն ու տեսութիւնները կը բանաձեւէ բովանդակ հայ ժողովուրդի ազգային շարժման ու դատին կէս դարէ ի վեր առած այլազան փուլերուն վրայ: Կան հոն մասեր որ դժբաղդաբար շատ հակիրճ են, կան մերթ՝ մանրամասնութեան անճշդութիւններ, (ալեւոր աշագուրկ մտաւորականի մը այս խոշոր ճիգին մէջ՝ այդպիսի թերութիւններ անխուսափելի են), բայց գործը, գրուած յստակ ու վայելուչ ոճով մը, իր ամբողջութեան մէջ՝ արժէքաւոր է. դէմքերն ու դէպքերը գծուած են անկողմնակալ, ազնիւ, արդարադատ ոգիով մը. ազգային հարցի, Պերլինեան շրջանի գործունէութեան, հայ յեղափոխութեան, պատերազմի առեներան և յետ պատերազմեան մեր ազգային գործունէութեան վրայ իր դատումներն ու կարծիքներն ընդհանրապէս ողջամիտ են եւ անաչառ: Այդ երկու հատորներուն մէջ կը գտնենք նաեւ

Fonds A.R.A.M

բազմաթիւ նոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ երէկուան հայկական կեանքի եւ մանաւանդ 19-րդ դարու վերջին մէջ դեր կատարած ուշագրաւ անձնաւորութեանց մասին։ Այս բազմաշխատ երկը կրնայ համարուիլ նշանակելի նպաստ մը մեր ժամանակակից հայ կեանքի պատմագրութեան։

Հայ պատմական դրականութեան կարեւոր նպաստ մը կը բերէ նաեւ երկհատոր Երուսաղէմի պատմութիւնը զոր տարիներ առաջ բարեբար լեզուով գրած էր Հայոց Պատրիարքարանի քարտուղար եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսուցիչ Տիգրան Սաւալանեանց եւ որուն աշխարհաբար թարգմանութիւնը լոյս տեսած է վերջերս Երուսաղէմի մեր վանքի տպարանէն։ Երուսաղէմի հիմնուելէն մինչեւ մեր օրերը, Հրէութեան ու Քրիստոնէութեան Սուրբ Քաղաքին մանրամասն պատմութիւնն, է ու պատմութիւնը նաեւ Հայոց այդ քաղաքին մէջ հիմնած Պատրիարքարանին ու Միաբանութեան։ Շահեկան գործ, զոր մեծ աշխատութեամբ յօրինած է հեղինակը եւ զոր պատրիարքական տեղապահ եւ մեղուական լուսարարապետ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանեան վերածած է յստակ ու դիւրասահ աշխարհաբարի մը եւ հրատարակած է օգնութեամբ հանգուցեալ Պօղոս Նուպար փաշայի։

Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան հատորի մը մէջ ամփոփեր է «Հայ Եկեղեցի» ընդհանուր ատեղոսով Սիոնի մէջ իր հրատարակած յօդուածները։ Այդ յօդուածներուն նիւթերն են 1. Հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիրներ, 2. Հայ եկեղեցւոյ դիրքը քրիստոնէական ընդհ. եկեղեցւոյ մէջ, 3. Առաքելականութիւն Հայ եկեղեցւոյ, 4. Պետութիւն եւ եկեղեցի։ Այդ կարեւոր նիւթերուն վրայ Բաբգէն եպիսկոպոս ներկայացուցած է շարք մը տեսութիւններ ու խորհրդածութիւններ, ուր, ինչպէս այդ մեծարժէք գրողին բոլոր արտադրութեանց մէջ, ամուր հմտութեան մը կ'ընկերանայ առողջ դատողութիւն մը եւ ուր տիրող գաղափարապաշտողին կը յենու գործնական յստակ մտքի մը վրայ։ Հեղինակին Պատմական ու Աստուածաբանական հմտութիւնը մեծ է, բայց զայն փոխելու ո եւ է ճիգ չես գտներ գրքին մէջ, ամէն ինչ հոն հայ ժողովրդի այժմեան կացութեան հետ կապ ունի, եւ կը ձգտի այդ կացութեան հանդէպ Հայ Եկեղեցւոյ կատարելիք գերը ճշդելու եւ մեկնելու։ Սքանչելի է այն չափաւոր ու ողջամիտ եղանակը որով կը բացատրէ թէ ինչպէս պէտք է ըմբռնել Հայ եկեղեցւոյ «բարեկարգութիւնը», որպէս դի ան վերանորոգուի, արդիանայ, օրանայ եւ շարունակէ ժողովրդին մէջ բարոյական բարձրացման ներշնչարան եւ ազգային ոգւոյ պահպանման նեցուկ մնալ՝ առանց իր հիմնական նկարագիրը կորսնցնելու։

Պէտքը զոր անդամ մը եւս ցոյց կուտայ՝ իրաւամբ՝ Աստուածաշունչի աշխարհաբար նոր ու վայելուչ թարգմանութեան մը խմբագրութեան եւ հրատարակման, լուրջ է արդարեւ. թէ՝ կրօնական եւ թէ՝ նոյն իսկ գրական տեսակէտով, Աստուածաշունչի պէս հոյակապ գրքի մը տարածումն ու ժողովրդականացումը մեր մէջ՝ բարերար կրնան ըլլալ։

Իր բանակոիւը Հ. Հացունիին դէմ որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրացող յօդուածներ բազմավէպի մէջ հրատարակելու անհարկի գաղափարն ունեցաւ, շատ ուժեղ է եւ չախչախիչ։ Հ. Հացունի որ պատմական եւ բանասիրական այլ նիւթերու վրայ այնքան հմտալից ու շահեկան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է, յարատեւական մոլեռանդութեան անտեղի նոպայ մըն է որ ունեցած էր՝ Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի Հայաստանի մէջ կատարած առաքելական գերին «աւանդութիւնը» ոտնակոխ ընել չանալով։ Կրնար դէթ յիշել որ Ս. Ղազարու վանքին մեծագոյն դէմքը, Ալիշան, իր Շայրունիին Լուսնակն գերեզմանաց Շայոց անմահ քերթուածին մէջ՝ Հայու արժանի շեշտերով երգած է Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը.

Հայոց հաւատ է Փրկչին հաւատ,
Յառաքելոց բերած նախընծայ,
Լուսաւորիչըն տընկեց հաստատ
Ու մեր արիւնքո ոռոգեն ըզնայ։

Բաբգէն եպիսկոպոս շատ լաւ դիտել կուտայ որ եթէ Թադէոսի ու Բարթողիմէոսի Հայաստանի առաջին աւետարանիչներն եղած ըլլալու «աւանդութիւնը» վէմի ենթարկուի, այն ատեն վէմի կրնայ ենթարկուիլ նաեւ Պետրոս առաքեալի Հռոմ երթալը, Հռո-

Fonds A.R.A.M

մէական Եկեղեցին հիմնելն ու հոն նահատակուիլը, որոնց ո՛եւէ պատմական փաստ չկայ, (մինչ Պօղոս առաքեալի ձեռքով Հռոմայ Եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը գրաւոր փաստերով հաստատուած է)։ Բարդէն եպիսկոպոս դիտել կուտայ որ կրօնական իրերու մէջ՝ աւանդութիւնները, զոր ժողովրդական հաւատքը կազմած է, եւ որ, ինչպէս կ'ըսէ, ճշմարտութիւն մը պէտք է ունենան իբր աղբիւր, հաւատացեալներու համար պարտականութիւն է յարգել. թողունք որ Հայաստանի մէջ Լուսաւորչէն առաջ քրիստոնէութեան մասած ու տարածուած ըլլալը պատմական որոշ փաստերով հաստատուած է արդէն եւ Թադէի, Սանդուխտի, Սանատրուկի յուշիչ դրուագին կուտայ ճշմարտութեան դրական հիմք մը։ Իսկ մենք կրնայինք աւելցնել որ եթէ աւանդութիւնները հերքելու ելլեն քրիստոնեայ եկեղեցականներ (հայ ազգային բազմաչարչար Եկեղեցին նեռմացնելու անհայկական եւ անքրիստոնէական դիտումով), չե՞ն վախնար որ ուժ տուած կ'ըլլան նաեւ անոնց որ Աւետարաններով պատմուած Քրիստոսի կեանքը, որուն ժամանակակից ո՛եւէ գրաւոր վկայութիւն դեռ չէ գտնուած, միմիայն աւանդութեամբ, ու մեծ մասով՝ եւ ըստ մէկ քանի ծայրայեղ մտքերու՝ ամբողջովին երեւակայութեամբ յօրինուած կը հռչակեն...

«Պետութիւն եւ Եկեղեցի» բաժնին մէջ, խօսելով խորհրդային իշխանութեան ժխտական դիրքին վրայ կրօնքներու հանդէպ, կը մեղադրէ անոր հալածողական վերաբերմունքը, հակասութիւն կը գտնէ այդ իշխանութեան «կրօնքը անհատական խղճի խնդիր է, կառավարութիւնը չի խառնուիր, արդելք չի դներ» յայտարարելուն եւ կրօնքները տկարացնելու, աստիճանաբար ջնջելու համար ձեռք առած ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներուն միջեւ։ Կը մեղադրէ անոր՝ որ իրապէս չէզոք դիրք չի բռներ, ազատ չի թողուր կրօնքները, այլ իբր «անկրօն», աւելի ճիշդ՝ «հակակրօն» իշխանութիւն կը վերաբերուի անոնց հանդէպ։ «Ցանկալի է որ, կը գրէ, խորհրդային երկիրներու մէջ ալ տիրէր ամերիկեան ազատութիւնը եկեղեցիներուն, եւ ինչպէս եկեղեցին չի խառնուիր պետութեան գործերուն, նոյնպէս պետութիւնը չխառնուէր եկեղեցւոյ գործերուն, բացարձակ չէզոքութեամբ»։ Հոս, ճիշդ չէ բոլորովին բաղդէն եպիսկոպոս. խորհրդային իշխանութիւնը չէզոք չէ արդարեւ, հակառակ է հաստատուած բոլոր կրօնքներուն եւ գանոնք կաշկանդող միջոցներ ձեռք կ'առնէ, անոնց դէմ փրոփականա կ'ընէ, որովհետեւ ինք ալ յարած է կրօնքի մը, զոր պետական կրօնք դարձուցած է. պոլշեվիզմը կրօնք է, — չաճախ գրած եմ ասիկա, եւ համոզուած եմ ատոր,— նորագոյն կրօնքը, որ իր իտէալը երկնքին մէջ չի տեսներ, այլ երկրիս վրայ միայն. և անոր դրօշակիրները, ինչպէս նոր հաստատուած կրօնքներու առաջին շրջանին, մոլեռանդ են. անոնք հակակիր են ու կատածոտ նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնքին հանդէպ, որ սակայն իր որոշ մասերով այնքան մօտիկ է Մարքսիզմին,— թէպէտ իր ամբողջութեան մէջ՝ շատ աւելի վեհ ու լայնամիտ։ Բայց խոստովանինք որ այդ մոլեռանդութիւնը անոնք չեն տանիր այն աստիճանին ուր գային հասցուցին — մեղանչելով նոյն իսկ Աւետարանին ազատ, թոյլատու, եղբայրական ոգւոյն, սիրոյ ու ներումի վրայ հիմնուած ոգւոյն դէմ — քրիստոնէութեան հոգեւորական ու աշխարհական առաջին տարածիչները՝ հին աշխարհի հեթանոս կրօնքներուն դէմ իրենց կատաղի ու համայնաքանդ պայքարին մէջ։ Ինչքան դարեր անցան մինչեւ որ այն թոյլատու ոգին, որ այժմ կը տիրէ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ (շնորհիւ Գիտութեան սփռած առողջ, իրապէս ազատական ու մարդկային սկզբունքներուն) յաղորդեց երբեմնի փոխադարձ հալածանքներուն որոնցմով յանուն կրօնքի ազգերն ու նոյն ազգի հատուածները իրար կը բզկտէին։ Խորհրդային երկիրներուն մէջ կրօնքը հալածուած է, բայց չնջուած չէ։ Մարքսեան նոր կրօնքին մոլեռանդութիւնը պիտի անշուշտ մեղմանայ հետզհետէ հոն ալ՝ Գիտութեան շունչին տակ, եւ թոյլատու ոգին պիտի յաղորդէ հոն ալ այժմեան կատածոտ ու ճնշիչ վերաբերմունքին։ Այդ մեղմացումը կարծես սկսած է արդէն, մանաւանդ յորմէհետէ կրօնական կազմակերպութեանց դեկավարները քաղաքական գործունէութենէ հրաժարած են։ Հայ եկեղեցին մանաւանդ, որ այժմ զուտ կրօնական կեանք մը ունի, կրնայ եւ պարտի՝ մնալով հաւատարիմ Աւետարանի վերազանցօրէն «պրոլետարական» ոգւոյն՝ ապրիլ ու նոյն իսկ զարգանալ, իբր բարոյական ազնիւ ուժ

Fonds A.R.A.M

մը, իբր ազգասանեաց, տառապողներու դարմին պաշտպան վարդապետութեան մը ներկայացուցիչ, խորհրդային Հայաստանին մէջ։ Անդիր է թէ այդ զուտ կրօնական կազմակերպութեան, որ նաեւ Հայաստանեայց ազգային եկեղեցւոյն Մայր Աթոռն է, պահպանմանն ու բարգաւաճմանը ի՛նչ չափով օգնած են արտասահմանի հաւատացեալ եւ ազգասէր Հայերը։ Ընդունինք որ այդ չափը բաւական խեղճ է։ Ճիշդ ալ չէ —ինչպէս ոմանք կ՚ըսեն— թէ դրկուած օգնութիւնները տեղը հասնելու ապահովութիւնը չունենալնուն համար է որ շատերը ձեռնպահ կը մնան. գիտեմ Թորգոմ Սրբազանէն որ իր ձեռքով արտասահմանէն դրկուած օգնութիւնները տեղը հասած են։ Ջանանք որ արտասահմանի Հայութեան նիւթական օգնութիւնը համապատասխան ըլլայ այսուհետեւ այն տեսական սիրոյն զոր ան ցոյց կուտայ հանդէպ Մայր Աթոռին։

Բարգէն եպիսկոպոսի այս հատորը գըրուած է, ինչպէս ամէն ինչ որ ելած է այդ խոհական գրագէտին գրչէն, յստակ ու անկեղծ, ջերմ ու կարուկ ոճով մը, որ անոր ընթերցումը այնքան հաճելի որքան մտապարտ կը դարձընէ։

Պատմական գրականութեան շատ շահեկան ու արժէքաւոր աշխատութիւն մըն էր Ա. Նազարի «Կուսակցութիւնները Հայոց Պատմութեան մէջ» յօդուածաշարքը որ երեւցաւ Պոսթընի Պայքարին մէջ, եւ ուր տաղանդաւոր հրապարակագիրը ցոյց տուած է մեր հին նախարարութիւններէն սկսեալ մինչեւ մելիքներու եւ ամիրաներու շրջանը եւ մինչեւ մեր այժմեան կուսակցութիւնները՝ քաղաքական ու գաղափարական այլազան ուղղութիւններ ներկայացնող բոլոր հայ խմբակցութեանց դերը հայ ազգի պատմութեան մէջ։ Ցանկալի է որ այդ լաւ յղացուած ծրագրով մը շարադրուած հմտալից ու ողջամիտ գործը, գրուած վճիտ ու սահուն ոճով մը, հատորով մը լոյս տեսնէ։ Մեր հին նախարարութեանց իսկ — զէթ դլխաւորներուն— որոշ ուղղութիւն մ՚ունեցող «կուսակցութիւններ» եղած ըլլալն ապացուցանող այդ աշխատութիւնը, բացի իբր պատմական ինքնատիպ ուսումնասիրութիւն իր շահեկանութենէն, հրահանգիչ կրնայ ըլլալ նաեւ մեր արդի ազդային կեանքին դեկավարման հետ կապ ունեցող հարցերու տեսակէտով, ու թերեւս նպաստէ մեր չէզոքները «կուսակցութիւն» բառէն անդամ սոսկալու ցաւալի եւ անիմաստ հիւանդութենէն բուժելու։

Պատմական ու բանասիրական ուսումնասիրութեանց մարզին մէջ կարեւոր նորութիւններ են նաեւ Հ. Վարդան Հացունիի «Կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն Պատմութեան մէջ» հատորը, որ վերջերս լոյս տեսաւ, Բարգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի «Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ», հանդուցեալ Հ. Աղեքսանդր Մատիկեանի «Արայ Գեղեցիկ, համեմատական - քննական ուսումնասիրութիւն»ը, Հ. Ներսէս Ակինեանի «Մատենագրական հետազօտութեանց» Գ. հատորը (Ղեւոնդ Երէց պատմագէտ, Ղեւոնդ Երէց եւ Մովսէս Խորենացի, Հայ Բագրատունեաց տոհմածառը), նոյն հեղինակին «Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, բնագիր եւ քննութիւն» աշխատութիւնը, որոնք Շանդէս Ամսօրեայի մէջ երեւալէ յետոյ այս օրերս դրքի ձեւով հրատարակուեցան, ինչպէս եւ Պ. Մանուկ Ճիզմէճեանի «Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց» հատորը, որ Ֆրէզնօի մէջ հրատարակուեցաւ քանի մը ամիս առաջ եւ որ կը պարունակէ մանրամասն ու փաստացի պատկերացում մը ազգային դատի շուրջ վերջին երեսուն - քառասուն տարուան ամերիկահայ կուսակցական - քաղաքական գործունէութեան լուսաւոր ու մութ կողմերուն եւ որ ժամանակակից հայ պատմութեան մէկ բաժնին լուսաբանութեան դնահատելի նպաստ մըն է։ Առնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ բանասիրական ներդուն ուսումնասիրութիւնները զոր Գառնիկ Ջնտալեան հրատարակեց վերջերս Կոչնակի, Անահիտի, Սիոնի մէջ եւ որոնց (իր հին նամանօրինակ բազմաթիւ այլ ուսումնասիրութեանց հետ միասին) հատորի մը մէջ ամփոփումը մեծապէս ցանկալի է, Փրոֆ. Ն. Ադոնցի գեղեցիկ ու շահեկան ուսումնասիրութիւնները Շայրենիքի մէջ (հայ հին դիւցազնական առասպելներու վրայ, «Բագրատունեաց փառքը», «Մամիկոնեան իշխանուհի մը բիւզանդական գահուն վրայ», «Հայերը բիւզան-

Fonds A.R.A.M

դական գիտութեան մէջ», ու իր ֆրանսերէն աշխատութիւնները՝ Եզնիկի, Գրիգոր Լուսաւորչի «Հարցմանց», բիւզանդական դիւցազնավէպ «Դիգենիս Ակրիտաս»ի վրայ, եւլն./, որոնք հաճոյքով կ'իմանամ թէ «Դուրեան Մատենաշար»ի առաջին հատորներէն մին պիտի կազմեն։ Այս բոլորին վրայ անհնար է՝ դէթ առայժմ՝ այս քրոնիկներու անձուկ սահմանին մէջ դրել մանրամասնօրէն՝ ինչպէս կը ցանկայի, բայց կ'ուզեմ այդ բոլորը յիշատակել եւ ըսել՝ անգամ մը եւս՝ որ, ատոնց հետ հաշուի դնելով նաեւ դեռ քանի մը ուրիշ արժէքաւոր բանասիրական, պատմական, քննադատական ուսումնասիրութիւններ որ երեւցան վերջին տարիներուն՝ արտասահմանի հանդէսներու եւ լրագիրներու ոմանց, ինչպէս եւ Հայաստանի նոր ուղիին մէջ, հաճոյքով ու գոհունակութեամբ կարելի է նկատել որ մեր բանասիրական գրականութիւնը հետու է անկման մէջ ըլլալէ, ինչպէս մեր զուտ գրական ու քերթողական արտադրութիւնը հետու է տկարացած ու նուազած ըլլալէ, մէկ քանի մշտադժգոհ ու թթուած մտքերու կարծածին նման, եւ թէ հակառակ անօրինակ աղէտներու շարքի մը որ ահագին քանակութեամբ ուժ խլեց մեր ազգէն, հայ միտքը կը մնայ միշտ բեղուն, ստեղծագործ, իր մշակոյթը ճոխացնելու ճիգին մէջ ոչ թէ կասած, ոչ թէ ընկրկած, այլ ինքզինքին միշտ հաւասար, նոյն իսկ որոշ յառաջդիմութիւն մը ցոյց տուող։

* * *

Բան մը՝ այս քրոնիկը վերջացնելու համար՝ յօդուածի մը վրայ որ նոյն իսկ Անահիտի այս թիւին մէջ հրատարակուած է, այն է Պ. Գառնիկ Մազմանեանի յօդուածին որ նուիրուած է Տօքթ. Քեւէթիպեանի մեծ դէմքին։ Ես հաճոյքով հրատարակեցի զայն՝ դրեթէ նոյնութեամբ, որովհետեւ դէմքը որ հոն կը տարփողուի, իսկապէս մեծ ու լուսաւոր հայ դէմք մըն է, որ պէտք չէ մոռցուի, եւ որովհետեւ Պ. Մազմանեան որ իբր հմուտ ճարտարագէտ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է Փոքր Ասիոյ մէջ, վաղեմի վաստակաւոր մըն է հայ մամուլի եւ ուսուցչութեան, անկեղծ, աղնիւ, դաղափարապաշտ, խանդավառ հոգի մը։ Բայց չեմ կրնար հոս դիտել չտալ որ իր յօդուածին մէջ Պ. Մազմանեան մեծ հայ դէմք մը դրուատելու համար անհրաժեշտ պէտք չունէր հայ ժողովուրդը վար գարնելու, զայն ներկայացնելով իբր ցեղ մը որ իրմէ եւած մեծ մարդիկը միշտ անկարող եղած է գնահատելու եւ որ այս վերջին յիսուն տարուան մէջ Տօքթ. Քեւէթիպեանէն ուրիշ մեծ մարդ չէ հասցուցած։ Միայն մեր մէջ չէ որ մեծ դէմքեր, երբեմն, իրենց կենդանութեանը իրենց ամբողջ մեծութեամբ չեն հասկցուած եւ իրենց մահէն շատ ետքն է որ ըմբռնուած է անոնց արժէքը իր լրութեան մէջ. օրինակներ շատ կրնայ տալ։ Արդէն Տօքթ. Քեւէթիպեանի պարագային, արդար չէ ըսել որ հայ ժողովուրդը չէ ըմբռներ այդ մարդուն մեծութիւնը. իր օրով ան խորին յարգանքով պաշարուեր է իր հայրենակիցներէն ինչպէս եւ օտարներէն, եւ իր եղերական մահը ողբալու համար, ժամանակին մեծագոյն դէմքերէն երկուքը Գր. Օտեան եւ Ռեթէոս Պէրպէրեան, — աւելի մեծ Հայեր նոյն իսկ քան Տօքթ. Քեւէթիպեանը,— անոր դագաղին վրայ արտասաներ են հոյակապ դամբանականներ ուր զայն պանծացուցած են գովեստներով որ քիչ անդամ ձօնուած են հայ անձնաւորութեան մը։ Եթէ անկից ի վեր Քեւէթիպեան քիչ մը մոռցուեր է, — եւ ատ ճիշդ է, — հայ ժողովուրդին չէ մեղքը, այլ Պոլսոյ Հայերուն, եւ մանաւանդ Պոլսոյ հայ բժշկական դասուն։ Պէտք է նաեւ ճշդել Քեւէթիպեանի մեծութեան տեսակը եւ կատարած գործին որակը. ան, յայտնապէս, եղած է մեծ մտքով եւ մեծ հոգւով արտակարգ տիպար մը, քաջահմուտ բժիշկ եւ մարդասէր, անձնուէր, գերազանցիկ մարդ, հայկական ազգասիրութենէ աւելի՝ ամբողջ մարդկութեան վրայ տարածուող եղբայրական սիրոյ զգացումով մը լեցուած վեհ նկարագիր մը։ Իր ցեղին համար յատկապէս ոչինչ ըրած է, մնայուն գործ մը չէ հիմնած, գիրք մը չէ ձգած, որպէս զի բովանդակ Հայութիւնը իր անունը յիշէր եւ պատուէր ամէն տեղ և ամէն ատեն։ Կարելի չէ մեղադրել ատիկա հայ ժողովուրդին։ Ան Պոլսոյ մէջ եղեր է մեծ հայ դէմք մը, որ ամէն ազգէ մարդոց հիացում պատճառեր է. այդ դէմքին վրայ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը ցարդ պոլսեցի բժիշկի մը կամ բանասէրի մը կողմէ գրուած չըլլալը արդարեւ ցաւալի

Fonds A.R.A.M

է եւ քննադատելի։ Թէ իր գերեզմանն իսկ ուր գտնուիլը անծանօթ ըլլայ նոյն իսկ յօդուածագիրը Պ. Մազմանեանին, ատ աւելի եւս տարօրինակ է. ժամանակին թերթերը անշուշտ նկարագրած են յուղարկաւորութեան հանդէսը, քանի որ Պէրպէրեան այդ օրն է արտասանած իր ճառը, եւ անուանած են այն գերեզմանատունը ուր թաղած են Քեաթիպեանը. կը բաւէ աչքէ անցընել այդ օրերու թերթերը, եւ եթէ շիրիմ մը չկայ անոր հողակոյտին վրայ, Պոլսոյ բժշկական դասն է որ պէտք է այդ պարտքը կատարէ հանդէպ այդ մեծատաղանդ ու մեծահոգի Հայուն, որ նաեւ զգիր բռնութեան մը զոհ է դարձեր՝ իր խրոխտ ու վեհ նկարագրին պատճառով։

* * *

Զարեհեան «Էպիքական Լուսաբաց»ին Նորենցի բանաստեղծութեանց նոր հատորն ու Նշան Պէշիկթաշլեանի «Ռապսի»ին վրայ գրելիքս կը յետաձգեմ յաջորդ քրոնիկներուս, վասն զի ներկայ քրոնիկս՝ կարգ մը այժմէական նիւթերու նուիրուած՝ շատ երկընցաւ արդէն և մնայուն արժէքով ու մշտական շահեկանութիւն ներկայացնող այդ երեք գործերուն մասնայատուկ ու մեծ գեղեցկութեանց վրայ կ'ուզեմ երկարօրէն կանգ առնել եւ այդ առիթս այս գործերով յարուցուած խել մը ընդհանուր ու կարեւոր հարցեր քրքրել։ Նոյնպէս Ալեքսիոսի յաջորդ թիւերուն մէջ է որ պիտի կարենամ խօսիլ ինչպէս որ կը ցանկամ՝ Կոստան Զարեհանի «Երեք երգ սաելու համար վիշտը երկրի և վիշտը երկնքի» թատերաքերթուածի մասին որ զմայլելի տպագրութեամբ մը լոյս աեսաւ Վիեննայի Մխիթարեանց վանքէն. վերջին քրոնիկիս մէջ երբ փափաք կը յայտնէի որ այդ մեծարժէք թատերաքերթուածին, որուն իտալական թարգմանութիւնը այնքան շքեղ յաջողութիւն գտած է, բնագրին հրատարակումը հնարաւոր դառնար վերջապէս, չէի կրնար դուշակել որ արդէն իսկ այդ հնարաւորութիւնը տրուած էր հեղինակին, շնորհիւ Յովսէփ Փուշմանի եղբայրական օգնութեան, որուն համար հայ բանաստեղծութեան բարեկամները պէտք է շնորհապարտ ըլլան մեծատաղանդ եւ ազնուասիրտ արուեստագէտին։ Նոյնպէս յաջորդ քրոնիկներուս կը վերապահեմ խօսիլ ուրիշ կարգ մը շահեկան նորութեանց վրայ (Մատթէոս Դարբինեանի, Ծերոն Թորգոմեանի վէպեր, Ալազանի տաղերու հատաքածու, Արեւմտահայ բանաստեղծներու Անթոլոգիա Երեւանի մէջ, Պ. Ղեւոնդ Մելոյեանի երեք ընկերներ վէպը՝ Փարիզի մէջ, եւայլն, եւայլն)։

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Վերջին րոպէին կարդացի Պոսթընի Հայրենիք ամսագրին Ապրիլի թիւին մէջ՝ բարեկամիս Փրոֆ. Ն. Ադոնցի մանրամասն պատասխանը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի (եւ Ռուբէն Զարդարեանի) մասին իր յայտնած արտառոց կարծիքներուն առթիւ Պայքարի մէջ իմ հրատարակած յօդուածաշարքիս։ Այդ պատասխանը, աւա՛ղ, ծանրացում (aggravation) մը լոկ ի յայտ կը բերէ գրական երկու նուրբ ու բարձր արուեստագէտներու գործին անբմբռնողութեանը, զոր բացատրելու եւ դարմանելու իր սրտաշարժ ճիգին մէջ մեծարգոյ բանասէրը աւելի եւս կը տարածէ եւ կը խորացնէ։ Ես խորապէս կը գնահատեմ իր հմտութիւնը մեր հին պատմութեան էջերու լուսաբանութեան մէջ, մանաւանդ իր թանկարժէք հետազօտութիւններն ու գիւտերը որ երեւան կը հանեն կարծուածէն աւելի կարեւոր դերը զոր հայ տարրը կատարած է բիւզանդական պատմութեան մէջ. բայց ինք յայտնապէս անատակ է բանաստեղծներու արժէքն իր ճիշդ չափով ու որակով տեսնելու. իր յօդուածը փրոֆէսէօրի քրտնաջան աշխատութիւն է, բայց ոչ գրական արուեստագէտի մը թափանցողութիւնը ուրիշ գրական արուեստագէտներու հոգւոյն ու գործին մէջ։ Իր բացատրութիւնները դասական ու ռոմանթիկ աշխարհայեացքի ու գեղեցկագիտութեանց տարբերութեան մասին, պակասաւոր են ու մակերեսային. գրական պատմութեան սովորական դասագրքերու մեկնաբանութիւններն են ընդլայնուած։

Զարդարեանի էական արտադրութեանց

Fonds A.R.A.M

խորքը գերազանցօրէն «հայկական» է՝ հակառակ իր նրբացեալ, եւրոպացեալ ձեւին. ու Պէշիկթաշլեան շատ հեռու է «միջակութիւն» ըլլալէ, ինչքան ալ նուազ ընդարձակ, նուազ մեծ, նուազ հզօր ըլլայ քան Աբովեան մը եւ Ալիշան մը (այս երկուքին բազմադիմի մեծութիւնը տարիներ առաջ, առանց Ադոնցին սպասելու, լիովին տարփողած ու որոշապէս ի վեր հանած եմ ես ինքս)։ Մինաս Չերազի 1874ին գրած մէկ զուգակշռին դէմ, ուր, անցողակի ըսեմ՝ Ալիշան լաւ է պատկերացուած, բայց Պէշիկթաշլեան անկատար եւ անճիշդ կերպով,—չէի կրնար բողոքել (ինչ որ չըրած ըլլալս կը զարմացնէ Ադոնցը) որովհետեւ Չերազի այդ տողերուն հրատարակուած առեն ես երկու տարեկան մանկիկ մըն էի, գրական զուգակշիռներէ շատ տարբեր բաներով զբաղած...։ Թողունք որ «աղաւնին» որուն կը նմանցնէ Չերազ Պէշիկթաշլեանը՝ «արծիւ» Ալիշանի հետ բաղդատելով, եւ որուն կը կառչի Ադոնց իր «միջակութիւն» վճիռն արդարացնելու համար, «միջակութիւն» չէ, այլ իր տեսակին մէջ անզուգական ու զմայլելի գեղեցկութիւն մը, որ իր ուրոյն մեծութիւնն ունի, չնորհի մեծութիւնը — քրիստոնէութիւնը աղաւնիի պատկերով խորհրդանշած է Սուրբ Հոգին—։ «Միջակութիւն» երկլորդական մեծութիւն, չափաւոր ու ներդաշնակ գործութիւն չի նշանակեր արդէն, այլ սուտ-արժէք, արժէք թուղղ եւ տեղ գրաւող բայց իրապէս անպէտ, անկենդան, կորստեան դատապարտուած մնամէջ. ու խաբուսիկ հեղինակ կամ գործիչ։ Պէշիկթաշլեան, այո՛, «աղաւնի» է, սիրոյ աղաւնի, հարազատ գաւակ Սուրբ Հոգւոյն, բայց ուրիշ բան ալ է դեռ. ան սոխակ է նաեւ ու մանաւանդ, եւ բնութեան մէջ քիչ հրաշալիք կայ որ ծաւալով փոքրիկ, թռիչով համեստ այդ թռչնիկին մեղեդաւոր կոկորդին հաւասարի։ Արծիւը հոյակապ է իր թեւերուն զօրութեամբ ու ճախրանքին բարձրութեամբ, բայց աղաւնիին լուսեղէն շնորհն ու սիրապատար քնքշութիւնը եւ սոխակին յանկուցիչ դայլայլը չունի։ Պէտք է գիտնալ ամէն ուժ ու ձիրք իր որոշ տեսակին ու դերին մէջ դնահատել։

Զարդարեան, Պէշիկթաշլեան, Ալիշան, Աբովեան, դասականութիւն, ռոմանթիզմ, ու նաեւ ժամանակակից հայ պատմութեան քանի մը էական հարցեր, որոնց դպեր էի իմ յօդուածաշարքիս մէջ եւ որոնց անդրադարձած է Ադոնց (նուազ յաջողութեամբ քան երբ հին օրերու մթութեանց մէջ խուզարկու նայուածք մը կը պտըտցնէ), այս բոլորը անսպառ ու մշտապէս շահեկան նիւթեր են, եւ հաճոյքով պիտի վերադառնամ՝ պայքարի մէջ՝ այդ նիւթերուն քննութեան, ոչ միայն անոնց նուիրուած Ադոնցեան մեկնաբանութեանց բազմաթիւ սխալները ցոյց տալու համար, այլ որովհետեւ այդ մեծ ու հրապուրիչ նիւթերուն վրայ շատ քիչ լուրջ բան գրուած է մեր մէջ եւ կ'արժէ անոնց մասին մեր հասարակութեան ճշգրիտ ու լիակատար ծանօթութիւն տալ։

Ա. Զ.

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԻՑ

Ա. ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Երեւանում, փետրուարի 26ին, սրտի կաթուածից վախճանուեց յայտնի ազգագիր երուանդ Լալայեան (1):

Բ. ՆԿԱՐԻԶ ՄԻՔԱՅԷԼ ԽՈՒՆՈՒՆՑ

Հայաստանի նկարչութիւնը կորցրեց իր շարքերից՝ լաւագոյն գրաֆիկ-նկարիչներից մէկին, որ դասաւանդում էր Թիֆլիսի քաղմաթիւ բարձրագոյն եւ միջնակարգ դպրոցներում:

Միքայէլ Խունունցն է դա:

Բարձրագոյն կրթութեամբ կուլտուրական նկարիչ էր Խունունցը: Նա ոչ միայն լաւագոյն պճագէտ - գրաֆիկ - նկարիչ էր,

Հեթեաթ. — Նկար ՄԻՔԱՅԷԼ ԽՈՒՆՈՒՆՑԻ

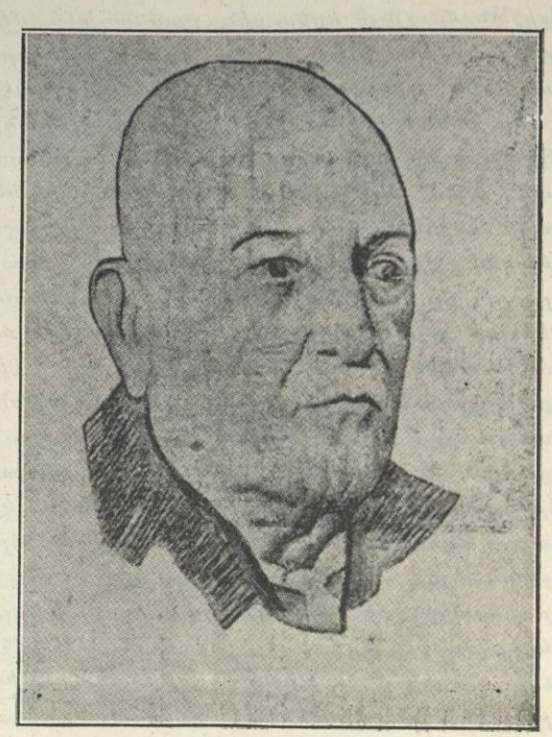
այլ եւ լաւագոյն մանկավարժ էր. շնորհիւ իր հարեաւ եւ անկեղծ բնաւորութեան՝ սիրուած էր դպրոցական ասպարիզում:

Ուշագրաւ են Խունունցի գեղեցիկ նկարազարդած հայկական հէքեաթները, որոնց նմուշներից մի քանիսը գտնւում են Երեւանի եւ այլ թանգարաններում:

(1) Յառաջիկայ թիւով պիտի հրատարակենք մեր աշխատակցին մանրամասն յօդուածը հանգուցեալ Լալայեանի մասին: Ը. Խ.

Գ. ԴԵՐԱՍԱՆ
ՅՈՎՀ. (ՎԱՆՕ) ՏԷՐ - ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Թիֆլիսում վախճանուեց հայ բեմի վեթերաններից Յովհաննէս Տէր - Գրիգոր-

Դերասան ՅՈՎՀ. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

եանը: 1864 թուից նա նուիրուում է բեմին եւ խաղում Շիրմազանեանի դարբասում, ապա Թամամշեանի և Գր. Արծրունու թատրոններում:

Խոշոր բեմական տաղանդ չէր, բայց և այնպէս նա իր խաղով ու մանկակցութեամբ ամէն կերպ նպաստում էր բեմական գործի յաջողութեանը:

Նա հանդիսանում է ժողովրդական Տան հիմնադիրներից մէկը: Երկար տարիներ մանկակցում է Շահ Ազամալեան, Հալաբարի եւ Արաքսեանի թատրոնների ներկայացումներին:

1925 թուին Ռուսթաւելու թատրոնում տօնւում է նրա բեմական գործունէութեան 40-ամեակը, որից յետոյ նա թոշակ էր ստանում վրաստանից ու Հայաստանից եւ համարեա քաշուած էր թատրոնական ասպարիզից:

Fonds A.R.A.M

Դ. ԿԱՐԱ-ԴԱՐԻՒՇ

Թիֆլիսում, Դեկտեմբեր 16ին յանկարծամահ եղաւ հայկական ֆուտուրիզմի դրօշակակիր Կարա-Դարւիշը։

Իր աշխարհայեացքով, իր գրելու ձեւով, իր ստեղծագործութիւններով մինչեւ վերջն էլ հաւատարիմ մնաց իր սիրած դրօշին։

Զնայած սակայն դրան, նրան ոգեւորում էր Հայաստանի նոր կեանքը, նոր կուլտուրան։ Առանձին հրճուանքով գիտում էր նա նոր շինարարութիւնը, նոր արուեստը եւ ոգեւորուած պատմում, խօսում, գրում։ «Պրոլետար»ում նրա տպուած յօդուածները՝ Խորհ. Հայաստանի նոր շինարարութեան եւ արուեստի ցայտուն պատկերներն են, որոնք ցոյց են տալիս նրա անկեղծ ոգեւորութիւնը։

Վրաստանի կառավարութիւնը նրան տալիս էր թոշակ։ Գրում էր եւ յօդուածներ եւ այդպիսով պահպանում իր գոյութիւնը։

Նրա թողած գրական ժառանգութիւնը պատկանում է անցեալին։ Իբրեւ այդպիսին էլ նա գրաւելու է իր տեղը հայ գրականութեան մէջ։

Թիֆլիս *Ա. ԵՐ.*

ԼՐԱՏՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻՑ

ԹԱՏՐՈՆ

Հայ թատրոնի ճնճղատական պատմութիւնը.— Բանասէր-գրականագէտ Առաք Երեմեանը պատրաստել է խիստ հետաքրքիր մի ուսումնասիրութիւն Հայ թատրոնի ճնճղատական պատմութիւնը խորագրով, որ ընդգրկում է սկզբից մինչեւ ութսունական թուականների թատրոնի պատմութիւնը (Ա. հատոր)։ Այդ գրուածքը գալիս է լրացնելու նախ՝ հայ թատրոնի պատմութեան բացը, երկրորդ՝ տալիս է մեզ հայ թատրոնի աստիճանական զարգացման ճնճղատական ամփոփ պատմութիւնը, ուղղելով Լէօի, Պռօշեանի, Փափազեանի, Մանուէլեանի եւ այլ գրողների սխալ եզրակացութիւնները եւ հակասութիւնները։ Այն կարծիքը թէ ռուսահայ թատրոնը սկիզբ է առել Մոսկուայում 1858 կամ 1859 թուին, եւ որն իշխում է մինչեւ օրս հայ թատերական գրականութեան պատմութեան մէջ, հերքւում է։ Ապա փաստացի տուեալներով պարզաբանւում է 30ական թուականների թատրոնական այն շարժումը, որ մինչեւ օրս չի լուսաբանուած։

«Հայ թատրոնի պատմութիւն»ը սկսում է հայ թատրոնի ծագման շրջանից։ Ապա լուսաբանւում են թատրոնական բոլոր այն շարժումները, որոնք տեղի են ունեցել 5րդ, 7րդ, 11րդ, 17րդ եւ 19րդ դարաշրջաններում։ Առանձին տեղ են գրաւում 19րդ դարի 30ական, 40ական, 50ական, 60ական եւ 70ական թուականների հայ թատրոնի պատմաշրջանները։ Այդ բոլորը կազմում են Հայ թատրոնի պատմութեան Ա. մասը։ Երկրորդ հատորն ընդգրկելու է իր մէջ 80ական թուականներից մինչեւ մեր օրերը։

Երեւանի Պետթատրոնը.— Առաջին Պետթատրոնը (Երեւանի) յայտարարել է իրեն հարուածային։ Կազմուած է հանդիսական արդիւնալան, որով այս թատերաշրջանում պիտի բեմադրուի 192 ներկայացում անցեալ թատերաշրջանի 142 ներկայաց-

Fonds A.R.A.M

ման դիմաց: Թատրոնը մրցութեան է դուրս եկել Երկրորդ Պետթատրոնի (Լենինականի) հետ:

Վահրամ Փափազեանի գաստրոլները.— Դեկտեմբերի երկրորդ կիսուն վաստակաւոր դերասան Վահրամ Փափազեանը Երեւանի Պետթատրոնի խմբի հետ ունենալու է երկու գաստրոլային ելոյթ «Օթելլո» պիէսում:

«Սեւ գնացք». — Երեւանի Պետթատրոնը պատրաստում է 1905 թ. յեղափոխութեան յոբելեանի առթիւ «Սեւ Գնացք» պիէսը, որը տալիս է 1905 թ. ապստամբական շարժուձեւերից եւ գաղտնի աշխատողներից: Բեմադրում է Տ. Շամիրխանեանը:

Նոր շենքում.— Երեւանի Պետթատրոնն իր շէնքի վոքրութեան պատճառով հնարաւորութիւն չունենալով լայն կերպով սպասարկելու դիտող մասսային, աշխատանքներ է կատարում մի շարք ներկայացումներ կազմակերպելու Կառուցողների Նորակառոյց ակմբում: Եթէ այս հարցը կարգաւորուի, թատրոնն սպասարկելու է 160,000 դիտողի:

«Ցաղթանակի ճամբին». — Թիֆլիսի Պետական Հայ Դրամատիկական Խումբը, նախկին Ժողովրդական Տանը, Մարջանիշվելու դեկավարութեամբ, սեզոնի բացման առթիւ ներկայացնում է Յովհաննէս Պօղոսեանի «Ցաղթանակի ճամբին» պիէսը: Մասնակցում են՝ Ալիխանեան Խ. (ժողովրդ. դերասան), Աբարեան, Արամ-Խոսրով, Աշուղեան, Բերօյեան, Գալստեան, Իփակեան, Լուսինեան, Մոճոուեան, Մարի-Բերօյեան եւ ուրիշներ:

ԿԻՆՕ

Աւարտուած նկարներ.— Մինչեւ Յունուարի առաջին կէսին աւարտելու են եւ ցուցադրելու՝ «Անուշը», «Տուրիստական Հայաստանը», «Ջորերում եւ կրճերում», «Կոոպերացիա»: Աւարտուած է Մ. Դարբինեանի «Կիկոս»ի լուսանկարումը, որը կը ցուցադրուի Հայկինոյի թատրոններում:

1931 թուի պլանը. — Կազմուած պլանի համաձայն, 1931 թ. ընթացքում նկարահանուելու են վեց գեղարուեստական լրիւ մետրաժով նկարներ,—«Հին Աստուածների կործանումը», «Հարցրէք նրանց», «Մրցումը դաշտերում», «Գործադուլը Սէն-Լուիում», «Ֆրոնտում» եւ «Ապստամբութիւն»:

Նոր ռեժիսօրներ եւ օպերատորներ.— 1931 թուի ընթացքում, Մոսկուայից Սայուզկինոյի միջոցով հրաւիրուելու են հայ-կինոյում աշխատելու երեք ռեժիսէօր եւ երկու օպերատոր, որոնց գալուց յետոյ, հայ-կինոյում աշխատելու են նկարահանման տասը խմբեր:

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Կոմիտասի ծննդեան 60ամեակը. — Երեւանում, Դեկտեմբեր 29ին, Կուլտուրայի Տան դահլիճում կայացաւ հանդիսաւոր երեկոյ, նուիրուած Կոմիտասի ստեղծագործութիւններին եւ նրա ծննդեան 60ամեակին (1):

Նոր կենցաղի երգեր.— Ցայտնի երաժշտագէտ Ռոմանոս Մելիքեանը վերամշակման է ենթարկել 10 նոր կենցաղի երգեր, որոնց նիւթը վերցուած է պրոլետպրողների գրուածքներից, իսկ երաժշտութիւնը՝ ժողովրդական է:

Արեւելեան նուագախումբ. — Արեւելեան նուագախումբն իր աշխատանքների մէջ մտցնում է նոր գործիքների վերախմբաւորում՝ օրկեստրի գունաւորումն աւելի ուժեղացնելու համար:

Երեւանի Պետկոնսերվատորիայի երգեցիկ խումբը պատրաստում է յատուկ երաժշտական երեկոյ, նուիրուած Կոմիտասի ստեղծագործութիւններին:

Սպենդիարեանի «Ալմաս» օփերան Օսեսայի բեմին վրայ.— Վերջերս Օսեսայի օփերայի թատրոնում ներկայացուեց Սպենդիարեանի «Ալմաստ» օփերան: Հայաստանի կառավարութեան կողմից այդ հանդէսին մասնակցելին նկարիչ Մ. Սարեանը եւ երաժշտագէտ Ռոմանոս Մելիքեանը:

Օփերայի գեղարուեստական ձեւակերպման գործը պատկանում է նկարիչ Մ. Սարեանին:

Լոյս տեսաւ Հ. Ս. Խ. Հ. Պետհրատի երաժշտական սեկտորի հրատարակութեամբ երիտասարդ երաժշտագէտ Վարդէս Տալեանի «Կոմսոմոլ եար» եւ «Նոր Գութան» մեներգները, դաշնամուրի նուագակցութեամբ: «Կոմսոմոլ եար»ն արժանացել է Երեւանի Պետհրատի երաժշտական սեկտորի մրցանակին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Աւուեսի Ֆրոնտում. — Երեւանում սկսել է

---

(1) Մնացեալը կը յապաւենք, որով հետեւ արդէն մեր վերջին թիւին մէջ այդ երեկոյթին մանրամասնութիւնները հրատարակած էինք:

Ը. Խ.

Fonds A.R.A.M

լոյս տեսնել «Արուեստի Փրոնտում» խորագրով «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի գրական - գեղարուեստական երկշաբաթաթերթի յաւելուածը:

Հայաստանի Պրոլետգրողների Ասոցիացիան որոշել է մօտ ապագայում կազմակերպել զեկուցումներ, դիսպուտներ եւ գրական դասեր 1930 թուի ընթացքում լոյս տեսած գեղարուեստական գրքերի շուրջը:

Խնկո-Ապոր գրական գործ. 35-ամեակը. — Հայաստանի Խորհրդային Գրողների Ֆեդերացիան որոշել է այս տարի տօնել Խնկո - Ապոր գրական գործունէութեան 35ամեայ յոբելեանը:

Նար Դոսի պատուի երեկոյ. — Հայաստանի խորհրդային գրողների ֆեդերացիան կազմակերպում է պատուի երեկոյ, նուիրուած յայտնի վիպագիր Նար Դոսին:

«Գրական Արեւ»ի թիւ 1ի շապիկը զարդարուած է Նար Դոսի մեծադիր նկարով, նրա գրական գործունէութեան 45ամեակի առթիւ:

Զեկուցումներ կլասիկների մասին. — Մօտ ապագայում Հայաստանի խորհ. գրողների ֆեդերացիան կազմակերպում է զեկուցումներ Յակոբ Պարոնեանի, Խաչատուր Աբովեանի եւ նորերս լոյս տեսած Արեւմտահայ Գրողների Անթոլոգիայի մասին:

«Խալիչա» պատմուածքը.— Մ. Դարբինեանը կազմեց ու Հայպետկինոյին յանձնեց իր «Խալիչա» պատմուածքի սցենարիան:

Վրաստանի Գրողների Ֆեդերացիան այս տարի որոշել է տօնել ականաւոր գրող Նար Դոսի գրական գործունէութեան 45ամեակը: Մօտ ապագայում կը հրաւիրուի կազմակերպիչ յանձնաժողով:

«Գրական Արեւ».— Թիֆլիսում լոյս տեսաւ «Պրոլետար» օրաթերթի յաւելուած «Գրական Արշաւ» գրական-գեղարուեստական պատկերազարդ երկշաբաթաթերթի թիւ 1ը, որի բովանդակութիւնն է. «Ցունուարի 9ը»— Վարդգէսի, «Առանց երեք»ի — Էրինբերգի, «Գարնան արեւը» — Կորիւնի, «Ես երգում եմ հնգամեակը»— Իօհաննէս Բեխերի, «Գնգակահարուած բոլշեւիկի յիշատակին»— Դուրգերեանի, «Բանաստեղծ Վահան Միրաքեան» — Արամ Երեմեանի, եւայլն:

«Հայկական գրականութեան սերիա. — Ռուս Պետհրատը «Հայկական գրականութեան սերիա» ընդհանուր վերնագրի տակ հրատարակել է ռուսերէն՝ յայտնի գրող Ստեփան Զօրեանի գլուխաւոր քերքերի երկրորդ գիրքը, որի մէջ մտնում են՝ «Գանձը», «Երկաթուղային», «Մովանը», «Պատերազմը», «Ջրհորի մօտ» եւ «Օհանի մահը» պատմուածքները: Նոյն սերիայով շուտով լոյս են տեսնելու Նար Դոսի «Մահը» վէպը եւ Մ. Դարբինեանի «Կիկոսը»:

Գրողների անկիւն. — Վրաստանի Գրողների Ֆեդերացիայի հայ պրոլետասոցիացիայի հայկական սեկցիաները որոշել են կազմել «Գրողների անկիւն, ուր պիտի ժողովուին գրողների նիւթերը, նրանց ստեղծագործութիւնները, կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագրերը, եւայլն:

«Գրողների անկիւն»ի կազմակերպութեան գործը Վրաստանի Գրողների Ֆեդերացիայի հայ սեկցիան յանձնել է Արամ Երեմեանին: Առաջարկուած է գրողներին իրենց ստեղծագործութեանը վերաբերեալ բոլոր նիւթերը մի շաբաթուան ընթացքում յանձնել Արամ Երեմեանին:

ԺԸ.րդ դարու աւուղ.— Արամ Երեմեանը յայտնագործել է մի աշուղ, Դալ Յովհաննէս, որ ապրել է եւ գործել ԺԸ. դարի երկրորդ կիսին Հարաւային Պարսկաստանում: Գրքոյկը տպագրուել է Վենետիկում, Ս. Ղազար:

Նոյն հեղինակը ի լոյս ընծայեց այս օրերս մի գրքոյկ՝ Աշուղ Գրիգոր Տալեանի աշուղական գործունէութեան նուիրուած:

Թիֆլիս ԹՂԹԱԿԻՑ

Fonds A.R.A.M

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ «ՏՐԱՊԻԶՈՆՑԻ ԱՆՔԱՌԱՄ»Ի ՄԱՍԻՆ

Նիւ Եորֆեն բարեկամ մր մեզի կը գրէ.—

Մարտ 26ի Հինգշաբթի իրիկունը, Տիկին Մի-չէլի սրահներուն մէջ զոր ազնուօրէն տրամադրած էր Cercle des Annalesին, Տիկին Ժաննի Տօպան, որ իր բանախօսութիւններով ինչպէս եւ յօդուածներով անդադար կ'աշխատի ֆրանսական լաւ վէպերը Ամերիկացիին ճանչցնելու, այս անգամ իր ունկընդիրներուն խօսեցաւ Տիկին Փօլ Հանրի - Պորտօի «Տրապիզոնցի Անքառամ» վէպին վրայ։

Այս գիրքը որ այնքան արժանաւորապէս գնահատուեցաւ Անահիտի մէջ, իրաւամբ մեզի սիրելի է. եւ ուրախ եղանք տեսնելով որ ֆրանսական հասարակութենէն յետոյ, Ամերիկացիներն ալ պիտի կարենան այդ գեղեցիկ գործին մէջէն անգամ մը եւս ճշմարտութեան իրագեկ դառնալ օտարուհիի մը գործովը։

Տիկին Տօպան որ Արեւելքի մէջ իր ըրած բազմաթիւ ճամբորդութիւններով՝ մեր ազգին կապուած է խորին համակրութեան կապերով, Տիկին Փօլ Հանրի - Պորտօի գործը մեկնաբանելով՝ մեծարանքի հարկ մը մատոյց Հայերուն, որոնցմով սրտանց կը շահագրգռուի, եւ այդ տագնդաւոր երիտասարդ պրագիտուհւոյն՝ որուն դրքին յատկութիւններն ի վեր հանեց ուշիմ ու կենդանի կերպով մը։ Իր բանախօսութիւնը ճոխացնելու համար, Տիկին Տօպան նախապէս Հայոց պատմութեան եւ գրականութեան վրայ կարգ մը տեղեկութիւնները հաւաքելու աշխատանք մը յանձն առած էր, եւ այդ աշխատանքին մէջ Պ. Յակոբ Անտոնեան, ճանօթ գրահմուտն ու բանաստեղծը, անոր օգնած էր յօժարակամ։ Տիկին Տօպանի բանախօսութիւնը, վեհանձն խանդավառութեամբ մը ոգեւորուած, մեծապէս հետաքրքրեց ունկնդիրները։

Օրիորդ Վերնիք Վարուժան, մեր ազգասէր մեծ բանաստեղծին դուստրը, հայկական զգեստով հայերէն երգեր երգեց՝ բանախօսութեան ընթացքին, եւ Օրիորդ Յօղիկ Զարիփեան, յայտնի հայ դերասանին դուստրը, հայկան պարեր պարեց, վաւերական հայ հին զգեստով մը զոր Տիկին Յովսէփ Փուշման ազնուօրէն անոր տրամադրութեան տակ դրած էր։

ՍՏԱՑԱՆՔ

ՆՈՐ ԵՐԳԵՐ, հեղինակեց Արայ Պարթեւեան, Դ. շարք («Տեհչը՝ Մ. Մեծարենցի, Աշուղական՝ Ե. Արեանի, Դարուն եկաւ՝ Ահարոնեան, Խօսքերու ֆրանսերէն թարգմանութիւն՝ Ա. Զօպանեանի։ Edition Maurice Sénart, Paris։ Կողքի գծագրութիւն՝ Ռ. Շիշմանեանի։

ՆՈՐ ԵՐԳԵՐ, Դ. Շարք, երաշ՝ Ա. Զօպանեանի, Պանդուխտ ծառը՝ Վահրամ Թաթուլի, Դիւլիս ճամբան՝ Ռուբէն Որբերեանի, (բնագիր եւ ֆրանս. թարգմանութիւն). Երաժշտութիւն՝ Արայ Պարթեւեանի. կողքի զարդագծութիւն՝ Ռ. Շիշմանեանի։ Editions Maurice Sénart, 20 Rue du Dragon, Paris. Դիմել հեղինակին՝ Ara Bartévian, 26, Rue de l'Amiral Mouchez, Paris։

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ, Երեք երգեր ասելու համար վիճար երկրի եւ վիճար երկնքի. Ա. Սիրվարդ, խորհուրդ չորս մասով, ըստ եղանակների թաւալճան. Բ. Զայներ եկեղեցւոյ, հոգերգութիւն. Դ. Առտզերի քերթուածը, տրամերգ։ Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, Ռ.Զ։ Տպուած երեք հարիւր օրինակ՝ հոլանտական դեղնորակ թղթի վրայ, երկու հարիւր օրինակ՝ առտրիական թանձր «դիւանական» թղթի վրայ։ Գին 3 տոլար. դիմել՝ Մխիթարեան Միաբանութիւն, Mechitaristen Gasse, 4 Vienne, Autriche։

ՆԱՀԱՏԱԿ ԴՐԱԳԻՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ, Մատենաշար. Թիւ 2. Հրանդ (Մելքոն Կիւրճեան.— Ամբողջական երկեր. Ա. Պանդուխտի կեանքէն։ Փարիզ, 1931։ Գին 20 ֆրանք (Ֆրանսա եւ գաղութներ, Պալքաններ), մէկ տոլար՝ մնացեալ երկիրներ։ Դիմել Dr. L. Krikorian, 126, Faubourg St.-Denis, Paris։

ՓՈԻՆՋ, Մանկական երկշաբաթաթերթ. խմբագիր Լեւոն Ազէմեան, Rue de Vex., Bloc 2, app. 12, Héliopolis, Egypte։ Բաժնեգին տարեկան 40 ե. պ., արտասահման 10 շիլին, վեցամսեայ՝ 20 ե. պ., արտասահման 5 շիլին։ Իւրաքանչիւր պրակի գինն է 15 միլլիէմ։

(Շար.ը յաջորդով)

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK

IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

Fonds A.R.A.M

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

Պ. Յովսէփ Փուշման (Նիւ Եորք) նուիրեց Բ. Տարեշրջանի իրը օրինակ տարեկան Անահիտ, Հայաստանի Համալսարանի Մատենադարանին, Գարակէօզեան որբանոցին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի Մատենադարանին, *Պ. Հ. Պ. Իգնատիոսեանին* (Կլէնտէյլ), *Պ. Կ. Փուշմանին* (Շիքակօ), *Պ. Ճ. Մինասեանին* (Լօզ Անճէլէս), *Պ. Ճ. Շալճեանին* (Լօնկ Պիչ), *Պ. Մ. Զամալեանին* (Էօնիա), Հօմսի «Սահակ-Մեսրոպ» Գրադարանին:

Պ. Աւաքեր Պաղրիկ (Գահիրէ) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ *Պ. Արամ Ղօրղօրեանին* (Փարիզ):

Պ. Ս. Ապտալեան (Պրուսմանա) նուիրեց մէկ տարեկան Անահիտ *Պ. Տէր-Յակոբեանին* (Խարթում):

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի Գ.ՐԴ ՏԱՐԵՇՐՋԱՆԸ

«Անահիտ»ի երրորդ տարեշրջանի առաջին թիւը լոյս պիտի տեսնէ Յուլիս 15ին, եւ յաջորդ թիւերը կանոնաւորապէս իրենց ժամանակին: Բ. տարուան 5-6 թիւին միացեալ ու ծաւալով մի պակաս լոյս տեսնելը՝ բացառիկ պատճառներու հետեւանք եղաւ:

Կը յուսանք որ մեր բոլոր բաժանորդները Գ. տարուան առաջին թիւն ստանալնէն անմիջապէս յետոյ իրենց բաժնեգինը պիտի հաճին ղրկել մեզի կամ յանձնել մեր գործակալներուն:

"ԱՆԱՀԻՏ"Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ *կը հրատարակուի երկու ամիսն անգամ մը: Տարեկան բաժնեգինն է Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք, վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թիւը 20 ֆրանք: Օտար երկիրներու համար, մէկ անգլիական ոսկի կամ 5 տոլար, վեցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրաքանչիւր թիւը քսան եգիպտ. դահեկան, կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնեգինները պէտք է ղրկուին ուղղակի Թերթիս հիմնադիր-տնօրէնին A. Tchobanian, 9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձնուին մեր գործակալներուն:*

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարսէյլ, Գառնիկ Յովհաննէսեան
Լիոն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրութ, Հայկ Ուզունլեան և Վահան Ուզունեան գրատուն
Գահիրէ, Օ. Մահտեսեան
» Մասիս Զուրիկեան
Ադէքսանդրիա, Մելգոն Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէլ, Յ. Թօփուզեան
Ամերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Ռ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եորք, Հայ Կրթական Հիմնարկութիւն
Պոսթըն, Գասպար Մովսէսեան
Լորէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գասապեան
Տիթրօյթ, Լեւոն Պէշկեթիւրեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրօյ, Գէորգ Մղրտչեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկթըն, Ժաք Պալատեան
Ֆիլատելֆիա, Դ. Ճէլալեան
Փրովիտընս, Յարութիւն Ուլուհոճեան
Ուասըր, Մարտիրոս Զօպանեան
Լօս Անճելէս, Խոսրով Էլմասեան
Շիքակօ, Օհանիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Պօղոս Գուլումճեան եւ Վահէ Հայկ
Պալտատ, Գէորգ Մ. Գասապեան
Պուքրէշ, Յ. Ճգնաւորեան
Քոնսթանձա, Յ. Տիրատուրեան
Ադէքսանդրէթ, Մարտիրոս Տէր-Ստեփանեան

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ 165, Փուչակեան Տաղեր, տող 1, էր՝ ուղղել է՞ր: Էջ 166, տող 15, երեսին՝ ուղղել երեսիս:

Fonds A.R.A.M